

११०
१५

विज्ञान महाविद्यालय पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी

७१०

विषय संख्या ७५

आगत पंजिका संख्या ५५०५६

तिथि

710,30

45077

गुरुकुल कांगड़ी
विज्ञान महाविद्यालय
पुस्तकालय

७१७
१६

५५०५६

पुस्तकालय

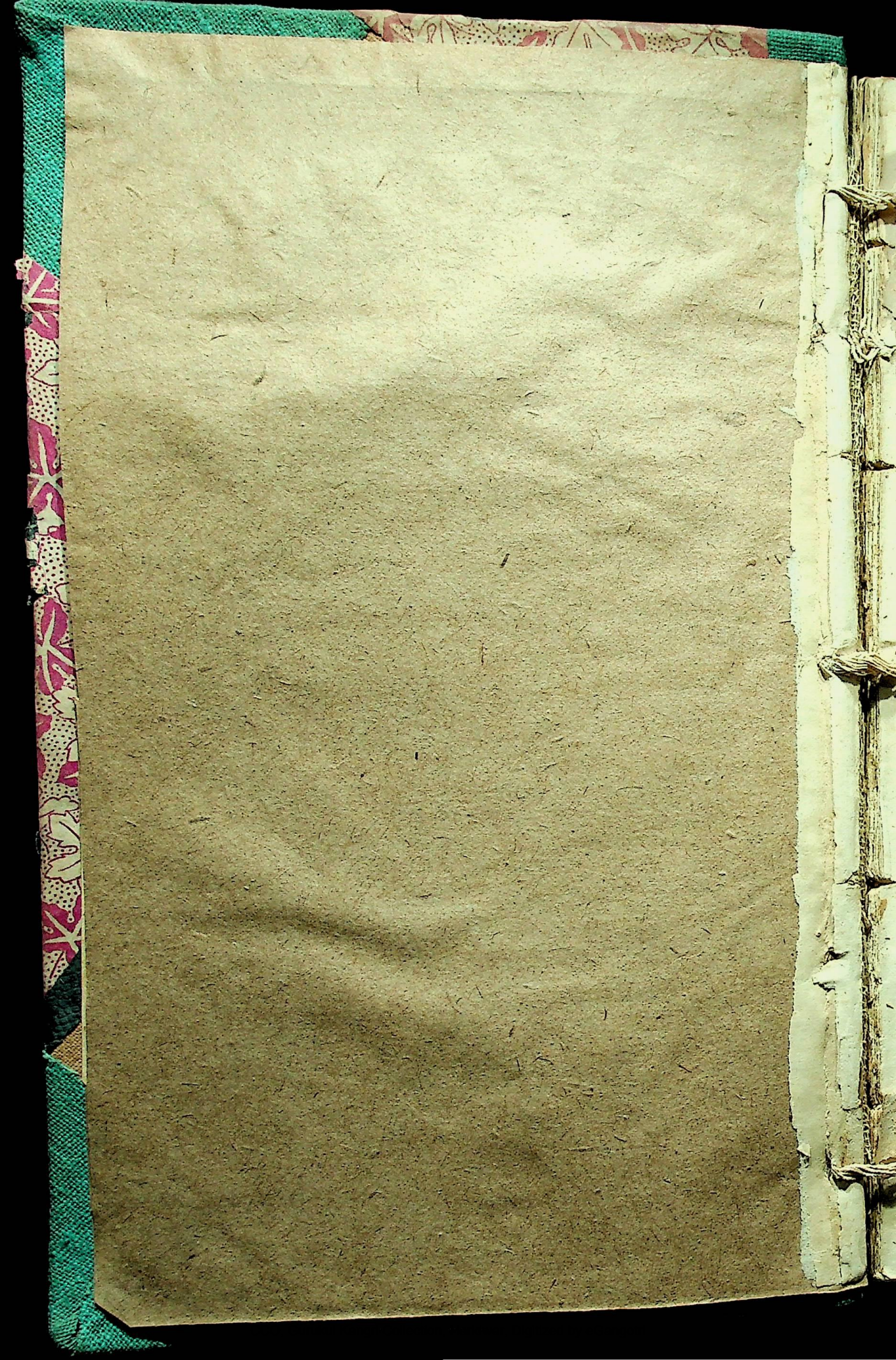
(विज्ञान विभाग)

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है ।
इस तिथि सहित १५वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस
आ जानी चाहिए । अन्यथा ५ पैसे प्रतिदिन के हिसाब से
विलम्ब-दण्ड लगेगा ।

स्थापक गुरुजी महाराज १९८४-१९८५

१२८४-१२८५

४५, ०४६

अष्टम खण्डम् ।

MAHABHARATAM

VANA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्नृषिर्वेदव्यासविद्वितम् ।

वनपर्व ।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वित्तैर्गण्यम्

“वृत्तपादादिज्ञापना यच्च किमवसीदय”

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीडन् ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुच्छदास ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण सुद्वितम् ।

शकाब्दाः १८१० ।

४५ ४७ ।

अधोपितञ्च नगरे न पातव्या सुरैति वै । प्रमादं परिरक्षद्भि-
रुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाली
नराधिपः । इति कृत्वा प्रमत्तास्ते सर्वे वृष्णाग्रन्थकाः स्थिताः ॥ १३ ॥
आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः । वह्निर्निर्वाप्तिताः क्षिप्रं
रक्षद्भिर्वित्तसञ्जयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्य प्रति-
षिधिताः । परिखाद्यापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५ ॥
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोधमात्रञ्च
कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्वा विषमं दुर्गं प्रकृत्वा च
सुरक्षितम् । प्रकृत्वा चायुधोपेतं विशेषेण तद्दानव ॥ १७ ॥
सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्वायुधसमन्वितम् । तत् पुरं भरतश्रेष्ठ
यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः
प्रवेश्यते । वृष्णाग्रन्थकपुरे राजंस्तदा सौमसमागमे ॥ १९ ॥ अनु-
रथ्यासु सर्वासु चक्षरेषु च कौरव । बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तञ्च दत्तायुधपरिच्छेदम् ।
कृतोपधानञ्च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी
कश्चिन्म चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्म चादृष्टपराक्रमः
॥ २२ ॥ एवं सुविदिता राजन् हारका भूरिदक्षिणा । आङ्ग-
केन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । तां तूपयातो राजेन्द्र शालूः सौमपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेय ह ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सिना
प्रभूतसलिलाग्रये । चतुरङ्गवलोपेता शालूराजाभिपालिता ॥ २ ॥
दर्शयित्वा श्लशानानि देवतायतनानि च । बलीकाश्चैत्यवृक्षांश्च

तन्निविष्टमभूदलम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पत्न्याः संवृता
 भवन् । प्रावणानि च नैवासन् शालूस्थ शिविरे नृप ॥ ४ ॥ सर्वा-
 युधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् । रथनागाश्वकलिलं पदाति-
 ध्वजसंकुलम् ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टवलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् । विचित्र-
 ध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य
 हारकायां नरर्षभ । अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्
 ॥ ७ ॥ तदापतन्तं संहृष्य बलं शालूपतेस्तदा । निर्याय योध-
 यामासुः कुमारः वृष्णिनन्दनः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत्
 शालूराजस्य कौरव । चारुद्वेषाश्च शस्त्रश्च प्रद्युम्नश्च महारथः
 ॥ ९ ॥ ते रथैर्द्विगिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसन्ताः
 शालूराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शस्त्रः
 शालूस्थ सचिवं रणे । योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिश्चमूपतिम्
 ॥ ११ ॥ तस्य वाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् । सुमोच
 भरतश्चेष्ट यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तद्वाणवर्षं तुमुलं विप्रेहे
 स चमूपतिः । क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥
 ततः शाम्याय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् । सुमोच माया-
 विहितं भरजालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं माय-
 यैव विदीर्ष्य सः । शाम्यः भरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥
 ततः स विद्वः शाम्येन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः । अपायान्नवनैरश्वैः
 शाम्यवाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शालूस्थाय
 चमूपतौ । वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवदली ॥ १७ ॥ अभि-
 पन्नस्तु राजेन्द्र शाम्यो वृष्णिकुलोदहः । वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ
 वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शाम्यो वेगवतीं
 गदाम् । चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
 तया त्वमिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि । वातरुम्न इव
 क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्यतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहतो वीरे

गदानुज्ञे महासुते । प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः
॥ २१ ॥ चारुद्वेष्टेण संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः
समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतमुलं युद्धं
चारुद्वेष्टेण विविन्ध्ययोः । हतवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथा-
भवत् ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विन-
हन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो
वाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् । अभिमन्त्र्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रु-
नाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाह्वय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यं
निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूम् । कामगेन स सौभेन शालूः
घुनरूपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्वं दारकावासि तद्वलम् ।
दृष्ट्वा शालू महाबाहो सौभस्यं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्याय
कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् । आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो
वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं सङ्ग्राम बलात् सौभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं
सौभपते सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य
यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराज्यं नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनश्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति
संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्वलं वीर युयुधे च यथा-
सुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान् भरतर्षभ ।
दंष्ट्रिलैर्दंष्ट्रिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १ ॥ उच्च्रित्य मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम् । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हवैरन्वयात्
 परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नाहयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूण-
 खङ्गघरः शूरो बद्धगोधाद्भुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्छ्रितश्चापं
 विहरन् वै तलात्तलम् । मोहयामास दैतेयान् सर्वान् सौभ-
 निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं दृष्ट्वा कश्चिन्निघ्नतः शालवाव्रणे ॥ ५ ॥ मुखस्य वस्त्रो न
 विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य । सिंहीनतं चाप्य-
 भिगर्ज्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यमग्रम ॥ ६ ॥ जलेश्वरः
 काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । वित्रासयन्नाजति
 बाहमुखि शालुस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्रः ॥ ७ ॥ ततस्तूष्णं विनि-
 ष्यत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं
 नृप ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारथे । नामर्षयत
 संक्रुद्धः शालुः कुरुकुलोद्भव ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगा-
 दवरुह्य च । प्रद्युम्नं योधयामास शालुः परपुरन्धयः ॥ १० ॥
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शालुवृष्णिप्रवीरयोः । समेता दृष्टशुलीका
 वलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरि-
 ष्कृतः । सप्ततकः सध्वजश्च शत्रुकर्षः स तूणवान् ॥ १२ ॥ स
 तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो । मुमोच वाणान् कौरव्य
 प्रद्युम्नाय महाबल ॥ १३ ॥ ततो वासुमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा
 रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शालुं सम्मोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तै-
 रभिहतः सङ्क्षेप नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान्
 मुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सञ्चिच्छेद
 महाबलः । ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥
 स शालुवाक्से राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः । मुमोच वाणं
 त्वरितो ममभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्मविभियाशु स वाणो
 मत्सुतैरितः । विव्याध हृदयं पत्नी स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शालूराजे विचेतसि । संप्राद्ववन् दानवेन्द्रा
 दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १८ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शालूस्य
 पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २० ॥
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । सुमोच वाणान्
 सहसा प्रयुज्ज्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः
 प्रयुज्ज्नाः समरे स्थितः । जलद्विभे भृशं वीरो व्यवसीदद्रथे तदा
 ॥ २२ ॥ तं स विद्धा महाराज शालू रुक्मिणिनन्दनम् ।
 नमाद् सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं
 समापन्ने तनये मम भारत । सुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्
 दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निशेष्टः कौरव्येष्ठ प्रयुज्ज्नाभूद्रणाजिह्वे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शालूवाणार्दिते तस्मिन् प्रयुज्ज्ने बलि-
 नाम्बरे । वृषायो भग्नसङ्कल्पा विव्यधुः पृतनागताः ॥ १ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं वृष्णाग्र्यकबलं ततः । प्रयुज्ज्ने मोहिते राजन्
 परे च मुहिता भृशम् ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथि-
 ज्जनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूष्णं शिञ्चितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥
 नातिदूरापयाति तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं
 लक्ष्यसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि
 पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कश्चित्
 सौते न ते मोहः शालू दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा
 ब्रूहि मे लं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिस्त्वाच । जानार्दिते न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शालुं केशवनन्दन ॥ ७ ॥ सोऽपयामि शनै-
र्बीर वलवानेष पापकृत् । मोचितश्चरणे शूरो रक्ष्यः सारथिना
रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकश्चासि
महाबाहो बहवश्चापि दानवाः । न समं रौक्मिणेयाहं रणे
मत्तापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । एवं ब्रुवति सूते तु दत्ता मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच । दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्ष्णीः कथञ्चन ।
व्यपयानं रणात् सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स
वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम् । यो वा निपतितं
हन्ति तवास्मौति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियञ्च यो हन्ति
बालं वृद्धं तथैव च । विरथं विप्रकीर्णञ्च भग्नशस्त्रायुधं तथा
॥ १४ ॥ त्वञ्च सूतकूले जातो विनीतः सूतकर्मणि । धर्मज्ञ-
श्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५ ॥ स जानंश्चरितं
कृतस्त्वं वृष्णीनां पृतनामुखे । अपयानं पुनः सौते मैवं कार्ष्णीः
कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्या-
ग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः । किं वक्ष्यति महाबाहुर्बल-
देवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नृपा नरसिंहो महा-
धनुः । अपयातं रणात् सूत शस्त्रश्च समितिञ्जयः ॥ १९ ॥
चारुदेष्णाश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ । अक्रूरश्च महाबाहुः किं
मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सम्भावितं भ्रान्तं नित्यं पुरुष-
मानिमम् । स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्यक्ता महाहवम् । धिक्तेनमिति वक्ष्यन्ति
न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

वा महिषस्य वा । मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः
॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यच्च
भारतसिंहस्य न हि शक्योऽयं मर्षितुम् ॥ २४ ॥ कृतवर्मा मया
वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । शालू निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति
सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ उपयान्तं
दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि
महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा
रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः । तयापनीतो विवशो न
जीवेयं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवर्त्त रथेनाशु पुनर्दार्कनन्दन ।
न चैतदेवं कर्त्तव्यमप्यापत्सु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं
सौते बह्व मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाङ्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः
शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषि मां भयार्हितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता
त्यक्तुं सङ्ग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भ्रमं स त्वं याहि
यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ।
प्रयुज्मं वलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमज्जसा ॥ १ ॥ न मे मयं
रौक्मिणेय सङ्ग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धञ्चशस्त्रि वृष्णीनां
नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्ततां
सूतः । सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वच्चापि भ्रमपीडितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शालू प्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भूयम् । कण्डलाभिहतो वीर ततो-
ऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सालतमुख्याय लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिखां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्-
पन्नो यथावच्चैव शिखितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शालूष्य
प्रथितां चमूम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्गरे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि
विचित्राणि यमकानीतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि
दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोद्दिनाहता राजनृश्मिभिश्च
समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरन्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुक्रिम् । दह्यमाना इव तदा
नासृशंश्वरगैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्या चमूं तस्य शालूष्य
भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रयुज्जेन स सौभराट् । चन्तारमस्य सहसा
त्रिभिर्वाणैः समाद्वैयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र वाणवेग-
मचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो
वाणान् बद्धविधान् पुनरेव स सौभराट् । सुमोच तनये वीर
मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तान् प्राप्तान् शितैर्वाणैश्चिच्छेद पर-
वीरहा । रौक्मिणेयः क्षितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
क्षिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रयुज्जेन स सौभराट् । आसुरीं
दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमान-
मात्राय दैतेयास्त्रं महाबलम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा क्लिप्ता सुमो-
चान्यान् पतत्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधूरुधिरा-
शनाः । शिरस्युरसि वक्त्रे च स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥
तस्मिन्निपतिते क्षुब्धे शालू वाणप्रपोडिते । रौक्मिणेयोऽपरं
वाणं सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्चितं सर्वदर्शार्हं पूजे-

राशौविषाग्निज्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं वभूव
हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो दिवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह-
धनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासु श्वसनञ्च मनोजवम् ॥ २१ ॥
तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् । नैष वध्यस्त्वया
वीर शालूराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्वाणमवध्योऽयं
लया रणे । एतस्य ह शरस्याजो नावध्योऽस्ति पुमान् क्वचित्
॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महावाहो रणे देवकिनन्दनः । कृष्णः सङ्क-
ल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः
प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् । सञ्जहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत्
॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शालूः परमदुर्मनाः । व्यापायात्
सबलस्तूष्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य
क्रूरो वृष्णिभिरर्हितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे
तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
जनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारका-
ञ्चाहं महाराज हतलिषम् । निःस्वाध्यायवषट्कारा निर्भूषण-
वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञे यक्षपाणि द्वारकोपवनानि च । दृष्ट्वा
शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीक-
मिदं वृष्णिकुलं भृशम् । किमिदं नरशादूलं श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् । रोधं
मोक्षञ्च शालूने हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
श्रुत्वा सर्वमशेषतः । विनाशे शालूराजस्य तद्देवाकरवं मतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्चैव समाश्वास्य पुरे जनम् । राजानमाहु-
 कश्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षय-
 न्नुत्तुवं तदा । अप्रमादः सदा कार्थी नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥
 शालराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत । नाहत्वा तं निव-
 र्तिष्ये पुरीं दारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशालुं सौभनगरं हत्वा
 द्रष्टास्मि वः पुनः । त्रिःसमा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा
 ॥ १० ॥ तै मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे माम-
 ह्वन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शत्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरै-
 राशीर्भिरभिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा
 भवम् ॥ १२ ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेननादयन् दिशः । प्रधाय
 शङ्खप्रवरं पाशजन्ममहं नृप ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र वलेन
 महता वृतः । कृपेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाश्रिमा ॥ १४ ॥
 समतीत्य बहून् देशान् गिरींश्च बह्वपादपान् । सरांसि सरित-
 श्चैव मार्त्तिकावतमासदम् ॥ १५ ॥ तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शालुं
 सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम्
 ॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः । समुद्र-
 माभ्यां शालुोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रून् ॥ १७ ॥ स समालोक्य
 दूरान्मां स्रयन्निव युधिष्ठिर । आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव
 मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः । पुरं
 मासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
 प्रकृतिर्देतैयापसदो नृप । मथ्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः
 ॥ २० ॥ सैनिकान्मम सूतञ्च हयांश्च समवाकिरत् । अचिन्त-
 यन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
 शराणां नतपर्वणाम् । चिच्छिपुः समरे वीरा मयि शालपदा-
 नुगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथश्चैव तदा दारुकमेव च । ह्लादया-
 मासुरसुरास्त्रैर्वाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर-

न यन्ता मम दारुकः । अट्टयन्त शरैश्च नास्तथाहं सैनिकाश्च
 मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून् । आम-
 न्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
 विषयस्त्वासीन्नम सैन्यस्य भारत । खे विषक्तं हि तत् सौभं
 क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव
 स्थिताः । हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २७ ॥ मत्-
 कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा । अङ्गेषु रुचिरापाङ्गा
 विविशुः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये
 व्यवर्जित । वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पतताञ्च महार्षवे ॥ २९ ॥
 ते निकृन्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवान्नादा-
 न्निपतन्ति स दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भव्यन्ते समुद्राभ्यो-
 निवासिभिः । ततो गोक्षीरकुन्देन्दु मृणालरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राग्नेनाहमपूरयम् । तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र
 शालुः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायायुद्धेन महता योधयामास
 मां युधि । ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥
 अयसः शक्तिकुलिशपाशष्टिकनपाः शराः । पट्टिशाश्च भुषुण्डश्च
 प्रापतन्त्वनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यना-
 शयम् । तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गेरयोधयत् ॥ ३५ ॥
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । दुर्द्धिनं सुदिनञ्चैव
 भीतमुष्णञ्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
 तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् । यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
 सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रश्च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाशायत
 तदा दिवारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
 समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धूतं तूलामवानिषैः ।

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । लब्धालोकस्तु राजेन्द्र
पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमबधोपाख्याने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । एवं च पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपु ।
युध्यमानो मया सङ्क्षेपे विद्यदभ्यागमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च
महागदाश्च दीप्ताश्च शूलान्मुषलानसींश्च । चिक्षेप रोषान्मयि
मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षो ॥ २ ॥ तानाशुनै-
रापततोऽहमाशु निवार्यहन्तुं खड्गमान् ख एव । द्विषा त्रिषा
चाच्छिहमाशु मुक्तस्ततोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः
शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् । दारुकं वाजिनस्यैव रथञ्च
समवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्यातव्यमिति तिष्ठामि शाल्ववाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ अवस्थातुं न
शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति । इति तस्य निशम्याहं सारथेः
करुणं वचः ॥ ६ ॥ अवेक्षमाणा यन्तारमपश्यं शरपीडितम् । न
तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजदये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
श्चेष्ट पश्याम्यनिश्चितं शरैः । स तु बाणवरोत्पीडादिस्रवत्यसृगु-
लूणम् ॥ ८ ॥ अतिवृष्टे यथामेघे गिरिमैरिकधातुमान् । अभीष्ट-
हस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ॥ ९ ॥ अस्तम्ययं महाबाहो
शाल्ववाणप्रपीडितम् । अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्र-
वीत् ॥ १० ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आङ्ग-
कस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ॥ ११ ॥ विषमः ससकण्ठेन
तन्निबोध युधिष्ठिर । दारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाङ्गको वचः
॥ १२ ॥ केशवैद्धि विजानीष्व वत्सां पितृसखोऽब्रवीत् । उप-

आयाय शाल्वेन हारकां वृष्णिनन्दन ॥ १३ ॥ विषक्ते त्वयि
 दुर्धर्षः हतः शूरसुतो बलात् । तदलं साधुयुगेन निवर्त्तस्व
 जनार्दन ॥ १४ ॥ हारकामेव रक्षस्व कार्यमेतत् हतव । इत्यहं
 तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि
 कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रयुज्ज्व महारथम्
 ॥ १६ ॥ जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि
 हारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय
 प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा
 ॥ १८ ॥ सात्यकीरौक्मिणेयश्च चारुदेष्वाश्च वीर्यवान् । आम्ब-
 प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र
 जीवत्सु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम्
 ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तञ्चैते परासवः । बलदेव-
 मुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्वविनाशं
 तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । सुबिह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयो-
 धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्ये महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभात्
 शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविष्टत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-
 ततः पितुर्मम नराधिप । ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-
 तलम् ॥ २४ ॥ विभीर्क्षमलिनीष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः ।
 प्रपतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शार्ङ्गं
 धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नश्च कौन्तेय रथो
 पस्थ उपाविष्टम् ॥ २६ ॥ ततो जाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गत-
 चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥
 प्रसार्थ्य बाहू पततः प्रसार्थ्य चरणावपि । रूपं पितुर्मि विबभौ
 शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ संपतन्तं महाबाहो शूलपट्टिश-
 पाणयः । अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥
 ततो मुहूर्त्तात् प्रतिलभ्य संज्ञामहं तदा वीर महाविमर्दं । न

तत्र सौमं न रिपुञ्च भालुं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ १० ॥
 ततो समासीन्मनसि माघेयमिति निश्चितम् । प्रबुद्धोऽस्मि ततो
 भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधीपाख्याने
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधदिषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाग्नी-
 विषाकारानूह्वं गांस्तिग्मतेजसः । प्रैषयं भालुराजाय शार्ङ्गं मुक्तान्
 सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौमं कुरुकुलोदह । अन्त-
 र्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानव-
 सङ्घास्ते विकृताननमूर्धजाः । उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि
 भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणोमहारणे ।
 अयोजयं तदधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ हतास्ते दानवाः
 सर्वे यैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितै शब्द-
 साधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दो-
 ऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एतं दशदिशः सर्वा-
 स्तिर्य्यगूर्ह्वञ्च भारत । नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया
 ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौमं काम-
 गमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो
 दानवो दारुणाकृतिः । श्रीलावर्षेण महता सहसा मां समा-
 वृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः । वल्मीक
 इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः
 सहयः सहसारथिः । अप्रख्यातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतै-
 श्वितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते

भयात्तौ दिवः सर्वे सहसा विप्रदुदुषुः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
मभूत् सर्वं किल विशास्यते । द्यौश्च भूमिश्च खञ्जैवादृश्यमाने
तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषस्यममगो मम राजन् सुहृज्जनाः ।
रुरुदुशुकुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विषताञ्च प्रहर्षो
ऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादशौष-
मच्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनम् । वज्र-
मुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समघातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
भारात्तां मन्दप्राणविवेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना
इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां वाम्भवाः सर्वे हर्षमाहारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
भारात्तान् मन्दप्राणविवेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां स्तुतः
प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शालू
सौभपतिं स्थितम् । अलं कृष्णावमन्येन साधु यत्नं समाचर ॥ २१ ॥
मार्द्दवं सखिताञ्चैव शालूदय व्यपाहर । जहि शालू महाबाहो
मैनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रुरमित्त-
हन् । न शत्रुरवमन्त्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥ योऽपि
स्यात् पौठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
शार्दूल सर्वरत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां
कालोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्द्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा
तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योधितो वीर हारका चावमर्हिता । एव-
मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति
ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् । वधाय शालूराजस्य सौभस्य च
निपातने ॥ २७ ॥ दारुकञ्चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ।
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेदमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं
दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् । योजयन् स्तत्र धनुषा दानवान्तकरं
रणे ॥ २९ ॥ यक्षाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे । रात्राञ्च

प्रतिलोभानां भक्तान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ सुरान्तममलं चक्रं
 कालान्तमयमोपमम् । अनुमन्त्रग्राहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणम्
 ॥ ३१ ॥ जहि सौमं स्ववीर्य्यं ये चात्र रिपवो मम । इत्युक्त्वा
 भुजवीर्य्यं तमै प्राणिहवं रूपा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासी-
 दाकाशे पतत तदा । द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रपतिष्यतः
 ॥ ३३ ॥ तत् समासाद्य नगरं सौमं व्यपगतत्रिषम् । मध्येन
 पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः
 तौभं सुदर्शनबलाद्गतम् । महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा
 ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौमे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय
 वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमावि-
 ध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः स्रस्तचेतसः । हाहाभूता दिशो
 जग्मुरर्हिता मम शायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं
 सौमसमीपतः । शङ्खं प्रध्माप्य हर्षणं सुहृदः पर्य्यहर्षयम् ॥ ३९ ॥
 तन्नेरुशिखराकारं विध्वस्ताटालगोपुरम् । दह्यमानमभिप्रेक्ष्य
 स्त्रियस्ताः संप्रदुदुवुः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौमं शाल्वं
 निपात्य च । आनर्त्तान पुनरागम्य सुहृदं प्रीहिमावहम् ॥ ४१ ॥
 तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाहचयम् । नागमं परवीरत्न
 न हि जीवित् सुयोधनः ॥ ४२ ॥ मय्यागतेऽथ वा वीर द्यूतं न
 भविता यथा । अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुनर्षो-
 त्तमः । आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्धुसूदनः ॥ ४४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् । राज्ञा सुदर्शनपा-
 घ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमा-
 भ्याञ्चाभिवादितः । सम्मानितश्च धीम्येन द्रौपद्या चार्चितो-
 ऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुमद्रामभिमन्युश्च रथमारोप्य काञ्चनम् ।

आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैव्यसुग्रीव-
युक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । हारकां प्रययौ कृष्णः समाश्रवास्य
युधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाति दार्शार्हि ष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ दृष्टकेतुः स्वसा-
रञ्च समादायाथ चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रस्यां शक्ति-
मतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः क्रौन्तेयेनामितौ-
जसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विप्रश्चैव तथा विप्रयवासिनः । विसृज्यमानाः सुभृशं
न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स राजेन्द्र समहा-
ङ्गुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले
रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधि-
ष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथा-
न्महार्हान् परमाश्रययुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता
वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि
गात्रं प्रहाय शिचाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशति-
रान्तश्चस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् । मौर्वींश्च यन्त्राणि
च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यभीयुः ॥ ३ ॥ ततश्च वाचांसि
च राजपुत्रा धात्रश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्वरितः
प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुश्चैष्टमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवन्दन् प्रसन्ना मुख्याश्च

सर्वं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सच्चैव
 तैश्चात्तभिर्धर्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं
 कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावञ्चक्रे कुरूणा-
 मृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः
 पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं
 परिवार्य तस्थुः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्वे-
 ऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिप प्रजानां पितेव
 पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा
 प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिक् धार्तराष्ट्रं सृष्ट्वंसबुद्धिं
 धिक् सौवलं पापमतिञ्च कर्षम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेष्ट्याप्रतिमं महात्मा
 पुरं महादेवपुरप्रकाशम् । अतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो
 देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सु-
 रुचैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुध्य वनेषु राजा
 हिषतां यथांसि ॥ १३ ॥ हिजातिमुत्थाः सहिताः पृथक् च
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थ-
 सिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः
 सर्ववर्णाश्च राजन् । मुदाभ्यनन्दन सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं
 धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्थञ्च त्रकोदरञ्च धनञ्जयं
 व्याघ्रसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता
 यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तनस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन् सर्वान् युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः
समाप्ताभिर्वस्तव्यं निर्जने वने । समीक्ष्यं महारण्ये देशं वज्र-
जगदिजम् ॥ २ ॥ वज्रपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते प्रत्यु-
वाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मन-
स्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया द्युपा-
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च
महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च
जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्य त्वं सर्वप्रामेव
पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ इदं हैतवनं
नाम सरः पुण्यजलोचितम् । वज्रपुष्पफलं रम्यं नानादिजनिषे-
वितम् ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यदि
तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदा-
हृतम् । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्म-
चारिणः । ब्राह्मणैर्वज्रभिः सार्द्धं पुण्यं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरन्तराः । स्वाध्यायिनो भिच-
वश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवृ-
र्युधिष्ठिरम् । ततः सिद्धा महात्मानः शतशः संशितव्रताः ॥ १५ ॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र वज्रभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं हैतवनं रम्यं

विविशुभ्ररर्षभाः ॥ १६ ॥ तमालतालान्नमधूकनीपकदम्बसर्ज-
 जूनकर्षिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपति-
 र्द्दृश्यं ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिखतेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदी-
 रयन्तः । मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन् वने वर्हिणकोकि-
 लाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदीकटानामचल-
 प्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाहिपानां तस्मिन् वने राष्ट्र-
 पतिर्द्दृश्यं ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीर-
 जटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासे दृश्यं सिद्धर्षि-
 गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवर्त्त्य राजा सम्राटकः
 सजनः काननन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र
 द्रवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिप्रेतुर्द्दिदृचवश्चारण-
 सिद्धसङ्घाः । वनौकसस्यापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य
 तस्थुः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राज-
 वद्देववच्च । विवेश सर्वैः सहितो हिजाग्रैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां
 वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्त्रिभिर्धर्म-
 परैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश
 राजा ॥ २४ ॥ भौमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा
 नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः
 ॥ २५ ॥ लतावतानावततः स पाण्डुवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 वभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिवारणयूथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखी-
 क्षिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् । विजङ्गुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वान्
तस्मिन् वने मूलफलैरुदग्रैः । द्विजातिमुख्यान्प्रभः कुक्षणां सन्त-
पयामास महानुभावः ॥ २ ॥ दृष्टींश्च पितृग्राणि तथा क्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार
धौम्यः पितृवन्दनपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्राहसतान्तु तेषामृषिः
पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रयं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः
श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहृताशनप्रभं महा-
मनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवाच्चितं
महामुनिं क्षनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्द्वैपदीं वीक्ष्य
कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्मयतामितीजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना द्वा-
ब्रवीत् सर्वं क्षिया सन्ति तपस्विनोऽमी । भवानिदं किं स्मयतीव
हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मासुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो
मां भजते न दर्पः । तवापदं लय समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश-
रथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं
पितुरेव आसनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा
ऋष्यभूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य
नेता नमुचेष्ट हन्ता । पितुर्निर्देशादनघः स्वधर्मं वासं वने दाश-
रथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः
समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरदनेषु नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ ११ ॥ नृपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां साग-
रान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्ने शे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाह्वनं रवर्थं सन्तं सत्यव्रतं काशि-
कक्षप्रराजम् । विहार राज्यानि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो

नरवर्यं सन्तः । सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः
पश्य गजाननरेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातुर्नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथा-
वद्विहितं विधात्रा । स्वयोनितः कर्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति
चरेद्धर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथार्हं वृत्त्या क्रिया तथा सर्व-
भूतान्यतीत्य । यशस्य तेजस्य तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्कर-
स्येव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञञ्च महानुभाव कृच्छ्रं वने वास-
मिमं निरुध्य । ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव
कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये
सहितं सुहृद्भिः । आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थास्ततः प्रतस्थे
दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि दैतवनप्रवेशे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु वै दैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ ईर्यमाणेन सततं
ब्रह्मघोषेण सर्वशः । ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्दैतवनं सरः ॥ २ ॥
यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसीदुच्चार्यमाणानां
निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च
धीमताम् । संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
अथाब्रवीदको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । सम्यगां कौन्तेय-
मासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य दैतवने पार्थ ब्राह्म-
णानां तपस्विनाम् । होमवेलां कुरुयेष्ट संप्रज्वलितपावनाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पूष्यऽस्मिंस्त्वया गुप्ता वृतव्रताः । भगवोऽङ्गिरसश्चैव
वाग्निष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेया-
श्चोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय
यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रञ्च ब्रह्मणा
सह । उदीर्क्ष्य दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥ ना-
ब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निर्मं लोकममुञ्च जेतुम् । विनीत-
धर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥
चरन्तैः श्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् । नाध्यगच्छद्दलिलोके
तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वीरो-
चने औरपि चाक्षयासीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्ते-
ष्वाचरन् दुष्टमयो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
र्वक्षं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेभिर्नमते तु तस्मै यं
ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुक्षरस्येव सङ्ग्रामे परि-
गृह्णाङ्कुशग्रहम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५ ॥
ब्राह्मणानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः
सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः
कच्चं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं
रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणञ्चरेत् । अल-
व्यस्य च लाभाय लव्यस्य परिवृद्धये ॥ १८ ॥ अलव्यलाभाय च
लव्यवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विप-
श्चितं वज्रश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्ति-
स्त्वव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥
वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाल्भ्यमपू-
जयत् । युधिष्ठिरे स्तवमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥
हैपायनो नारदश्च जामदग्नयः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भालकिश्च

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्ष्यश्वाश्च सुक्लश्च लवणाश्वश्च
काश्यपः । चारीतः स्थूलकर्ष्यश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३ ॥
कृतवाक् च सुवाक् चैव बृहदश्वो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वृषा-
मितः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः
संश्रितव्रताः । अजातशत्रुमानसुः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह-
कृष्णाया । उपविष्टाः कथाशक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया
च दर्शनोया च पण्डिता च पतिव्रता । अथ कृष्णा धर्मराज-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच । न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
वियते धार्तराष्ट्रस्य नृपस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्
मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितम् । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्व-
तप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं ज्येष्ठं रुद्राण्यश्रावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुः-
स्वाहं दुरात्मा ससुहृद्व्रणः । ईदृशं दुःखयानीय मोदते पाप-
पूरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेव पापानामस्मिन् न पतितं तदा । त्वयि
भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्य कर्मस्य
शकुनेश्च दुरात्मनः । दुभ्रातृस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य
च ॥ ८ ॥ इतरेष्वान्तु सर्वेषां कुरुणां कुरुसत्तम । दुःखिनाभि-
परीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यच्चा-
सीत्ते पुरातनम् । शौचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखो-
चितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।

दृष्ट्वा कुम्भघ्नीं मेमांशो मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं
सभायां तां राजभिः परिवारितम् । तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का
शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या ताहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्य-
वर्चसम् । सा तां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुञ्चामि भारत ॥ १३ ॥
या ताहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराक्कादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि
राजेन्द्र सा तां पश्यामि चौरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्गुक्मपात्री-
भिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रयः । ऋयते ते गृहादन्नं संस्कृतं सर्व-
कामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्ततीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि
सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूज
यथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृद-
यस्य मे । यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो गृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥
अभोजयन्त मिष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः । सर्वांस्तानद्य पश्यामि
वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति
मे मनः । भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥
ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते । भीमसेनं हि
कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखाहं दुःखितं दृष्ट्वा
कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । सत्कृतं विविधैर्यानेर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा
॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । अयं कुम्भ-
घ्नस्ते सर्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ तत्प्रतिष्ठां प्रतीचंस्तु
सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो हिवाद्भर्तृवाद्भना
॥ २४ ॥ शरावमर्द्धं शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः । यस्य शस्त्र-
प्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यच्चे तव महाराज
ब्राह्मणानुपतस्थिरे । तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थ-
मदुःखाहं सुखोचितम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्युसेन मुञ्चामि

भारत । यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पैश्चैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं
 ते वनगतं दृष्ट्वा कक्षात्कन्युर्न वर्द्धते । यो यानैरद्भुताकारैर्हयै-
 र्नागैश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसृज्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-
 न्तपः । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते
 वनगतं दृष्ट्वा कक्षात्कन्युर्न वर्द्धते । स्यामं ब्रह्मन्तं तरुणं चर्मिणा-
 मुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कक्षात्कन्युर्न वर्द्धते ।
 दर्शनीयञ्च शूरञ्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सहदेवं वने
 दृष्ट्वा कक्षात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं सहदेवञ्च दृष्ट्वा ते दुःखिता-
 वुभौ ॥ ३३ ॥ अदुःखाहर्तुं मनुष्येन्द्र कक्षात्कन्युर्न वर्द्धते । द्रुपदस्य
 कुले जातां स्त्रियां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं
 वीरपत्नीमनुब्रताम् । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कक्षात् क्षमसि पार्थिव
 ॥ ३५ ॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम । यत्ते भ्रातृंश्च
 माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्भन्युः क्षत्रियोऽस्ति
 लोके निर्वचनं स्मृतम् । तद्वद्वचि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-
 वत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते । सर्व-
 भूतानि तं पार्थं सदा परिभतन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा
 कार्यां शत्रून् प्रति कथञ्चन । तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं
 नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोऽसुरेऽहं च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरिताप-
 वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

द्रौपद्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रह्ला-
 दस्य च संवादं वल्लेर्वैरोचनस्य च ॥ १ ॥ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणा-
 आगतागमम् । बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिस्त्वाच । क्षमा स्विच्छेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ अथो यद्व
धर्मं ब्रूहि मे तदसंशयम् । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनु-
शासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः । सर्व-
निश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच । न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी
क्षमा । इति तात विजानीहि इयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं
क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति । भृत्याः परिभवत्येन-
मुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदा-
चन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अव-
ज्ञाय हि तं भृत्या मजन्ते बहुदोषताम् । आदातुञ्चास्य वित्तानि
प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यास-
नानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च दियानि न
दद्युर्मर्तशासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथ-
ञ्चन । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि । प्रेष्टाः पुत्राश्च भृत्याश्च
तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय
क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा
च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति
दुष्टाश्चाप्यपकुर्वन्ते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः
क्षमावताम् । अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्मः क्षमावताम् ॥ १६ ॥
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः । क्रुद्धो दण्डान्
प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥ मित्रैः सह विरोधश्च
प्राप्नुते तेजसा वृतः । आप्नोति हेष्टाञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा
॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थहानिमुपालभ्यमनादरम् । सन्तापदेष-

मोहांश्च शत्रूँश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विवि-
 धान् पशून् ददन् । भक्ष्यते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणैभ्यः स्वजना-
 दपि ॥ २० ॥ योपकृतंश्च हन्तुंश्च तेजसैवोपगच्छति । तस्मादु-
 द्विजते लोकः सर्पादिभ्यः गतादिव ॥ २१ ॥ तस्मादुद्विजते लोकः
 कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम्
 ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् । काले
 काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले मृदुर्यो-
 भवति काले भवति दारुणः । स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुस्मि-
 निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसन्त्याज्या यथाप्रादुर्भवीषिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी
 यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपरा-
 धिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । न
 हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषिण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं
 कृत्वा ब्रूयुस्ते तद्बुद्धिजम् । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादप-
 राधे तथानृजन् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः पाणिनो
 भवेत् । द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि । क्षन्तव्यमेव तस्याद्भः
 सुपरोक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ मृदुना दारुणं क्षन्ति मृदुना हन्य-
 दारुणम् । नासाध्यं मृदुना किञ्चित्क्षमात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३१ ॥
 दिशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलावलमथात्मनः । नादिशकालौ किञ्चित्-
 स्याद्दिशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्य-
 मपराधिनः । एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः
 ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते । तदहं
 तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु
 सततञ्चापकारिषु । न हि कश्चित् महाकालो विद्यतेऽयं कुरुन्
 प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि । मृदु-

भवत्यवज्ञातस्त्रीच्छादुद्विजते जनः । काले प्राप्ते इयञ्चैतद्यो वेद
स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता
पुनः । इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो
हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुखीभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं
नित्यं न सृते शुभे । तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः
॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामह दृश्यते । तत् कथं
मादृशः क्रोधमुत्सृजेन्नोक्रनाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः
कुर्यात् क्रुद्धो हन्याद्गुह्यनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसी-
ऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्या हि कुपितो न प्रजानाति कर्हि-
चित् । नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाचं विद्यते तथा ॥ ५ ॥
हिंस्यात् क्रोधादबध्यांस्तु बध्यान् सम्पूजयीत च । आत्मानमपि
च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जितः
क्रोधो मनीषिभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम्
॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमसृद्धिष्वरेत् । एतद्द्रौपदि
सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव वायते
महतो भयात् । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् इयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥
मूढो यदि क्षिप्यमानः क्रुद्धप्रतेऽशक्तिमान्नरः । बलीयसां मनु-
ष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो
लोका नश्यन्त्यनात्मनः । तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम्
॥ ११ ॥ विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्षिप्यमानो न कुप्यति । अनाश-
यित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्मादलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । चन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता
 ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृष्णो प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो
 जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यञ्चानृततः श्रेयो
 नृशंसानृशंसता । तमेवं बद्धदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्जितम्
 ॥ १५ ॥ मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि । तेजस्वीति
 यमाङ्गवै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य
 भवतीति विनिश्चितम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिवाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धोहि
 कार्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्यं न च मर्यादां
 नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हन्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन् क्रुद्ध-
 स्तुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाढ्यं क्षमणः शौर्यञ्च शीघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभि-
 भूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः
 सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुः-
 सहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्व-
 त्प्रजेत् क्रोधं पुरुष सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानपगो न
 क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचे-
 तसाम् । अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्यात् खिदनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धि-
 र्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजे-
 दाह्न्याद्गुरुणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो
 भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रति-
 हन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्युर्हि पितरः
 पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितृन् । हन्यश्च पतयो भार्याः पतीन्
 भार्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णो न

पिद्यते । प्रजानां सन्धिभूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्यु-
 र्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३० ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते
 क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते
 ॥ ३१ ॥ चन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने । क्षमावतो
 हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२ ॥ आक्रुष्टस्ताडितः
 क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः । यस्य नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पूरुषः ॥ ३३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् । गीता क्षमावता कृष्णे
 काश्यपेन महात्मना ॥ ३५ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदः
 क्षमा श्रुतम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं चन्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ क्षमा
 ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च मावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं
 क्षमयेद् धृतं जगत् ॥ ३७ ॥ अतियज्ञविदात् लोकान् क्षमिणः
 प्राप्नुवन्ति च । अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
 ॥ ३८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमा-
 वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
 तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
 क्षमा श्रमः ॥ ४० ॥ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्यजेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४१ ॥ चन्तव्य-
 मेव सततं पुरुषेण विजानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्प-
 द्यति तदा ॥ ४२ ॥ क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४३ ॥ येषां मन्यु-
 र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
 क्षान्तिः परा मता ॥ ४४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
 क्षमावताम् । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्ट द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४५ ॥

पितामहः शान्तनवः शर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकौपुत्रः
 शर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षत्ता शर्ममेव
 वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शर्ममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोम-
 दत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शर्मं
 वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतञ्चोद्यमानः शर्मं
 प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेहोभान्नशिष्यति ॥ ४९ ॥
 कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये । निश्चितं मे सदैवैतत्
 पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न
 विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥
 एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यच्च तत्
 कर्त्ता स्रग्वहमञ्जसा ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौ-
 संवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहञ्चक्रतुस्तव ।
 पितृपैतामहे वृत्ते वीढ्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिश्चिन्तितो
 लोको गत्या गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि
 लोभान्मोहं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या
 नार्ज्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
 त्वाञ्चेद्व्रसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यस्त्वं नार्हसि नापीमे
 भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं
 नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव
 जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च
 मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमार्याणां
 त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा
 धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति क्वायिव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥
 नावमंस्था हि सद्यन्नावरान् अयसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं
 कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजा-
 भिरपि च विजान् । दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मोक्षिण-
 श्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्वैवाहं
 परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भोजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते
 शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्दत्त्वा तिथिभूतेभ्यो राजन्
 शिष्टेन जीवसि । द्रष्टव्यः पशुवन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये
 विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नाव-
 सीदति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥
 एतैरपि महायज्ञै रिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्धय-
 विषमेष्वपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्वायुधानि भ्रातृन्माञ्चापि
 निर्जितः । ऋजोर्मदोर्वदान्यस्य क्षीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥
 कथमक्षय्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति
 मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निश्म्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापद-
 मोदृशीम् । अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥
 ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां
 सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्तात्
 शुक्रमुच्चरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमा प्रजाः । आकाश इव भूतानि
 वाप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

यच्च पावकम् । शकुनिस्तनुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २५ ॥
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मखिः स्रज इव प्रीतो
 नस्यीत इव गोहृषः ॥ २६ ॥ धातुरादिमन्वेति तस्य यो हि
 तर्पणः । नात्माधीनो ननुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन । स्तोतरो
 मध्यापन्नः कूलादृज इव च्युतः ॥ २७ ॥ अक्षो जन्तुरनीशोऽय-
 म्नात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
 च ॥ २८ ॥ यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति वलीयसः । धातु-
 रेव वशं यान्ति सर्वभूताति भारत ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि
 युक्तानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
 मिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षैवसंज्ञि-
 तम् । येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पश्य
 मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि
 मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि सुनिमित्तत्व-
 दग्निभिः । अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि
 करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निना-
 ज्वाप्सना पुनः । अयसा चाप्ययम्किन्त्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३५ ॥
 एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतै-
 र्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं
 कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७ ॥
 न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्तते । रोषादिव प्रवृत्तोऽयं
 यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा क्षौमतो
 वृत्तिकर्षितान् । अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया
 ॥ ३९ ॥ तवेमामापहं दृष्ट्वा समृद्धिञ्च सुयोधने । धातारं गर्हये
 पार्य विप्रम योऽनुपाश्रयति ॥ ४० ॥ आर्य्यमास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे
 धर्मापवायिनि । धार्तराष्ट्रे अयं दत्त्वा धाता किं फलमश्नते

॥ ४१ ॥ कर्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमुच्छति । कर्मणा
 तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं
 नचेत् कर्त्तारमुच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि
 दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-
 संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । वत्सु चित्रपदं शृण्वं याज्ञसेनि त्वया
 वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं
 कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत । इदमिदं द्वयमित्येव वजे
 चष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण
 यत् । शृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥
 धर्मञ्चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य
 सतां वृत्तयवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे
 धृतम् । धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ न
 धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति । यश्चैनं शङ्कते कृत्वा
 नास्तिक्यात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादादहमप्येव मा धर्ममभि-
 शङ्क्षिष्याः । धर्माभिशङ्क्षी पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्मो
 यस्याभिशङ्क्षः स्यादार्पणं वा दुर्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवापेयात्
 स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो
 मनस्विनि । स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥
 पापोयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विप्रिष्यते । शास्त्रातिगो
 मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषि-
 र्गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता
 ॥ ११ ॥ व्यासो वशिष्ठो नैलेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये

च ऋषयः सर्वे धर्मस्यैव सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्
 दिव्ययोगसमन्वितान् । आपानुग्रहस्यै शक्तान् देवेभ्योऽपि गरी-
 यसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवाहौ वर्णयन्ति सदानघे । कर्तव्य-
 ममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि
 धातारं धर्ममेव च । राक्षि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च
 ॥ १५ ॥ उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् । धर्माभि-
 शङ्गी नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाण उन्मत्तः
 श्रेयसो ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न
 तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायन् स कृपणः पापो न
 लोकान् पतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थ-
 निन्दकः । कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कल्याणि
 सोऽसुत्रानन्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रति-
 पालयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि । नैव तस्य परो
 लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णो
 मास्माभिगच्छिष्याः । पराणमपिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः
 ॥ २३ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव
 नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि
 धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगत्सज्जेह-
 निन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विद्यया नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्म-
 चर्यञ्च यज्ञः स्वाध्याय एव च । दानमार्जवमेतानि यदि स्युर-
 फलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रसम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वांसुरराक्षसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्दम-
 भादृताः ॥ २९ ॥ फलदत्त्विह विज्ञाय धातरं श्रेयसि ध्रुवम् ।
 धर्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ ३० ॥ स नाय-
 मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां
 फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे
 यथाश्रुतम् । वेत्य चापि यथाजातो घृष्टयुद्धः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते । कर्मणां फलमाप्नोति
 धीरौऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥ बहूनापि ह्यविदांसो नैव तुष्य-
 न्यबुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य धर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः । प्रभवत्यात्ययश्चैव
 देवगुह्यानि साविनि ॥ ३५ ॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मृच्छन्तेऽत्र
 प्रजा इमाः । अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः । कृतायाश्च व्रता-
 याश्च तपसा दग्धकित्तिवशाः ॥ ३७ ॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-
 न्येतानि वै हिजाः । न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः
 ॥ ३८ ॥ यष्टव्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता । कर्मणां फल-
 मस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपि
 वेद कश्यपः तस्मात्ते संशयः कृष्णे नोहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्ति क्यं भावमुत्सृज । ईश्वरञ्चापि भूतानां
 धातारं ना च वै क्षिप । प्रियस्त्वेनं नमस्त्वेनं मा तेऽभूदबुद्धि-
 रौदृशी ॥ ४१ ॥ यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे भावमंस्थाः कथञ्चन ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिर द्रौपदी
 संवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हं च धर्मं पार्थं कथञ्चन ।
 ईश्वरं कृत एवाहमवमंस्थे प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
 मोदमिति मां विद्धि भारत । शूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं
 निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामितकर्मण ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावद्दो-
 स्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
 वन्ति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 दृच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
 जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोक-
 साक्षिकम् ॥ ६ ॥ सर्वं हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन । तद्देवाभिप्रपद्येत न विह-
न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ सकर्म कुरु मा ग्लाहीः कर्मणा भव
 दंशितः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च
 ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्यं विवृद्धो रक्षणे तया । भक्ष्यमाणो
 ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदिरन् प्रजाः
 सर्वान कुर्व्यः कर्म चेद्भुवि । तथा ह्येता न वर्द्धेरन् कर्मचेद्-
 फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यश्च
 दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः
 प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
 अवसीदेत् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः
 शक्तः कर्मण्यक्रमं कृत् । आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः
 ॥ १५ ॥ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
 नेति मन्यन्ते स हि यत्रो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित्
 पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति
 पुरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावा-
 त्त्वं किञ्चि फलं पुरुष सत्तम ॥ १९ ॥ एवं हठाच्च देवाच्च स्वभा-
 वात् कर्मणास्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरौश्वरः । विदधाति
 विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित्
 कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्वाटविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम्
 ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते । स यथा
 प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनि-
 योक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४ ॥
 मनसार्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्मणा । बुद्धिपूर्वं
 स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि
 कर्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी
 ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया
 धीरो विजानीयादुपायञ्चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्तते
 पश्चात् कारणेस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिमुपजोवन्ति कर्मजामिह
 जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्त्ता साधु खनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ दृष्टापूर्तफलं न
 स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमका-
 रणम् ॥ ३० ॥ कर्त्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ
 निन्दते चापि कर्त्ता नासीत् कथन्त्वह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव हठनेके
 देहनेके वदन्त्यतः । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्तेधमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥
 न चैवेतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन्तु
 दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य
 सन्ततिः । किञ्चिद्देवाद्धठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुष फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् । कुपलाः प्रति-
 जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
 मिष्टानिष्टफलप्रदः । यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन
 ॥ ३६ ॥ यं यमर्थमभिप्रेषुः कुरुते कर्म पुरुषः । तत्तत्सफल-
 मेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ विहारामर्थसिद्धिन्तु
 नातुपश्यन्ति ये नराः । तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते
 ॥ ३८ ॥ कर्तव्यमेव कर्मति मनोरेष विनिश्चयः । एकान्तेन
 ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव
 प्रायेणेह युधिष्ठिर । एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
 ॥ ४० ॥ असम्भवे तस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत् । कृते
 कर्मणि राजेन्द्र तथानृत्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येन
 शयामलसं नरम् । निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रते
 ॥ ४२ ॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः । धीरा
 नरा कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
 र्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु साम्प्रतम् । स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि
 कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव
 ते । वृकोदरस्य वीभत्साभ्रात्राश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
 कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः । विप्रकर्षेण बुध्येत कृतवमां
 यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा वीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽयं कर्षकस्तुषाणि पज्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
 श्येन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्यः पुरुषः कुर्यात् कृतं
 तत् सफलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
 क्वचित् । इति धीरोऽन्ववेद्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्भू भवतीति ह भारत । निर्विदो नात्र कर्तव्यो
 हावन्यो ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्ति-
 रतोऽन्यथा । बहूना समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ॥ ५१ ॥

शुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च । अनारम्भे तु न फलं न
शुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति-
लेद्धये । युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ५३ ॥ अप्र-
मत्तेन तत् कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सिद्धि-
मेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बद्धभिर्गुणः ।
साम्नेवाथं ततो लिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसन-
ञ्चास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर । अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं
पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरेषणे ।
आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न लेवात्माव-
मन्तव्यः पुरुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति
शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणं
मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् । सोऽपि सर्वामिमां प्राह
पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं ब्रह्मसतिप्रोक्तां भ्रातृन् मे-
ऽग्राहयत् पुरा । तेषां सकाशादश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ६१ ॥
स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् । शुश्रूषमाणा-
मासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्यं नाम
हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यम-
र्षणः । निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य
पदवीं धर्म्यं ब्रज सत्पुरुषोचिताम् । धर्मकामार्थहीनानां किं
नो वस्तु तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मण तद्राज्यं नार्जवेन न
चौजसा । अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमायु-

नेव सिंहाणां दुर्वलेन वलीयसाम् । आशिषं विधसागेन तद-
 द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
 कामया । अर्थसुत्सृज्य किं राजन् दुःखिषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
 भवतोऽनवधानेन राज्य नः पश्यता हृतम् । अहार्यमपि शक्रेण
 युप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुशीनामिव विल्वानि पङ्कनामिव
 धेनवः । हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः
 प्रियमित्येवं महद्गणसनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
 स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामश्च मित्राणि नन्दयामश्च शत्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यदयं न तद्दे-
 वैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति
 दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनामन्ववेक्षस्व नृगचर्यामिवात्मनः । दुर्व-
 लाचरितं राजन् न वलस्यैर्निषेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृष्णो न
 वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सुज्जयाः । न चाहमभिनन्दामि न च
 माद्रीसुतावुभौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कच्चिद्राजन् निर्विदादापन्नः ह्रीवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
 हि निर्विदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः
 कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्सासु
 पौरुषम् । आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मा-
 नमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्यन्ते
 तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६ ॥ तत्र चैद्युध्यमानानामजिह्वमनि-
 वर्तिनाम् । सर्वशो हि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥ १७ ॥
 अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददौमहि गां सर्वां
 तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठताम् । काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥ १९ ॥
 आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे । अन्यैरपि हृते राज्ये
 पश्यस्यैव न गर्हणा ॥ २० ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणां

आत्मनस्तथा । व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मं कुधर्मं तत् ॥ २० ॥
 सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्तात धर्मार्थौ
 प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं ह्येवभाङ्ग
 स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २२ ॥
 यस्य चात्मार्यमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत भूतको-
 ऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिबलं हि योऽर्थार्थौ
 नेतरावनुतिष्ठति । स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २४ ॥
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति । मिस्राणि तस्य नश्यन्ति
 धर्मार्थाभ्याञ्च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते
 निधनं ध्रुवम् । कामतो रममाणस्य मीनस्येवाश्वासः क्षये ॥ २६ ॥
 तस्माद्द्वर्माध्योर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि
 कामस्य पावकस्यारण्यिर्धया ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
 स्यार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोद्धौ यथा ॥ २८ ॥
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे वा प्रीतिरुपजायते । स कामयित्तसङ्कल्प-
 शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थौ पुरुषो राजन् वृहन्तं
 धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥ ३० ॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फल-
 स्यैव काष्ठाङ्गमेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकाब्राजन् हन्ति
 वैतंसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
 कामालोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स वध्यः सर्वभूतानां
 प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तं ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्य-
 परिग्रहः । प्रकृतिञ्चारि वेत्यास्य विकृतिञ्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
 तस्य नाग्ने विनाग्ने वा जरया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते
 सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो
 हृदयस्य च । विषये वर्तमानानां वा प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

धर्मार्थौ काममेव च ॥३७॥ न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो
 नरः । न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेदेव-
 मेष आस्त्रकृतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये
 धर्ममाचरेत् । वयस्यनुचरेदेवमेष आस्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥
 धर्मञ्चार्थञ्च कामञ्च यथावददताम्बर । विमन्य काले कालज्ञः
 सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्
 सुखार्थिनाम् । पाप्मिवां बुद्धिमास्थाय शोपायां कुरुनन्दन ॥ ४२ ॥
 तदाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिरम्यताम् । जीवितं ह्या-
 तुरस्येव दुःखमस्तरवन्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं
 चरितश्च ते । जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म चोदनाम् ॥ ४४ ॥
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् । एष धर्मः परो
 राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो
 राजन्निषेवितुम् । अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यदपीतरे ॥ ४६ ॥
 धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्धर्मादिशिष्यते । धर्मश्चार्थेन महता
 शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्य्येण नापि
 क्लैब्येन कर्हिचित् । वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मं
 बुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यथा सिध्यति वै
 हिजः । तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्य्या
 न विहिता न च विट्शूद्रजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु
क्लमौरुषम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समा-
 गतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राद्धर्मनोषिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व
 नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्य धर्मान्
 सनातनान् । क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्दिजते जनः ॥ ५३ ॥
 प्रजापालनसम्भूतं फलं तव न गर्हितम् । एष ते विहितो राजन्

क्षत्रधर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं
 गमिष्यसि । स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 स चात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्तेदं मिथिलं मनः । वीर्यमास्थाय
 कौरव्य धुरमुदह धुर्यवत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं
 जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन् भूतिं न पुन श्रियम् ॥ ५७ ॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लब्धचेतसाम् । निकृत्या लभते
 राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५८ ॥ भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुस-
 मृद्धाश्च सर्वशः । निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवप्रभ ॥ ५९ ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो
 परान्निकृतिमास्थितः ॥ ६० ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योधो
 धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६१ ॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुवलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात्
 सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६२ ॥ सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं
 यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायैव हैमनी ॥ ६३ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः सार्धं श्रेयांसमिच्छता । वीजौपम्येन
 कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६४ ॥ अर्थेन तु समो नाथो यत्र
 लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि
 तत् ॥ ६५ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः । वृहन्तं
 धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६६ ॥ अमित्रं मित्रसम्पन्नं
 मित्रैर्भिन्दति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते-
 ऽवशम् ॥ ६७ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुवलवानपि । नोद्य-
 मेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६८ ॥ सर्वथा संहतै-
 रेव दुर्बलैर्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव
 ॥ ६९ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 अग्निं चैव तथैव त्वं सृष्टः सवितुर्भवं ॥ ७० ॥ एतच्चापि तपो-
 राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं

नः पितामहैः ॥ ७१ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति
 क्षत्रियः । यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७२ ॥ अप्रे-
 यात् किल मा सूर्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा । इति लोको व्यव-
 सितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७३ ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दा-
 भिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः पृथग्ग्राजन् समागताः
 ॥ ७४ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः
 कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७५ ॥ यन्न मोहान्न कार्प-
 ण्यान् लोभान्न भयादपि । अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थ-
 कारणात् ॥ ७६ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो दद-
 द्भामान् गाश्च राजन् सहस्रशः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव
 चन्द्रमाः ॥ ७८ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सवृद्धवालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७९ ॥ श्वदृतौ क्षीर-
 मासत्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्तेने बलं नार्थ्यां राज्यं
 दुर्योधने तथा ॥ ८० ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो वालाः स्वाध्यायमधिकुवते ॥ ८१ ॥ इमा-
 मवस्थाञ्च गते सहास्राभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्य सर्वे वै
 भवतोपद्रवे सति ॥ ८२ ॥ स भवानुद्यमास्थाय सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्थातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८३ ॥
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् । अस्त्रविद्धिः परि-
 वृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८४ ॥ आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भि-
 रिव वृत्रहा । अमित्रान् तेजसा सृष्टून्सुरानिव वृत्रहा । श्रिय-
 मादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्नहावल ॥ ८५ ॥ न हि गाण्डीव-
 मुक्तानां शराणां गार्ङ्गवाससाम् । स्पर्शमाशीविषामाणां मर्त्यः
 कश्चन संसहेत् ॥ ८६ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वो-
 ऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८७ ॥

हृज्जयैः सह कैकेयैर्वृणीनां वृषभेण च । कथंस्त्रियुधि कौन्तेय
न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८८ ॥ शत्रुहस्तगतां राजन् कथस्त्रि-
न्नाहरेर्महीम् । इह यत्तमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
तत्रस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो
भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्यान्वितो वाक्य-
मिदं वभाषि ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं भारत सत्यमेतयन्मां तुदन्
वाक्यशल्यैः क्षिणोषि । न त्वा विगर्हं प्रतिकूलमेव समानयाद्वि
व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यक्षानन्वपयं जिहीर्षन् राज्यं
सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्
सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामधेयं प्रवपन्नक्षपूगान् । अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततो-
ऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामानुकूलानयुजो युजश्च । शक्यं निवन्तुमभविष्यदात्मा मन्यस्तु
हन्यात् पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्वः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये
तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्ग्रसने राज्यमिच्छन् । दास्यञ्च नोऽगमयद्भीमसेन यत्रा-
भवच्छरणं द्रौपदी न ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तदेत्य धनञ्जयश्च पुन-
र्यूतायागतानां सभां नः । यन्माव्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः एक-
ग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने समा हादश राजपुत्र
यथाकामं विजितमजातशत्रो । तथापरञ्चाविहितश्चरेथाः सर्वैः

सह भ्रातृभिश्चद्वगूढः ॥ ८ ॥ त्वाञ्चेत् शुखा तात तथाचरन्त-
 भवभोतस्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्यांश्चरेथास्तावतोऽव्दांस्तथा
 त्वं निश्चित्य तत् प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैथेन्नो विदितः
 कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
 संसदीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ वयञ्चैतद्भारत सर्वं
 एव त्वयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
 राजा मधेऽ कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो
 जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रब्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्च देशाननुसञ्च-
 रामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनश्चापि न
 शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास
 कुरूश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
 मास्थाय सतां सक्रांशे को नाम जज्ञादिह राज्यहेतोः । आर्यस्य
 मन्ये मरणाद्वरीयो यद्वर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
 चेद्दीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिषं पर्यमृक्षः । बाह्वं दिध-
 च्चन् वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
 प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तु
 कालं त्वमिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्य ॥ १७ ॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनो परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्त्वान्तमिति स्म भीम
 ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखादयस्य पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १९ ॥
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके
 ॥ २० ॥ श्रियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-
 मन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति
 चैनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृता-

ज्जीविताश्च । राज्यञ्च पुत्राञ्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कला-
मुपैति ॥ २२ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भौम उवाच । सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तर्केन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण श्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यहं मन्यसे
कालं मर्त्यः सन् कालवन्धनः । ज्ञेयधर्मा महाराज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते । सूक्ष्म-
वाञ्छनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजस्वयोदय ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणाद्योपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यावैव
वटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्गग्रानमस्मृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये
दुर्ज्जातजायिनः ॥ ८ ॥ हैरण्यौ भवतो वाह्य श्रुतिर्भवति पाथिवी ।
हत्वा हिमन्तं सङ्ग्रामे भुङ्क्षु बाह्वर्ज्जितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै
पुरुषो राजन् विकर्तारमरिन्दम । अह्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्ग-
णास्य स सन्मृतः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्ति-
मत्तरः । येनाहमतिसन्तप्तो न नष्टं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पाथी वीभत्सुर्बलिष्ठो ज्वाविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं
सिंह इवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् लोके धनु-
र्भृतः । सोऽयमात्मजमुष्माणं महाहस्तीव वच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः । तथैव प्रियमिच्छन्त
 आसते जङ्गमूकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह
 हृज्जयैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्द्यतः ॥ १५ ॥
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
 सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्
 भविष्यति । यन्तो नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप । क्लेशांस्तितिचक्षे
 राजन्नान्यः कश्चित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्द-
 कस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नेषा तत्त्वार्थदर्शिनो ॥ १९ ॥
 घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः । अस्यां हि योनौ
 जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अधौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा
 वै मनुरब्रवीत् । क्रूरान्निष्कृतिसम्पन्नान् विहितानशमात्मकान्
 ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्रान्नहाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्तव्ये
 पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः
 श्रुतेनाभिजनेन च । दृष्टानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तश्च पर्वतम्
 ॥ २३ ॥ कृन्ननिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्तुमिच्छसि ।
 अज्ञातचर्यां गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ द्विवीव पार्थ
 सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया । बृहत्शाल इवानूपे शाखा-
 पुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णु-
 श्रियति । इमौ च सिंहसङ्घाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकौर्त्ती राजपुत्री
 द्रौपदी वीरसूरिवत् ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
 चरिष्यति । माञ्चापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः
 ॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् । तथैव
 वहवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च घृतराष्ट्रमनुव्रताः । न हि तेऽप्युपशम्यन्ति निकृता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैपिभिः ।
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुवह्मंश्चरन् । आचक्षीरंश्च
नो ज्ञात्वा ततः स्यात् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुपिताः
सम्यग्बने मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः परि-
वत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राङ्मर्मनीप्रिणः ।
पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानुडुहे
राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादितस्माद्देनसः प्रति-
मुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छ्रुत्सुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति सयुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वशम्पायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । निष्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे
राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तद्दाले च यः
पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्रां सुदु-
विदाम् । कथं वलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्दनम् ॥ ३ ॥
स सुहृत्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् । भीमसेनमिदं वाक्य-
मपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद् ॥ ५ ॥ महापापानि
कर्माणि यानि केवलसाहसात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते
तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्धप्रत्यर्था महाबाहो दैवज्ञात् प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवल-
चापल्यादलदर्पोत्थितः स्वयम् । आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिज्जवाः शलशैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा
 दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः । सर्वे एव कृतास्त्राश्च सततञ्चात-
 तायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्योधन-
 हिते युक्ता न तथास्मासु भारत । पूर्वोक्ताप्रवलोपेताः प्रयति-
 ष्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि माताभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्योधनेन ते
 वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांस्त्यज्यन्ति सङ्ग्रामे इति मे
 निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु
 च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं
 राजपिण्डस्तैर्निवेक्ष्य इति मे मतिः । तस्मात्तप्यन्ति सङ्ग्रामे
 प्राणानपि सुदुस्त्वजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्म-
 परायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥
 अमर्षी नित्यसंरक्षस्तत्र कर्णो महारथः । सर्वास्त्रविदनाष्ट्रयो
 ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान् पुरुष-
 सत्तमान् । अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९ ॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्वान् धनु-
 र्ग्राहान् सूतपुत्रस्य लाववम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 वभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतो-
 रैवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्य-
 वतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महाबाहोवेद्वि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कक्षात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्योधनान्नपसुतात्तथा
दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्तते ।
तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा
धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः
क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नोय पाराशर्यो युधि-
ष्ठिरम् । अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविचारदः ॥ २८ ॥ ये यमस्ते
परः काक्षः प्राप्नो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून् पाथो
धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमती-
मिव । विद्यां प्रतिश्रुतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥
यामवाप्य महावाङ्मरुज्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रश्च
रुद्रश्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणश्च कुवेरश्च धर्मराजश्च पाण्डव ।
शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष
महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शास्त्रतो दिवस्त्वजेयो
जिष्णुरच्यतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राग्नीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव
च । समादाय महावाङ्मरुहत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वना-
दस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् । निवासार्थाय यद्यत्तं
भवेद्दः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो
भवेत् । तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्देगकारकः ॥ ३६ ॥ मृगाणा-
मुपयोगश्च वीरुदोषधिसञ्चयः । विभर्षिं च वह्नन् विप्रान् वेद-
वेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ।
प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय
धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवा-
न्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावो काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यास-
वाक्यमुदितो वनाद्वैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीकूले काव्यकं

नाम तदनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिञ्जाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणा स्तापसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यक-
 मासाय पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः
 सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र ते न्यवसन्नाजन् कञ्चित्कालं मन-
 स्विनः । धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ चरन्तो
 मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो
 यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्य चित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधि-
 ष्ठिरः । संसृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते
 विदितप्रज्ञमर्जनं पुरुषर्षभ । सान्त्वपूर्वं क्षितं कृत्वा पाणिना
 परिसंस्पृशन् ॥ २ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दमः ।
 धनञ्जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च
 भारत । धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वप्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्म-
 दैवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम् । सर्वास्त्राणां प्रयोगञ्च
 तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परि-
 सान्विताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६ ॥ सर्व-
 योधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा । आचार्या मानितास्तुष्टाः
 शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले
 प्रतिपूजिताः । अयं चैयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ॥ ८ ॥
 सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि
 भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ।

कृष्णहैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया
सम्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस-
माहितः ॥ ११ ॥ दैवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवची
खड्गो मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्दृढन्मार्गं गच्छ तातो-
त्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धन-
ञ्जय । वृत्राद्धीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येक-
स्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व स
तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुर-
न्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्कायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा
वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशार्द्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुर-
न्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्ष्ये महेषुधी ।
कवची सतनुवाणो बद्धगोधाङ्गुलितवान् ॥ १८ ॥ हुताग्निर्ब्राह्मणा-
न्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीत-
शरासनः ॥ १९ ॥ बधाय धार्तराष्ट्राणां निश्वस्यौहृमुदीक्ष्य च ।
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीत शरासनम् ॥ २० ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः
सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा
यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जया-
शिप्रः । संसाधयस्य कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं
तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोर्मर्जुनम् । मनांस्यादाय सर्वेषां
कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्माकं क्षत्रिय-
कुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां मैत्र्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयो-
 धनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन् राजसंसदि ।
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत्
 परिषद्दो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे लल्लयाभिः
 प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धि-
 र्भवित्री वा लयि दीर्घप्रवासिनि । लयि नः पार्थ सर्वेषां सुख-
 दुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्यमेव
 च । आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतत्त्वयानघ । प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विज-
 याय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ
 ह्यनामयम् । ह्रीः श्रीः कौर्क्षियुतिः तुष्टिरुमा लक्ष्मीः सर-
 स्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पान्यस्य पालयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठा-
 पचायौ ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं वस्तुन
 रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान् । विश्वेदेवांस्तया साधयान् शान्त्यर्थं
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्वन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो यै चान्ये परिपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा शिषः कृष्णा विरराम यश-
 स्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन् धौम्यञ्च पाण्डवः ॥ २६ ॥
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रशुच्य रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादिपा-
 क्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ युक्तस्यैन्द्रेण खीमेन परा-
 क्रान्तस्य शुष्मिणः । सीगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान्
 ॥ ३८ ॥ दिव्यं ह्रीमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं
 पुण्यमेकाङ्गेव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्ती
 यथानिलः । ह्रीमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्य-
 क्रामत् सुदुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाय

ततोऽतिष्ठन्नञ्जयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स
वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
अथापश्यन् सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् । ब्राह्मणा श्रिया
दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र
स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुष्मान् कवची
शरी ॥ ४४ ॥ निवद्धासितलत्राणः क्षात्रं धर्ममनुव्रतः । नेह
शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेष आलयः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-
हर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनान् । नेहास्ति धनुषा कार्यं न
सङ्ग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां
गतिम् । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ ४७ ॥
तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालया-
मास धैर्यात् सुधृतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स
द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्ते मक्रोऽहमस्मिन् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा
भूरः कुरुकुलोदहः ॥ ५० ॥ ईप्सितो क्षेप वै कामो वरञ्चैनं
प्रयच्छ मे । ततोऽद्य भगवन्नस्त्वं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५१ ॥
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्य-
मस्त्वैस्तव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि
परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
न लोकान्न पुनः कामान्न देवलं कुतः सखम् । न च सर्वामरै-
ष्वय्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातृस्तान् विपिने त्यक्त्वा
वैरमप्रतियात्य च । अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेय शाश्वतीः
समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-
यन् श्लाघ्या वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि
भूतेशं तत्राक्षं मूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-
न्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमे-

ष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः सर्वमेष्टसि ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा
प्राप्तुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्यौ
योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
विंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कौरातपर्व ।

जनमेजय उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्यास्तिष्ठ-
कर्मणः । विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः । वनं प्रविष्टस्तेजसी
निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथञ्च भगवान् स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
स्यहं श्रोतुं तत्प्रसादाद्विजोत्तम । तं हि सर्वज्ञ दिव्यञ्च मानुष-
ञ्चैव वेत्स्य ह ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्जुनः । भवेन
सह सङ्ग्रामे चकाराप्रतिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः
सङ्ग्रामेष्वपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यदृष्टीतिविस्म-
यात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे ।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये । चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं
प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
त्मनः । दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बद्धां तत्रस्वकेण महानघ । पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्रमः ।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं दिवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तदनु-
 रादाय खड्गञ्च कनकत्सरम् । महाबली महाबाहुरर्जुनः कार्य-
 सिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं क्षुदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया
 परया युक्तस्तपसे ष्टतनिययः । वनं कण्ठकितं घोरमेक एवान्व-
 पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापद्मिनिषिवितम् । नाना-
 मृगगणाक्रीष्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाति कौन्तेये
 वनं मानुषवाञ्छितम् । शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि
 ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्च समहन्निपपात महीतले । मेषजालञ्च विततं
 ह्यादयामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं
 महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८ ॥
 तत्रापश्यद्दुमान् फुल्लान् विहगैर्वल्गुनादितान् । नदीश्च विपुला-
 वर्त्ता बैदूर्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डवोद्गीताः सारसा-
 भिरुतास्तथा । पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २० ॥
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्
 प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भं चौरं निव-
 स्याथ दण्डाजिनविभूषितः । शीर्षञ्च पतितं भूमौ पक्षं समुप-
 युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्वं पूर्णं त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि
 मासं स पक्षेष्वाहारमावरत् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-
 सत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । जङ्घ-
 बाङ्गनिरालम्बः पादाङ्गुष्ठग्रन्थिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्रग्धना-
 चास्य बभूवुरमितौजसः । विद्युद्गभोरुहनिभा जटास्तस्य महा-
 त्मनः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्द्वैवं पिनाकिनम् । निवे-
 दयिष्ववः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
मास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रो तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ।
तस्य देवेश न वयं विद्वः सर्वे चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सुनीनां
भावितात्मनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच । न वो विप्रादः कर्तव्यः फाल्गुनं प्रति
सर्वशः । शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः । अहमस्य
विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गसृष्ट्या
काचिन्नैश्वर्यस्य तथायुषः । यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा सर्ववचनमृषयः सत्यवाद्भिः ।
प्रहृष्टमनसो जम्भुर्यथा स्वान् पुनरालयान् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कौरातपर्वणि सुनिश्चरसंवादे ।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कौरातं वैश-
मास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरि-
र्मरुतिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमद्वनुरुपादाय शरांश्चाश्वीविप्रोपमान् ।
निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवैश्या । नानावैशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा
॥ ४ ॥ किरातवैशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः । अशोभत तदा
राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तदनं सर्वं निःशब्द-
मभवत्तदा । नाहः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत् ॥ ६ ॥
स सन्निर्गर्षमागम्य पार्थस्याङ्घ्रिष्टकर्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्रं

ददर्शान्, तदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवा-
 र्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं
 धनुरादाय शरांश्चापीबिप्रोपमान् । सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्या-
 घोषिण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां पार्थयसे हन्तुमनागसमिहा-
 गतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताय यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा
 तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा
 वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसम-
 प्रभः । अनादृत्य च तहाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्यतिः । प्रमुनोचाशनिप्रेक्ष्यं
 शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र
 निपेततुः । मूकस्य गाले विस्तीर्णं शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥
 यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः
 शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बह्मभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगै-
 रिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स
 ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्नं
 स्त्रीसहायममिलहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रह-
 सन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८ ॥ न
 त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कमकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो
 वराहो मत्परिग्रहः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽय-
 मिहागतः । कामात् परिभवादापि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाय कृतो मयि । तेन त्वां मृगयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच स्तच्छाया वाचा पाण्डवं सव्यसाचि-
 नम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदास्नाममुचिता वसता वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः
 कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बह्मसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपो-

धन ॥ २४ ॥ भवांस्तु कृष्णवर्त्ताभः सुकुमारः सुखोचितः । कथं
शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाम्निसन्नि-
भान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष
चापि महाजन्तुसङ्गक्षपं समाश्रितः । राक्षसी निहतो घोरो
हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयैष धनुर्भिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
वायौरभिहतः श्येते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममैष लक्ष्य-
भूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीवितादप-
रोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्वान्नाहंसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥ स्थिरो
भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च
त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुन-
स्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२ ॥ ततो
हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्द-
मन्देत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्त्वो तत्र
संरक्ष्यौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततच्चाते पर-
स्परम् ॥ ३५ ॥ ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्
प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ३६ ॥ मुहूर्तं शरवर्षं
तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरि-
रिवाचलः ॥ ३७ ॥ स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं
सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रति-
गृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः
सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४० ॥

न हि महाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं
 वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रा-
 दन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२ ॥
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन्
 मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान्
 लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फालान्स्तदा । भीथैनमाविश-
 स्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसङ्घयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च
 भगवन्तं हताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे
 ॥ ४६ ॥ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।
 अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं
 धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य
 सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्णाय धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
 मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो
 धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह
 गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्ध्नि
 श्रितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । समोच भुजवीर्येण विक्रम्य
 कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्ध्निानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फालान् ॥ ५३ ॥ तदा
 वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवां-
 स्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन्
 मुखे । प्रजहार दुराधर्षं किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः
 अक्राशनिमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्देया-
 मास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुसहर्तन्तु

तद्यद्वमभवत्तोमहर्षिणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥५८॥
जवानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरमा बली । पाण्डवश्च विचेष्टन्तं
किरातोऽप्यहनइली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेधात् सङ्घर्षेणो-
रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽारधूसवान् ॥ ६० ॥
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्यक्रमद्रीपा-
च्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत
इवावभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-
च्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूस्यां निश्चेष्टो गत-
सत्त्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स सुहृत्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुन-
रुत्थितः । रुधिरेणाङ्गताङ्गस्तु पाण्डवो भृग्दुःखितः ॥ ६४ ॥
शरखं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृन्मय स्थण्डिलं शृत्वां
मात्येनपूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च मात्यं तदा पार्थः किरात-
शिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥ ६६ ॥
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघ-
गङ्गीरगौर्हरः । जातविस्मय मालोक्य तपः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥ ६७ ॥
भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिभेन ते ।
शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं
तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य
मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्व्वऋषि-
र्भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान् द्विवीकसः ॥ ७० ॥
प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्वमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो
महीयं तदस्वं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-
नम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥ स
जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं
पार्थ परपुरञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच । कपर्दिन् सर्वदेवेश भगनैत्रनिपातन । देव-
देव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणानाञ्च परमं जाने त्वां
त्रयस्वकं विभुम् ॥ ७४ ॥ देवानाञ्च गतिं देव त्यत्प्रसूतमिदं
जगत् । अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
विष्णुरूपाय विष्णावे शिवस्त्रपिण्डे । दक्षयज्ञविनाशाय हरि-
रुद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ ललाटाक्षाय सर्वाय मीढुषे मूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्ज्जालीयाय वेधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः शम्भुं लोककारण-
कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् । व्यति-
क्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हसि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी
प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् । दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम्
॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम् । न मे स्याद-
पराधोऽयं महादेवातिचाहसात् ॥ ८१ ॥ कृतो मयावमज्ञानात्
विमर्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाय शङ्कर ॥ ८२

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं वाङ्मं क्षान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिष्वज्य
च वाङ्मयां प्रीतात्मा भगवन् हरः । पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच
वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तवे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

देवदेव उवाच । नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
वदथ्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे । युवाभ्यां पुरुषाग्रग्राभ्यां तेजसा
धार्यते जगत् ॥ २ ॥ शक्राभिषिके सुमहद्भुजैर्लदनिःस्वनम् ।

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव
गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् । मायामास्याय यद्गुप्तं मया
पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥ तूष्णीं चाप्यक्षयौ भूयस्त्वव पार्थ यथोचितौ ।
भविष्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते
पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषो-
त्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मत्प्रेषु मानद ।
दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददासि चेन्नक्षत्रं कामं प्रीत्या
वृषध्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्दीप्तं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु
ब्रह्मक्षिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दारुणे प्राप्ते
कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्षभीष्मकूपद्रोणैर्भविता तु महा-
हवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ॥ १० ॥
दहेयं येन सङ्ग्रामे दानवाब्राह्मणास्तथा । भूतानि च पिशा-
चांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदा-
श्लोघप्रदर्शनाः । शराश्चाग्नीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे
नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन्
भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादादिनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्देद
महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः
कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ मोक्षव्यं
पुरुषे क्वचित् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥
अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे । मनसा चक्षुषा
वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थ शुचिर्भूत्वा समा-

हितः । उपसङ्गम्य विश्वे समधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ तत-
स्त्वध्यापयामास सरहस्यनिर्वर्तनम् । तदस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्ति-
मन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थं यथा व्रजमुपा-
पतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥ ततश्चाल
पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा
॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाञ्च सहस्रयः । तस्मिन् मुहूर्ते
संप्राप्ते निर्घाताद्यापतन्मुहुः ॥ २३ ॥ अथास्त्वं जाज्वलद्गौरं पाण्ड-
वस्यामितौजसः । मूर्तिमहै स्थितं पार्श्वं ददृशुर्दिवदानवाः
॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य व्रत्रस्यकेनाथ फाल्गुनस्यामितौजसः । यत्किञ्चि-
दशुभं दिहे तत् सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनु-
ज्ञातस्त्रास्यकेन तदार्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्दिव-
मैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युति-
गिरिश्च उमापतिः शिवः । धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं ददौ
भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वर-
स्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमहर्षि-
सेवितं जगाम स्वं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभ-
ध्वजः । जगामादर्शनं भानुलोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततो
ऽर्जुनः परशुक्ले विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट-
इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यन्मया व्रत्रस्यको
हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥
कृतार्थश्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रून् विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तश्च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित-
 तेजसः । ततो वैदूर्यवर्णाभो भाषयन् सर्वतो दिशः ॥ ५ ॥
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नदैर्नदीभिश्च
 दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ ६ ॥ वरुणो यादसां भर्ता वशी तं
 दिशमागमत् । अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिष्ठा ॥ ७ ॥
 कुबेरः समनप्राप्तो यच्चैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतो-
 पमदर्शनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ।
 तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥
 मर्त्तप्रभूर्तिधरैः सार्द्धं पितृभिलोकभावनैः । दण्डपाणिरचि-
 न्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ १० ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने-
 नावभाषयन् । त्रीँलोकान् गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ॥ ११ ॥
 द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते । ते भानुमन्ति चित्राणि
 शिखराणि महागिरेः ॥ १२ ॥ समास्थायार्जुनं तत्र दृष्टु-
 स्तपसान्वितम् । ततो मुहूर्तज्जिगवानैरावतश्चिरोगतः ॥ १३ ॥
 आजगाम महेन्द्राख्या शक्रः सुरगणैर्वृतः । पाण्डुरेखातपत्रेण
 ध्रियमाणेन सूर्ध्वनि ॥ १४ ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्र-
 मिवास्थितः । संस्तूयमानो गन्धर्वर्द्धिभिश्च तपोधनेः ॥ १५ ॥
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य्य इवोदितः । अथ मेघस्वनी
 धीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो
 दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुन पश्यात्मान् लोकपालान्
 समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते वितरामीत्य भवानर्हति दर्शनम् ।
 पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्-
 ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः । त्वया च वसुसम्भूतो महा-
 वीर्य्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्म परमधर्मात्मा संसाध्यश्चरणे-
 ऽनघ । क्षत्रञ्चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान-
 वाश्च महावीर्यां ये मनुष्यत्वमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्षस्य सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंशस्य क्षिति-
सम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम् । त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफल-
निष्पिप्ता ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरि-
कर्षण । अक्षया तव कीर्त्तय लोके स्थास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे । लघुो वसुमती
चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्त्वं महाबाहो
दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
ष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरु-
नन्दन । समन्त्रं सोपचारञ्च समोच्चविनिवर्त्तनम् ॥ २७ ॥ ततो
जलधरश्चामो वरुणो यादसां पतिः । पश्चिमां दिग्मास्थाय
गिरमुच्चारयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मं
व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुताम्नाक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥
मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्वं
कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर
संग्रामे तारकामये । दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम्
॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मतप्रसादसमुत्थितान् । गृहाण
न हि ते मुच्येदस्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
सङ्ग्रामे विचरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
संशयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभा-
षत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽह-
मपि ते प्राञ्च पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजि-
तेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सब्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
महास्त्राभिर्भवान् आन्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ दर्शनात्ते

त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ । अमनुष्यान्महाबाहो दृज्जया
 नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ सत्तथैव भवानाशु गृह्णात्स्वमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य ध्व्यसि ॥ ३८ ॥ तद्विदं प्रति-
 गृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम । ओजस्तेजो व्युतिकरं प्रस्थापन-
 मरातिनुत् ॥ ३९ ॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४० ॥ त्वदयंमुद्यत-
 स्त्रेदं मया सत्यपराक्रम । त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव
 ॥ ४१ ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत् कुरुनन्दनः । कौविर-
 मभिप्रग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
 पार्थमक्लिष्टकारिणम् । सान्त्वयन् श्लाघया वाचा मेघदुन्दुभि-
 निस्वनः ॥ ४३ ॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः ॥ ४४ ॥ देवकार्येन्तु
 सुमहत्त्वया कार्यमरिन्दम । आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव
 महाद्युते ॥ ४५ ॥ रथ मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यमि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ४६ ॥ तान् दृष्ट्वा
 लोकपालांस्तु समेतान् गिरिभूर्धनि । जगाम विस्मयं धीमान्
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्
 समागतान् । पूजयामास विधिवद्भाग्भिरङ्घ्रिः फलैरपि ॥ ४८ ॥
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम् । यथागतेन विबुधाः
 सर्वे काममनोजवाः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो सुदं लेभे लब्धास्त्रः
 पुरुप्रर्षभः । कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि कौरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-
 चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च कौरातपर्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपथः ।

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिर्वहणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तय-
मानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम
महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव ।
दिशः सम्पूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ अयसः शक्तयो भीमा
गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः
॥ ४ ॥ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनि-
र्घाता महामेघस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वालि-
तास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः सहताश्च तथोपलाः
॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् । वहन्ति ये
नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैज-
यन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥
तस्मिन्नये स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महावाङ्म-
हवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ
मातलिः । सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलिर्वाच । भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वं द्रष्टु-
मिच्छति । आरौहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्मतम् ॥ ११ ॥
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतमिह प्राप्तं
पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिव्रतो देवैर्ऋषिगणै-
स्तथा । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वं दिदृक्षु प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अस्मा-
ल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् । आरौह त्वं मया सार्धं
लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्य रथो-
त्तमम् । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भरिदक्षिणैः । दैवतैर्वा समारोढुं

दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो
महारथः । द्रष्टुं वाप्यथवा स्मष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥
त्वयि प्रतिष्ठितं साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि । पश्चादहमयारीक्ष्ये
सुकृती सत्यथ यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्र-
सारथिः । आसुरोह रथं शीघ्रं हयान् धीमे च रस्मिभिः ॥ १९ ॥
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्ततः शुचिः । जजाप जघ्रं
कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितृन् यथान्यायं
तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २० ॥
साधूनां पूण्यशैलानां सुनीनां पुण्यकर्मणाम् । त्वं सदा संशयः
शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल
ब्राह्मणाः क्षत्रिया विश्वः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गत-
व्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् । गच्छा-
म्यामन्त्रयिता त्वां सुखमसुप्रषितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि
कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया
दृष्टान्यनेकशः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-
स्ततः । सुसुगन्धाश्च वाय्वीषास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ॥ २५ ॥
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः । शिशुर्यथा पितु-
रङ्गे सुसुखं वर्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज
मया प्रभो । अप्सरोगणसङ्कीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ॥ २७ ॥
सुखमसुप्रषितः शैल तव सानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वा र्जुनः शैल-
मामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आसुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव
भास्करः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ॥ २९ ॥
जङ्घ्वाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः । सोऽदर्शनपथं यातो
मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ ददर्शाद्भुतरूपाणि विभी-
नानि सहस्रशः । न तत्र सूर्यो सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रमया तत्र द्योतन्ते पुण्यसन्ध्या । तारारूपाणि
यानौह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ३२ ॥ दीपवद्विप्रकृष्टलात्तनूनि
सुमहान्यपि । तानि तत्र प्रभासन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥ ३३ ॥
ददर्श खेषु धिषोऽपु धीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा । तत्र राजर्षयः
सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ३४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं
संपेतुः शतसङ्ख्यः । गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्य्यज्वलिततेजसाम्
॥ ३५ ॥ गुह्यकानामुषीणाञ्च तथैवाप्सरसां गणान् । लोका-
नात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ३६ ॥ पप्रच्छ
मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ खेषु
धिषोऽप्यवस्थिताः ॥ ३७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि
भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं हारि शुभं वैजयिनं गजम् ॥ ३८ ॥
ऐरावतञ्चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य
कुरुपाण्डवसत्तमः ॥ ३९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थि-
वोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४० ॥
एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायथाः । ततो ददर्श शक्रस्य
पुरीं तामनरावतीम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुरीदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारण-
सेविताम् । सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । उद्बोध्यमानो
मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्सरों
गणसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव दुमैः ॥ ३ ॥ ना-
तप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्तृणां

नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायज्वद्धिर्नाब्रतिकैर्न वेदश्रुति-
 वर्जितैः । नानामृताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानवह्निष्कृतैः ॥ ५ ॥ नापि
 यज्ञहनेः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसा-
 दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
 दितम् । प्रविवेश महावाङ्मनः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
 देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
 ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८ ॥ संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोग्रिभ्यः पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
 न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः सम्भूजयानासुः पार्थमक्षिष्ट-
 कारिणम् ॥ १० ॥ आग्नीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादितनिसनैः ।
 प्रतिपेदे महावाङ्मनः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
 विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राक्षया ययौ पार्थः स्तूयमानः
 समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽद्याष्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
 वहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः । तुष्यरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च
 हाहाहूह ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुरु-
 नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्थो महावाङ्मनश्चतुर्थी रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
 पाकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभ-
 तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं हिजाग्रैश्च ऋग्यजुःसाम-
 सम्भूतैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमदहली । स
 चैनं वृत्तपीनाभ्यां वाङ्मन्यां प्रत्यगृह्यत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
 पुण्ये देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाणो गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके
 ॥ २० ॥ सृष्ट्वि चैनमुपाग्राय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्गमारो-
 पयामास प्रययावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः

अक्रासनं गतः । अथक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥
ततः प्रेक्षा वृत्रघ्नरर्जुनस्य शुभं सुखम् । स्वर्गं पुण्यगन्धेन
करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रयार्ज्यमानः यनकैर्ताह चास्या-
यतौ शुभौ । ज्याग्रक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्ययौ ॥ २४ ॥
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् । सुहृर्मुहुर्वज्रधरो बाह्व-
चास्फोटयच्छनैः ॥ २५ ॥ स्रयन्निव गुडाक्षं प्रेक्ष्यमायाः सहस्र-
दृक् । हर्षिणोत्फुल्लनयनो न चादृश्यत वृत्रहा ॥ २६ ॥ एका-
सनोपविष्टौ तौ शोभयाञ्चक्रतुः सभाम् । सूर्यचन्द्रमसौ व्योम
चतुर्दृष्ट्याभिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र स गायत्रा गायन्ति साम्ना
परमवत्सुना । गन्धर्वास्तुस्त्रुश्रुष्टाः कुमला गीतसामसु ॥ २८ ॥
घृताची मेनका रश्मा पूर्वचित्तिः स्वयम्भुभा । उर्वशी मित्रकेशी
च दण्डगौरी वत्स्यिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजान्या च कुम्भ-
योनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरसुना
॥ ३० ॥ एताश्चान्याश्च न नृतुस्तत्र तत्र सहस्रशः । चित्तप्रसादने
युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकटितटयोः कम्प-
मानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्य्येतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवाः सगन्धर्वा समादायार्ध-
सुत्तमम् । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरक्षसा ॥ १ ॥ पाद्य-
माचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् । प्रवेशयामासुरथो पुरन्दर-
निवेशनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुस्त्वाप्त भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि संहारार्थं प्राण्डवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य हस्ता-
द्वयितं वज्रमुखञ्च दुःसहम् अशनीम् महानादा मेघवर्हिण-

लक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्वस्तु कौन्तेयो भ्रातृन् सञ्चार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽब्र-
 वीत् पार्थं कृतास्त्वं काल आगते । नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्र-
 सेनाद्वाप्नुहि ॥ ६ ॥ वादितं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ
 चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरा-
 मयः ॥ ८ ॥ गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह । तथापि
 नालभच्छर्मं तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनबधामर्षी
 शकुनेः सौवलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिसुपागम्य क्वचित्
 क्वचित् । गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स
 शिञ्चितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् । न
 शर्म लेभे परवीरहन्ता भ्रातृन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरण्यपर्वणि दन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादि-
 शिञ्चायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रक्षोऽब्र-
 वीत् । पार्थस्य चक्षुर्वर्षां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्व-
 राज गच्छाय प्रतितोऽप्सरसां वराम् । उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं
 सोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यायान्
 मन्त्रियोगतः । तथा लया विघातव्यः स्त्रीषु सङ्गविभारदः ॥ ३ ॥
 एवंमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्वराजोऽप्सर-
 समभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागते-
 नार्चितस्तथा । सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत्
 ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्तु सुश्रीणि प्रहितोऽहमिहागतः । त्रिदिव-
 स्यैकराजेन लब्धप्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सहजैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण ब्रतेन च दमेन च ॥ ७ ॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वचस्वी तेजसा
 युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतु-
 राख्यानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाञ्चाष्टगुणादयाम्
 ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता
 चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥ १० ॥ अकल्पनो मानयिता स्थूल-
 लक्ष्यः प्रियम्बदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च
 प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगन्तैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
 विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्या-
 भ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां
 घनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा स्मितं ब्रूत्वा सम्मानं वज्र मन्य च ।
 प्रत्यवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥ यस्त्वस्य कथितः
 सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां कि-
 मतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन लज्जः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्यथा । गच्छ त्वं हि यथा-
 काममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्वन्द्वलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशी-
 संवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचि-
 स्मिता । उर्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥
 स्नानालङ्करणैर्हृद्यैर्गन्धमात्यैश्च सुप्रभैः । घनञ्जयस्य रूपेण
 शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदी-
 पिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णं विस्तीर्णं शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं
 हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रीणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ मृदुकुञ्चित-
 दीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा । केशहस्तेन ललना जगामाय
 विराजती ॥ ६ ॥ भ्रूक्षेपालापमाधृत्यः कान्त्या सौम्यतयापि
 च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साहयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-
 रागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ
 तस्या ववत्पातुः ॥ ८ ॥ स्तनोदहनसङ्क्षोभात्रम्यमाना पदे पदे ।
 त्रिवलीदामचित्तेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधर-
 विस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् । मल्लथायतनं शुभ्रं रसनादाम-
 भूषितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याधातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवयवत् ॥ ११ ॥ गूढशुल्फधरौ
 पादौ ताम्रायततलाङ्गुली । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्कि-
 णीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्सेन तुष्टाय नदनेन च ।
 विलासनेन विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारण-
 गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्वाश्चर्य्यऽपि वै स्वर्गं दर्श-
 नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्ष्मण राजता ।
 तन्वभ्राह्मवृता व्योम्नि चन्द्रलेखिव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता
 क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
 क्षिता ॥ १६ ॥ तत्र हारमनुप्राप्ता हारस्थैश्च निवेदिता । अर्जु-
 नस्य नरथेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्वेश-
 निर्मलं सुमनोहरम् । स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां
 निमि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंतुतलोचनः । तदा
 भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । अमिवादे त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदीर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं आवयामास
तं तदा ॥ २१ ॥

उर्वश्यावाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने
महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य पर-
नोत्सवे ॥ २३ ॥ रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च
सङ्क्षेपे राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयज्ञेषु महोरगगणेषु च
॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु
अग्निसोमार्कवर्षसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्र-
नन्दन । दिव्ये मनोरमे गीये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वाप-
सरःसु सुख्यासु प्रवृत्त्यासु कुरुदह । तं किलानिमिषः पार्थ
माभेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौ-
कसाम् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥
तथैवाप्सरसः सर्वा विमिश्राः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न
तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टश्चित्रसेनो
ममान्तिकम् । प्राप्तः कमलपत्राच्च स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्षिणि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य
मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे भूरं सदैदार्थ्यशुणा-
न्वितम् । पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता
शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणाकृष्टकिताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृत्तो-
ऽर्जुनः । उवाच कर्षीं हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुष्टुतं मेऽस्तु सुभगे यत्नां वदसि भाविनि ।

गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती
महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात्र
कार्या निवारणा ॥ ३८ ॥ यच्च क्षितासि विष्पष्टं विशेषेण मया
शुभे । तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ इयं
पौरववंशस्य जननी मुदितेति च । त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विज्ञा-
योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातु-
मप्सरः । गुरोर्गुरुतरा मे त्वं नम त्वं वंशवर्द्धिनी ॥ ४१ ॥

उर्वशुवाच । अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२ ॥ पुरोर्वंशे
हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । तपसा रमयन्त्यस्मान्न च
तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामात्तां विसर्जयितु-
मर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती
च माद्री च शची चेह ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि
मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नेऽस्मि पादौ ते
वरवर्ष्णिनि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु पार्थिव उर्वशी क्रोध-
मूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापांश्च धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥

उर्वशुवाच । तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणवशङ्कताम् ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं
नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यात प्रण्ड-
वद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी प्रव-
त्यथ । पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततो-
ऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्तसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेद्यामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैव यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेद्यच्च शक्रस्य
 चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाय्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः
 ॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्तयमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
 त्राय पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
 धैर्येण जिता वै ते महाभुज । यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव
 मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थकुत्तात साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलोऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे त्रयोदशे
 वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च
 ॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
 शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ सुदं परमिकां लेभे न च
 शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ॥ ६० ॥
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं
 वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते
 ॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिश्चय्य फाल्गु-
 नस्य । व्यपगतमददश्वरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
 वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि उर्वशीशापे ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
 देवराजं महामुनिः । ददर्शाद्वाचनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निषसाद् द्विजश्रेष्ठः
 पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवदुद्धिः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम् । कथन्तु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
 न्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः । य एवमनुसम्प्राप्तः
 स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्र-
 निस्तदनः । लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मर्षे अयतां यत्ते मनसैतद्विद्वितम् । नायं केवलमर्त्तो वै
 मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महा-
 भुजः । अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
 अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् । शृणु मे वदतो
 ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ
 पुराणावृषिसत्तमौ । ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ
 ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी । कार्यार्थ-
 मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरै-
 र्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः । तदाश्रमपदं पुण्यं वहरीनाम-
 विश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद्-
 ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युतौ । भूमेर्भारवतरणं महावीर्यौ
 करिष्यतः ॥ १४ ॥ उदृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितात्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते
 सुरान् हन्तुं वलदर्पसमन्विताः । देवान् गणयन्त्येते तथा दत्त-
 वरा हि ते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
 वलाः । सर्वदेवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिस्तदनः । कपिलो नाम
 देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खन-
 माना रसातलम् । दम्भनादिव निहताः सागरस्यात्मजा विभो
 ॥ १९ ॥ तेन कार्यं महत् कार्यमस्माकं द्विजसत्तम । पार्थिव च
 महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दम्भनादिव

शक्तो हन्तुं सहानुगान् । निवातकवचान् सर्वान् नागानिव
महाहृदि ॥ २१ ॥ किन्तु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां
समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रणे शूर पुनर्यास्यति
मानुषान् ॥ २३ ॥ भवानस्मन्नियोगिन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रव्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाचो
मम सन्देशाद्धर्मात्मा सत्यसङ्गरः । नोक्ताष्टा फाल्गुने कार्या
कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धवाङ्मवैर्येण नाकृतास्त्रेण
वा रणे । भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ २६ ॥
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः । नृत्यवादित्रगीतानां
दिव्यानां पारमौयिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि
मनुजेश्वर । भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥
तीर्थेष्वप्युत्थ पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः । राज्यं भोक्ष्यसि
राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पथ्य-
न्तं महीतलम् । तातुमर्हति विप्राग्र तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥
गिरिदुर्गेषु च सदा देवेषु विषमेषु च । वसन्ति राक्षसा रौद्रा-
स्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण वीभत्सु-
रपि लोमशम् । उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेयाः पाण्डुनन्दनम्
॥ ३२ ॥ यथागुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम । दानं दद्या-
द्यथा चैव तथा कुरु महामुने ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहा-
तपाः । काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श
तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिन्दमम् । तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः
परिवारितम् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशागमने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाश्विका-
सुतः । द्वैपायनादृषिः श्रेष्ठात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रुतं मे सूत कात्स्त्रेण कर्म पार्थस्य
धीमतः । काञ्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥
प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः । मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः
पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि
महात्मनः । त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥
अस्यतः कर्षिणाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् । कोऽर्जुनस्या-
ग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्ज्जरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे
मृत्युवशानुगाः । येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७ ॥
तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशञ्चिन्तमानोऽपि
य एनमुद्दिद्याद्दृष्टी ॥ ८ ॥ द्रोणकर्मौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि
वा रणे । महान् स्यात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्
॥ ९ ॥ दृष्ट्वा कर्षः प्रमादो च आचार्यः स्थविरो गुरुः । अमर्षी
बलवान् पार्थः संरन्धी दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सम्भवेत्तुमुलं युद्धं
सर्वशोऽप्यपराजितम् । सर्वं ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वं प्राप्ता महद्ययः
॥ ११ ॥ अपि सर्वेऽश्वरत्नं हिते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बधे नूनं
भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति
जेता वास्य न विद्यते । मन्युस्तस्य कथं शम्येन्माञ्चैव प्रतिसंहितः
॥ १३ ॥ त्रिदशैश्वर्यमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । जिगाय
पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाक्रतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्याद्दिरे-
र्बज्रो निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय । न तु कुर्युः शरा शेषं क्षिप्तास्तात
किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चरा-
चरम् । तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तपस्यन्ति मत्सुतान् ॥ १६ ॥

अपि तद्रथघोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्ष्व
सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुदमन् प्रवपंयैव वाणान् स्थाता-
ततायो समरे किरौटी । सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा भवे-
द्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्निश्चया महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समा-
विष्टाः पाण्डवास्ते महीजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां घर्म-
पत्नीं यमस्त्रिणीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारु-
णोदयाः । कर्णस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थिव संयुगे । एकादशतनुः स्थानु-
र्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेगमास्थाय योधयामास
फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतम् । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं
तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गु-
नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
श्वरेण यो राजन् जीर्णो हृष्टमूर्तिना । कस्तमुत्सहते वीरो
युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोम-
हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रस्फुरमाणीष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्योधने-
नोक्तं द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ जरुं भेत्स्यामि ते पाप
गदया भीमवेगया त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्युतदेविनः ॥ ११ ॥
सर्वं प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वास्त्रविदांसो

देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव
संयुगे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पथ्याप्तं बैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपी-
दानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो
विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति
मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्षसौवलकादयः । ते तस्य भूयशो
दोषान् वर्जयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ खैरमुक्ता ह्यपि शराः
पार्थिनामिततेजसा । निर्देहेयुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्युसेविताः
॥ १८ ॥ पार्थवाङ्गवलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः । दिव्यास्त्र-
मन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानापि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता
च सुहृच्चैव जनार्दनः । हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय । महा-
देवेन वाङ्मयां यत्नमेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य
खाण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुन सहायार्थं वक्त्रेर्दामोदरेण
च ॥ २२ ॥ समर्था न हि मे पुत्राः महामात्याः ससौवलाः ।
क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्त्वते ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखिदे

एकोनपञ्चाशीऽध्यायः ॥ ४८ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं शीचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै
मुने । प्रब्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥
कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् । दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्
कीपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत् पाण्डुपुत्राणं वने
भोजनमुच्यताम् । वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वानेयञ्च मृगाश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपा-
तितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु
शूरां महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्
सामन्योऽनन्यस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां
महात्मनाम् । दश मोक्षविदां तत्र यान् विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
रुक्मन् कृष्णमृगाश्चैव मेध्याश्चान्यान् वनेचरान् । वाणैरुन्मथ्य
विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्षी व्याधितो
वापि दृश्यते । कृषो वा दुर्वलो वापि दीनो मीतोऽपि वा पुनः
॥ ८ ॥ पुत्रानिव प्रियान् भ्रातृन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुपोष
कौरवश्चेष्टो धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतींश्च द्रौपदी सर्वान्
हिजातींश्च यशस्विनी । मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा
॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ
वाप्युदीचीम् । धनुर्वरा मासहेतोर्ग गाणां क्षयङ्गक्रान्त्यमेवोप-
गम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुने-
नोत्सुकानाम् । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयता जपतां
जुह्वताञ्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भु-
तम् । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घ-
मुष्णञ्च निष्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अत्रवीत् सञ्जयं सूत-
मामन्त्र्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा सूत यान्तिं प्राप्नोमि
वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां द्यूतजं हि यत् ॥ ३ ॥
तेषामेसच्चवीर्याणां शीर्य्यं धृतिं पराम् । अन्योऽन्यमनु-

रागञ्च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्रौ महाभागौ देव-
 राजसमद्युतौ । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । भीमव्रह्मस्तौ दृढक्रोधौ
 नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमाजुनौ पुरोधाय यदा तोरण-
 मूर्धनि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ न
 शेषं हि प्रपश्यामि मम सेन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे
 देवपुत्रौ महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेपं न क्षस्येते त्वम-
 र्षिणौ । वृषाणोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ९ ॥
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधव्यन्ति रणे पार्थाः
 पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृषाणां
 सूतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्वेस्तरपि संयुगे ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैक्ययावीरघातिन्या
 गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जित-
 मिवाग्नेः । गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
 ततोऽहं सुहृदां वाचा दुर्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
 मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थनापि यन्मोहात् सुतस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
 निर्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान्
 समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा वृष्टद्युन्नपुरो-
 गमाः । विराटो वृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
 यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं
 सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवै-
 र्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः
 ॥ १९ ॥ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानव्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा समृद्धिः

पार्थानामिन्द्रप्रस्थे वभूव ह । राजसूये मया दृष्टा नृपरमैः
सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोमयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोद्गान् सचीलद्राविडाम्बकान् ॥ २२ ॥ साग-
राणूपकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः । सिंहलान् वर्बरान् स्लेच्छान्
ये च लङ्घानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमाणि च राष्ट्राणि शतशः
सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरदान् सर्वान् किरातान् यवना-
ञ्छकान् ॥ २४ ॥ हारह्मणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्मटान् ह्मणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्मा-
लवांश्चैव तथा काश्रीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्षमहमाहृतान्
यज्ञ ते परिवेशकान् । सा ते समृद्धियरात्ता चपला प्रतिसारिणी
॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् । रामेण
सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्यु-
म्नेनाहुकेन च । धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २८ ॥
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्षंश्च भारत । दुःशासनं सौबलेयं
यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः
सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्
॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । सुखत्सु तेषु
वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखिषु च ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जना-
र्द्देन । अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यसि ॥ ३२ ॥
वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासी
राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्वर्त्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभा-
सदः । धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते श्रमयामासुरञ्जसा ॥ ३४ ॥ केशवं
मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् । पाञ्चालीं प्राङ्गरक्षिष्ठां वासु-
देवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यज्यति जीवि-
तम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्षिणि ॥ ३६ ॥ ये स

तेऽक्षजितां कृष्णो दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा । मांसानि तेषां खादन्तौ
 हसिष्यन्ति वृकद्विजाः ॥ ३७ ॥ पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्र-
 गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टासि सभातले
 ॥ ३८ ॥ तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । ब्राव्यादैः
 कृष्टमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३९ ॥ परिक्षिष्टासि यै-
 स्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता । तेषामुत्कृत्तश्चिरसां भूमिः पास्यति
 शोणितम् ॥ ४० ॥ एवं बहुविधा वाचस्त जघुर्भरतर्षभाः । सर्वे
 तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते धर्मराजेन वृता
 वर्षाद्गृहं त्रयोदशात् । पुरस्कृत्यपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः
 ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कैकेयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥
 एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुवन्धान् ससै-
 न्यान् । को जीवितार्थी समतेऽभ्यर्दीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केश-
 रिणी यथैव ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यत्नां ब्रवीहिदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्ड-
 वान् जेष्यसि चैन्नरेन्द्र । ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो महाभयो
 भविता शोणितौघ ॥ ४५ ॥ अन्ये तथा तद्भवितेति स्मृत यथा
 क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् । असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले
 पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
 एकपञ्चाशोऽध्यायः समाप्तञ्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ५१ ॥

अथ नलीपाख्यानपर्व ।

जनमेजय उवाच । अस्वहेतोर्गते पार्थ्यं शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्वहेतोर्गते पार्थ शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन् कृष्णाय सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदा-
चिदेकान्ते विविक्त इव शादले । दुःखार्त्ता भरतश्चेष्टा निषिदुः
सह कृष्णाय ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुः-
खिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्वान् शोकः समभिप्लुवे ॥ ४ ॥
धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महा-
वाङ्मयुधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ
भरतर्षभः । अर्जनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् । सात्यकि-
र्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
वह्न् लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्दीभत्सुस्ततो दुःख-
तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताञ्च मेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुषतः । नीता लोकमसुं सर्वे धार्तरा-
ष्ट्राः ससौबलाः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह
कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां कृत्स्नां
प्रणासेन वसुधराम् ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुप-
प्लुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्र-
धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि । न हि धर्मो महाराज क्षत्रि-
यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्हादश-
समा राजन् धार्तराष्ट्रान्हिहन्महि । निवर्त्य च वनात् पार्थ-
यानाथ्य च जनार्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
महामते । धार्तराष्ट्रानसुं लोकं गमयामि विशास्यते ॥ १७ ॥
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान् ससौबलान् । दुर्योधनञ्च

कर्षन् यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १८ ॥ मया प्रममिति पश्चा-
 त्त्वमेष्टसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशास्यते
 ॥ १९ ॥ यच्चैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय
 महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि
 राजा न वालिभः । अस्माकं दीर्घसूतः स्याद्भवान् धर्मपरायणः
 ॥ २१ ॥ निज्जत्या निज्जतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । न हि
 नैकृतिकं हत्वा निज्जत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भागत धर्मेषु
 धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहीरातं महाराज तुल्यं सख्यत्सरेण ह
 ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । सख्यत्सरो महा-
 राज पूर्यो भवति कच्छतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिव-
 सादूर्ध्वमच्यत । त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५ ॥
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुवन्धमरिन्दम । एकाग्रं पृथिवीं सर्वां
 पुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
 तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७ ॥
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञायति
 दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्
 वनवासमिमं ततः । प्रव्राजयिष्यति पुनर्निज्जत्याधमपूरुषः ॥ २९ ॥
 यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्यामुत्ती-
 र्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
 र्युतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराहृतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज
 वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान्
 कर्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नम् ॥ ३३ ॥
 निज्जत्या निज्जतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्वया
 गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहे-
 दनिलसारथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूढर्तुपाघ्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् । वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं
सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल
इति प्रभो । अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥
अन्तरेणापि कौन्तेय निवृत्तिं पापनिश्चयाम् । हन्ता त्वमसि
दुर्धर्षं सानुवन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म-
राजे युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महानृषिः ॥ ४० ॥
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् । आश्वत्थान्धुपर्कैण
पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्त्यैनमासीनमुपासीनो
युधिष्ठिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ४२ ॥
अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतम् । आह्वय निवृत्ति-
पक्षैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षत्रस्य हि सतो निवृत्त्या
पापनिश्चयैः । भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी
॥ ४४ ॥ पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् । प्राब्राजय-
न्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं बने दुर्वसतीर्वसन्
परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः
॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । अहं
हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रौर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव
समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व
इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रव्यामि वीभत्सुं कृतास्त्वं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमनन्दितम् ॥ ४९ ॥ अस्ति राजा मया
कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा
क्वचित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥

वृहदश्व उवाच । यदुब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते
क्वचित् । अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ । यस्त्वत्तो दुःखिततरो
राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु
महीपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो
धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति
नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखात्तो भार्यया न्यवसत् सह ॥ ५६ ॥
न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च वान्धवाः । वने निवसतो
राजन् शिष्यन्ते स कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-
भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पैर्दिजाग्रैश्च तस्मान्नार्हसि शोचि-
तुम् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहा-
त्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिर-
संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बृहदश्व उवाच । आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो
वली । उपपन्नो गुणैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
न्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा । उपर्युपरि सर्वेषामादित्य
इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईप्सितो नर-
नारीणामुदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
दिव मनुः सत्यम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्दिर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थं परं
यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम
भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभार्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमाराश्च त्रीनुदारान्
महायथा ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती
तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः
प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समल-
ङ्गतम् । अतं अतं सखीनाञ्च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र
स राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी
विद्यत्सौदामिनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत-
लोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मानु-
षेष्वपि चान्येषु दृष्टरूपाय वा श्रुता । चित्तप्रसादनी वाला
देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिभो
भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्याः
समीपे तु नल प्रशशंसुः कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दम-
यन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृङ्खलतः सततं
गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे
वन आस्ते रक्षोगतः ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूप-
परिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९ ॥
ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते
राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथ-
यिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित्
॥ २१ ॥ एवमुक्त्वस्ततो हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः । ते तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दम-
यन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गस्तत्ततः सा ददर्श च तान् गणान्
॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । हृष्टा
ग्रहीतुं खगमांस्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विसृष्टपुः
सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन्
॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषीं
गिर कृत्वा दमयन्तीमथाव्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयन्ति नलो नाम निष-
धेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशी रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि
भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपञ्चेदं सुम-
ध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्व मनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न
चास्माभिर्दृष्टपूर्वंस्तथाविधः ॥ २९ ॥ तच्चापि रत्नं नारीणां नरेषु
च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥ ३० ॥
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशाम्पते । अव्रवीत्तत्र तं हंसं
त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य
विशाम्पते । पुनरागम्य निषधान्तले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः प्रभृति न स्वस्था नल प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा
दीना विवर्षवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निष्वासपरमा
तदा ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्धानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा
क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभीरीषु रतिं
विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती

पुनः ॥ ४ ॥ ताम्रस्थ्यां तदाकारां सख्यस्ता जग्मुरिद्वितैः ।
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्ताम-
स्रस्थ्यां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्ती-
सखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत् स्वां सुतां
प्रति । किमियं दुहिता मेऽय नातिस्वस्येव लज्यते ॥ ७ ॥ स
समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मना
कार्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरम् ॥ ८ ॥ स संनिमन्त्रयामास मही-
पालान् विशास्यतिः । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो
॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्या स्वयम्बरम् । अभिजग्मु-
स्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्यश्वरघवोपिण
पूरयन्तो वसुन्धराम् । विचित्रमाख्याभरणैर्बलैर्दृष्ट्यैः खलंकृतैः
॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् । यथार्ह-
मकरोत् पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
सुराणामृषिसत्तमौ । अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितौ गतौ
॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य
भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावच्चयित्वा मधवा ततः
कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानमयञ्चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ।
लोके च मधवन् कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

बृहदश्व उवाच । नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलव्रतहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ अस्त्रेण
निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव
मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि
तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम । एव-
मुक्तस्तु शस्त्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मधवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षित ।

विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता । रूपेण समतिक्रान्तां
 पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता न
 चिरादिव । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काङ्क्षन्ति स्त्र
 विशिषेण बलव्रतनिस्तुदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोक-
 पालाय साग्निकाः । आजग्मुर्देवराजस्य समीपमकरोत्तमाः
 ॥ २३ ॥ ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् । श्रुत्वैव
 चाबुबन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥ ततः सर्वे महाराज
 सगणाः सहवाहनाः । विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे मही-
 क्षितः ॥ २५ ॥ नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्दहौनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पश्चि
 नलं ददृशुर्भुतले स्थितम् । साक्षादिव स्थितं सूत्रार्ता मन्त्रयं
 रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ त्वं दृष्ट्वा लोकपालास्ते आजमानं यथा
 रविम् । तस्युर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः । अब्रवीन्नैषधं राज-
 न्नवतीर्थं नभस्तलात् ॥ २९ ॥ भो भो निषधराजेन्द्र नल सत्य-
 व्रती भवान् । अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदौत्ये

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

बृहद्ब्रह्म उवाच । तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भारत ।
 अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः
 कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः । किञ्च तदो मया कार्यं कथ-
 यध्वं यथातथम् ॥ २ ॥ एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
 अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

यमग्निश्च तथैवायमपास्यतिः । शरीरान्तकरी नृणां यमोऽय-
मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतान्मान् दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षुः ॥ ५ ॥ प्राप्नु-
मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्र-
वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हय ॥ १७ ॥ कथन्तु जात-
सङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् । परार्थमौदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु
ममेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा जघुः । करिष्ये इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध । न
करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध मा चिरम् ॥ ९ ॥

बृहद्दृष्ट्वा उवाच । एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वैष्णानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
शनम् ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् । दिदीप्य-
मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमारार्ङ्गीं
तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन
तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्ताञ्चारुहासिनीम् ।
सत्यञ्जिकीर्षमाणास्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैषधे
दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्प्रेतुस्तेजसा तस्य
धर्पिताः ॥ १५ ॥ प्रशमंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो
कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽयं वा यक्षो गन्धर्वो
वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शङ्कवन्तिस्म व्याहर्तुमपि
किञ्चन । तेजसा धर्पितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्मयमानन्तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-
मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्तुं सर्वानवद्याङ्ग सम हृच्छव-

वर्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवहीरं ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथ-
मागमनञ्चेदं कथञ्चासि न लक्षितः । सुरचितं हि मे वैश्वराजा
चैवोग्रशासनः । एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं
देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-
मलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

बृहदश्व उवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि
यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन । तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणय-
मीश्वर ॥ २ ॥ हं सानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव । लत्-
कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-
मानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषममग्निं जलं रज्जुमास्थायै
तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ येषामहं
लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसां तुल्यो मन-
स्तेषु प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्यु-
मृच्छति । त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः सजस्तथा । भूषणानि च
मुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृतस्त्रां सङ्क्षिप्य ग्रसते पुनः । हुताग्र मीशं देवानां का तं न वर-
 येत् पतिम् ॥ ९ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
 धर्ममेवानुसूच्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्मात्मानं
 महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्
 पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे । वरुणं
 लोकपालानां सुहृदाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा
 दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ
 वारिणा ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं समस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणे
 त्वामेव भर्तारं सत्यमेतदुब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा
 विपमानां कृताञ्जलिम् । दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधी-
 यताम् ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः । परार्थं
 यत्रमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो
 ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे
 विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाय्माकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-
 क्षिता । प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपा-
 योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव
 राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ तच्चैव हि नरयेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २० ॥ ततोऽहं
 लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरविधौ नरव्याघ्र नैवं
 दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलो राजा विशा-
 म्यते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तम-
 पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्
 वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कच्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन् दमयन्ती
 शुचिक्षिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नल उवाच । भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकचं दण्डिभिः स्खविरैर्वृतम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तञ्च

मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः । ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव
 तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यस्यास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण्य-
 मानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते
 सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अब्रवीच्चैव मां वाला आयातु सहिताः
 सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २९ ॥ तेषा-
 महं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध । एवं तव महावाहो दीपो
 न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
 मया शेषे प्रमाणान्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

बृहदश्व उवाच । अथ काले शुभे प्राप्ति तिथौ पुण्ये क्षणे
 तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ॥ १ ॥
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छ्रयपीडिताः । त्वरिताः समुपा-
 जग्मर्हमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥ कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विरा-
 जितम् । विविशुक्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥
 तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्रग्धराः सर्वे
 प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोग-
 वतीमिव । सम्पूष्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स्र-
 षीना दृश्यन्ते वाहवः परिषोपमाः । आकारवर्षसुस्रज्ज्वालाः पञ्च-
 शीर्षा इवीरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशान्तानि चास्त्राणि सुनासाक्षि-
 भ्रुवाणि च । मुखानि रात्रां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि
 ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेच्य शुभानना । सुषान्ती प्रमया
 रात्रां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

दृष्टिर्महात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः सङ्गीर्त्तमानेषु राक्ष्सां नामसु भारत । दृष्ट्वा भैमी पुरु-
 षान् पञ्चतुल्याकृतीन् य ॥ १० ॥ तान् समीच्य ततः सर्वान्
 निर्विशेषाकृतौन् स्थितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं
 नृपम् ॥ ११ ॥ यं यं हि दृष्ट्वा तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
 दिवान् जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् । एवं सञ्चिन्तयन्ती सा
 वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
 भारत । दिवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य वज्रधा-
 विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रतिदेवानां प्राप्तकाल-
 ममन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥
 देवेभ्यः प्राञ्जलिभूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
 यथा मे नैषधो व्रतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदि-
 शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ॥ १८ ॥
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता
 विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदि-
 शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन
 सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वञ्चैव रूपं कुर्वन्तु लोक-
 पाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नरा-
 धिपम् । निश्चयं दमयन्त्यास्तत् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं
 रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
 सापश्यद्विबुधान् सर्वानखेदांस्तथ्यलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्त्र-
 यजोह्वीनान् स्थितानस्पृगतः क्षितिम । छायाहितयो स्नान-
 स्त्रयजःखेदसम न्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निनिषेण च

सूचितः । सा समीच्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मण पाण्डव । विलज्जमाना वस्त्रान्ते
 जग्राहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्तब्धद्विष्टेऽसृजत्तस्य स्रजं परम-
 शोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतिले वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
 हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः । द्वैर्महर्षिभिस्तत्र
 साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरौरितः शब्दः प्रशंसद्भि-
 र्नलं नृपम् । दमयन्तोन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ॥ ३० ॥
 आश्वासयद्दरागोहा प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यत्त्वं भजसि कल्याणि
 पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्नां विद्ध भर्तारमेतत्ते वचने
 रतम् । यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा दिहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दमयन्ती तथा
 वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
 त्स्निपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महीजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
 नलायाष्टौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रयच्छदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमा
 शुभाम् । नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
 अग्निरात्मभव प्रादायत्र वाञ्छति नैषधः । लोकानात्मप्रभांश्चैव
 ददौ तस्मै ह्युताशनः ॥ ३७ ॥ यमस्त्वन्नरसंप्रादाद्धर्मं च परमां
 स्थितिम् । अपात्मतिरपाश्चावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३८ ॥
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्य
 देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं
 विस्मयान्विताः । दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्
 ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं
कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ उध्य तत्र यथाकामं
 नैषधी द्विपदास्वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
 ॥ ४२ ॥ अवाप्य नारीरत्नान्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । रेमे

सह तया राजन् शचीव बलव्रतहा ॥ ४३ ॥ अतीव मुदितो
 राजा भ्राजमानोऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्मेण परि-
 पालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाङ्गुष्ठः ।
 अन्यैश्च वज्रधिर्धोमान् क्रतुमिश्राप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रम-
 णीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरो-
 पमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः । इन्द्र-
 सेनं सुतश्चापि इन्द्रसेनाञ्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च
 विहरंश्च नराधिपः । ररञ्च वसुसम्भूणां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्वयम्बरे
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

बृहदश्व उवाच । वृते तु नैषधे मैम्या लोकपाला महो-
 जसः । यान्तो ददृशुरायान्तं हापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथा-
 ब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलव्रतहा । हापरेण सहायेन कले
 ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वय-
 म्बरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् ॥ ३ ॥
 तमब्रवीत् प्रहस्येन्दो निर्हन्तः स स्वयम्बरः । वृतस्तया नलो
 राजा पतिरस्मत्सनीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोप-
 समन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्वानुवाचेदं वचस्त्रुदा ॥ ५ ॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवे-
 न्नायं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युक्ते
 दिवौकसः । अस्त्राभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥
 का च सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्मान्खिलान्
 यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीति चतुरो वेदान् सर्वानाख्यान-
 पञ्चमान् । नित्यं तप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

२० व २०

अहिंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृति-
 र्ज्ञानं तपः शौचं दमः श्रमः ॥ १० ॥ ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-
 पाशसमे नृपे । एवं नृपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥
 आत्मानं स मयेच्छुद्धो हन्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुणं नलं यो वै
 कामयेच्छपितुं कले ॥ १२ ॥ कृच्छ्रे स नरके मज्जेद्गघे विपुले
 हृदि । एवमुक्त्वा कलिं देवा हापरञ्च दिवं ययुः ॥ १३ ॥ ततो
 गतेषु दिवेषु कलिर्हापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले
 वत्स्यामि हापर ॥ १४ ॥ अंगयिष्यामि तं राज्यान्म भैस्या सह
 रंस्थते । लभ्यन्तान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा हापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-
 प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् । अथास्य हादधे वर्षे ददर्श कलिरन्त-
 रम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपसृज्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा
 पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं
 समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै
 ॥ ४ ॥ अक्षयते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान्
 प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तास्तु कलिना
 पुष्करो नलमभ्ययात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्य-
 गात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्या-
 वेत्यब्रवीद्भ्राता वृषिणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा
 समाह्वानं महामनाः । वैदर्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत
 ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स नलस्तदा ॥ ९ ॥ तमक्षमदसंभत्तं
 सुहृदां न तु कञ्चन । निवारणेऽभवच्छक्ती दीप्यमानमरिन्दमम्
 ॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत । राजानं
 द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उपागम्य
 दमयन्त्यै न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि हारि तिष्ठति कार्य्य-
 वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 असृष्टमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदंष्ट्रिनः ॥ १३ ॥ ततः सा
 वाष्पकलया वाचा दुःखिन कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी श्रीको-
 पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो हारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वैराजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसी-
 त्येवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्ग्रीं विलपन्तीं तथा-
 विधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति
 दुःखार्ता ब्रौडिता जम्बुरालयान् । तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्य
 नलस्य च । युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलय्यूते

एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नरा-
 धिपम् । उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोक-
 समाविष्टा राजन् भीमसुता ततः । चिन्तयामास तत् कार्य्यं
 सुमहत् पार्थिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती
 च तत्प्रियम् । नलञ्च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 बृहत्सेनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् । हिता सर्वार्थ-
 कुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ बृहत्सेने ब्रजामात्यानानाय

नलशासनात् । आचक्षु यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यदसु ॥ ५ ॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् । अपि नो भागधेयं
 स्यादित्युक्त्वा नलमात्रजन् ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं
 समुपास्थिताः । न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत ॥ ७ ॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्वैश्व
 ब्रीङ्गिता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ निश्चम्य सततं चाचान् पुण्यश्लोक-
 पराङ्मुखान् । नलञ्च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९ ॥
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात् । सूतमानय कल्याणि
 महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
 प्रभाषितम् । वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११ ॥
 वार्ष्णेयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । उवाच दैव-
 कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीषी त्वं यथा राजा
 सम्यदुक्तः सदा त्वयि । तस्य त्वं विप्रमस्थस्य साहाय्यं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि नृपतिः पुष्परेणैव जीयते ।
 तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च
 पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वज्रवर्त्तिनः । तथा विपर्ययश्चापि नल-
 स्वाक्षेपु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति
 च । ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दीप्तोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं
 राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि
 सारथे कुरु महचः । न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनश्येदपि
 ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान् । इद-
 मारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु
 निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनतथा । अश्वान्श्वेगान् यथाकामं वस
 चान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नल-
 सारथिः । न्यवेदयदशेषिण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २१ ॥ तैः

समेत्य वितिशित्य सोऽनुज्ञातो महीपते । ययौ मिथुननारोप्य
विदभांस्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथ-
वरञ्च तम् । इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च वालकम् ॥ २३ ॥
आमन्य भीमं राजानमार्तः शोवन्नलं नृपम् । अटमानस्ततो-
ऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपङ्क्तं स राजानमुपतस्थे
सुदुःखितः । भृतिश्चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलयूते
प्रष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तद्वदश्व उवाच । ततस्तु याते वार्ष्णीये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यदसु किञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं
राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणो-
ऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव-
मुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना । व्यदीर्यतेव हृदयं न चेनं किञ्चि-
दब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महावशाः ॥ ५ ॥ एकवासा
ह्यसंवीतः सुहृच्छ्लोकाववर्द्धनः । निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा
सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राय गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्व-
गात् । स तथा वाह्यतः सार्द्धं विरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सम्यगातिष्ठेत्
स गच्छेद्दध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वे-
षणेन च । पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः । विरात्रमुषितो
राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

मूलानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात्
 ॥ ११ ॥ क्षुधया पीडामानस्तु नलो वज्रतिथेऽहनि । अपश्यत्
 शकुनान् काश्चिद्विरण्णसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास
 तदा निशधाधिपतिर्वली । अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं
 भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तदस्त्रमादाय सर्वं जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः खगा
 वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् । दृष्ट्वा विश्वासं भूमौ स्थितं दीन-
 मधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान्
 समीपगतान् चानात्मानञ्च विवासयाम् । पुण्यश्लोकस्तदा राजन्
 दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादेष्वर्थ्यात् प्रच्युतोऽह-
 मनिन्दिते । प्राणयानान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्त्वयि नैषधाः । इमे ते शक्रना भूत्वा
 वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
 गतचित्तसः । भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पथ्यानी दक्षिणापथम् । अवन्तीमृक्षवन्तश्च
 समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्या महाशैलः पयोणी च
 समुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां बृहन्मूलफलान्विताः ॥ २२ ॥
 एष पथ्या विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलाम् । अतः परञ्च
 दिशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नलो राजा
 दमयन्तीं समाहितः । उवाचाशक्रदात्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत
 ॥ २४ ॥ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखिन कर्षिता । उवाच
 दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उद्देजते मे हृदयं
 सौदन्यङ्गानि सर्वशः । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जिने वने ॥ २७ ॥ आन्तस्य ते

क्षुधार्त्तस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् वने घोरे महाराज नाश-
यिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २८ ॥ न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां
मतम् । औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच । एवमेतद्यथा त्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति
भार्यासमं मित्रं नरस्यार्त्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्त-
कामस्त्वां किमलं भीक्षु शङ्कसे । त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमयं विद्भार्गाणां पत्न्याः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अत्रैमि चाहं
नृपते न तु मां वक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेया
महोपते ॥ ३३ ॥ पत्न्यां हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातो न ब्रजेदिति । सहिताविव गच्छावो विद्भ-
र्गान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विद्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपवणि नलोपाख्यानपर्वणि नलयात्राया

मेकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नल उवाच । यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्यः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं समृद्धो
गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

बृहद्श्व उवाच । इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संव्रताम् ॥ ३ ॥
तावेकैवस्त्वसंवीतावटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिग्रान्तौ सर्भा

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भ्यां सहितो राजा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ स चैकवस्त्रो
 मलिनी विकटः पाशुगुण्ठितः । दमयन्त्या सह आन्तः सुखाप-
 धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
 सहसा दुखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दम-
 यन्त्यान्तु नलो राजा विश्राम्यते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स
 श्रेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्तप्रागञ्च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं नु मे
 स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । किं नु मे मरणं श्रेयः
 परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति
 मत्कृते । मद्विहीना लियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥
 मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता । उत्सर्गं संशयः स्यात्तु
 विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य वज्रधा विचार्य
 च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि । यशस्विनी महा-
 भागा मद्भक्तेयं परिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां
 न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥
 सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाभ्यगा-
 द्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तयं न च
 बुध्येत मे प्रिया । विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा
 ॥ १७ ॥ परिधावन्नय नल इतश्चेतश्च भारत । आससाद् सभो-
 द्वेमे विकीर्णं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनार्द्धं वाससंछित्वा निरस्य
 च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्वद्गतचेतनाम् ॥ १९ ॥
 वतो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् । दमयन्त्यां तदा दृष्ट्वा
 सरोद् निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति
 मे प्रियाम् । सेयमद्य सभामध्ये श्रेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥

द्वयं वस्त्रावकर्त्तनं संवीता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा
 कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विर-
 हिता शुभा । चरिष्यति वने घोरं मृगव्यालनिपिविते ॥ २३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुहणौ । रक्षन्तु त्वां महा-
 भागी धर्मणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपा-
 णाप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृष्यमाणः
 कलिनां सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥ दिधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या-
 भवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥
 अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां
 विलप्य करुणं वद ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणय-
 न्मृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्ती-
 त्यागी द्विप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

बृहदश्व उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गत-
 क्लमा । अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्य-
 माना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्रोशदुच्चैः संव्रस्ता महा-
 राजेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं
 जहासि माम् । हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने
 ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मज्ञ सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा
 सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां
 भार्यामनुव्रताम् । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥
 शक्यसे हा गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोक-
 पालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो मृत्यु-

मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्रयोदशष्टा सुहृत्तमपि जीवति
 ॥ ७ ॥ पर्य्याप्तः परिहासीत्यमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताह-
 मतिदुर्द्वेपं दर्शयात्मानमौश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष
 दृष्टोऽसि नैषध । आवाय्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ ९ ॥ नृशंसं वत राजेन्द्र यन्माभेवं गतामिह । विलपन्तीं
 समागम्य नाश्वसयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं
 न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप
 शोचिमि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
 सायाह्ने त्वक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा
 तीव्रशोकात्तां प्रदीप्तेव च मन्युना । दूतश्चेतश्च रुदती पथ्य-
 धावत द्रुःखिता ॥ १३ ॥ मुहुर्मुह्यते वाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव
 शोकसन्तप्ता मुहुर्निष्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निष्वस्य रुद-
 त्यथ प्रतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाद्दुःखात्तो दुःखं विन्दति
 नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य
 जीवलसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या
 महात्मनः । अन्वेष्टमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥
 उन्मत्तवह्नीमसुता विलपन्ती दूतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहु-
 रितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव
 वाशतीम् । करुणं वद्म शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राही
 महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन
 च परिप्लुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २२ ॥
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने
 किमर्थं नानुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मानुसूत्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य मासुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥
 यापान्मुक्तं पुनर्लब्ध्वा बुद्धिञ्चेतो धनानि च । आन्तस्य ते क्षुधा-
 र्त्तस्य परिस्नानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः यमं राजगार्दूल नाश-
 यिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ २६ ॥
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा
 अस्तामुरगीणायतेक्षणाम् ॥ २७ ॥ लरमाणो मृगव्याधः समति-
 क्रम्य वेगतः । सुखतः पाटयामास शस्त्रेण निश्चितेन च ॥ २८ ॥
 निविचेष्टं भुजङ्गं तं विमस्य मृगजीवनः । मोक्षयित्वा स तां
 व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाश्रास्य कृताहारामथ
 पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥ ३० ॥
 कथञ्चेदं महत् कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन
 पृच्छमाना विशास्यते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य
 भारत । तामर्ध्ववस्त्रसंवीतां पीनश्रीणिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
 मारानवद्याङ्गीं पूर्वचन्द्रनिभाननाम् । अरालपद्मनयनां तथा
 मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वश-
 भीयिवान् । तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मदुपूर्वया ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दृष्ट-
 मुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५ ॥ तौ ब्रूरोपसमाविष्टा प्रजज्वालनेन मन्युना ।
 स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्द्धर्पान्तर्कया-
 मास दीप्तामग्निशिखाभिव । दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्य-
 विनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले अशपैनं रूपान्विता ।
 यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ ३८ ॥ तथायं पततां क्षुद्रः
 परासुमृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसर्पश्रास-

भीचने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वृहदश्व उवाच । सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलैश्चणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं भिल्लिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहद्वीपि-
 रुख्याग्रमहिषर्क्षमृगैर्युतम् । नानापक्षिगणाकीर्णं स्नेच्छतस्कर-
 सेवितम् ॥ २ ॥ सालवेणुधवाभ्यत्यतिन्दुकेद्भुदकिंशुकैः । अर्जुना-
 रिष्टसंक्लृप्तं स्यन्दनैश्च समालम्बैः ॥ ३ ॥ जम्बूमात्रलोघ्रखदिर-
 सालवेतसमाकुलम् । पद्मकामलकप्लवकदम्बोडुस्वरावृतम् ॥ ४ ॥
 वदरीविल्वसंक्लृप्तं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् । पियालतालखर्जूर-
 हरीतकविभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुघटैर्नद्वान् विविधानपि-
 चाचलान् । निकुञ्जान् परिसङ्कुष्टान् दरीश्राद्भुतदर्शनाः ॥ ६ ॥
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगहिजान् । सा बह्वन् भीम-
 रूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्लवानि तडागानि गिरि-
 कूटानि सर्वशः । सरितो निर्भराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
 यूथशो दृष्ट्ये तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी । महिषांश्च वराहांश्च
 ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यशसा लक्ष्म्या च
 परया युता । वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेष्टती तदा ॥ १० ॥
 नाविश्वत सा नृपसुता भैमी तत्राय कस्यचित् । दारुणामटवीं
 प्राप्य भर्तव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप
 सुदुःखिता । भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयाश्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच । व्यूढोरस्क महाबाहो नैप्रधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन् गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-
 दिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । कथमिद्धा नरव्याघ्र मयि मिथ्या
 प्रवर्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत् समक्षं महायुते ।
 स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विहगै-
 र्हंसैः समीपे तव भूमिप । मत् समक्षं यदुक्तञ्च तद्वेचितुमर्हसि
 ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः स्वधीता
 मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥ तस्मादहंसि शत्रुञ्च

सत्यं कर्तुं नरेश्वर । उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाग्रि पुरा वचः
 ॥ १८ ॥ हा वीर नल नामाहं नष्टा किल तवानघ । अस्या-
 मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ भक्षयत्येष मां
 रौद्रो व्यात्तास्यो दासणाकृतिः । अरण्यराट् क्षधाविष्टः किं मां
 न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे लब्ध्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः
 सदा । तावतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१ ॥
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप । ईप्सितामीप्सि-
 तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृपां दीनां विवर्णाञ्च
 मलिनां वसुधाधिप । वस्त्राद्विप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाघवत्
 ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन । न मानयसि
 मामार्थ्यं रुदतीमरिकर्षण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अह-
 मेकाकिनी सती । दमयन्त्यभिभाषि त्वां किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चासुसर्वाङ्गशोभनम् । नाय त्वा-
 मनुपश्यामि गिरावस्त्रिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्महाघोरे
 सिंहव्याघ्रनिषिविते । शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप
 ॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरयेष्ठ मम शोकविवर्द्धन । कं नु पृच्छामि
 दुःखार्तां लब्धं शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कच्चिदृष्टस्त्ववारण्ये सङ्ग-
 त्येह नलो नृपः । की नु मे वाय प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं
 नलम् ॥ २९ ॥ अभिक्षपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् । यम-
 न्येषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति
 कस्याय श्रोयामि मधुरां गिरम् । अरण्यराज्यं श्रीमांश्चतुर्द्वी
 महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति ब्रजाम्येनमशङ्किता ।
 भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदभं-
 राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् । निषधाधिपतेर्मांश्यां नल-
 स्यामित्रघातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्त्रेणतीमेकां कृपणां शोक-
 कर्षिताम् । आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां खादय मृगश्रेष्ठ
 दुःखादस्मादिमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वारण्ये विलपति न मामाश्वा-
 सयत्ययम् । यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६ ॥
 द्रुमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गेर्वृद्धभिरुच्छ्रितम् । विराजद्भिरिवानेकै-
 नैकवर्णमनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकौशं विविधोपल-
 भूषितम् । अस्सारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८ ॥
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् । पतत्रिभिर्वृद्धविधैः सम-
 न्तादनुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपशोभि-
 तम् । कर्णिकारधवप्लवैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्धिः
 सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि
 नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्मन्त्रचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शनं विश्रुत ।
 शरण्यं वङ्गकल्याणं नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वाभि-
 गम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् । राज्ञः स्त्रुषां राजभार्या
 दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम
 महारथः । भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् । आहर्ता पार्थिव-
 श्रेष्ठः पृथुचार्वङ्गितेक्ष्णः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवा-
 गनसूयकः । शीलवान् वीर्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६ ॥
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः । तस्य मां विद्धि
 तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७ ॥ निपधेषु महाराज श्वशुरो
 मे नरोत्तमः । गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स ह ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः
 स्वं वो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामारिहा श्यामः
 पुण्यश्लोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्यो वेदविहाग्मी पुण्यकृत् सोमपो-
 ऽग्निमान् ॥ ५० ॥ यथा दाता च योद्धा च सम्यक् चैव प्रशा-
 सिता । तस्य मामवलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनायां व्यसनान्विताम् । अन्वेष्टमाणां भर्तारं
 त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ समुल्लिखद्भिरेतैर्हि लया शृङ्ग-
 भर्तैर्नृपः । काञ्चिद्दृष्टोऽवलयेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५३ ॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घवाह्वरमर्षणः । विक्रान्तः सल-
 वान् वीरो भर्ता मम महायशः ॥ ५४ ॥ निषधानामधिपतिः
 कञ्चिद्दृष्टस्त्वया नलः । किं मां विलपतीमेकां पर्वतयेष्ठ विह्व-
 लाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वः सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्
 वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना । कदा सुस्निग्धगम्भीरां जौमूत-
 स्वनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ ओष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोप-
 माम् । वैदर्भीत्येव विष्णुष्टा शुभा रात्रौ महात्मनः ॥ ५८ ॥
 आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीम् । मीतामाश्वासय च
 मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्चैष्ठमुक्त्वा पार्थिव-
 नन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६० ॥ सा
 गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारण्यमतुलं दिव्य-
 काननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्द्वैमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्रह्मचैर्वायुभक्ष्यै
 पक्षाहारैस्तथैव च । जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमाग दिदृक्षुभिः ।
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युषितं
 रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् । नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम्
 ॥ ६४ ॥ तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् । सुभ्रूः सुकेशौ
 सुश्रोणी सक्तुचा सुहिजानना ॥ ६५ ॥ वच्चस्त्रिनी सुप्रतिष्ठा स्वसि-
 तायतलोचना । सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषि-
 द्रव्रं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी । साभिवाद्य तपोवृद्धान्
 विनयावनना स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्ताप-
 सैश्च सा । पूजाञ्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहो
 कच्चिद्भगवतामिह ॥ ६८ ॥ तपस्यग्निषु धर्मेषु ऋगपत्तिषु चानवाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैरुक्ता कुशलं
 भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च
 चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह ।
 विष्णवो न समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ७२ ॥ अस्या-
 रण्यस्य देवो त्वमुताहोऽस्य महीभूतः । अस्याश्च नद्याः कल्याणि
 वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३ ॥ साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरन्यस्यास्य
 देवता । न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभि-
 धास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपालो
 भीमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विज-
 सत्तमाः ॥ ७६ ॥ निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशः ।
 धीरः सङ्ग्रामजिह्वाक्षम भर्ता विशाम्पतिः ॥ ७७ ॥ देवता-
 त्थर्चनपरो द्विजातिजनवत्सल । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा
 महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मर्षो देवतपनः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ नलो नाम
 नृपयेष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्ता विशालाक्षः पूर्वोन्दु-
 वदनोरिहा ॥ ८० ॥ आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविर्गोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कैश्विन्निष्कृति-
 प्रज्ञै रनार्थैरङ्गतात्मभिः । आह्वय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरा-
 यणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलौजिह्वौजितो राज्यं वसूति च ।
 तस्य मामवगच्छ्वं भार्या राजर्षभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति
 विख्यातां भर्तुर्दर्मनलालसाम् । सा वनानि गिरीष्वैव सरांसि
 सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेत्माणा भर्तारं नलं रणविभारदम् ॥ ८५ ॥ महात्मानं

कृतास्त्रव विचरामौह दुःखिता । कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवन-
 मिदं नृप ॥ ८३ ॥ भवेत् प्राप्नो नलो नाम निपभतां जना-
 धिपः । यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्नं । मृच्छदारम् ॥ ८४ ॥
 वनं प्रातिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् । यदि केचिदहोरात्रैर्न
 द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ॥ ८५ ॥ आत्मानं येयसा योः के देहस्यास्य
 विमोचनात् । कोतु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥ ८६ ॥
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपती-
 मेकामरणे भीमनन्दिनीम् ॥ ८७ ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः
 सत्यदर्शिनः । उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ८८ ॥
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् । निपधानामधिपतिं
 नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ८९ ॥ भैमि धर्ममृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगत-
 ज्वरम् । विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९० ॥ तदेव
 नगरं श्रेष्ठं प्रयासन्तमरिन्दमम् । द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां
 शोकनाशनम् ॥ ९१ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं
 नृपम् । एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९२ ॥
 तापसान्तर्हिताः सर्वे सान्निहोत्राश्रमास्तथा । सा दृष्ट्वा महदा-
 श्रय्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९३ ॥ दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीर-
 सेननृपस्तुषा । किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिचामवत्
 ॥ ९४ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् । क्व सा
 पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ ९५ ॥ ध्यात्वा चिरं
 भीममृता दमयन्ती शुचिस्मिता । भर्तृशोकपरा दीना विवर्ण-
 वदनाभवत् ॥ ९६ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाष्पसन्दिग्धया
 गिरा । विललापाशुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
 गम्य तनेश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गै-
 रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन् वना-
 न्तरे । आपीडैर्वृद्धभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराडिव ॥ १०२ ॥

विशोका कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन । वीतशोकभयावाधं
 कक्षित्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०७ ॥ नलं नानारिदमनं दमयन्त्याः
 प्रियं पतिम् । निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०८ ॥
 एकवस्त्रार्धसंबीतं सुकुमारतनुत्तमम् । व्यसनेमार्दितं वीरमरण-
 निदमागतम् ॥ १०९ ॥ यथा विशोका गच्छेद्यमशोक नग तत्
 कुरु । सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाकनः ॥ १०९ ॥ एवं
 साशोकवृत्तन्तमार्त्ता वै परिगम्य ह । खगाम दारुणतरं दिशं
 भैमी वराङ्गना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरित-
 स्तथा । नैकाश्च पर्वतान् रम्यान् नैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०८ ॥
 कन्दरांश्च नितस्त्रांश्च नदींश्चाङ्गुतदर्शनाः । ददर्श सा भीमसुता
 पतिमन्वेष्टती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती
 शुचिस्मिता । ददर्शाथ महासायं हृत्स्थश्चरथसंकुलम् ॥ ११० ॥
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नमलिलां शुभाम् । सुशान्ततोयां विस्तीर्णां
 ऋदिनीं वेतसैवृताम् ॥ १११ ॥ प्रोङ्क्षुष्टां क्रोञ्चकुररैश्चक्रवाकोप-
 कूजिताम् । कूर्मग्राहभ्रूषाकीर्णां विपुलहीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासायं नलपत्नी यथास्विनी । उपसर्प्य वरारोहा
 जनमध्यं विवेश ह ॥ ११३ ॥ उन्मत्तरूपा शोकात्ता तथा बस्त्रार्ध-
 संवृता । कृष्णा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्धीताः प्रदुदुवुः । केचिच्चिन्तां परां
 जग्मुः केचित्तत्र विचुक्लुशुः ॥ ११५ ॥ प्रहसन्ति स्म तां केचि-
 द्भ्यसूयन्ति चापरे । आकुर्वन्त दयां केचित् पप्रच्छुः शपि भारत
 ॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने । तां
 दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कक्षिलमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं
 वनस्यास्य पर्वतस्थाय वा दिशः । देवता त्वं हि कल्याणि त्वां
 वयं शरणं गताः ॥ ११८ ॥ यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोसि
 वराङ्गना । सर्वथा कुरु नः सस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमिती व्रजेत् । तथा विधत्स्व
 कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्ता तेन सार्थेन
 दमयन्ती नृपात्मजा । प्रत्यवाच ततः सार्धौ भर्तृव्यसनपीडिता
 ॥ १२१ ॥ सार्थवाहश्च सार्थश्च जना ये तत्र केचन । युवस्यविर-
 वालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मानुषीं मां विजानीत
 मनुजाधिपतेः सुताम् । नृपक्षुपां राजभार्यां भर्तृदर्शनलाल-
 साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड् मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गस्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि
 जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषमार्दलममित्र-
 गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि महचः ॥ १२६ ॥ अहं
 सार्थस्य नेता वै सार्थवाह शुचिक्लिता । मनुष्यं नलनामानं न
 पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७ ॥ कुञ्जरहीपिमहिषमार्दलर्क्षभृगा-
 नपि । पश्याम्यस्मिन् वने कृतस्त्रे ह्यमनुष्यनिषिविते ॥ १२८ ॥
 ऋते त्वां मानुषीं मत्वं न पश्यामि महावने । तथा नो यत्तराड्य
 भणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२९ ॥ सात्रवीहणजः सर्वान् सार्थवाहश्च
 तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्य-
 दर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लामाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यकपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलापे

चतुःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वृहदश्व उवाच । सा तच्छूलानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥ अथ काले वृह-
 तिषे वने महति दारुणे । तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

नहत् ॥ २ ॥ दृष्टुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेधनम् । वज्रपुष्प-
 फलोपेतं नानापक्षिनिषिवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसलिलं मनो-
 हारि सुशीतलम् । सुपरिचान्तवाहस्ते निवेशाय मनो दधुः
 ॥ ४ ॥ सम्मते सार्धवाहस्य विवशुर्वनमुत्तमम् । उवास सार्धः
 सुमहान् वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥ अथाद्वैरात्रसमये नि-
 श्वस्तिमितं तदा । सुप्ते सार्धं परिचान्ते हस्तिव्यूयसुपागमत्
 ॥ ६ ॥ पानीयायं गिरिनदीं महप्रस्रवणाविलाम् । अथापश्यत
 सार्धन्तं सार्धजान् सुवहन् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्राम्यगजान्
 दृष्ट्वा सर्वं वनगजास्तदा । सम्राट् वन्त वेगिन जिघांसन्तो मदीत्-
 कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् । नगा-
 ग्रादिव ग्रीष्मिणां शृङ्गाणां पततां क्षिती ॥ ९ ॥ स्रन्दतामपि
 नागानां नागां नष्टा वनोद्धवाः । मागं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः
 सार्धमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा चैष्टमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्धिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्मांश्च
 धावन्तो निद्राग्ना मद्योभयात् । केचिद्वन्तैः करैः केचित् केचित्
 पद्म्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्च वज्रलाः पदातिजन-
 संकुलाः । भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरा-
 न्नाहान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । वृक्षेष्वानृद्य संरञ्ज्याः
 पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥ एषां प्रकारैर्वज्रभिर्देवेनाक्रम्य
 हस्तिभिः । राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरावः सुमहांश्चासीद्वैलोक्यभयकारकः । एषोऽग्निरुत्थितः कष्ट-
 स्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विश्रीणीऽयं गृह्णीध्वं
 किं प्रधावत । सामान्यमेतद् विष्णं न मिथ्यावचनं नम ॥ १७ ॥
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा । पुनरेवाभिधास्यामि
 चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे
 जनसंहये । दमयन्तौ च वुवुधे भयसन्तस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा वाला
 पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिद्विचिताः ॥ २१ ॥ तेषां ब्रुवन्
 संहिताः सर्वं कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-
 र्मणिभद्रो महाययाः ॥ २२ ॥ तथा यच्चाधिपः यीमान्न वै
 वैश्यवर्णः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृत्वा ॥ २३ ॥
 शकुनानां फलं वायु विपरीतमिदं ध्रुवम् । ग्रहा न विपरीतास्तु
 किमन्यद्दिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे तद्ब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्य-
 विनाशिताः । यासावद्य महासार्थं नारो ह्युत्ततदर्शना ॥ २५ ॥
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तथैवं विचिता पूर्वं
 माया परमदासणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची
 वा भयङ्करौ । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥
 यदि पश्याम तां पापां सार्थं चैव नैकदुःखदाम् । लोष्ट्रभिः पांशु-
 भिर्यैव तणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य
 किलकृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
 ॥ २९ ॥ क्षीता भीता च संविन्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् । आपङ्क-
 माना तत्पापमात्मानं पथ्यदेवयत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः
 संरम्भो दासणो महान् । नानुष्णात् कुशलं कस्येदं कर्मणः
 फलम् ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं
 जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिनामिमां कष्टामापदं
 प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्ता सह विद्योगश्च तनयाभ्याञ्च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता
 वने वासो वज्रव्यालनिषिविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतमिष्टा
 जनास्तदा ॥ ३५ ॥ दिशात्तस्मादिनिष्क्रम्य ह्यशोचन् वैशंसं कृतम् ।
 आतरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अशोचत्तत्र

वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् । योऽपि मे निर्जनेऽरखे सं-
 प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
 न्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं ब्रह्मानुशासनम् । या नाहमद्य
 मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नरा-
 णामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
 ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् । मन्ये स्वय-
 म्बरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
 नलस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तव्यहम्
 ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्ता सा बिलप्य वराङ्गना । प्रला-
 पानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः सह
 तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखिव शारदौ
 ॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिरादाला पुरमासादयन्महत् । सायाह्ने
 चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्द्धसंवीता
 प्रविवेश पुरोत्तमम् । तां विह्वलां कृपां दीनां सुक्तकेशीममा-
 र्जिताम् ॥ ४६ ॥ उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
 स्तत्र बाला ग्रामिपुत्रा कुतूहलात् । सा तैः परिव्रतागच्छत्
 समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
 र्वृताम् । धात्रीमुवाच चैवैनामानयेति ममान्तिकम् ॥ ४९ ॥
 जनेन क्षिप्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । यादृग्रूपञ्च पश्यामि
 विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
 यतलोचना । सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 आरोग्य विस्मिता राजन् दमलन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा
 विभर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि
 कस्य वा । न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या
 भैभी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं
 समनुव्रताम् । सैरिम्भीं जातिसम्पन्नां भुजिष्ठां कामवासिनीम्
 ॥ ५५ ॥ फलमूलाश्रनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् । असङ्ख्य-
 गुणो भर्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं
 ह्यायैवानुगता पथि । तस्य देवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने
 ॥ ५७ ॥ द्यूतैः स निर्जितथैव वनमेक उपेयिवान् । तमेकवचनं
 वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्य-
 गमं वनम् । स कदाचिदने वीरः कस्मिंश्चिन् कारणान्तरे ॥ ५९ ॥
 क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् । तमेकवसना नम-
 सुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्ती बह्वला न स्वपामि निशा-
 स्तदा । ततो वज्रतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥
 वाससोऽहं परिच्छिद्य त्यक्तवाङ्मामनागसम् । तं मार्गमाणा
 भर्तारं दह्यमाना दिवानिगन् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भाभमप-
 श्यन्ती हृदि प्रियम् । न विन्दास्यमरप्रस्थं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम्
 ॥ ६३ ॥ तामशुपरिपूर्णाक्षीं बिलपन्तीं तथा बह्व । राज-
 माताब्रवीदार्त्तां भैभीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
 कल्याणि प्रीतिर्मै परमा त्वयि । मृगविष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं
 पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः
 श्रुत्वा दमयन्ती बबोऽब्रवीत् । समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीर-
 प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुत्र्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां
 कश्चिद्दण्डस्ते स पुमान् भवेत् । वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यदोवमिह वत्स्यामि तत्सकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
मातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमौद-
शम् । एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विश्राम्यते ॥ ७२ ॥ उवा-
चेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिस्थीमभिजानीष्व सुनन्दे
देवस्त्रपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भव-
लियम् । एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागतत् । दमयन्तीमुपादाय
सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुहेगावसत्तदा ॥ ७६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-

चेदिराजगृहवामे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वृहदश्व उवाच । उत्पद्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विश्रा-
म्यते । ददर्श दावं दक्षन्तं गद्गने वने ॥ १ ॥ तत्र शुश्रावि
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिभाव नलेत्युच्चैः पुण्य-
श्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥ माभैरिति नलश्लोक्ता मध्यमग्नेः प्रविश्य
तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥ स
नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा विपमानो नलस्तदा । उवाच मां विद्धि
राजन् नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः
सुमहातपाः । तेन मन्युपरितेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र
त्वं शपान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शपान्नशक्तोऽस्मि
पदाद्विलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्वात्महर्ति मां
भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामो मत्समो नास्ति पन्नगः ।

लघुय ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
 स नः गीन्द्रो बभूवाद्गुहमावकः । तं गृहीत्वा नलः प्राचाद्देशं
 दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि
 गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महावाहो
 अयो धाम्स्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सङ्ग्रातुमारक्ष्यमद्गद्गमे
 पदे । तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
 विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श
 स महौपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वनलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न लो विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥ यत्कृते
 चासि निवृत्तो दुःखिन महता नल । विप्रेण स मदीयेन दुःखं
 लयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विप्रेण संवृतैर्गावैर्वावत्त्वां न विमो-
 च्यति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
 अनागा येन निवृत्तस्त्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं
 रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
 तोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्पसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
 राजन् विप्रनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च
 राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्नितः सूतो
 वाङ्मकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतपर्णस्य स हि चैवाचनैर्पुणः
 ॥ २० ॥ अयोध्यां नगरीं रम्यामय वै निषधेश्वर । स तेऽच-
 ह्छदयं दाता राजाश्चह्छदयेन वै ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्
 मित्रयैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षत्रः अथवा वाच्यसे तदा
 ॥ २२ ॥ सममेधसि दारैस्त्वं मास्य शोके मनः कृथाः । राज्येन
 तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टु-
 मिच्छेथास्त्वं नराधिप । संसर्तव्यस्तदा तेऽहं वासयेदं निवा-
 सघेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । इहोक्त्वा

प्रदहौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२५॥ एवं नलञ्च सन्दिश्य वासौ
दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटक-
संवादे षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

बृहदश्व उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
वाहृकोऽहमिति ब्रुवन् । आश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति
मत्तमः ॥ २ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुण्येषु च । अन्न-
संस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्करम् । सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृ-
त्पर्णं भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । वस बाह्वक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते
शतशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णीयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाह्वक ॥ ७ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णीयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्वाजा
वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद
ह ॥ ९ ॥ क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता आन्ता भेते तपस्विनौ ।
स्मरन्तौ तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानां निशायां जीवलौ प्रब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतु-
मिच्छामि बाह्वक ॥ ११ ॥ आयुष्मन् कस्य वा नारी यामेवमनु-

शोचति । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
 आसीदङ्गमता नारी तस्या दृढतरं वचः । स वै केनचिदर्धनं
 तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुख-
 पीडितः । दृष्टमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विभ्रममन्वर्ही
 सर्वां क्वचिदासाय किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तदुखं भूय एवा-
 नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
 च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
 यदि जीवति । प्रवापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पभाज्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्थेवं नैषधो राजा
 दमयन्तीमनुस्मरन् । अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे

सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

बृहदश्व उवाच । हृतरान्ये नले भीमः सभार्यं प्रेषताङ्गते ।
 हिजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाञ्चया ॥ १ ॥ सन्दिग्धे च
 तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । मृगयध्वं नलञ्चैव दम-
 यन्तीञ्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निष-
 धाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मितम् । नचेच्छक्वाविहानेतुं
 दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
 दमयतं धनम् । इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
 ॥ ५ ॥ पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया । नैव क्वापि

प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रम्यां
सुदेवो नाम वै हिजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि
॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् । मन्दं
प्रख्यायमानेन रूपाणाप्रतिभेन ताम् ॥ ८ ॥ निहां धूमजालेन
प्रभामिव विभावसोः । तां समीच्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां
कृशाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यथेयं मे पुरा दृष्ट्वा तथास्त्रयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्माद्य दृष्ट्वे मां लोककान्तामिव त्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां
श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुन्तीं प्रभया देवीं सर्वां
वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥ ११ ॥
दृष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्मादैव-
दोष्मादिवोद्धृताम् ॥ १२ ॥ मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव
चोद्धृताम् । पौर्णमासीमिव निशां राज्ञग्रस्तनिष्काकराम् ॥ १३ ॥
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्णाकमलां
विवासितविहङ्गनाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव
पद्मिनीम् । सुकमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भग्रहाचिताम् ॥ १५ ॥
दक्ष्यमानामिवाक्रेण मृणालीमिव चोद्धृताम् । रूपादार्ध्यगुणो-
पेतां मण्डनाह्मममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव नवां
व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां वसु-
जनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाञ्चवा । भर्ता
नाम परं नाथ्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रहिता
तेन शोभनाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो वदनया
नलः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमा-
मसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्ष्णाम् ॥ २० ॥ सुखार्हां दुःखितां
दृष्ट्वा समापि व्यथते मनः । कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति
वं शुभा ॥ २१ ॥ भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

यथा । अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ॥ २२ ॥ राजा
 राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्वक्ष्या च मेदिनीम् । तुल्यशीलवयोयुक्तां
 तुल्याभिजनसंहताम् ॥ २३ ॥ नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तद्वेयमसिते-
 क्षणा । युक्तान्तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ॥ २४ ॥ समा-
 श्वासयितुं भार्यां पतिदग्धनलालसाम् । अहमाश्वासयाम्येनां
 पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्-
 पराम् ॥ २५ ॥

वृहदश्व उवाच । एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च
 ताम् । उपगम्य ततो भूमौ सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
 अहं सुदेवो वैदर्भीं भ्रातुस्ते दयितः सखा । भीमस्य वचनाद्राश-
 स्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशली ते पिता राक्षसं जननी
 भ्रातरश्च ते । आपुष्पन्तौ कुशलिनी तवस्थौ दारकौ च तौ
 ॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाय गतसत्त्वा इवासते । अन्वेष्टारो
 ब्राह्मणाय भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९ ॥

वृहदश्व उवाच । अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पथ्यपृच्छत तान् सर्वान् क्रग्वण सुहृदः स्वकान् । करोद च
 भृशं राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा
 भ्रातरिष्टं हिजोत्तमम् । ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोक-
 कर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीञ्च भारत । जनित्याः
 कथयामास सैरिन्धौ रुदती भृषम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य
 तां वेद यदि मन्यसे । अथ चेदिपतेर्माता राक्षयान्तःपुरात्तदा
 ॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा वाला ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः
 सुदेवमानाथ्य राजमाता विद्याम्यते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्या
 कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तृर्वा
 वामलोचना ॥ ३५ ॥ तया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती ।
 एतदिच्छाम्यहं योतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

ममावक्षु पृच्छत्या देवक्षपिणीम् । एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवो
दिजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयत्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सुदेव उवाच । विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महा-
द्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः । भार्य्यं तस्य कल्याणी
पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो
महीपतिः । दमयत्या गतः सार्धं न प्राञ्चायत कस्यचित् ॥ ३ ॥
ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् । सेयमासादिता वाला
तव नुवनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि
विद्यते । अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्पलुत्तमः ॥ ५ ॥
श्रवामायाः पद्मसङ्गाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संवृतो
ह्यस्याम्बुनोऽभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं
धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्यन्दोर्लेखा नातिविराजते
॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृत-
मपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा वाला
पद्मनानेन सूचिता । लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवो-
ष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्राम्यते । सुनन्दा
शोषयामास पिप्पलुच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकुष्ठेन
पिप्पलुस्तस्या व्यरोचत । दमयत्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशा-
करः ॥ ११ ॥ पिप्पलुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्ती तां परिध्वन्य सहर्तमिव तस्थतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य
वाष्पं शनकैराजमातेदमव्रवीत् । भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्प-

नानेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महा-
 त्मनः । सुते दामार्ण्यधिपतेः सुदानश्चारुदर्शने ॥ १४ ॥ भौमस्य
 राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः । तन्तु जाता मया दृष्ट्वा
 दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गृहं तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन
 मनसा दमयन्ती विशास्यते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्मुप्रसिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाना सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात्
 सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मा-
 मनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ बसतस्तत्र
 बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिच्छहेसि । विदमर्न यातु-
 मिच्छामि प्रीधं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ बाढमित्वेव तामुक्त्वा
 हृष्टा मातस्त्रसां नृप । गुप्तां वलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः
 ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन
 भरतश्रेष्ठ खन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव
 विदमर्नगमत् पुनः । तान्तु वन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्
 ॥ २४ ॥ सर्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरश्चोभौ सर्वे चैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजया-
 मास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती
 विशास्यते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवञ्च गोसहस्रेण पाथिवः ।
 प्रीतो दृष्टैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्युष्टा
 रजनीन्तत्र पितुर्वृषसि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माञ्जिदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि
 ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाष्पेनापिहिता राक्ष्सी
 नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-
 पुरं तदा । हाहाभूतमीवासीङ्गुशृङ्ग प्रसरोद् ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं नहाराजं भार्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुषोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती
 नृप । प्रयतन्तु तव प्रेक्षाः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया
 प्रदक्षितो राजा ब्राह्मणान् बधवर्त्तिन । प्रास्थापयद्दिशः सर्वा
 यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्तदा । दमयन्तीमयो सृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेश्विदं वचः । ब्रूयास्तज्जनसंसृतसु तव
 तव पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व नु त्वं कितव च्छित्वा बस्त्रार्धं प्रस्थितो
 मम । उत्सृज्य विपिने सुप्ताननुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दक्षमाना भृशं
 वाला वस्त्रार्धनाभिसंवृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्य च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि । बायुना धूयमानो
 हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं कस्माद्भर्त्रस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा । संवृत्तो निर-
 नुक्रोशः शङ्को मद्भाग्यसंचयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र
 दयां मयि नरर्षभ । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रूवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्दि कश्चन । स नरः
 सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व नु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यद्यैवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजो-
 त्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रूवती मम शासनात् ।
 पुनरागमनञ्चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासौ

समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् । यदि वाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेय-
मस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो
दिशः । नलं मृगवितुं राजंस्तदा व्यसनितं तथा ॥ ४८ ॥ ते
पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथान्नामान् । अन्वेषस्तो नलं
राजन्नाधिजग्मुर्हिजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तत्र
तत्र विशास्यते । आवयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या वधेरितम् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

बृहदश्व उवाच । अयं दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै
द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं
मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम् । अयोध्यां नगरौ गत्वा भाङ्गा-
सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ आवितश्च मया वाक्यं तदीयं स महा-
जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरदार्पिणि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः । न च पारिषदः कश्चि-
द्भाष्यमानो मया सकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञातन्तु मां राज्ञा विजने
कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरुषो वाङ्मको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विद्वपो ह्रस्ववाङ्मकः । शीघ्रवानेषु कुशलो
मिष्टकर्त्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्चयस्य वङ्गशो रुदित्वा च
पुनः पुनः । कुशलञ्चैव मां दृष्ट्वा पञ्चादिदममाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना
सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रहिता भटंभिश्चैव न
कुप्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
॥ ९ ॥ विषमस्थेन मर्देन परिभ्रष्टमुखिन तु । यत् सा तेन परि-
त्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेक्षोः शकु-
नैर्हृतवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोडुमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । भ्रष्टराज्यं श्रिया
 हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितो-
 ऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राक्षस्यैव निवेदय ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वाशुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विश्राम्यते । दमयन्ती रहोऽ-
 व्येत्य नातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे
 मातः कदाचन । त्वत्सन्निधौ नियोज्येऽहं सुदेवं हिजसत्तमम्
 ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया
 प्रकर्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ तथा चाहं समानीता
 सुदेवेनाशु वाम्बवान् । तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम्
 ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रातन्तु
 ततः पश्चात् पर्णादं हिजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी
 क्षनेनातीव भाविनी । नले चेहागते विप्रभूयो दास्यामि ते वसु
 ॥ १९ ॥ त्वया हि मे वज्रं कृतं यदन्यो न करिष्यति । यद्गर्वाहं
 समेष्यामि शीघ्रमेव हिजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वास्य
 आशीर्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः
 ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर । अब्रवीत् सन्निधौ
 मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२ ॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं
 नृपम् । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्था-
 स्यति पुनर्भीमी दमयन्ती स्ययस्वरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो
 राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्रुतोभूते स
 भविष्यति । यदि सम्भावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते
 वीरो नलो जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ एवं तथा वयोक्तो वै गत्वा
 राजानमब्रवीत् । ऋद्रपर्णं नहाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥
 इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वय-
 स्वरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बृहदश्व उवाच । श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् श्रुत्वा वाचा वाङ्मकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भ
 यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । एकाङ्गा हयतत्त्वज्ञमन्यसे
 यदि वाङ्मक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कोन्तेय तेन राज्ञा नलस्यह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्तो
 भवेदितत् कुर्यादुःखिन मोहिता । असदर्थं भवेहायमुपाय-
 शिन्तितो महान् ॥ ४ ॥ नृशंसं वत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निहता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभाव-
 श्रुत्वा लोके मम दीपय दारुणः । स्यादेवमपि कुर्यात् सा
 विवासाहतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविन्ना नैराश्रितनु-
 मध्यमा । नैवं सा कर्हिचित् श्रुत्यात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निययम् । ऋतुपर्णस्य वै
 काममात्मार्थञ्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा वाङ्मको
 दीनमानसः । कृताञ्जलिस्त्वाचेदष्टतुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुष-
 व्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्नानाञ्चक्रे राजन्
 स वाङ्मकः । अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिदृपाञ्चया ॥ ११ ॥
 स त्वर्थमागो वङ्गय ऋतुपर्णेण वाङ्मकः । अश्वान् जिज्ञासमानो
 वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अर्धगच्छत् क्रमानश्वान् सम-
 यानध्वनि च्चमान् । तेजोबलसमायुक्तान् कुलशैलसमन्वितान्
 ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणेर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनुन् । शुडान्
 दशभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरंहसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
 द्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलम्बव्या-
 न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हयामम ।
 सहदध्यानमपि च गन्तव्यं कथमौदृशैः ॥ १६ ॥

वाङ्मक उवाच । एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोप-

पार्श्वयोः । हो हो वक्षसि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु ॥ १७ ॥
एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः । यानन्यान्मन्यसे
राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । तमेव हयतलश्च कुशलो ह्यसि वाङ्मक ।
यान् मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सद्-
श्वांसुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवयुक्ता-
व्रथे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्स्वरान्वितः ।
अथ पथ्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नर-
वरः श्रीमान्नलो राजा विशास्यते । सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजो-
बलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमिषे-
षः । सूतमारोप्य वाष्णीयं जवमास्थाय वै परम ॥ २३ ॥ ते
चोद्यमाना विधिवद्वाङ्मकेन हयोत्तमाः । समुत्पेतुरथाकाशं
रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वात-
रंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥
रथवोषन्तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत् । वाष्णीयश्चिन्तयामास
वाङ्मकस्य हयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्यान्मातलिरथं देवराजस्य
सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे वाङ्मके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥
शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्यादयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनु-
प्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ उताहोस्त्रिज्वेद्राजा नलः
परपुरस्त्रयः । सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव वाङ्मकः । तुल्यं हि लक्ष्ये
ज्ञानं वाङ्मकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं ववस्तुल्यं वाङ्मकस्य
नलस्य च । नायं नलो महावीर्य्यस्तद्विद्यं भविष्यति ॥ ३१ ॥
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् । दैवेन विधिना
युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्र-
वैकल्यतां प्रति । प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः । नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये
वाङ्मनन्तः ॥ ३४ ॥ एवं विचार्य वङ्गो वार्ष्णेयः पर्य-
चिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारयिः ॥ ३५ ॥
ऋतुपर्णस्य राजेन्द्रो वाङ्मनस्य हयज्ञताम् । चिन्तयन्मुमुदे राजा
सहवार्ण्यसारयिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्रश्च तथोक्ताहं हयसंग्रहणं
च तत् । परं यत्तच्च संप्रेक्ष्य परां मुद्मवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भ-
गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

बृहदश्व उवाच । स नदीः पर्वताद्यैव वनानि च सरांसि
च । अचिरेणातिचक्राम खिखरः खि खरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते
तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमघोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुर-
क्षयः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । ग्रही-
ष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महा-
बुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वार्ष्णेयो वावदेतं मे पटमानव-
तामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव । योजनं
समतिक्रान्ती नाहर्त्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्तो नलेनाथ
तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद् वने राजन् फलवन्तं विभी-
तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा वाङ्मनं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि
सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति
सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषि
क्वचित् ॥ ८ ॥ बृहदस्मिन् यानि पर्णाणि फलान्यपि च वाङ्मनं ।
पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमत्राधिकं
पत्रं फलमेकञ्च वाङ्मनं । पञ्चकोटस्य पत्राणां द्वयोरपि च

शाखयोः ॥ १० ॥ प्रचिनु ह्यस्य शाखे हे याखाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलहस्ते हे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रथमव-
 स्थाप्य राजानं वाङ्मकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कथ्यसे
 शत्रुकर्षण ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि श्रातयित्वा विभीतकम् ।
 अथात्र गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते
 महाराज श्रातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवे-
 दिवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जना-
 धिप । मुहूर्त्तमपि वाष्णीं यो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५ ॥
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो बिलम्बितम् । वाङ्मकस्त्वब्रवीदेनं
 परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथवा त्वरते
 भवान् । एष याति शिवः पत्न्याः याहि वाष्णीं यसारथिः ॥ १७ ॥
 अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति
 पृथिव्यामपि वाङ्मक ॥ १८ ॥ तत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां
 हयकोविद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि वाङ्मक । विदर्भां यदि
 यात्वाद्य सूयं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्वाङ्मकस्त्वं
 संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैव वचो
 मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । एक-
 दिग्ध्वं शाखायाः समादिष्टं मतानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वास्त्य तत्त्वञ्च
 तत्स्त्वं प्रीतिमावह । सोऽवतीर्थे रथात्तणं श्रातयामास तं
 द्रुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुत-
 मिदं राजन् दृष्टवानास्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां
 यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने
 नृपः । विद्मश्च हृदयञ्च मां सङ्ग्रहाने च विशारदम् ॥ २६ ॥
 वाङ्मकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं

गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा वाहुकं कार्य-
 गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
 यथोक्तं त्वं गृयाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्व-
 हृदयं त्वयि तिष्ठति वाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
 ऋतुपर्णो नलाय वै । तस्याश्च हृदयस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
 ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् सततमुदमन् । कलिस्तस्य
 तदार्त्तस्य आपान्निः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
 राजा दीर्घकालमनात्मवान् । ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूप-
 मकरोत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शप्सुमैच्छत् कुपितो निषधाधपति-
 नलः । तमुवाच कलिर्भीतो विषमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
 संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी
 कुपिता माश्रयत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
 भृशपीडित । अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५ ॥
 बिषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् । शरणं त्वां प्रप-
 न्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
 कीर्त्तयिष्यन्त्यतन्दिताः । मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाविद्धवि-
 ष्यति ॥ ३७ ॥ भयात्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।
 एवमुक्त्वा नलो राजा न्ययच्छत् कोयमात्मनः ॥ ३८ ॥ ततो
 भीतः कलिः क्षिप्रं प्रबिषेय विभीतकम् । कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः
 कथयन्नेषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतञ्जरो राजा नैषधः पर-
 वीरहा । संप्रनष्टे कलौ राजन् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाय परेण वै । रथमारुह्य तजस्वी
 प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रशस्तः संगतः कलि-
 संययात् । हयोत्तमापुत्यततो हिजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना । विदर्भाभिमुखो राजा
 प्रययौ स महायशाः ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्य-

गमह, हम् । ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः ।
विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

बृहदृष्ट्वा उवाच । ततो विदभीं संप्राप्तं सायाह्ने सत्य-
विक्रमम् । ऋतुपर्णे जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम् । नादयत्रयघोषेण
सर्वाः सविदिगो दिशः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र
शुश्रुवुः । श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दम-
वन्ती तु शुभाव रथघोषं नलस्य तम् । यथा मेघस्य नदतो
गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महा-
स्वनम् । नलेन सगृहेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ सदृशं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः । प्रासादस्थाश्च शिखिनः आला-
स्याथैव वारणाः ॥ ६ ॥ हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपते ।
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रणेदुरुन्मुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

दमवन्त्युवाच । यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥ अथ चन्द्राभवक्त्रं
तं न पश्यामि नलं यदि । असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संशयः ॥ ९ ॥ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोनां द्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्यं न भविस्वाम्यसंशयम् ॥ १० ॥ यदि मां मेघ-
निर्घोषो नोषगच्छति नैषध । अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि
हुताश्रमम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ न क्षरा-

भ्यनृतं किञ्चिन्न क्षराम्यपकारताम् । न च पर्युषितं वाक्यं स्वेरे-
 खपि कदाचन । प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाभ्यधिको नृपैः
 ॥ १३ ॥ रहोऽनीचानुवर्त्ती च क्षौववन्धन नैषधः । गुणास्तस्य
 क्षरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्यत इदं
 भोकात् प्रियविनाकृतम् । एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत
 ॥ १५ ॥ आसुरोह महद्देश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया । ततो मध्यम-
 कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सह-
 वाष्णीयवाङ्मकम् । ततोऽवतीर्थ्य वाष्णीयो वाङ्मकश्च रथोत्तमात्
 ॥ १७ ॥ हयांस्तानवमुच्याय स्यापदामास वै रथम् । सोऽवतीर्थ्य
 रथोपस्थादुत्तुपर्णीं नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं
 भीमवराक्रमम् । तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परथा ततः ॥ १९ ॥
 सं तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णीं नराधिपः । स तत्र क्षुण्डिते
 रम्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तापश्यत् प्रेक्ष-
 माणो मुहुर्मुहुः । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा
 ॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं श्रीमन्तं न स्म विन्दति । किं
 कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे
 स नृपतिर्दुहित्वर्थं समागतम् । ऋतुपर्णीऽपि राजा स धीमान्
 सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति
 कञ्चन । नैव स्वयम्बरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो
 विगणयद्राजा मनसा कोमलाधिपः । आगतोऽस्मीत्युवाचैनं
 भवन्तमभिवादकः ॥ २५ ॥ राजापि च कथन् भीमो मनसा
 समचिन्तयत् । अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥
 राज्ञश्चान्वानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः । ग्रामान् वह्ननति-
 क्रम्य नाभ्यगच्छयथातथम् ॥ २७ ॥ अत्यकार्यं विनिर्दिष्टं
 तस्यागमनकारणम् । पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्विविधति
 ॥ २८ ॥ नैतदेवं स नृपतिस्त्वं सत्कृत्य व्यसर्जयत् । विश्राम्यता-

मित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥ स सत्कृतः प्रहृ-
ष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिव । राजप्रेषैरनुगतो दिष्टं वैश्व
समाविशत् ॥ ३० ॥ ऋतुपर्णं गते राजन् वाष्णीयसहिते नृपे ।
बाह्मको रथमादाय रथशालासुपागमत् ॥ ३१ ॥ स मोचयित्वा
तानश्वानुपचर्य च शास्त्रतः । स्वयञ्चैतान् समाश्रयास्य रथोपस्थ
उपाविशत् ॥ ३२ ॥ दमयन्ती तु शोकात्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं
नृपम् । सूतपुत्रञ्च वाष्णीयं बाह्मकञ्च तथाविधम् ॥ ३३ ॥ चित्त-
यामास वैदर्भी कस्येष रथनिखनः । नलस्यैव महानासीन् च
पश्यामि नैषधम् ॥ ३४ ॥ वाष्णीयेन भवेन्नृनं विद्या सैवोप-
शिक्षिता । तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्यैव महानभूत् ॥ ३५ ॥
आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा । तथारं रथनिर्घोषो
नैषधस्यैव लक्ष्यते ॥ ३६ ॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विष्मा-
म्यते । दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्ते षण्णे शुभा ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

दमयन्त्युवाच । गच्छ केयिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाह्मकः ॥ १ ॥ अभ्येत्य कुशलं
भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता । पृच्छेयाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनि-
न्दिते ॥ २ ॥ अत्र मे महती शङ्का भवेद्देष नलो नृपः । यथा च
मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३ ॥ ब्रूयाद्यैनं कथान्ते त्वं
पर्णादिवचनं यथा । प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि वृक्षेयास्त्वमनिन्दिते
॥ ४ ॥ ततः समाहिता गत्वा दूती बाह्मकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि
कल्याणी प्रासादस्या द्युपैक्षत ॥ ५ ॥

केशिन्युवाच । स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ कदा वै प्रस्थिता
यूयं किमर्थमिह आगताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतु-
मिच्छति ॥ ७ ॥

वाङ्मक उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महा-
त्मना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥
श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा श्रतयोजनयायिभिः । हयैर्वातजवैर्मुखै-
रहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा
पुनः । लब्ध कस्य कथञ्चेदं लयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

वाङ्मक उवाच । पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति
विश्रुतः । स नले विदुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ ११ ॥
अहमप्यश्वक्रमलः सूतले च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये
भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केशिन्युवाच । अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो
गतः । कथञ्च लयि चैतेन कथितं त्यात्तु वाङ्मक ॥ १३ ॥

वाङ्मक उवाच । इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः
पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढशरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो
महौपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

केशिन्युवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ।
द्रुमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व सु त्वं
कितव च्छिता वस्त्राद्वं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्ता-
मनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते
तत्प्रतीक्षिणी । दृष्टमाना द्विवारावौ वस्त्राद्वं नाभिसंहिता ॥ १९ ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रसादं कुरु मे वीर
प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व
महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल । यत् पुरां तत् पुन-
स्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तस्य कैषिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितञ्चासीदश्रुपूर्णं च लोचने ॥ २३ ॥ स निश्छा-
त्तनो दुःखं दृष्टमानो महीपतिः । वाष्पमन्दिग्धया वाचा पुन-
रेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

वाहक उवाच । वैषम्यमपि सस्याप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रहिता
भट्टमिश्रापि न क्षुध्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारिणकवचान् धार-
यन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां
परिप्रेषः शकुनैर्हृतबासवः । आधिभिर्दृष्टमानस्य श्यामा न
क्रोद्धुमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथा-
विधम् । राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २९ ॥
एवं ब्रुवाणस्तदाक्यं नलः परमकुर्मनाः । न वाष्पमशकत् सोढुं
प्रकरोद् स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा कैषिनी गत्वा दमयन्ती
न्यवेदयत् । तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कैषिनीवाक्ये

चतुःसप्तोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

बृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरयया ।
शङ्कमाना नलं तं वै कैषिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ कैषिनि

भूयस्त्वं परीक्षां कुरु वाङ्मके । अत्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य
लक्षय ॥ २ ॥ यदा च किञ्चित् कुर्यात् स कारणन्तत्र भाविनि ।
तत्र सञ्ज्ञेष्टमानस्य लक्षयन्ती विवेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रति-
वस्येन दियोग्निरपि केमिनि । याचते न जलं देयं सर्वथा
लरमाणया ॥ ४ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
निमित्तं यत्तया दृष्टं वाङ्मके देवमानुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि
पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम । दमयन्त्येवमुक्ता सा जगामाथ
च केमिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् । निमित्तं यत्तया दृष्टं
वाङ्मके देवमानुषम् ॥ ७ ॥

केमिन्युवाच । दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः । ऋक्षमासाद्य सञ्चारं
नासौ विनमते कश्चित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति
यथासुखम् । सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरौ जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयन्तूनेकयः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु
मांसं वज्रं च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रो-
पकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवामवंस्ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य वाङ्मकः । दणमुष्टिं समादाय
सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रक्षलितस्तत्र सहसा हव्य-
वाहनः । तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च
तस्मिन् सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया । यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ
दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ हृन्देन चोदकं तस्य वहत्यावजितं द्रुतम् ।
अतौव चान्यत् सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पा-
ण्युपादाय हस्ताभ्यां ममदे ग्रनैः । मृदमानानि पाणिभ्यां तेन
पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति
हि । एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

वृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य विष्टि-
 तम् । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिस्तुचितम् ॥ १८ ॥ सा
 शङ्कमाना भर्तारं वाङ्मकं पुनरिद्वितैः । केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा
 रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ नुनर्गच्छ प्रमत्तस्य वाङ्मकस्योप-
 संस्कृतम् । महानसाच्छतं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा
 गत्वा वाङ्मकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च । अत्यशामेव त्वरिता
 तत्क्षणात् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात्
 केशिनी कुरुनन्दन । सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य वङ्गशः पुरा
 ॥ २२ ॥ प्राप्त्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता । बैल्लथं
 परमं गत्वा प्रचाप्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास
 केशिन्या सह भारत । इन्दसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय वाङ्मकः
 ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् । वाङ्मकस्तु
 समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ भृशं दुःखपरीतात्मा
 सुखरं प्रसूरोद् ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा
 ॥ २६ ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च
 सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा
 वाष्पमुत्सृष्टवानहम् । बहुशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलकन्यापुत्र

दर्शने पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वृहदश्व उवाच । सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दमयन्ती ततो
 भूयः प्रेषयामास केशिनीम् । मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शन

काक्षया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे वद्गो वाहुको नलग्नया ।
 रूपे मे संशयस्तेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
 श्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाय वाज्ञातं पितुर्मे
 संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ता तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्रा-
 भ्यनुज्ञाता माता च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
 प्रतिययः ॥ ६ ॥ तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
 तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
 वर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवचना जटिला मलपङ्क्तिनी । दम-
 यन्ती महाराज वाहकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया
 कश्चिद्वर्मज्ञो नाम वाहुक । सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः
 पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्यां विजने अम-
 मोहिताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११ ॥
 किन्तु तस्य मया वाच्यादपराधं महीपसुतः । यो नासुत्सृज्य
 विपिने गतवान्निद्रयादिताम् ॥ १२ ॥ साक्षादेवामपाहाय वृत्तो
 यः स पुरा मया । अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्
 कथम् ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतन्तथा ।
 भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
 ब्रूवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम् । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्त्र-
 वदन् ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत्
 परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम रान्धं
 प्रनष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम् । कलिना तत् कृतं भीन यच्च
 त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्त्वयाधर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः
 पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिग्रम् ॥ १८ ॥
 स मच्छरीरे लच्छापाद्दृष्टमानोऽवसत्कलिः । लच्छापदग्धः

सततं सोऽग्नावग्निरिवाद्भितः ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा
 चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽर्हामिह चागतः । तदर्थं विपुलश्रोणि
 न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्तारमनु-
 रक्तमनुव्रतम् । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीष्मं कर्हिचित्
 ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृतस्त्वां नृपतिशासनात् । मैत्री
 किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथा-
 काममनुरूपमिवात्मनः । श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः
 ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् । प्राञ्जलि-
 र्विपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्तु प्राच । न मामर्हसि कल्याण दीपेण परिशङ्कि-
 तुम् । मया हि देवानुत्सृज्य द्रुतस्त्वं निप्रधाधिप ॥ २६ ॥
 तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथा-
 भिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्
 पर्णादो नाम पार्थिव । अभ्यगच्छत् कोशलायामृतपर्णनिवेशने
 ॥ २८ ॥ तेन वाक्यै कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते । उपायोऽयं
 मया दृष्टो निप्रधानयने तव ॥ २९ ॥ त्वामृते न हि लोकेऽन्य
 एकाङ्गा पृथिवीपते । समर्थो योजनघतं गन्तुमश्नैर्नराधिप
 ॥ ३० ॥ सृष्टेयन्तेन सत्येन पादावैतौ महीपते । तथा नासत्
 कृतं किञ्चिन्ननसापि चराम्यहम् ॥ ३१ ॥ अयञ्चरति लोकेऽस्मिन्
 भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे सुव्रतु प्राणान् यदि पापं चरा-
 म्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा । स
 सुव्रतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमाः
 सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिबत् । स सुव्रतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ ३४ ॥ एते देवास्त्वयः कृतस्त्वं त्रैलोक्यं धार-
 यन्ति वै । ते ब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत । नैषा कृतवती पापं नल
 सत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् श्रीलनिधि स्फीतो दमयन्त्या
 सुरक्षितः । साक्षिणो रक्षिणस्यास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥ ३७ ॥
 उपायो विहितस्यायं त्वदर्थमनुलोऽनया । न ह्येकाङ्गा शतं
 गन्ता त्वाभ्युतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी लज्ज
 भैम्या नहीपते । नात्र शङ्का त्वया कार्या सङ्गच्छ सह भार्यया
 ॥ ३९ ॥ ततो ब्रूवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । दिवदुन्दु-
 भयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो
 राजाय भारत । दमयन्त्यां विग्रहां तामुपाकर्षदरिन्दमः ॥ ४१ ॥
 ततस्तदस्त्रमरजः प्रावृणोदसुधाधिपः । संसृज्य नागराजं तं ततो
 लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वस्त्रपिणत्नु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता
 तदा । प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमी-
 भपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । सस्त्रजे स्वसुतौ चापि
 यथावत् प्रत्यनन्दनत ॥ ४४ ॥ ततः सोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य
 शुभानना । परीता तेन दुःखेन निग्रश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥
 तथैव मल्लदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् । सुचिरं पुरुष-
 व्याघ्र स्तस्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावत्तं दम-
 तन्त्या नलस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप
 ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या
 सहोपेतं कल्यं दृष्ट्वा सुखोषितम् ॥ ४८ ॥ ततस्त्वौ सहितौ
 रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् । वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ
 नृप ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ । वसेतां
 हृष्टसङ्गल्पो वैदर्भी च नलस्य ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थं ततो वर्षं
 सङ्गम्य सह भार्यया । सर्वकामैः सुसहायौ लब्धवान् परमां
 मुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्याचिता भयम् ।
 अर्द्धसञ्ज्ञातशस्त्रेव तीक्ष्णं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां शान्तञ्चरा हर्षविवृद्धसत्त्वा । रराज भैमी समवाप्त-
कामा धीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयन्ती-
मेलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

तृहदश्व उवाच । अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा
✓ खलंक्रतः । वैदर्भ्यां सहितः कल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिवाद्यामास प्रयतः श्वशुरं नलः । ततोऽबु दमयन्ती च
ववन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
सुदा । यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
सहितान्तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् । तामर्हणां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-
वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्पृहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथ्यागतम् । अगोभयच्च नगरं पताका-
ध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुसृष्टपुण्याढ्या राजमार्गाः खलं-
क्रताः । द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पमङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्णोऽपि शुभ्राव
वाङ्मकच्छुद्धिनं नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जहृषि च
नराधिपः । तन्नानाथ नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्वृद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो
नैषधं विस्मिताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-
ताम्बरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
क्रिञ्चित्तुनापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध । अज्ञातवासं वसतो
महृहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि
✓ कानिचित् । मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवास्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
 कृतैऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पर्व
 क्षापि सखा मेऽसि सख्यस्थौ च जनाधिप । अत जह्वन्तु भूयस्त्वं
 प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमसुगृहित-
 स्त्वयि । न तथा खण्डहे राजन् यथा तव गृहे सदा ॥ १६ ॥
 इदञ्चैव हयज्ञानं तदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि
 मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय
 नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपते-
 श्यापि दत्त्वाचहृदयं नृप ॥ १९ ॥ सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-
 मेव ह । ऋतुपर्णो गते राजन् नलो राजा विश्राम्यते । नगरे
 कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवाभवत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णसंदेश-

गमनेसप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व उवाच । स नासमुद्य कौन्तेय भीममानन्त्र नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनैकेन
 शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडपैः । पञ्चाशद्विह्वयैश्चैव षट्शतैश्च
 पदातिभिः ॥ २ ॥ स कल्पयन्निव महीं लरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेग सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य
 वीरसेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्वह्नं वित्तं मयार्जितम्
 ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यच्चान्यन्नम किञ्चन विद्यते । एष वै मन
 सन्नग्रासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति मे
 निश्चिता मतिः । पण्येनैकेन भद्रन्ते प्राणयोग्यं पणावहे ॥ ६ ॥
 जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदा-

तच्च परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेदाच्छसि द्यूतं त्वं युद्धयुतं
 प्रवर्त्तयाम् । हैरघेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन
 ब्रह्मानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ हयोरेकतरे वृद्धिः क्रियतामद्य
 पुष्कर । कैतवेनाच्चवत्यान्तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १० ॥
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह
 दृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय
 नैषध । दिष्ट्या च दुष्पृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
 दिष्ट्या च धियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । घनेनामेन वै
 भैमी जितेन समलङ्कृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तां दिवि
 शक्रमिवाप्सराः । नित्यमो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध
 ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरा-
 रोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
 हि मे नित्यमो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्वबहप्रला-
 पिनः ॥ १६ ॥ इधेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ।
 क्षयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पणावः किं
 व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
 रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण स नलेन पराजितः ।
 सरत्नकोषनिचयैः प्राणेन पण्डितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
 पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वदिदं राज्यमव्यग्रं
 हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षि-
 तुम् । तस्यास्त्वं सपरिवारो मूढ दासलमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया
 तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिनो तत् कृतं कर्म त्वच्च
 मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वयाघास्ये कथञ्चन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवह्यजामि ते ॥ २३ ॥ यद्यैव सर्व-
 सन्भारं स्वमंगं वितरामि ते । तद्यैव च मम प्रीतिस्त्ववि वीर न

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्दं चापि मे लब्धो न कदाचित् प्रहास्यति ।
 पुष्करं त्वं हि मे आता सञ्जीव अरदः शतम् ॥ २५ ॥ एवं ननुः
 सान्त्वयित्वा भाररं सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास षरिष्यन्त्य
 पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन् भविष्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कौन्तिरस्तु
 तवाक्षया जीव वर्षायुतं सुखी । यो मे वितरसि प्राणानधि-
 ष्ठानश्च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा
 नृपः । प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्रजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या
 सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः । आजमानः इवादित्यो वपुषा
 पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तमन्तनामयम् ।
 प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्व-
 यामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाश्चापि सम्पृच्छ-
 तनरुहाः ॥ ३२ ॥ जघुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखाजनाः ।
 अयञ्च निर्वृता राजन् पुरे जनपदैःपि च । उपासितुं पुनः
 प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पुष्कराश्वारणे

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

बृहदृश्च उवाच । प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्पृवृत्ते महोत्-
 सवे । महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ दम-
 यन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयद्दमेयात्मा भीमो
 भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वन्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां
 यातो जम्बूद्वीपे रराज सः । पुनः अशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य
 महाययाः ॥ ४ ॥ इजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवन्नाप्तदक्षिणैः । यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्व्यसेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्तो
 नलः परपुरञ्जयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभाय्यो भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 एकाकिनैव सुहृद्वत्त्वेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्त-
 श्चाभ्यदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णाय चैव पाण्डव ।
 रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महा-
 भागैर्वेदेदाङ्गपारगैः । नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परि-
 देवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दम्बयन्त्या नलस्य च । ऋतु-
 पर्णस्य राजर्षे कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं
 चापि कलिनाशनमच्यत । शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशा-
 म्यते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तस्यो
 दये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं नृपते
 समाश्वसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विप्रीदितुमर्हसि
 ॥ १३ ॥ विप्रभावस्थिते दैवे पौंसिःफलताङ्गते । विषादयन्ति
 नात्मानं सत्त्वापायविणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति
 नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्
 भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान्
 पशून्वापि लभते नृषु चाग्रताम् । सारोग्यः प्रीतिमांश्चैव भवि-
 ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यसि मां
 पुनः । अचञ्च इति तत्तेऽहं नामदिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
 वेदाच्चहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम । उपप्रदस्य कौन्तेय प्रस-
 न्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टमना राजा वृहदश्वमुवाच
 ह । भगवन्वृहदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽच-
 हृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छ-
 दुपसृष्टुं महातपाः ॥ २१ ॥ वृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत् सव्य-

साचिनम् । वर्तमानं तपस्यग्रे वायुमच्चं मनीषिणम् ॥ २२ ॥
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भ्यस्ततस्ततः । तीर्थगैलवनेभ्यश्च समे-
तेभ्यो हृद्व्रतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कञ्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः
पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । सुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रह-
वानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशीचत कौन्तेयं प्रियं वै आतरं जयम् ॥ २६ ॥ दक्षमानेन
हृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पथ्य-
पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वगमने
एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तश्च नलोपाख्यानपर्व ॥ ७७ ॥

तीर्थयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवान् काम्यकात् पार्थ गते मे प्रपि-
तामहे । पाण्डवाः किमकुर्वंस्ते तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स
हि तेषां महेश्वासो गतिरासीदनौकजित् । आदित्यानां यथा
विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनि-
वर्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्य-
विक्रमे । बभूवुः पाण्डवेद्यास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आक्षिप्त-
सूत्रा मणयश्चिन्तयन्त्या इव हिजाः । अप्रीतमनसः सर्वे वभूवुरथ
पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमल्लिष्टकर्मणा । कुवे-
रेण यथा हीनं वनञ्चैत्रयं तथा ॥ ६ ॥ तमृते ते नरव्याघ्राः
पाण्डवा जनमेजय । सुदमप्राप्तुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा
॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः । निघ्नन्तो

भरतश्चेष्ट मेध्यान् वज्रविधान् मृगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुष-
 व्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः । उपाकृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो
 न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अष्टष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली
 स्मरन्ती मध्यमं पतिम् । उद्दिग्धं पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत्
 ॥ ११ ॥ योऽर्जुनेनाजुंनस्तुल्यो हिवाङ्गर्वङ्गवाङ्गना । तस्मै
 पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि
 तत्र तत्र महीमिमाम् । वज्राश्रयमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमम्
 ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तस्मै सव्यसाचिनम् । नीला-
 म्बुदसमप्रख्यं मुत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तस्मै पुण्डरीकाक्षं
 काम्यकं नातिभाति मे । तस्य स्रग्धनुषो घोषः श्रूयतेऽग्नि-
 निखनः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ।
 तथा लालप्यमानानां निग्रभ्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो
 महाराज द्रौपदी मिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मनःप्रीतिकरं भद्रे यदुब्रवीषि सुमध्यमे ।
 तस्मै प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घौ समौ पीनौ
 भुजौ परिषसन्निभौ ॥ १७ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुध-
 धनुर्दरौ । निष्काङ्गदङ्गतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
 तस्मै पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् । यमाश्रित्य महावाङ्गं
 पाञ्चालाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न
 विभ्यति । यस्य वाङ्गं समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ २० ॥
 मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताञ्च मेदिनीम् । तस्मै फाल्गुनं
 वीरं न लभे काम्यकेष्टुतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वा-
 स्तिमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् साशुकण्ठो नकुलः पाण्डु-
 नन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणा-

जिरे । देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २४ ॥ उदीचीं
यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महावलान् । गन्धर्वमुख्याञ्छ्रुतयो
हयान् लेभे महाद्युतिः ॥ २५ ॥ रात्रे तित्तिरिकल्लापान् श्रीम-
तोऽनिलरंहसः । प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्ना राजसूये महाक्रतौ ॥ २६ ॥
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने । कामये काम्यके वासं
नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच । यो धनानि च कन्यास्य युधि जित्वा महा-
रथः । आजहार पुरा रात्रौ राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः
समेतान् मृधे जित्वा याद्वानमितद्युतिः । सुभद्राभाजहारैको
वासुदेवस्य सम्मते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्वर्षौ दृष्ट्वा शून्यां मम
निवेशने । हृदयं मे महाराज न ग्राम्यति कदाचन ॥ ३० ॥
वनादस्माद्दिवान्तु रोचयेऽहमरिन्दम । न हि नस्तमृते वीरं
रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सर्जुनानुशोचने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातॄणां कृष्णया
सह । श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथा-
पश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम् । दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मण-
ज्जतार्चिषमिवानलम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह
धर्मराट् प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स
तैः परिवृतः श्रीमान् भ्रातृभिः कुरुसत्तमः । विवभावतिदीप्तौजा
द्विवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री याज्ञसेनी तथा
पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रति-
शङ्क्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः । आश्वासयद्धर्मसुतं युक्त-
रूपमिवानघ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ ७ ॥ अथ धर्म-
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसम्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमतु-
ग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । सन्देहं मे सुनिश्चेष्ट तत्त्वत-
स्थेत्तुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तस्त्रेण तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्नावहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
पुलस्तस्य सकामाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मभृताम्बरः । पितॄन् व्रतं सनास्थाय न्यवसन्
मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते । गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितॄ-
स्तर्पयामास देवाञ्च परमद्युतिः । ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वाग्रतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया । प्रहर्षमतुलं लेवे विस्मयं परमं ययौ ॥ १७ ॥
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत । भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयत-
मानसः । नाम सङ्कीर्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽहमिति भटन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत । तव सन्दर्शनादेव
सुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म-
भृताम्बरः । वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायान्नायकर्षितम् । भीष्मं कुसकुल-
श्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्थनारदसंवादे

एकाम्रीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ प्रशयेष्व हमेन च । सत्येन
च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं
पितृभक्त्याश्रितोऽनघ । तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिञ्च परमा
त्वयि ॥ २ ॥ अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते । यदु-
बध्यसि कुरुष्वेष्ट तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीति त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनु-
शास्त्वस्वव धर्मभृताम्बर । सन्देहान्ते प्रवक्ष्यामि तस्मै त्वं क्वेत्तु-
मर्हसि ॥ ५ ॥ अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः । तमहं
श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं
करोत्यमरसन्निभ । किं फलं तस्य विप्रर्षे तत्ते ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥

पुलस्त्य उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च
पादौ च मनसैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्मको निरा-
रम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ११ ॥ अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः क्रतवः
प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च
सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दारिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
वह्मपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवै-
रेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्षत्रित् । नार्थन्यनैर्नावगण्यैरेकात्मभि-
रसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युष्मास्वर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं
शुद्धमिदं भरतसत्तम । तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

द्यते ॥ १७ ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अहत्वा काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
 मादिभिर्वज्रैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
 भिगमनेन तत् ॥ १९ ॥ नृलोके देवदेवस्य तीर्थं वैलोक्यविश्रु-
 तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
 येषां त्रिसन्धं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
 समरुहणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
 यत्र देवास्तपस्तप्ता दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज
 पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकाम्यस्य पुष्कराणि
 मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
 अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवास परमप्रीतो
 भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
 गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधादश्वगुणं
 फलं प्राहर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अथेकं भोजयेद्दिप्रं पुष्करारण्य-
 माश्रितः । तेनासौ कर्मणा भोक्ष्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
 शकैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् । तदहदद्याद्ब्राह्मणाय
 अज्ञावाननस्त्यक्तः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं
 नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिकीन्तु विशे-
 षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
 ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् । सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
 क्षलिः ॥ ३२ ॥ उपसृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जन्म-
 प्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
 मात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधु-

सूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते । उद्धा-
 हादमवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ क्रतून् सर्वानवा-
 प्रोति ब्रह्मलोके स गच्छति । यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपा-
 सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकीं वा वसेदिकां पुष्करे सममेव तत् ।
 व्रीणि शृङ्गाणि शुभाणि व्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
 राण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं
 दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सुदु-
 ष्करम् । उद्धा हादमरावन्तु नियतो नियताग्रनः ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बुमागं समाविशत् । जम्बुमागं समा-
 विश्व देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
 समन्वितः । तवीथ रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ॥ ४१ ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बुमागां-
 दुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाग्रम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । आगस्तं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
 ॥ ४३ ॥ त्रिरात्रोपषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् । आक-
 वृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कखाग्रम् ततो
 गच्छेत् श्रीजटं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च
 भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च-
 यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताग्रनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
 समृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं
 ब्रजेत् ॥ ४७ ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
कालं ततो गच्छेन्नियतो नियताग्रनः ॥ ४८ ॥ कोटितीर्थमुप-
 स्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्याणोस्तीर्थ-
मुमापते ॥ ४९ ॥ नाञ्जा रुद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिगम्य चेशानं गौसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
 दाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति । समृद्धमसपन्नञ्च श्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नमदां स समासाय नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् । तर्प-
यित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
मासाय ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
ञ्चाधिरोहति ॥ ५३ ॥ चमण्वतीं समासाय नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत्
धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्वुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासी-
द्युधिष्ठिरः ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
मुपसृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरयेष्ठ शतस्य
फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव ह्युताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति
मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकञ्च विन्दति । प्रभया दीप्यते नित्य-
मनिवद्धरतर्पणम् ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयत-
मानसः । त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पितृदेवताः ॥ ६२ ॥
प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधञ्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छे-
त्तोयं मरतसत्तमम् ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
युधिष्ठिरः । वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
ततो हारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पिण्डारके नरः
स्नात्वा लभेद्द्वयसुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्म-
लक्षणलक्षिताः । अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिन्दम् ॥ ६६ ॥
त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन । महादेवस्य सान्निध्यं
तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत । तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

यित्वा पितृदेवानृषींश्च भरतर्षभ । प्राप्नोति कारणं लोकं दीप्य-
 मानं स्वतेजसा ॥ ६९ ॥ अङ्गकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपा-
 त्त्य गच्छेत् भरतर्षभ । तीर्थं कुरुवशेष्ठ त्रिषु लोकेषु विद्यु-
 तम् ॥ ७१ ॥ द्रिमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वा च-
 यित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् । जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य
 प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्रिमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महा-
 प्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना । पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेय-
 दानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवर-
 श्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः । तर्प्य देवान् पितृन् चैव विष्णुलोक-
 महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां सम्पत्तिं भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धु-
त्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभे-
 दद्भसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां
शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्दिप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं
 गत्वा नियतो नियताशनः । पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमणो धीः पु-
 कीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र भौमायाः स्थान-
मुत्तमम् । तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥
 दिव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः । गवां शतसहस्रस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकुण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

वश्रुतम् । पितामहं नमस्कृत्य गौसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं विमलं तीर्थमुत्तमम् । अद्यापि यत्र दृश्यन्ते
 मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
लोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
वितस्ताञ्च समासाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तच्च-
 कस्य च । वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत् वड्वां त्रिषु लोकेषु
 विश्रुताम् । पश्चिमाद्यान्तु सन्ध्यावासुपश्य्य यथाविधि ॥ ९२ ॥
 चरुं सप्तार्चिषि राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितृणामक्षयं दानं
 प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां
 गणाः गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां
 दीक्षामास्यायाद्सहस्रश्रीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्व-
 न्शुभं अपयंस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
 ॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणेष्वयं तेषां तुष्टस्तु केशवः । यथाभिल-
 षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्दधे
 देवो विद्युद्भेषु वै यथा । नाम्ना सप्तचरं तेन ख्यातं लोकेषु
 भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च । अश्व-
 मेधसहस्रेण अयान् सप्तार्चिप्रयत्न ॥ ९९ ॥ ततो निवृत्तो
 राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविशेत् । अर्चयित्वा महान्वेमश्वमेधफलं
 लभेत् ॥ १०० ॥ मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्मन्त्रिणोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत्
 राजेन्द्र देविकां लोमविश्रुताम् । प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते
 भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

देविकायां नरः स्नात्वा सनभ्यर्च्य मणेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति
 चत्तं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते
 फलम् ॥ १०४ ॥ कानाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं
 याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मावालुकम् । पुष्पाश्च उपसृज्य न शोचि-
 ष्यमाणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता ।
 एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च
 परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियताव्रताः ।
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्व-
 मेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनयनं गच्छेन्नियतो
 नियताग्रनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यत्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदेनागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु
चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नाग-
 लोकमवाप्नुयात् । शशवानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम्
 ॥ ११३ ॥ शशपक्षपतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां
 महाराज अनुसम्पत्सरञ्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भद्रतश्चैव वृत्ता
 वै कार्तिकी सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत् सदा
 ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुवाद्भरतर्षभ । कुमारकोटी-
मासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 द्विवाचने रतः । गवामद्युतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुतुकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज
 मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शन-
 काक्षया । अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रष्टव्यानि वृषभध्वजम् ॥ ११९ ॥
 एवं संप्रस्थिता राजानृषयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमास्थाय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावि-
तात्मनाम् । सृष्टा कोटीति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ॥ १२१ ॥
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पुथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र सङ्गमं लोक-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं कैशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैव शुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्ब्रह्म-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । सत्रावसानमासाद्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

द्व्यध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दग्धनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं
गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन
सरस्वत्या दृष्टद्वयुत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति
त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्दीर्घं सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः
पन्नगाश्च महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

मनाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि यदया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरु-
 क्षेत्रं । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो
 मङ्गणकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यच्च समभिवार्यैव गो-
 सहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानननु-
 त्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥
 तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तैथ्यं त्रैलोक्य-
 विश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं
 गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
 फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थसुत्तमम् ॥ १४ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 द्वारपालं तरन्तुकम् ॥ १५ ॥ तत्रैष्य रजनीं मेकां गोसहस्रफलं
 लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटि-
 तीर्थमुपसृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूप-
 वानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थसुत्त-
 मम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र
 सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य
 मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति
 कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो सुक्लवटं नाम स्थाणोः स्थान
 महात्मतः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
 तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वा भिगम्य
 राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिणमुपावृत्त तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४ ॥
 सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नातार्च्यं पितृदेवताः । जामदग्रेण रामेण
 कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्त्युमेधञ्च
 विन्दति । ततो रामऋद्वान् गच्छे तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा । चात्रमुत्साद्य वीरेण
 ऋदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति
 विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते
 पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ॥ २८ ॥

पितर ऊचुः । राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं लुणीष्व भद्रं
 ते किमिच्छसि महाद्यते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः
 प्रहरताम्वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्
 ॥ ३० ॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यतां मयि । पितृ-
 प्रसादमिच्छेयं तप आयायनं पुनः ॥ ३१ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन
 चक्षमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मयेयं युष्माकं तेजसाप्यहम्
 ॥ ३२ ॥ ऋदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा
 शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्यूचः परमप्रीता
 रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
 ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन चक्षमुत्सादितं लया । ततश्च
 पापान्मत्तस्त्वं पतितस्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ ऋदाश्च तव तीर्थलं
 गमिष्यन्ति न संशयः । ऋद्वेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
 ष्यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च याश्वतम् ॥ ३७ ॥ एवं दत्त्वा
 वराब्राजब्रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-
 र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एवं रामऋदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा ऋद्वेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ३९ ॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेद्भुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरु-
 दह ॥ ४० ॥ स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके । काय-
 भोषनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ शरीरशुद्धिः स्नानस्य
 तस्मिंस्तीर्थं न संशयः । शुद्धिद्वयं संयाति शुभालोकाननुत्तमान्
 ॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका-
 यतोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
 समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
 लोकानुद्गरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ त्र्यतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते त्रियमुत्तमम्
 ॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा-
 र्चयित्वा च पितॄन् स्वान् देवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिलानां सह-
 स्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति ॥ ४८ ॥ गवां भवन-
 मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वीणो गोसहस्र-
 फलं लभेत् ॥ ४९ ॥ शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुदह ।
 दिव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्दुस्य
 महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं
 नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सती-
 र्थकमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतैः
 सह । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पितृलोकञ्च गच्छति । ततोऽश्वमत्यां धर्मज्ञ सती-
 र्थकमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थं च स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्म्मक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थञ्च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजन्तस्त्वीं श्रिय-
 मश्नते ॥ ५७ ॥ ततः श्रीतवनं गच्छेन्नियतो नियताग्रनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनस्ति
 गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्यक्ष्य वै तस्मिन् पूतो
 भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्रवाविलोमापहं
 स्मृतम् । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विहांसस्तीर्यतत्पराः ॥ ६० ॥ श्री-
 गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्रवाविलोमापनयने तीर्थं
 भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हन्ति रुलोमानि हिजो-
 त्तमाः । पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥
दशाश्वमेधिकञ्चैव तस्मिंस्तीर्थं महीपते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं
 लोकविश्रुतम् । यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः
 ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः । तस्मिं-
 स्तीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशु-
 द्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण कोशमात्रे मही-
 पते ॥ ६६ ॥ अपिगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ।
 श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन्
 समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटि-
 र्भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वा चैवित्वा च पितॄन् वै देव-
 तानि च । उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६९ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । ब्रह्मोद्भुस्वरमित्येवं
 प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिं कृण्डेषु स्नातस्य नर-
 पुङ्गव । केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदु-
 र्लभम् । अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिलिषः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् । कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामधि-
 गस्य वृषध्वजम् ॥ ७४ ॥ लभेत् सर्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥ ७५ ॥
 रुद्रकोट्या तथा दूषे ऋदेषु च महीपते । इलास्यदञ्च तत्रैव
 तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा चैयत्ना च देवतानि
 पितृनय । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयञ्च विन्दति ॥ ७७ ॥
 कन्दाने च नरः स्नात्वा किंजये च महीपते । अप्रमेयमवा-
 प्नोति दानं जघञ्च भारत ॥ ७८ ॥ कलश्यां वार्युपसृश्य अह-
 धानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 ॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुरु-
 कुलश्रेष्ठ अस्वान्तेति विश्रुतम् ॥ ८० ॥ तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा
 प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनु-
 त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविधेत् ।
 यत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
 स्त्रिपिष्ठपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र वैतरणी पुण्या
 नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वा चैयत्ना च शूलपाणिं
 वृषध्वजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा
 राजन् फलकीवनमाश्रिताः । ॥ ८५ ॥ तपश्चरन्ति विपुलं वज्र-
 वर्धसहस्रकम् । दृषद्व्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८६ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । तीर्थं च सर्व
 देवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८७ ॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं
 विन्दति मानवः पाणिखाति नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
 ॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । राज-
 सूयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र निम्बकं तीर्थमुत्तमम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मित्रि-

तानि महात्मना ॥ ८० ॥ व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः
 श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु च स्नाति मित्रके स्नाति धी नरः ॥ ८१ ॥
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ गत्वा मधवटौ चैव देव्यास्तोर्थं
 नरः शुचिः । तत्र स्नात्वा चर्चयित्वा च पितृन् देवांश्च पूरुषः ॥ ८३ ॥
 च देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे
 यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ८४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ८५ ॥
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागी कृता मतिः । ततो देवैस्तु राडेन्दु
 पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ८६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं
 लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ८७ ॥
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुक्षदह । वेदोतीर्थं नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव हे तीर्थं लोक-
 विश्रुते । तयो स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नोति ॥ ८९ ॥
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत
 गङ्गायां नृपसत्तम ॥ ९० ॥ अर्चयित्वा महादेवनश्वमेधफलं
 लभेत् । देव्यास्तोर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०१ ॥
 ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे
 स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ ९०२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 विष्णुलोकं च गत्वति । कुलस्युने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं
 ततः ॥ ९०३ ॥ पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ९०४ ॥ अमराणां
 हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य मरार्धिपम् । अमराणां प्रभावेण स्वर्ग-
 लोके महीयते ॥ ९०५ ॥ शालिहोतस्य तीर्थञ्च शालिसूर्य
 यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्चेष्ट गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०६ ॥
 श्रीकुञ्जश्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरश्चेष्ट

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जञ्च समासाद्य
 कुसुहह । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सर-
 स्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा
 तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं
 लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत् धर्मञ्च कन्यातीर्थमुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र वर्णावरः स्नात्वा
 ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत्
 परमाद्भुतम् । ततो गच्छेन्नरयेष्ट सोमतीर्थमुत्तमम् ॥ ११३ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयान् । सप्तसारस्रतं
 तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षि-
 र्लोकविश्रुतः । पुरा मङ्गणको राजन् कुशाग्रेणेति नः श्रुतम्
 ॥ ११५ ॥ क्षतः किल करे राजंस्तस्य आकरसोऽस्रवत् । स वै
 आकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रनृत्ये
 तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत् । प्रनृत्यसुभयं वीर तेजसा तस्य मोहि-
 तम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरैराजन् नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो
 वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं नृत्येद्यथा देव
 तथा त्वं कर्तुमर्हसि । तं प्रनृत्यं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा
 ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत । भो भो
 महर्षे धर्मञ्च किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य
 मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिरुवाच । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य हिजसत्तम ।
 किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्तुतम् । यं दृष्ट्वा संप्र-
 नृत्योऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं
 रागेण मोहितम् । अहन्तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य

नाम ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरञ्छ महादेवेन धीमता । अङ्गु-
 ल्यग्रेण राजेन्द्र खाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भस्म
 क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् । तं दृष्ट्वा ब्रीडितो राजन् स
 मुनिः पादयोर्गतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने रुद्रात् पर-
 तरं महत् । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलशृङ्ग ॥ १२५ ॥
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं वैलोक्यं सचराचरम् । त्वमेव सर्वान् अससि
 पुनरेव युगक्षये ॥ १२६ ॥ देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ज्ञातुं कुतो
 मया । त्वयि सर्वं प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्व-
 स्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः
 सर्वे मोदयन्तीहाकृतोभवाः ॥ १२८ ॥ एवं स्तुत्वा महादेवमृषि-
 र्वचनमब्रवीत् । त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ १२९ ॥
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् । तपस्ते वर्द्धतां विप्र
 मत्प्रसादात् सहस्रधा ॥ १३० ॥ आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया
 सह महामुने । सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम्
 ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च
 ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रै-
 वान्तरधीयत । ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३३ ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कार्तिकेयश्च भगवान्
 त्रिसप्तं किल भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गव-
 प्रियकाम्यया । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छे-
 तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् । विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥
 तत्र स्नात्वा नरञ्छ ब्राह्मण्यमधिगच्छति । ब्रह्मयानि समासाद्य
 शुचिः प्रयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं
 प्रपद्यते । पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पृथूदकमिति
 श्वातं कार्तिकेयस्य वै नृप ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 दिवार्चने रतः । अज्ञानाज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषिण वा
 ॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना । तत्सर्वं नश्यति
 तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलज्ञास्य स्वर्गलोकश्च
 गच्छति । पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । उत्तमं सर्वतीर्थानां
 यस्त्वजेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यरो न तस्य मरणं
 भवेत् । गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥
 एवं स निवृतं राजन्धिगच्छेत् पृथूदकम् । पृथूदकात्तीर्थतमं
 नान्यत्तीर्थं कुरुदह ॥ १४६ ॥ तस्मैध्यं तत्पवित्रञ्च पावनञ्च न
 संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति घेऽपि पापकृतो नराः ॥ १४७ ॥
 पृथूदके नरयेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः । मधुस्तवञ्च तत्रैव तीर्थं
 भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गीसहस्रफलं
 लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥
 सरस्वत्या रुणाद्याश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् । त्रिरात्रोपधितः
 स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं
 बिन्दति मानवः । आसप्तमं कुलञ्चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥
 अर्द्धक्रीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुचकुलोदह । विप्राणामनुकम्पार्थं
 दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ ब्रतोपनयताभ्यश्चाप्युपवासेन
 चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १५३ ॥
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चौर्यब्रतो भवे-
 दिहान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ कसुद्राद्यापि चत्वारः
 समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नातो नरयेष्ठ न दुर्गतिमवा-
 पुयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गीसहस्राणां चतुर्णां विन्दते तु सः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकञ्च

तत्रैव हे तीर्थं लोकविश्रुते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गीसहस्र-
फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानञ्चाप्युपवासे वा सहस्रगुणितो भवेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
भिषिकं क्वर्वीत पितृदेवार्चने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
ष्टोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपसृश्य जितनन्युर्जिते-
न्द्रियः । प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां
लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
ध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
कारणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषि-
भिश्च तपोधनैः ॥ १६३ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह-
स्तदा । तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुदह ॥ १६४ ॥ कुरु-
तीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६५ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो निय-
ताशनः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६६ ॥
ततो गच्छेत् नरकं तीर्थसेवो नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६७ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
सह महीपते । अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १७० ॥
सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुण्याः कुरुदह । अभिगम्य च तां
देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७१ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
श्वरमुपापतिम् । अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७२ ॥
नारायणश्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज
विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १७३ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते अग्निवन्नरः ॥ १७४ ॥
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवो नराधिप । प्रदक्षिणमुपावृत्य
गीसहस्रफलं लभेत् ॥ १७५ ॥ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

दिवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७६ ॥
 गङ्गाहृदस्य तत्रैव कूपस्य भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां
 तस्मिन् कूपे महीपते ॥ १७७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-
 लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम्
 ॥ १७८ ॥ गाणपत्यंवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्थाण-
 वटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७९ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो
 रात्रिं स्रल्लोकमवाप्नुयात् । वदरीपावनं गच्छेद्विष्टस्याश्रमं
 गतः ॥ १८० ॥ वदरीं भक्षयत्तत्र त्रिरात्रोपषितो नरः । सम्यग्-
 द्वादशवर्षाणि वदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ त्रिरात्रोपषित-
 स्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमागं सनासाय तीर्थसेवो
 नराधिप ॥ १८२ ॥ अहोरात्रोपवासेन ऋक्लोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाय एकरात्रोपषितः नरः । नियतः सत्यवादी
 च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं
 त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्थायमो यत्र तजोराशिर्महात्मनः
 ॥ १८४ ॥ तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थं
 नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमलोकमवाप्नोति नरो
 नास्त्यत्र संशयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महा-
 त्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १८७ ॥
 यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थं नरः
 स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते
 नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ १८९ ॥
 त्रिरात्रोपषितो राजन्नियतो नियताश्रमः । लभेत् कन्याश्रमं
 दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं
 सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९१ ॥

मासि नासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः । सन्निहत्यामुप-
 सृष्ट्य राज्ञग्रस्ते दिवाकरे ॥ १८२ ॥ अश्वमेधघृतं तेन तत्रेष्टं
 आश्रुतं भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीचचराणि च
 ॥ १८३ ॥ नद्यो ऋदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च । उदपानानि
 वाप्यश्च तीर्थान्यावतनानि च ॥ १८४ ॥ निःसंशयममावस्यां
 समेष्ट्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न
 संशयः ॥ १८५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र
 स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १८६ ॥ अमावस्यान्तु
 तत्रैव राज्ञग्रस्ते दिवाकरे । यः आहं कुरुते नर्त्यस्तस्य पुण्य-
 फलं शृणु ॥ १८७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगष्टस्य यत् फलम् ।
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा आहञ्च मानवः ॥ १८८ ॥ यत्किञ्चि-
 दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते
 नात्र संशयः ॥ १८९ ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 अभिवाद्य ततो यच्च द्वारपालं मचक्रुकम् ॥ २०० ॥ कोटितीर्थ-
 मुपस्तृष्य लभन् हङ्ग सुवर्णकम् । गङ्गाङ्गद्वयं तत्रैव तीर्थं भरतः
 सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्थायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
 नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् । त्रयानामपि लोकानां कुरु-
 क्षेत्रं विप्रिष्यते ॥ २०३ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदी-
 रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०४ ॥
 उत्तरेण दृषद्व्या दाक्षणेन सरस्वरीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
 ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे
 वसाम्यहम् । अथेकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०६ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन् वसन्ति ये
 मर्त्या न ते मोक्षाः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकवोर्यद-

न्तरं रामहृदनाञ्च भवक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमुत्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिसूच्यते ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
त्रयोतीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थं मनुत्तमम् ।
यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं
पुण्यं स्नेन नाम्ना च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म-
शीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलञ्चैव पुनैते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्ठोममवा-
प्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति । सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत्
मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्ध-
चारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तदनं प्रविशन्नेव
सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठो नदीनामुत्तमा नदी
॥ ६ ॥ प्लवा देवो स्मृता राजन् पुण्या देवी सरस्वती । तत्राभिषेकं
कुर्वीत वल्मीकान्निःसृतं जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवा-
नश्वमेधफलं लभेत् । ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम्
॥ ८ ॥ षट्सु ग्रन्थानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः । कपिलानां
सहस्रन्तु वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां घृतकुम्भाञ्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत
॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्चैव स्वर्गलोके महीयते । त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । आकम्भरीति
विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन किल सुव्रता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नरा-
 धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र दिव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
 म्भारीखेव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः ॥ १६ ॥ त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः
 शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिदप्येवाद्दशभिः कृतम् ॥ १७ ॥
 तत् फलं तस्य भवति दिव्याम्बुदेन भातत । तत्रो गच्छेत् सुव-
 र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादाद्यं
 रुद्रमाराधयत् पुरा । वरांश्च सुब्रह्मन् लभे देवतेषु सुदुर्लभान्
 ॥ १९ ॥ उक्तञ्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
 तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ लम्बुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
 ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषव्यजम् ॥ २१ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमवतीं ततो गच्छे-
 त्त्रिरात्रोपोषिता नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाक्षभते
 नात्र संशयः । दिव्यास्तु दक्षिणाङ्गं न रथावर्ती नराधिप ॥ २३ ॥
 तत्रारोहेत धर्मञ्च अदधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्भि-
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरत-
 र्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञं सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्रं न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गदारेण यत्तुल्यं गङ्गाहारं
 न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ॥ २७ ॥
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उष्यैकां रजनीं तत्र
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तशङ्के त्रिशङ्के च शकावर्त्ति च
 तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके महीयते ॥ २९ ॥
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
 स्वर्गलोकञ्च विन्दति ॥ ३० ॥ कपिलावटं ततो गच्छेत् तीर्थसेवी

नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुस्वरथेष्ठ
सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नरा-
धिप । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो
ललितकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्
दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे
नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो
गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ सद्रावत्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी
नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥
गङ्गायाञ्च नरथेष्ठ सरस्वत्याञ्च सङ्गमे । स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति
स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथा-
विधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः-
कुञ्जाम्बुके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्ग-
लोकञ्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
सामुद्रकमुपसृष्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवा-
प्नोति त्रिरात्रोपपितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव
समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावत्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं
गत्वा समुपसृष्य यामुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोकं
महीयते ॥ ४४ ॥ दूर्वासंक्रमणं प्राप्य तीर्थं तैलोक्यपूजितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं
गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् । ततोऽप्य रजनीः पञ्च विन्देद्भस्मव-
र्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् । अश्व-
मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समा-
साद्य वाग्निष्ठञ्चैव भारत । वाग्निष्ठीं समतिक्रम्य सर्वं वर्णां दिजा-

तद्यः ॥ ४८ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
 दिशान् पितृंश्चाक्षयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र
 वसेन्नासं प्राकाशरो नराधिप । भृशुतुङ्गं समासाद्य वाजिसेध-
 फलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 कृत्तिकामध्याये व तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमाति-
 रात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः । तत्र सन्यां समासाद्य विद्या-
 तीर्थममुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपसृष्ट्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ।
 महाश्रमे वसेद्भ्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निरा-
 चारो लोकानावसते शुभान् । षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महा-
 लये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विन्दे दृढसुवर्णकम् । द्वापरात्
 दशपूर्वान् नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा
 पितामहनिषेविताम् । अश्वसेधमवाप्नोति गच्छेद्दौशनसीं गतिम्
 ॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् । रूपस्य
 भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पञ्चवर्णेण यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । तत्र नित्यं निव-
 सति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयानस्य पापव्याधिं
 प्रणश्यति । प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र
 मासं वसेद्दीर नैमिषे तीर्थतत्परः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि
 तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो निय-
 ताग्रतः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥
 पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम । यस्यजेन्नैमिषे प्राणानुप-
 वासपरायणः ॥ ६३ ॥ स मोदित् सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं मेधञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गोद्भेदं समा-
 साद्य त्रिरात्रोपषितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्
 सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । सार-

स्वर्गलोकेषु मोक्षेति नाम संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च वाङ्मनो गच्छेद्-
 ब्रह्मचारी समाहितः । तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते
 ॥ ६७ ॥ देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव । ततः क्षीर-
 वतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैवताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवाच्चैनपरो
 वाजपेयमवाप्नुयात् । विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः
 ॥ ६९ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते । गीप्रतारं
 ततो गच्छेत् सरयास्तोथमुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं
 समुत्थवलवाहनः । देवं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा
 ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत । तस्मिंस्तोथं
 नरः स्नात्वा गीप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 स्वर्गलोके महीयते । रामतीर्थं नरः स्नात्वा गीमत्यां कुरुनन्दन
 ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहस्रकं
 तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ तत्रोपसृष्टर्षभं कृत्वा नियतो
 नियताशनः । गीसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् । अश्वमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थं नरः स्नात्वा अर्च-
 यित्वा गुहं नृप । गीसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७ ॥
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् । कपिलाङ्गदे नरः
 स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थ-
 सेवौ कुरुद्वह । दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महृदयवा ॥ ७९ ॥
 प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः । मार्कण्डेयस्य
 राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गीमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे
 लोकविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्वरेत् ॥ ८१ ॥
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति
 गमनाद्देव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु
 विश्रुतः । तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपसृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान्
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योप-
 श्रोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव सर्वरीम् ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा
 वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोक-
 विश्रुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं ब्रजेद्दधुवम् । तत्र चिह्नं महद्राज-
 न्यादि सुमहद्भृशम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्याः
 पर्वते कृतम् । सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥
 तेषूपसृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्
 प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गच्छेत् स्थानं देवस्य
 धीमतः । स्थायीत भक्षणा तत्र अभिगम्य वृषभ्यजम् ॥ ९१ ॥
 ब्राह्मणेन भवेच्चौणं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेष्वान्तु वर्णानां
 सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यन्तञ्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीत-
 नादितम् । सावित्रास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र
 सन्ध्यासुपासीत ब्राह्मणः संश्रितव्रतः । तेन ह्युपास्ता भवति सन्ध्या
 द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिहारञ्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुत्रपौ योनिमङ्कटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्ला-
 वुभौ पक्षौ गयाया यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं
 नाख्यन्न संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टव्यो वहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां
 ब्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतं ब्रजेत् ॥ ९७ ॥ ततः
 फल्गुं ब्रजेद्राजं स्तीर्यसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च
 महतीं ब्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समा-
 हितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९९ ॥
 तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितृन्देवांस्तु सन्तर्प्य
 मुक्तापापो दिवं ब्रजेत् ॥ १०० ॥ मतङ्गस्याश्वमस्तत्र महर्षिर्भाविता-

त्वानः । तं प्रविश्यायमं श्रीमच्छ्रीमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
 मयनयत्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्मन्तवाभिसंस्तुष्य वाजि-
 मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-
 त्तमम् । तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानव । ततो राजगृहं
 गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्तुष्य ततस्तत्र काची-
 वानिव मोदते । यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राप्नोति पुरुषः शुचिः
 ॥ १०६ ॥ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया । मणिनागं
 ततो गत्वा गीसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैर्धिकं भञ्जते यस्तु
 मणिनागस्य भारत । दृष्टस्याश्वीविप्रेणापि न तस्य क्रमते विषम्
 ॥ १०८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गीसहस्रफलं लभेत् । ततो
 गच्छेत् ब्रह्मर्षिगौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहत्याया ऋदे
 स्त्वाला ब्रजेव परमाङ्गतिम् । अभिगत्वायमं राजन् विन्दते श्रिय-
 मात्मनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपादं धर्मज्ञ हिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
 राजर्षः कूपस्त्रिदशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनशनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
 समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकञ्च
 गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रु-
 ताम् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११५ ॥
 ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । शुद्धकेषु महाराज
 मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कल्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
 निषेवितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ११७ ॥
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य

नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥ ११९ ॥
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । महेश्वरपदे स्नात्वा
 वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कौटी तु तीर्थानां विश्रुता
 भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र क्षुद्रेण दुराघना ॥ १२१ ॥
 क्षियमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषिक्तं
 कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
 विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
 च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या बसवो
 रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत
 कर्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोद्पानं
 धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । समुद्रास्तत्र चत्वारः कुपे सन्निहिताः
 सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपसृष्ट्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
 सोमो मेधैर्मुक्तो नराधिप । जातिस्मरमुपसृष्ट्य शुचिः प्रयत-
 मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्मरलमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 महाेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ॥ १३० ॥ ईप्सिता-
 लभते कामान्नुपवासान्न संशयः । ततस्तु बामनं गत्वा सर्वपाप-
 प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुम्भिकस्थायमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
 तत्र गच्छेत् महापापप्रणाग्निनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्य-
 मुत्तमम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् । तत्रोष्य रजनीमेकां
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा दिव्या सह

महाद्युतिम् । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥
 त्रिरात्रोपश्रितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासख्येयमासाद्य
 नियतो नियताग्र्यः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति
 पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमणुपि भारत ॥ १३८ ॥
 तदक्षयमिति प्राङ्मूर्धन्यः संश्रितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च
 गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥
 ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोममनामयम् । तत्राश्वमौ वशिष्ठस्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्राभिषिक्तं कुर्वाणो वाजपेय-
 मवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वा-
 मित्रोऽथ कौशिकः । तत्र भासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ
 ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्व-
 तीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 विन्द्यादङ्गसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वीराश्वमनिवासिनम्
 ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्वत्र संशयः । अग्निरारां
 समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्राभिषिक्तं कुर्वाणो
 अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम्
 ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषिक्तं
 कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः
 प्रसूता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता
 ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठ-
 कालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम्
 ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरयेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् । स्तनकुण्ड-

सुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः
 पितृदेवार्चने रतः । हयमेधनवाप्नोति भक्तलोकञ्च गच्छति
 ॥ १५४ ॥ ताम्बाराणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्व-
 मेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याञ्च समा-
 साद्य कूपं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति
 नराधिप ॥ १५६ ॥ कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौष्मिकारुण्यो-
 र्गतः । विराट्रोपोषिता राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥
 चर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं वुधः । कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा
 पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५८ ॥ कौकामुखसुपस्पृश्य ब्रह्मचारी
 यतव्रतः । जातिस्मरलमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥
 सङ्गनन्द्यां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 भक्तलोकञ्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभदीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्च-
 निसूदकम् । सरस्वत्यासुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥
 औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कृत्वा
 वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं
 ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३ ॥
 अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगत्वा
 तु गीसहस्रफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ लज्जीतिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपशोभिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च
 पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थवात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पुलस्त्य उवाच । अथ सन्ध्यां समासाद्य सख्येयं तीर्थमुत्त-
 नम् । उपसृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १ ॥ रामस्य
 च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तत्त्वौचित्यं समासाद्य
 तिन्द्रादङ्गसुवर्णकम् ॥ २ ॥ करतीयां समासाद्य विराजोपषिती
 नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३ ॥ गङ्गाया-
 स्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति
 मनीषिणः ॥ ४ ॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य य स्नाति मानवः ।
 विराजमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं
 गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति
 यथा शमी ॥ ६ ॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति । गी-
 सहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शोणस्य ज्योति-
रथ्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्नि-
 षोमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुननन्दनः ।
 वंशगुल्म उपसृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थ-
 मासाद्य कोशलायां नराधिपः । वाजपेयमवाप्नोति विराजो-
 पोषितो नरः ॥ १० ॥ गीसहस्रफलं विन्द्रात् कुलं चैव समुद्धरेत् ।
कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपसृजेत् ॥ ११ ॥ वृषभैकादश-
 फलं लभते नात्र संशयः । पुष्पवत्यामुपसृश्य विराजोपषितो नरः
 ॥ १२ ॥ गीसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृपः । ततो वदरिका-
 तीर्थं स्नात्वा भरतसत्तमः ॥ १३ ॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति । तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ १४ ॥
 दण्डाख्यमभिगम्येव गीसहस्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यं पुण्योपशोभिताम् ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वेभ्य
 पूज्यते । ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्ननिषिधितम् ॥ १६ ॥
रामतीर्थं नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदार-
स्तत्रैव कुरुनन्दनः ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गीसहस्रफलं

लभेत् । अथोपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपसृजेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषव्यजम् । अथोपर्वते महादेवो दिव्या
 सह महाद्युतिः ॥ १९ ॥ न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
 सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्डुराष्टु
 दिवपूजितम् ॥ २१ ॥ बाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ।
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
 नदी राजन् गीसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्या-
तीर्थमुपसृजेत् ॥ २३ ॥ ततोपसृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अथ गीर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
 राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्मादेवो देवा ऋषयश्च तपो-
 धनाः ॥ २५ ॥ भूतयच्चपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
 चारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
 उपासन्त उनापतिम् । तत्रेशानं समस्यच्च त्रिरात्रोपोषितो नरः
 ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । उष्य हादश-
 रात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं
त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रमुषितस्तत्र गीसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥
 निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
 धीनि सङ्हरजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
 द्यते नृप । अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
सर्वज्ञस्य तु विप्रर्षिर्वागीमासाद्य दुर्लभाम् । रूपस्य भागी
भवति सुभगस्य प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेष्मां समासाद्य त्रिरात्रो-
 पोषितो नरः । नयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
 ततो गीर्णावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
 प्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेष्मायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजि-
 मेधफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मस्थूणां समासाद्य त्रिरात्रोपप्रति नरः । गीसहस्रफलं
विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुम्भवनमासाद्य ब्रह्म-
चारी समाहितः । त्रिरात्रोमुप्रतिः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७ ॥
ततो देवहूतैरस्ये कृष्णवेसाजलोद्भवे । जातिस्तरुहदे स्नात्वा
भवेज्जातिस्तरौ नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं
गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याहमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
सर्वहूतैः स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् । ततो वापीं महापुण्यां
पथीष्णीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवाच्चैरनरो गीसहस्रफलं
लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपसृष्टम् ॥ ४१ ॥
गीसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गायमं गत्वा
शुकस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनरिति च
कुलं नरः । ततः शूर्पारकं गच्छेज्जानदम्ननिषेवितम् ॥ ४३ ॥
रामतीर्थं नरः स्नात्वा विन्द्यादङ्गसुवर्णकम् । सप्तगीदावरे स्नात्वा
नियतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च
गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
देवसत्रस्य चत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सार-
स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् । ओंकारेण यथा-
न्यासं सम्यगुच्चारितेन च ॥ ४८ ॥ येन चत् पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं
समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वसुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
सह महाद्युतिः ॥ ५० ॥ भृगुं निधोजयामास चाजनायं महा-
द्युतिम् । ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आच्यभागेन तत्राग्निं
तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वमवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तदरख्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं
 प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेद्भीरो
 नियता नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं ब्रजेद्वा इन् कुलञ्चैव
 समुहरेत् । मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम
पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवहृदे स्नात्वा गीसहस्र
 फलं लभेत् । यः स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥
 स्वर्गलोके महीयते नरो नाख्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे
चित्रकूटे विश्रास्यते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-
 प्रणाग्निनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवाञ्चैनं रतः ॥ ५९ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गरिञ्च परमां ब्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
भर्तृस्थानननुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्नि-
 हितो नृपः । तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा गीसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-
 वृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-
 जति यथा शशी । तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिरः । तत्रोपसृज्य राजेन्द्र
 पितृदेवाञ्चैनं रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत्
 परमां गतिम् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥
 यत्र तीर्थं महाराज रामो दाशरथिः पुरा । तस्मिंस्तीर्थं महा-
 वाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा
 ब्रह्मचारौ समाहितः । विधूत पाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति
 ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभि-
 गम्य महादेवमभिवाच्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य
 गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तीर्थं तु जाङ्गव्यां स्नात्वा पापैः
 प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमुषिसंस्तुताम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिव्यश्च सदिगोश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाञ्च
 साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव पर-
 मर्षयः ॥ ७१ ॥ अङ्गिरःप्रमुखाञ्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा
 नागाः सुपर्णाश्च सिन्हाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागरा-
 र्थैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुर-
 स्कृताः ॥ ७३ ॥ तत्र वीर्यमिकुण्डानि घेषां मध्येन जाङ्गवी ।
 वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्तु सुता
 देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गा च साङ्गं सङ्गता लोक-
 पावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रति-
 ष्ठानं कम्बलाश्रितरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजा-
 पतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च सूर्तिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजा-
 पतिसुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते क्रतुभिर्देवा-
 स्तथा चक्रधरा नृपाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत
 ॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । श्रवणात्तस्य
 तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥ ८० ॥ सृत्तिकालभनाच्चापि नरः
 पापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते
 ॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजन-
 भूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि मह-
 द्भवति भारत । न वेदवचनात्तत न लोकवचनादपि ॥ ८२ ॥
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दम्पतीर्थसहस्राणि
 षष्टिकोटस्तथा पराः ॥ ८३ ॥ घेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं
 कुसुमन्दन । चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ ८४ ॥
 स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम
 वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ ८५ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्व-
 मेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८६ ॥

दशाश्वमेधिकञ्च व गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसभा गङ्गा यज्ञ
 तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
 यद्यकार्ष्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य
 गङ्गापो दहत्यग्निरिवेभ्यनम् । सर्वं कृतयुगे पुण्यं वेतायां पुष्करं
 स्मृतम् ॥ ९० ॥ हापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपस्तेऽप्येदानं दद्यान्महालये ॥ ९१ ॥ मलयैर्लम्भि-
 मारोहेद्भुगुतुङ्गे लनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां भग-
 धेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा ।
 पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढा
 च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः
 स्मृते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके मही-
 यते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं
 न देवः केशवात् पर ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परे नास्ति एवमाह
 पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ॥ ९७ ॥
 सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् । इदं सत्यं हिजा-
 तीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्य-
 स्यानुगतस्य च । इदं धन्वमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् । महर्षीणामिदं गुह्यं
 सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य हिजमध्ये च निर्मलः स्वर्ग-
 माप्नुयात् । औमत् स्वर्गं तथा पुण्यं सपत्न्यशनं शिवम् ॥ १०१ ॥
 मेवाजननमग्रं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम् । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महीं विजयते राजा वैश्यो धन-
 मवाप्नुयात् । गीदो यथेप्सितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन्
 ॥ १०३ ॥ यथेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातीः
 स स्मरते वक्त्रौर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्वपि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत् सर्व-
तीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साद्वैरादित्यैर्मरुद्-
शिवभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैः ॥ १०६ ॥
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि निचतः
पुण्यं पुण्येन वक्ष्यन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
च्छ्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शभिः
॥ १०८ ॥ नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति
तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन
नित्यं धर्मार्थदर्शना । पिता पितामहश्चैव सर्वं च प्रपिता-
महाः ॥ ११० ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप । तव
धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ १११ ॥ अवाप्स्यसि त्वं
लोकान् वै वसूनां वासवोपम । कीर्त्तिञ्च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे
भुवि आश्रुतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरु-
शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परि-
चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना
यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति । अश्वमेधश्चान्यग्रं फलं प्रेत्य स
भोक्ष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्मसुत्तमम् ।
भीष्मः कुक्षणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च
त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् । रक्षोगणविकीर्णानि
तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते
कुरुनन्दन । इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थभिः संवृतम् ॥ ११९ ॥
यः पठेत् कल्पमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिमुखाः सदा
यत्र वाल्मीकिस्त्वय कश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वा-

मित्रोऽथ गौतमः । असितो दिवाश्चैव माकण्डेयोऽथ गालवः
 ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा । शौनकः सह
 पुत्रेण व्यासश्च तपताम्बरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनियुष्टो
 जावालिश्च महातपाः । एते ऋषिवराः सर्वे तत्प्रतीक्षास्तपो-
 धनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष
 ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्टति महा-
 राज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनु-
 क्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ।
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुक्तरवाः ॥ १२६ ॥ यथा तं
 राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे । यथा भगीरथो राजा यथा
 रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा तं सर्वराजैभ्यो भ्राजसे रश्मि-
 वानिव । यथा मनुर्धेनुकुर्व्यथा पूरुर्महायथा ॥ १२८ ॥
 यथा वैन्यो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा
 सर्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्रैलोक्यं पालयामास
 देवराड्दिविगतज्वरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि
 ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामूर्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं
 यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवा-
 नृषि । अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ युधि-
 श्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवायं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुण्य-
 मृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां

नारदवाक्ये पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आतृणां मतमाश्राय नारदस्य च
 धीमतः । पितामहसमं धीम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्महा-
 वाङ्मरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च
 तपोधन । कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं
 ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविधातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ
 तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेव-
 धनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यग्रं सत् सदा मम ॥ ५ ॥
 तथाहमपि जानामि नरपारायणावृषी । अक्तोऽयमित्यतो मत्वा
 मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः अक्रं सुरसूनुः सुरा-
 धिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥
 भीष्मद्रोणावतीरयौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण
 वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः धूराः सर्वास्त्रविदूष-
 स्तथा । योद्धु कामाश्च पार्थेन सततं ते मयावलाः ॥ ९ ॥ स च
 दिव्यास्त्रवित् कर्णः सूतपुत्रो महारथ । सोऽस्त्रविगानिलबलः
 अराक्षितलनिस्त्रनः ॥ १० ॥ रजोधूमोस्त्रसम्पातो धार्तराष्ट्रा-
 निलोद्धतः । निमृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥
 मम सैन्यमयं कच्चं युधच्चति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धूतो
 दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतबाजिवलाकाभृद्वाण्डीवे-
 न्द्रायुधोलूणः । संरव्यः अरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ॥ १३ ॥
 अर्जुनोदीरितो मेघः अमयिष्यति संयुगी । स साक्षादेव सर्वाणि
 अक्रात् परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः
 प्रतिपत्स्यते । जलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥
 नास्ति लतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं
 सर्वं गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भार-
 मुद्यम्य सीदति । वयन्तु तमते वीरं बनेऽस्मिन् द्विपदाम्बरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काश्यके सह कृष्णाया । भवानन्वहनं साधु
 वृद्धनं फलवच्छिवि ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्य-
 कर्मभिः । यत्र कश्चिदयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा द्रुवास्तुदम् । विविधानाश्रमान्
 कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सारतथैव रम-
 णीयांस पर्वतान् । आचक्षु न हि मे ब्रह्मन् रोचते तस्मैऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन् काश्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिर-

कथायां षड्भूतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 दीनचेतसः । आश्वासयंस्तथा धौम्यो ब्रह्मसत्समोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ । दिग्गस्तीर्थानि शैलांश्च
 शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको
 भवितासि ह । द्रौपद्या चानया सार्धं स्नातुमिच्छ नरोत्तर ॥ ३ ॥
 अवरणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव । गत्वा शतगुणञ्चैव
 तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्रार्चीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
 सेवितान् । रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां
 पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र स गोमती पुण्या रम्या
 देवर्षिसेविता । यच्चभूमिश्च देवानां ग्रामिचञ्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः । शिवं ब्रह्मसरो
 यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदयं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति
 पुरातनाः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । उत्तारयति सन्तत्या

दृश्य पूर्वान् दृश्यापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गय-
 शिरो नृप । यत्रासौ कीर्त्तिप्रते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥
 यत्र दत्तं पित्रभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र
 फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ वज्रमूलफला चापि कौशिकी
 भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
 गङ्गा यत्र नदी पुण्यं यस्यास्तीरे भगीरथः । अयजत्तत्र वज्रभिः
 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्-
 पलावनम् । विश्वामित्रोऽयजयत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ २५ ॥
 यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य नां
 दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जोऽपिवत्सोममिन्द्रेण
 सह कौशिकः । ततः यत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् । गङ्गायमुनवो-
 वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रावजत भूतात्मा पूर्वमेव
 पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ काल-
 क्षरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अयजत्तत्र कौन्तेय
 पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भगीरथी पुण्यं सरस्यासो-
 द्युधिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्यं ख्याता विश्राम्यते ॥ २३ ॥
 धूतपाप्मभिराकीर्णं पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् । पवित्रो नङ्गलीयश्च
 ख्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ केदारश्च मत्स्यस्य महानाश्रम
 उत्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो वज्रमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
 नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् । यत्र देववनं रम्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ वाङ्मदा च नदी यत्र नन्दा च
 गिरिर्भूद्वनि । तीर्थानि सरितः पुष्पैलाः श्यान्वायतनानि च ॥ २७ ॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव । तिसृष्वन्यासु
पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु । सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्या-
यतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने
सप्ताशीतोध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्य उवाच । दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि
भारत । विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्तयिष्यामि तानि वै ॥ १ ॥
यस्यामख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । वह्नारामा वह्न-
जला तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेष्ठा भीमरथी चैव नद्यौ
पापभयापहे । मृगाहजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३ ॥
राजर्षेस्तस्य च सरिन्मृगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्था वह्नजला
पयोणी हिजसेविता ॥ ४ ॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो
महावशाः । अनुर्वण्यं जगौ गाथां नृगस्य धरणीपते ॥ ५ ॥
मृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्हिजातयः ॥ ६ ॥ पयोणां यजमानस्य वाराहे तीर्थं
उत्तमे । उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥
पयोणां हरते तोयं पापनामरणान्तिकम् । स्वर्गादुत्तुङ्गसमलं
विश्राणं यत्र शूलिनः ॥ ८ ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं
ब्रजेत् । एकतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ॥ ९ ॥
पयोणां चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं
पुण्यं वह्नमूलफलं शिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतश्छेष्ट वरुणस्त्रोतसे
गिरौ । प्रवेणुत्तरमार्गं तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ॥ ११ ॥ ताप-
सानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शूर्पारके तात
जामदग्नेर्महात्मनः ॥ १२ ॥ रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा

च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय वज्रलायमम् ॥ १३ ॥
 अगस्त्यतीर्थं पाण्डेयषु वारुणञ्च युधिष्ठिर । कुमार्यः कथिताः
 पुण्यग्राः पाण्डेयैव नरर्षभ ॥ १४ ॥ ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय कीर्त्त-
 यिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्तप्तं महद्दिच्छद्भिरायमे ॥ १५ ॥
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो वज्र-
 जलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ ऋदः परमदुष्प्रापो मानुषै-
 रङ्गतात्मभिः । तत्र वृचदणायैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥
 आयमोऽगस्त्यशिश्वस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं पवंतस्तत्र
 श्रीमान्मणिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्यायमथैव वज्रमूलफलो-
 दकः । सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यग्रान्यायतनानि च ॥ १९ ॥
 आयमान् सरितश्चैव चरांसि च नराधिप । चमसोद्भेदनं विप्रा-
 स्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासञ्चोद्धौ तीर्थं त्रिदशानां
 युधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
 उज्जयन्तश्च शिखरी च्छिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षि-
 धीरेण नारदेनानुकीर्त्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्त-
 न्निबोध युधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषिविते ॥ २३ ॥
 उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते । पुण्यग्रा हारवती तत्र
 यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः
 तनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ २५ ॥
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि
 गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यग्रानामपि पुण्योऽसौ
 मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः
 ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्ते
 हरिरविन्द्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

अष्टाश्रीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्य उवाच । अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते
 दिशि । यानि यत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियङ्ग्वाम्बवनोपेता वानौरफलमालिनी । प्रत्यक्स्त्रोता नदी
 पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि
 पुण्यान्यायतनानि च । सरिदनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपिता-
 महाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातु-
 मायान्ति पुण्यशैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते
 पुण्यो यत्र विश्वसो मुनेः । जज्ञे धनपपर्यत्र कुबेरो नरवाहनः
 ॥ ५ ॥ वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्प-
 फलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे
 सरः पुण्यं महौपते । फलपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७ ॥
 वह्नाश्रयं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये स्वर्गोपमे चैव
 देवप्रिणसेविते ॥ ८ ॥ ऋदिनौ पुण्यतीर्था च राजर्षिस्तत्र वै
 सरित् । विश्वामित्रनदो राजन् पुण्यं परपुरञ्जय ॥ ९ ॥ यस्या
 स्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नङ्गपात्मजः । पपात स पुनर्लोका-
 ह्वमे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो ऋदः ख्यातो
 मैनाकश्रेव पर्वतः । बहुमूलफलोपेतस्त्वचितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आयमः कच्छसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर । च्यवणस्याश्रमश्चैव विख्यात
 स्तत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तापसा
 विभो । जम्बुमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 आयमः शम्भुतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषिवितः । ततः पुण्यतमा
 राजन् सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गा-
 हारञ्च भूमिप । स्नातञ्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषिवितम् ॥ १५ ॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां सिद्धा-
 नामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अथत्र संश्रयार्थाय प्रजा-
 रतिरथो जगौ । पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गायां सुकृतिनाम्बर ॥ १७ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विप्रगच्छन्ति पापानि
नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वाणि तीर्थयात्रापर्वाणि धौम्यतीर्थकथने
एकोनवतोध्यायः ॥ ८९ ॥

धौम्य उवाच । उदीच्यां राजगार्दूल दिशि पुण्यानि यानि
वै । तानि ते कौन्तेयिष्यामि पुत्रान्यायतनानि च ॥ १ ॥
शृणुष्ववहितो भूत्वा नमः सन्त्ययतः प्रभो । कथाप्रतिग्रहो वीर
अहां जनयते शुभम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या ह्रदिनी तीर्थ-
शालिनी । समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र
पुण्यप्रसंगं तीर्थं प्लक्ष्मावरणं शुभम् । यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छ-
न्त्यवभृथैर्हिजाः ॥ ४ ॥ पुण्यत्रयाख्यायते दिव्यं शिवमग्निमिरो-
ऽनघ । सहदेवोऽयजयत् सप्त्याक्षेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतास्मिन्नेव
चार्येऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर । गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीव-
माना हिजातिभिः ॥ ६ ॥ अमयः सह देवेन सेविता यमुना-
मनु । ते तस्य कुरुगार्दूल सहस्रमतदक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव
भरतो राजा चक्रवर्ती महावशाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च
हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कानकद्वयो हिजातीनां श्रुतस्तात यथा
पुरा । अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती
नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता । वाल्मिखित्यैर्ममहाराज यत्रेष्ट-
मृषिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषहती महापुण्या यत्र ख्याता युधि-
ष्ठिर । न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाण्डवाख्यो हिपदास्वर ॥ ११ ॥
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौन्तेयानन्त-
यशसः सुव्रतस्यामितौजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यप्रसिद्धि
लोकेषु विश्रुतः । एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञो वेदविहांसौ वेदविद्याविदाबुधौ । ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः
 पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४ ॥ समेत्य वज्रशो देवाः सेन्द्राः सवत्सराः
 पुरा । विशाखयूपैस्तप्यन्त तेन पुण्यप्रतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
 मंहान् महाभागो जमदग्निर्महायशः । पलाशकेषु पुण्येषु
 रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषि-
 सत्तमम् । स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १७ ॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ । इमं श्लोकं तदा वीर
 प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्ने-
 र्महात्मनः । आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोग्रिभ्यः सेवितम् । किरातकिन्नरावासं-
 श्लेष्मिखरिणाश्वरम् ॥ २० ॥ विभेदं तरसा गङ्गा गङ्गाहारं
 युधिष्ठिर । पुण्यं तद्व्यायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुनर्नाम
 यत्र यातः पुनरवा ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन् स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २३ ॥ यः स
 भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ । नारायणः प्रभुर्विष्णुः प्राश्रुतः
 पुस्तपोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातिथ्यशसः पुण्यं विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोय-
 वह्ना गङ्गा शीततोयावह्ना पुरा । सुवर्णसिकता राजन् विशालां
 बदरीमनु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्तन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
 यणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्था-
 न्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
 वनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २९ ॥ प्राश्रुतं
 परमञ्चैव धातारं परमं पदम् । यं विदित्वा न शोचन्ति विहांसः
 आस्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।

आदिदेव महावीर्यो यवास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि
तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कौत्तितानि नरयेष्ट तीर्थान्यावतनानि
च । एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
र्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः । चरन्तेतानि कौन्तेय सहितौ
ब्राह्मणर्षभे । आटभिय महाभागैस्तत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थवातापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्प्राप्यमाणे तु धौम्ये कौरव-
नन्दन । लोमशः स महातिजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १ ॥ तं
पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाय ते । उपातिष्ठन्ब्रह्मभामं
दिवि शक्रमिवानराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । पप्रच्छागमने हेतुनटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्ठः
पाण्डुपुत्रेण प्रीयमानो महामनाः । उवाच श्रुत्वा वाचा हर्षव-
न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ स ह्वरन्तस्त्रि कौन्तेय सर्वान् लोकान्
यदृच्छ्या । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं स्वयसाचिनम् । शक्रस्यार्द्धसनगतं
तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषमार्दूल दृष्ट्वा पाथं
तथागतम् । आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् । वचनात् पुरु-
हूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
सुमहत् पाण्डुनन्दन । आटभिः सहितौ राजन् कृष्णाय चैव
तच्छ्रेणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ । तदस्त्र-
माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ वत्तद्व्रह्मभिरो नाम

तपसा नृद्रमागमत् । अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना
 ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं संहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् । वज्रमस्त्राणि
 चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमान् कुबेराहरणा-
 दिन्द्राच्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थी दिव्यान्यमित-
 विज्ञमः ॥ १३ ॥ विश्रवसोस्तु तनयाहोतं नृत्यञ्च साम च ।
 वादितञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दयथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः
 कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्या-
 नुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च
 ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् अनुष-
 लोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनात्मे
 हिजोक्ष्म ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकायं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि
 त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा
 विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कणं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 सत्यमेवं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवि-
 र्व्यप्रतिमं महायुद्धविगारहम् । महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वर-
 वर्णिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथा-
 र्जुनमतिस्कन्धं सहजोलुनपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थव्य
 संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् । यच्चापि ते भयं कर्णान्ननसिस्थ-
 मरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपह्निष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यच्च
 ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशस्ते
 कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रद्धेयनन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकनवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

क्षीमश्च उवाच । धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेद्विन्मया श्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान्
 परान् वेत्स्य तपोसि च तपोधन । श्रीमताच्चापि जानासि धर्मं
 राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संयोजयेयास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि
 गच्छेत् गात्र दद्यात् स पापिवः । तथा सर्वात्मना कार्यमिति
 सामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चातुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि
 सर्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विप्रमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच
 इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् । तथा रक्षस्व कौन्तेया-
 न्नाक्षसेभ्यो हिजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि वहदो राज्ञसाः
 पर्वतोपमाः । त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तयुरन्तिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्निधोगादर्जुनस्य च । रक्षमाणो मयिभ्यस्त्वं
 चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ हिस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि
 कुरुनन्दन । इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि नान्येव भवता सह ॥ ९ ॥
 इयं राजर्षिभिर्ध्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर । मन्वादिभिर्महा-
 राज तौर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो
 न च पापकृत् । स्नाति तौर्थेषु कौरव्य न च वक्त्रमतिनरः ॥ ११ ॥
 तन्तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसङ्करः । विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो
 भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानय
 गदादयः । यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाञ्चव ॥ १३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं
 क्वचित् । स्मरेहि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १४ ॥ भवता
 सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वासवः स्मरते यस्य को नामा-
 भ्यधिकस्ततः ॥ १५ ॥ वच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धीम्यस्य वचनादिषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यथा मन्वसे ब्रह्मन्
 समनन्तोर्थदर्शने । तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येप मे निश्चयः परः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमघोऽब्र-
वीत् । लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च
ये । क्षत्र्यूणाध्वजमादासगीतार्त्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे
विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पक्वान्मलेच्छपानानां
मांसानाञ्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि
सूदानुवायिनः । मया दयोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः
॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः शृतराष्ट्रं
महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकाल-
मुचिता यत्न वा भूतिः । स चेदयोचितां वृत्तिं न दद्यान्ननु-
जेखरः । अन्नत् प्रयच्छितार्थाय पात्राख्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच : ततो भूयिष्ठश्चः पौरा गुरुभारप्रपी-
डिताः । विप्राश्च यतवो मुख्या जम्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४ ॥
तान् सर्वान् धर्मरालस्य प्रेम्णा राजास्विकासृतः । प्रतिजग्राह
विधिवद्वनैश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभि-
र्ब्राह्मणैः सह । लोमघेन च सुप्रोतस्त्रिरात्रं काम्यकोऽवसत् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां
दिनवतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वम-
वासिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि आटभिः सह । ऋषिणा चैव
सहितो लोमघेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतु-
मर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि लट्टते तान् कौरव
॥ २ ॥ श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च । अगम्यानि

नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो आतरः शूरा धनु-
 र्वरराः सदा । भवद्भिः पालिता शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५ ॥
 भवत्प्रसादाद्भि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवी-
 पाल वनानाञ्च द्विगम्यते ॥ ६ ॥ तव वीर्यपरिवाताः शुद्धास्तीर्थ-
 परिप्लुताः । भवेन धूतपाप्मानस्तीर्थसन्दर्शनानृप ॥ ७ ॥ भवा-
 नपि नरेन्द्रस्य कार्त्तवीर्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षिर्लोम-
 पादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
 ध्रुवं प्राप्यति दुष्प्रपान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि
 तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्रचा-
 दींश्च वनस्पतौ ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे
 वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥
 कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपतस्यसे । तीर्थानि हि
 महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि रक्षोभि-
 स्तेभ्यो न स्खातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च
 धौमता ॥ १३ ॥ वान्युवाच च देवर्षिर्लोमयः सुमहातपाः ।
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्थ्यटस्व नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपाप्मा
 सहास्माभिर्लोमयेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षा-
 दशुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भौमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 वाङ्मनित्यब्रवीत् सर्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमयं समनु-
 ज्ञाय धौम्यञ्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्चेष्टो आशुभिः
 सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ।
 अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं
 द्रष्टुं समाजग्मुर्मनोषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे
 यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥
 ऋषय ऊचुः । युधिष्ठिर यमौ भौम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राज्ञब्राह्मणा मानुषं व्रतम् । मनोविशुद्धां बुद्धिञ्च दैवमाहुर्ब्रतं
 दिजाः ॥ २१ ॥ मनो हृदयं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं
 मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः । दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं
 कृत्वा माप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तद्येति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्थयनाः सर्वे मुनिभिर्हिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्त्रोप-
 संगच्छ पादौ दैपायनस्य च । नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्व-
 तस्य च ॥ २५ ॥ शोभ्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्षामतीतायां पुष्पेण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कटिनानि
 समादाय शीराजिनजटाधराः । अभ्येयैः कवचैर्बुक्तास्तीर्था-
 न्यनुचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बह-
 निस्त्रिंशस्तूणवन्तः समार्गणाः । प्राङ्मुखः प्रययुर्बीराः पाण्डवा
 जनमेजय ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां

विनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथास्मि दुःखवृन्ततो यथा नान्यो महोपतिः ॥ १ ॥ परांश्च
 निर्गुणान्नन्ये न च धर्मगतानपि । ते च लोमश लोकेऽस्मिन् धृन्ते
 केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच । न च दुःखं त्वया राजन् कार्यं पाथं
 कथञ्चन । यद्धर्मेण बद्धैरुद्धर्मैरुच्यते जनाः ॥ ३ ॥ बद्धैरुद्धर्मैः
 नरस्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विन-
 श्यति ॥ ४ ॥ मया हि दृष्टा हैतेया दानवाश्च महोपते । बद्धैः

माना क्षुधर्मेण क्षयञ्चोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैव
दृष्टं सर्वं सदा विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्पतिरे-
ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविश्य भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पं पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पान्नानः सम-
भवन्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादक्षीस्ततोऽलज्जा वृत्तं
तेषां ततोऽनघत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान् गतक्षीकान् हीनवृत्तान्
तथाव्रतान् । क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजङ्गस्ततः ॥ ९ ॥
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृप । तानलक्ष्म्यासमाविष्टान्
दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविम-
त्ततः । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥
दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूता-
नचिरादिनामः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्ययस्कास्तथा दैत्याः कृत-
स्त्रयो विलयं गताः । देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च
॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
क्रतुभिर्दानैराभौर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजङ्गः सर्वपापानि
येयश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापूर्भूतमुत्तमम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वैत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पत्न्याः
सनातन । यथैव हि नृगो राजा शिविरोष्मीनरो यथा ॥ १७ ॥
भगीरथो वसुमना गयः पुरुः पुरोरवाः । चरमाणास्तपो नित्यं
स्पर्शनादश्वस्य ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
महात्मनाम् । अलम्बन्त यशः पुण्यं धनानि च विश्राम्यते ॥ १९ ॥
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियम् । यथा चेच्छाकु-
रभवत् सपुत्रजनवान्धवः ॥ २० ॥ मुचुकुन्दोऽथ माम्बाता मरुत्तश्च
महीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोवलात् ॥ २१ ॥
देवर्षेयश्च कार्बस्तेन तथा त्वमपि वित्स्यसि । धार्तराष्ट्रास्त्वध-

र्मण मोहेन च बध्नीकृताः । न चिरादै विनङ्क्ष्यन्ति दैत्या इव
न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रातर्वणि युविष्ठिरतीर्थगमने
चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते तथा सहिता वीरा यमन्तस्तत्र तत्र
ह । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु
पुण्येषु गोमत्या पाण्डवा नृप । कृताभिषेकाः प्रददुर्गांश्च वित्तञ्च
भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः
कन्यातीर्थं च तीर्थं च गवां तीर्थं च भारत ॥ ३ ॥ कालकोट्यां
विषप्रस्थे गिराबुध्द च कौरवाः । वाङ्मदायां महीपाल चक्र
सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
जुष्टुराप्नुव्य गवांश्च तपश्चातस्तूरुत्तमम् ॥ ५ ॥ गायमुनयो-
श्चव सङ्गमे सत्यसङ्गराः । विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः
प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनजुष्टाश्च ततो वेदीं प्रजापतेः । जम्भुः
पाण्डूसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन्
वौरास्तपश्चातस्तूरुत्तमम् । सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा
हिजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जम्भुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गघेनानुपमद्युते ॥ ९ ॥ नगी गव्याश्वरो
यत्र पुण्यं चैव महानदी । वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिन-
शोभिता ॥ १० ॥ दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणौधरम् । ऋषि-
जुष्टं सुपुण्यतन्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्तो भगवान्
यत्र गतो वैवस्वतं प्रति । उवाच च स्वयं तत्र धर्मराजः सना-
तनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विशास्यते । यत्र
सन्निहिता नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा-

दीरायातुर्मास्यैस्तद्विजरे । ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो
महान् ॥ १४ ॥ अक्षयं दिवयज्ञेन अक्षयं यत्र वै फलम् । ते तु
तत्रापवासांस्तु चक्रुर्निश्चिन्तमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र यतमः
समाजग्मुस्तपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना
तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा विदपारगाः । कथां
प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-
स्नातः कौमारं व्रतमाश्रितः । श्रमटोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तरयसं
गवम् ॥ १८ ॥

श्रमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो
वभूवेह बह्वन्तो बह्वदक्षिणः । यज्ञान्नपर्वता राजन् यतमोऽय
सहस्रयः ॥ २० ॥ घृतकुल्याच्च दध्नुश्च नद्यो बह्वमतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाच्च महाहर्षाणां सहस्रयः ॥ २१ ॥ अहन्त्यहनि
चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मणा राजन् मुञ्चतेऽन्नं
सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मवोषो दिवं गतः ।
न च प्रज्ञायते किङ्किदुब्रह्ममग्नेन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरता
राजन् भूर्दिग्मः स्व नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छ्वेन तदाप्यासी-
न्नहाङ्गतम् ॥ २४ ॥ तत्र स गायत्रा गावन्ति ननुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता दिग्मे दिग्मे सुवर्चसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे
केन्वय प्राणिनो भोक्तृमपसवः । तत्र भोजनमिष्टस्य पर्वताः
पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यद्वकरोयज्ञे राजर्षिरभित्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा
हविषा गयेन परितर्पिताः । पुनः शब्दयन्त्युपादातुमन्यैदं तानि
कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि
तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः स केनचित्
॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सवहवस्तस्य यज्ञा महीपते । वभूवुरस्य सरसः समीपे
कूचनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने
पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भुरि-
दक्षिणः । अगस्त्यायममासाद्य दुर्जयामासुवास ह ॥ १ ॥ तत्रैव
लोमशं राजा पप्रच्छ वदतान्वरः । अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थ-
मुपश्रामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किम्भावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थञ्चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । इल्लुलो नाम दैत्य आसीत् कौरवनन्दन ।
मणिमत्स्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं
तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्भि-
तम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६ ॥ तदा-
प्रभृति राजेन्द्र इल्लुलो ब्रह्महासुरः । मन्यमान् आतरं क्षागं
मात्रावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ मेघरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्
क्षणात् । संस्तृत्य च भोजयच्च ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥

स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय
जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिन्नसुरं क्षागं कृत्वा
सुसंस्तृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
तामिलुलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वातिमायो बल-
वान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिर्भेद्य ब्राह्म-
णस्य महासुरः । वातापिः प्रहसन्नाजन्निश्चक्राम विशास्यते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणाव्राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयादास
 देतेव इल्लुलो दुष्टचेतसः ॥ १३ ॥ अगस्त्यस्यापि भगवानेतस्मिन्
 काल एव तु । पितॄन् ददामि गर्त्तं वै लब्धमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥
 सोऽपृच्छल्लब्धमानांस्तान् भवन्त इह किम्यराः । सन्तानहेतो-
 रिति ते प्रव्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वदन्ते-
 पितरः स्वकाः । गर्त्तमेतमनुप्राप्ता लब्ध्वाः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥
 यदि नो जनयेदास्त्वमगस्त्रापत्यमुत्तमम् । स्यान्नोऽस्मान्निरवा-
 न्नोच्चस्त्वञ्च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तमुवाच तेजस्वी सत्य-
 धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः
 ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः
 प्रसवस्यार्थं नापश्यत् सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य
 सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् । संगृह्य तत्समैरङ्गेनिर्ममे स्त्रियमुत्त-
 माम् ॥ २० ॥ स तां विद्मर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्मि-
 तामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे
 शुभगा वियुक्तौदामिनी यथा । विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत
 शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राञ्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां
 सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते
 द्विजाः ॥ २४ ॥ ववृधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-
 नस्यां राजेन्द्र शतं कन्याः खलङ्कृताः । दास्य शतञ्च कल्याणी-
 मुपतस्थुर्वसानुगाः ॥ २६ ॥ सा सा दासीशतवृता मध्ये कन्या-
 शतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥
 यौवनस्यामपि च तां श्रीलाचारसमन्विताम् । न वव्रे पुरुषः
 कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे
 णाप्सरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं श्रीलेन स्रजनं तथा ॥ २९ ॥

वैदर्भीन्तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास
कस्मै दद्यानिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्ये

षष्ठवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

लोमश उवाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां चमा-
मिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राज-
न्निवेशे दुहिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपा-
सुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः समुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाग्रक्तः प्रदातुमैव नैच्छत् ॥ ३ ॥ ततः स भार्या-
मभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः आपा-
ग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवी-
पतिम् । लोपासुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्-
कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय चाह्वा-
त्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महा-
त्मने । लोपासुद्रां ततः प्रादाहिधिपूर्वं विश्राम्यते ॥ ७ ॥ प्राप्य
भार्यामगस्त्यस्तु लोपासुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृज्यैतानि
वासांस्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि
नूतनि च । समुत्सर्ज रश्मोः सर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥ तप-
श्वोराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतचर्या च
वभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाहारमयागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रीता वहु-
मानाच्च पतिं पथ्यचरत्तदा । अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्याया-
माचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो वहुतिथे काले लोपासुद्रां विश्रा-
म्यते । तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण शीघ्रेण च दमेन च । त्रिधा रूपेण च प्रीतो
 भैरवावाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव
 भाविनी । सा तद्वा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥
 असंशयं प्रजाहेतोर्भाष्यां पतिरविन्दत । या तु त्वयि मम
 प्रीतिस्त्राग्ने कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितृगृहे विप्रं प्रासादं
 शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मानुषैतुमिहार्हसि ॥ १७ ॥
 इच्छामि त्वां सखिनय भूषणैश्च विभूषितम् । उपसर्तुं यथा-
 कामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेवं चीर-
 कापाववासिनी । नैवापवित्रो विप्रर्षि भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा
 मम । यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपासुद्रोवाच । ईशोऽसि तपसा सर्वं सनाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यदसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथाह्य त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपासुद्रोवाच । अल्पावशिष्टः कालोऽवशतोर्मम तपोधन ।
 न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैद् यथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि
 धर्ममिच्छामि विलोपुन्ते कथञ्चन । एवन्तु मे कथाकामं सम्पा-
 दयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्यपि कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर कामामिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने

सप्तमवतोलध्यायः ॥ ६७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्तो भिक्षितुं
वसु । श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं ऋषेः ॥ १ ॥ स विदित्वा
तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् । विप्रयान्ते सहाभात्यः प्रत्य-
गृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चाश्वं यथान्यायमानीय पृथिवी-
पतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूणौ तस्मै राजा न्यवे-
दयत् । अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमत्ततः ।
स च तौ विप्रयान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरर्घ्यं च
पादय ब्रध्नश्च प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाय च पप्रच्छ प्रयोजनमुप-
क्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वद्वान् पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागौ प्रयच्छ नौ ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूणौ ताभ्यां राजा न्यवे-
दयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ षोरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं
महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्च महीपतिः ॥ ११ ॥
त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज
विप्रयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिन्द्राकुराज-
सत्तमः । समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवे-
दयत् । एतज्ज्ञात्वा ह्युपादहं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां
पीडामुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याय ते नृपास्तं
महामुनिम् । इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं
वै दानवो ब्रह्मन्निलूखो वसुमान् भुवि । तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य
वयञ्चार्थमहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । तेषां तदासीदुचितमिलूलस्यैव भिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निलूखं समुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वाणि तीर्थयात्रापर्वाणि अगस्त्योपाख्याने

अष्टनवतोध्यातः ॥ ६८ ॥

लोमश उवाच । इलूलस्तान् विदित्वा तु महर्षिर्सहिता-
नृपान् । उपास्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरयेष्ठस्वातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य
भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषम्या गत-
चेतसः । वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथा-
ब्रवीद्गस्त्यस्तान्राजर्षीर्नृपिसत्तमः । विषादो वो न कर्त्तव्यो
ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुर्यासनमयासाय निषसाद्
महानृषिः । तं पथ्यवेश्महेत्येन्द्र इलूलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य
एव कृतस्त्रन्तु वातापिं वुभुजे ततः । भुक्तवत्सुरो ह्यानमकरो-
त्तस्य चिलूलः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापे निष्क्रम-
स्वेति पुनः पुनरुवाच ह । तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनि-
सत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

इल्लुल्लुस्तु विप्रस्योऽभूद् दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ९ ॥ प्राञ्जलिश्च
सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं
करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्लुल्लं तदा ।
ईशं ह्यसुरविद्वत्त्वां वयं सर्वं धनेश्वरन् ॥ ११ ॥ एते च नाति-
धनिनो धनार्थश्च महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्यानगान् संविभागं
प्रयच्छन् ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तमृषिर्निल्लुलो वाक्यमब्रवीत् ।
दिक्षितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गवां द्वांसहस्राणि राज्ञामेकैकस्योऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दिक्षितं ते महासुर ॥ १४ ॥ नृच्यं ततो वै
हिगुणं रथयैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दिक्षितं ते
महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः रुद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः ।
जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयाघ्रीहिरण्मयः ॥ १५ ॥ ततः
प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विरावश्च सुरावश्च तस्मिन्
युक्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ जहतुः क्षत्रवसुनाशु तावगस्त्याश्रमं
प्रति । सर्वात्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १८ ॥
अगस्त्येनाभ्यनुश्चता जम्बुराजर्षवस्तदा । कृतवांश्च मुनिः सर्वं
लोपासुद्राचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपासुद्रोवाच । कृतवानसि तत्सर्वं मगवन्मम काञ्चितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यनपत्यं बौर्ध्यवत्तरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रान्तोऽस्तु
पुत्रानां शतं वा दशसंमितम् । दश वा शततुल्याः स्युरेको
वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपासुद्रोवाच । सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।
एको हि वज्रभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स
तथेति प्रतिज्ञाय तथा समभवन्मुनिः । समये समशीलिनः

अज्ञावान् अहधानया ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमदनमेव
 सः । तस्मिन् वनगते गर्भी ववुधे सप्त शरद्वान् ॥ २५ ॥ सप्त-
 भेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन
 दृढस्युर्नाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषद्भान् वेदान् जपन्निव
 महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषिः स तेजस्वी महाहिजः ॥ २७ ॥
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निविमने । इक्ष्णानां भारमाज्ज्ञे
 इक्ष्वाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा सुसुदे स सुनि-
 स्तदा । एवं स जनवानास भारतापत्यसुतमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे
 पितरयास्य लोकाज्जाजन् यथेष्टितान् । तत जर्द्धमयं ख्यात-
 ख्यगस्तत्रायासो भुवि ॥ ३० ॥ प्राज्ञादरेवं वातापिरगस्तोऽगोप-
 शोभितः । तस्यायमायसो राजव्रमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा
 भागौरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विरा-
 जति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रताप्यमाणा कूटेषु यथानिष्कषु
 नित्यशः । शिलातलेषु संतस्ता पत्नगीन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां
 वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातवत् । पूर्वं मन्मोर्जटाभ्रष्टा
 समुद्रमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुन्यायां यथेष्टमवगाच्छ-
 ताम् ॥ ३४ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विशु-
 तम् । भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्रोप-
 ष्ठवात्रासो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र तं भ्रातृभिः सार्द्धं
 कृष्णाया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातु-
 मर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णाया चैव
 पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितृश्चैव तर्पयामास भारत । तस्य
 तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं वभौ ॥ ३८ ॥ अप्रपृष्यतरयासी-
 च्छात्रवाणां नरर्षभ । अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः

॥ ३८ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीदपुः प्रभो । कथं
प्रत्याहृतश्चैव एतदाचक्षु पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्नेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै । पश्यामस्तमयोध्यायां जातं
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
सुतः । तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्विद्यं
क्षत्रियाणां निर्वहणम् ॥ ४४ ॥ जिष्णासमानो रामस्य वीर्यं
दाशरथेस्तदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विप्रयान्तमुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत् । कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्तस्त्वाह भगव-
स्त्वन्नाभिश्चेत्सुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मं क्षत्रियाणां
हिजातिषु । इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाह्वीर्येण कथ्यनम् ॥ ४९ ॥
तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन
धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभ-
सूदनम् । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सलील इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव क्षय-
मानः स वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि विवसन्त्यग्ने-
रिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इद-
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो ददौ
दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः । शरमाकर्णदेशा न्तमयमाकृष्यता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युता ।

अयते चयते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । लया क्षधिगतं तेजः
 क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि
 ध्रुवम् । पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते विरताम्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो रामगरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सबस्रन्
 रुद्रान् साध्यश्च समरुहणान् ॥ ५७ ॥ पितरो ह्यतामनश्च नक्ष-
 त्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि
 च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वालिखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः देव-
 र्ण्यश्च कात्स्त्रेण समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोप-
 निषद्गो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्त्रि च सामानि धनु-
 र्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
 ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं सुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्का-
 यनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघ-
 वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकर्मेभ्य निर्वर्तितैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसायाचिष्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छ-
 ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
 प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण-
 नदिष्णुतेजसम् । विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः
 ॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् ब्रौडितस्तु महातपाः । ततः सम्ब-
 ल्लरेऽतीते ह्यतौजसमवस्थितम् । निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो
 राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र
 नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् । तत्रापस्नुष्य तीर्थेषु पुनर्वपु-
 रवापस्यसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवशुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवात्रामः
 कौन्तेय वचनात् पितुः । प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतद्दीदृशकं तात रामेणाक्षिष्टकर्मणा । प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णुनासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्नतेजहानि-
कथने एकीनशतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भूय एवाहमिच्छामि महपैस्तस्य भीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

लोमस उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यामङ्गुतामति-
मानुषीम् । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावमभितौजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगे घोरा दानवा युर्वदुर्मदाः । कालकेया इतिख्याता गणाः
परमदाक्षणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृवं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
ससन्तात् पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृव-
वधे यत्नमकुर्वन्स्त्रिदशः पुरा । पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणसुप-
तस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठौत्युवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वहः कार्येद्विकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा वृवं वधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महा-
नृषिरुदारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै सम्प्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाञ्चिभिः । स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स अरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि
प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं बज्रं संक्रियतां दृढम् ॥ १० ॥
महच्छत्रुहनं घोरं षड्रसि भीमनिखनम् । तेन वज्रेण वै वृवं
वधिष्यति अतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्वहः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम् । एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः पदे पारे

नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३ ॥ पट्पदाहीतनिनदैर्विषुष्टं सामगै-
 रिव । पुंस्कोक्किलखनोन्मियं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥
 महिषैश्च वराहैश्च सुमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूल-
 भयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोऽवगढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रै-
 र्महानादन्नदद्भिरनुनादितम् । अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दर-
 शायिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिपिष्टपञ्चमप्रख्यं दधीचायममागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन् दधी-
 चन्ते दिवाकरसमद्युतम् । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या
 पितामहम् ॥ १९ ॥ तच्च पादौ सुरा राजन्मभिवाद्य प्रणम्य
 च । अयाचन्न वरं सर्वं यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः
 परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यद्वा हित-
 मय देवाः स्वच्चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो
 द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वशी खान् सहस्रोत्ससर्ज । ततः सुरास्ते
 जगद्भ्यः परासीरस्थीनि तस्याथ यथोपदेष्टम् ॥ २२ ॥ प्रहृष्ट-
 रूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । लघ्ना तु तेषां
 वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वचं
 भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वज्रप्रवरेण
 देव भस्मीकुम्भाय सुरारिसुग्रम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः
 मुखं वै प्रभाषि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । लघ्ना तथोक्तस्तु पुर-
 न्दरस्तद्वज्रं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वज्रनिर्माणकथने

अतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

लोमश उवाच । ततः स बज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद् ततो ब्रुवं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १ ॥ कालकेयर्महा-
 कायैः समन्तादभिरक्षितम् । समुद्यतप्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः
 ॥ २ ॥ ततो युवं समभवद्देवानां दानवैः सह । सुहृत्तं भरत-
 श्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्ठानां सङ्ग्रानां
 वीरवाहुभिः । आसीत् समुसुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४ ॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिषाप्यन्तरीक्षान्महीतलम् । नालैरिव महाराज
 वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५ ॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिषा-
 युधाः । त्रिदशानभ्यवर्षन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६ ॥ तेषां वेग-
 वतां वेगं साभिमानं प्रधावताम् । न श्रेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते
 भग्नाः प्राद्वन् भयात् ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सह-
 स्नाच्च पुरन्दरः । वृत्रे विवर्द्धमाने च कश्मलं महद्भाविषत् ॥ ८ ॥
 कालेन भयसन्नस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं
 तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टः दृष्ट्वा विष्णु-
 सनातनः । स्वतेजो व्यदधच्छुक्रं बलमस्य विवर्द्धयन् ॥ १० ॥
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः । सर्वे तेजः सप्ता
 दध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥ स समाध्यायितः शक्तो
 विष्णुना देवतैः सह । ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान् समपद्यत
 ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद वृत्रो महतो निना-
 दान् । तस्य प्रणादेन घरा दिग्भ्यस्त्वं द्यौर्नभश्चापि चचाल
 सर्वम् ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं धीररूपं
 महान्तम् । भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय
 राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चन-
 मात्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरा-
 दिमुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रदुद्राव
 सरः प्रवेष्टुम् । वज्रं स मेतेन क्रवादिसुक्तं ब्रुवं भयाच्चापि हतं

न मेने ॥ १६ ॥ सर्वं च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभि-
 ह्वन्तः । सर्वांश्च देवांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभि-
 तप्तम् ॥ १७ ॥ तैस्त्रास्यमानांस्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशु-
 र्भयात्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमत्रमेयं भयाकुलं नक्रसमाकुलञ्च
 ॥ १८ ॥ तदा स मन्त्रं संहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनामार्थमभि-
 स्रयन्तः । तत्र स केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायानुपवर्णयन्ति
 ॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाहोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाश प्रथमन्तु कार्यः ॥ २० ॥
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये
 सन्ति केचिच्च वसुधरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तत्क्षाः ॥ २१ ॥
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत् प्रनष्टम् । एवं
 हि सर्वं गतबुद्धिभावा जगदिनामे परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समा-
 त्रित्य महोर्मिमन्तं रक्षाकरं वरुणस्यालरं स ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृत्रवधोपाख्याने

एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

लोमश उवाच । समुद्रन्ते समाश्रित्य कारणं निधिमश्रसः ।
 कालेयाः सम्प्रवर्तन्त वैलोक्यत्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ सम-
 भिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् । आयमेषु च ये सन्ति पुण्ये-
 ष्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अश्रीति शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ चवनस्याश्रमं
 गत्वा पुण्यं हिजनिषेवितम् । फलमूलाशनानां हि मुनीनां
 भक्षितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स कुर्वन्ति विविशुश्रार्णवं दिवा ।
 भरहांसाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वायूहारास्त्र-
 भक्षाश्च विंशति संनिस्तुरिहाः । एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिवाधन्ते मत्ता भुजवलाश्रयात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो दिजगणान् वहन् ॥ ७ ॥ न चैता-
 नन्वबुध्यत मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु
 तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । मही-
 तलस्था मुनयः शरोरंगतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विस्मिरे-
 विमज्जान्तैर्विसन्धिभिः । आक्रीणैरावभौ भूमिः शङ्खानामिव
 राग्निभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविद्धैश्च श्रुवैर्भग्नेस्तथैव च । विक्रीणै-
 रस्त्रिहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ ११ ॥ निखाध्यायवपट्कारं
 नष्टयन्नोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम्
 ॥ १२ ॥ एवं संच्छीयमाणाय मानवा मनुजेश्वर । आत्मव्राणपरा
 भीताः प्राद्ववन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्बुद्धाः प्रविविध-
 निर्भरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्दिग्ना भयात् प्राणान्
 समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महेश्वासाः भूराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चैता-
 नधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् । अयं जग्मुश्च परममाजग्मुः
 क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्युपगमं जाति नष्टयन्नोत्सवक्रियी ।
 आजग्मुः परमानात्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
 नहेन्द्राय भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । शरण्यं शरणं देवं नारायण-
 भजं विभुम् ॥ १८ ॥ तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्ते तद्गोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः सृष्टा
 च कर्त्ता च हर्त्ता च जगतः प्रभो । त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेदं
 यच्च नेहति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
 क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगद्दर्थं समुद्धृता ॥ २१ ॥ आदिदैव्यो
 महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा संहतः
 पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वलिश्चापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्यादुभ्रं मितस्तथा ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव
विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादीनि कर्माणि वेषां संख्या न
विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वां
देवदेवेश लोकायं आपयामहे । रक्ष लोकांश्च देवांश्च यक्रुद्ध
महती भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तोत्रे
द्व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

द्वा जचुः । तव प्रसादाद्वर्जन्ते प्रजाः सर्वायतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १ ॥ लोका स्तेवं
विवर्जन्ते क्षन्त्योन्त्यं समुपाश्रिताः । तत्प्रसादान्निरुद्धिनास्त्वयैव
परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च
ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति । ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं
क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ तत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥

विष्णुस्वाच । विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवताञ्चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति
विख्यातो गणः परमदारुणः । तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत् सर्वं
प्रमाथितम् ॥ ७ ॥ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविश्योद्धिं
घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् । उक्तादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रन्ति
ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राययगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्येन
विना को हि शक्नोऽन्योऽर्षवशोषणे । अन्यथा हि न शक्यास्ते

विना सागरमोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना
समुदाहृतम् । परमेष्ठिनमाज्ञाय अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानमग्निमि-
द्वैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणि-
मचुप्रतम् । आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा जघुः । नहुषेनाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
भ्रंशितस्य सुरैश्चर्यात् स्वर्लोकाल्लोककण्ठकः ॥ १५ ॥ क्रोधात्
प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विस्मयः
शैलो न बद्धते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यार्दिताः
प्रजाः । तामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥
अस्माकं भयभीतानां नित्यमो भगवान् गतिः । ततस्त्वार्त्ताः प्रया-
चामो वरं त्वं वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
त्रयधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं सहसा विस्मयः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच । अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २ ॥ तन्तु दृष्ट्वा तथा विस्मयः
शैलः सूर्यमथाब्रवीत् । यथा हि मेरुर्मवता नित्यशः परि-
गम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणस्य ज्ञायते मामेवं कुरु भास्कर । एरमुक्त-
स्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मेच्छया शैल
करोम्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्मितं
जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः । सूर्या-
चन्द्रमसोर्मार्गं रोडुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः संहिताः

सर्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुस्पाय-
तस्तं न च स्रुतेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अद्याभिजग्मुर्निमाय-
मस्थं तपस्विनं धर्मभृताम्बरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यवन्तं
तच्चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा जनुः । सूर्याचन्द्रमसोर्भागं नक्षत्राणां गतिस्तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्नो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्माद्दिनं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्ग-
मिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मि
दिशं कार्य्येण केनचित् ॥ १२ ॥ यावद्भागमनं मच्चं तावच्चं
प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वदस्व कामतः ॥ १३ ॥
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येऽनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
द्देशाद्वास्मिन् निवर्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वर्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां तं परिपृच्छसि ॥ १५ ॥
कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्वे निरूदिताः । अगस्त्यादर-
मासाद्य तन्मे निगदतः शृणुः ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा
भैरावस्त्विदब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्त्वास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥ एवं लयेच्छाम
कृतं हि कार्य्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम
सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविदिषस्तान् ॥ १८ ॥ त्रिदशानां
वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
नाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
ताम्पतिम् । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषास्तथा । अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टु-
कामास्तदद्भुतम् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीम-

निःस्वनम् । नृत्यन्तमिव चोर्मीमिर्वल्गन्तमिव वायुन । २२ ॥
 हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च । नानाग्राहसमाकीर्णं
 नानादिजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्व-
 महोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥
 इति आरन्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
 चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लोमश उवाच । समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-
 हितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् । भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं
 संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-
 द्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्य-
 पूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
 त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स
 पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्य्येषु मदत्सु सर्वशः । दिव्यैश्च
 पुष्पैरवकौर्त्यमाणो महार्णवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
 कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य
 दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जह्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महावलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः । न सेहिरे
 वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः । चक्रुः सुतुमुलं युद्धं
 मुहूर्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावि-
 तात्मभिः । यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिस्तृहिताः ॥ १० ॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशीभन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ हतशेषास्ततः केचित् कालेया
मनुजोत्तम । विदार्थं वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२ ॥
निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टुर्विविधै-
र्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ खत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः
प्राप्तं महत् सुखम् । लत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-
विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनस्तृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तद्वि मया तीयमुपा-
योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्विचित्र-
मास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षिर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥
विस्मिताश्च विप्रणायकभूतुः सहिता सुराः । परस्परमनुज्ञाय
प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मु-
र्यथागतम् । त्रिदशा विष्णुना सार्द्धमुपजग्मुः पितामहम् ॥ १९ ॥
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । जचुः प्राञ्जलयः सर्वे
सागरस्याभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे

पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

लोमश उवाच । तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १ ॥ महता काल-
योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्षाबः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महा-
राज्ञो भगौरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं
मुने । कथं समुद्रः पूर्य्य भगौरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिक्षाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र
राज्ञाञ्चरितमुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महा-
त्मना । कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । द्रुक्षाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स ह्येहयान्
समुत्साद्य तालजङ्गाश्च भारत । वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्य-
मन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्य्यं त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैव्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपति-
स्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः
॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः । आससाद्
महात्मानं त्र्यचं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवमीशानं
पिनाकिं शूलपाणिनम् । त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बद्धरूपमुमापतिम्
॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः । प्रणिपत्य
महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह
सभार्थ्यं नृपसत्तमम् । यस्मिन् वृतो मुहूर्त्तः स हं त्वयि नृपते
वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः । एकस्यां
सम्भविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं
यास्यन्ति पार्थिव । एको वंशधरः शूरः एकस्यां सम्भविष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं स्रष्टृत्वेवान्तरधीयत । स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्ट-
मनास्तदा । तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्य्यं कमललोचने ॥ १८ ॥
वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ सम्भूवतुः । ततः कालेन वैदर्भी
गर्भालाबुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैव्या च सुषुप्ते पुत्रं कुमारं देव-
रूपिणम् । तदालाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥
अथान्तरीक्षाच्छ्राव वाचं गम्भीरनिखनाम् । राजन् मा

साहसङ्गापीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य
वीजं यत्नेन गोप्यताम् । स्त्रीपस्त्रेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागयः
॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत । महा-
दिवेन दिष्टं ते पुत्रजन्य नराधिप । अनेन क्रमयोगेन मा ते
बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने

षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ अर्द्धधृज्भरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा
वीजं वीजं नराधिपः । घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे
ततः ॥ २ ॥ धात्रीयैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः
कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि
तस्याप्रतिभतेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः । बह्वलाच्चावजानन्तः
सर्वान् लोकान् सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा
गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि गूराः समरपालिनः
॥ ६ ॥ बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः । ब्रह्माणं
शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७ ॥ तानुवाच महाभागः
सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्द्धं यथा-
गतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु
ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर । पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथा-
गतम् ॥ १० ॥ ततः काले बह्वतिथे व्यतीते भरतर्षभ । दीक्षितः
सगरो राजा हयमेघेन वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं

पुत्रैः सुपरिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्श-
 नम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते
 सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितु-
 राचखुरदृश्यं तुरगं हृतम् । तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत
 वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वं पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः
 सर्वे समुपेत्य परस्परम् । नाध्यमच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च
 ॥ १६ ॥ आगम्य पितरञ्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः । ससमुद्र-
 वनहीपा सनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन
 मही नृप । अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च । श्रुत्वा तु वचनं
 तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांस्तदा
 दैववशान्नृप । अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ॥ २० ॥
 यच्चीयं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः । प्रतिशृज्य तु
 सन्देहं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृत्स्नां
 विजितुमुपचक्रुः । अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम्
 ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुहालै-
 र्ऋषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमाश्रिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सहितैः
 सागरैर्वरुणालयः । अगच्छत् परमामार्तिं दीर्यमाणः सम-
 न्ततः ॥ २४ ॥ असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त-
 नादमकुर्वन्त बभ्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ क्षिन्नशीर्षा विदे-
 हाश्च भिन्नलगस्थिसन्धयः । प्राणिनः समदृश्यन्त शतशीऽथ
 सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 व्यतीतः सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः
 पूर्वोत्तरे दिशि समुद्रस्य महीपते । विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः
 सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ।

कपिलञ्च महात्मानं तेजोराघिमनुत्तमम् ॥ २८ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम् । ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्र-
हृष्टतनूस्त्रहाः ॥ २९ ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संकुद्वाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ३० ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः । वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ ३२ ॥ तान् दृष्ट्वा
भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः । सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै
न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिसुखोद्गतम् ।
सुहृत्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ३४ ॥ अंशुमन्तं
समाह्वय असमञ्जसतं तदा । पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ ३५ ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य सत्कृते निधनं गताः ॥ ३६ ॥ तव चापि
पिता तात परित्यक्तो मयानघ । धर्मं स्वं रक्षमाणेन पौराणां
हितमिच्छता ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्म-
जम् । त्यक्तवान् दुस्वयं वीरं तस्मै ब्रूहि तपोधन ॥ ३८ ॥

लोमश उवाच । असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं ग्रैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ३९ ॥ गलेषु
क्रोशती गच्छ नद्याञ्चिद्वेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजग्मु-
र्भयशोकपरिप्लुताः ॥ ४० ॥ सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः
स्थिताः । त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४१ ॥
असमञ्जोभयाद्द्वोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
घोरं नृपतिसत्तमः ॥ ४२ ॥ सुहृत्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादय सुतो मे विप्रवास्यताम् ॥ ४३ ॥
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधौयताम् । एवमुक्ता नरे-

न्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथा-
ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना
॥ ४६ ॥ पौराणां हितकाभेन सगरेण विवासितः । अंशुमांस्तु
महेष्वासी यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कौत्तप्रमानं
निदीध से ॥ ४३ ॥

सगर उवाच । पितुश्च तेऽहं त्वाग्निं पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
यत्प्रविष्टाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ हयस्यानयनात् पौत्र नरकान्मां
समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
दुःखात्तं-दिशं यत्न वै दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
प्रविवेश ह ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलन्तुरगञ्च तम् ।
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमपि सत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा
भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-
मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ।
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यत्नकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
वव्रे पितृणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि
क्षमा च धर्मश्च सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्राश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ हयं नयस्व
भद्रन्ते यच्चियं नरपुङ्गव । यत्नः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आज-
गाम हयं गच्छ यत्नवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः
पादौ सगरस्य महात्मनः । स्तब्धिं तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवे-
दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तच्चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटसुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो
 राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तञ्च सम्पूज्य समापयत् तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तवज्रः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रयास्य सुचिरं
 कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समाविश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेख-
 लाम् । प्रशयास महाराज यथैवास्थ पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां
 निधनं महत् । पर्येतप्यत दुःखिन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्ट-
 मानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्त्यक्तः ॥ ६९ ॥ अभि-
 प्रियं तु तं राज्यं दिलीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाञ्जगाम त्रिदिवं कालयोगिन भारत ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेष्वासयज्ञवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनीषननन्दनः ॥ १ ॥ संशुश्राव महाबाहुः
 कपिलेन महात्मना । पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिम-
 वत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा
 दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं तपोत्तमम् ॥ ४ ॥
 शृङ्गैर्वज्रविधाकारैर्धातुमद्भिरलङ्कृतम् । पवनालम्बिभिर्मन्त्रैः परि-

पित्तं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनितस्यैव प्रासादैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनैश्च विचि-
 त्राङ्गैः कूजङ्घ्रिविविधा गिरः । भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दातृहैर्जल-
 कुक्कुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः । चकोरै-
 रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मि-
 नीभिश्च संकुलम् । सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलङ्घृतम् ॥ ९ ॥
 किन्नरैरप्सरोग्भिश्च निषेवितशिलातलम् । दिग्वारणविषाणाग्रैः
 समन्तादुष्टृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
 कुलम् । विप्रोत्प्लुण्णभुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
 कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम् । कचिद्वनपुष्पाभं हिम-
 वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो धीरं समा-
 श्रितः । फलमूलाम्बुसंभक्षः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ सम्प्र-
 सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा
 मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच । किमिच्छसि महाराज भक्तः किञ्च ददानि ते ।
 तदुब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
 वाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
 नदि ॥ १६ ॥ अन्वेषमानास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् । षष्टि-
 स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं
 देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गं
 वासो न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभि-
 प्रिच्यसि । तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥
 स्वर्गं नय महभागे भूतपितृन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि
 त्वामहं वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एवच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-
 स्कृता । भगौरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्वयं
पतन्त्या गगनाद्भुवम् ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धार-
यितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रचुरतां देवः
शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितृणां
हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः
॥ २५ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् । तपस्तौब्र-
मुपागम्य कालयोगिनं केनचित् ॥ २६ ॥ अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया
धारणे नृप । स्वर्गं वासं समुद्दिष्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये
महाबाहो गगनात् प्रचुरतां शिवाम् । दिव्यां देवनदीं पुण्यां
लत्कृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपा-
गमत् । ततः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा
नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां
नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिषिष्टपात् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो
भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यजला रम्या राक्षा समनु-
चिन्तिता ॥ ६ ॥ ईशानञ्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा चुरतां ।
तां प्रचुरतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्वं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वो-
रगयक्षाश्च सभाजमुद्दिदृशुः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिम-
वतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्धतमहावर्त्ता मौनग्राहसमाकुला । तां

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ८ ॥ ललाटद्वये
 पतितां मालां मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्
 समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुञ्जाकूलजला चंसानामिव पङ्क्तयः ।
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रखलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-
 पटसंवीता मत्तेव प्रमदाब्रजत् । क्वचित् सा तोयनिनैर्नन्दन्ती
 नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुवहन् कुर्वन्ती गगना-
 च्रुता । पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व
 महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहम् । तदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ प्लावनायं
 नरयेष्ठ पुण्येन सलिलेन च । गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो
 लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतयेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
 समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गाया सहितो नृपः ॥ १७ ॥ पूरयामास
 वेगेन समुद्रं वरुणालयम् । दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनु-
 कल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूर्यमनोरथः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणायं
 समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता । समुद्रश्च यथा पोतः कारणायं
 महात्मना ॥ २० ॥ वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
 नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरत-
 र्पम । नन्दापरनन्दाञ्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स
 समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यान्यद्भुतान् भावान् ददर्श

सुबहन् नृपः ॥ २ ॥ वागायत्रा भवन्मेधा उपलाय सहस्रशः ।
नाशक्रुवंस्तमारोढुं विप्रसमनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं ववौ
तत्र नित्यं देवश्च वर्षति । स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च
दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मन्दि-
काश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिधातिकाः ॥ ५ ॥ निर्विंदो जायते तत्र
गृहाणि स्मरते जनः । एवं बहुविधान् भावानद्भुतान् वीक्ष्य
पाण्डवः । लोमशं पुनरेवाथ पथ्यं पृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षण ।
तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नृषभकूटेऽभू-
दप्रभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कीपनो
भृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कीपाहिरिसुवाच ह ॥ ८ ॥
य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा । वातञ्चाह्वय मा
शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन
वार्यते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ १० ॥
कृतानि कानिचित् क्रीधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां
त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा
पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः
॥ १२ ॥ दुर्गञ्चक्रुरिमं दिशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति
कौन्तेय नरा गिरिसमं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्रुवन्मभिद्रष्टुं कुत
एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ॥ १४ ॥
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
यज्ञानाजर्जस्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
ऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णं च भूरियम् ॥ १६ ॥
धूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चैव विशास्यते । देवाश्च ऋषयश्चैव वस-
न्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्य-
वाहनः । इहाप्नुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुरुश्रेष्ठाभिषिक्तं वै तस्मात् कुरु सद्धानुजः । ततो नन्दापुताङ्गस्त्वं
कौशिकीमभियास्यसि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्त-
मनुत्तमम् । ततस्तत्र समाप्नुत्य गात्राणि सगणो नृपः । जगाम
कौशिकीं पुण्यां रम्यां श्रौतजलां शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आश्रमश्चैव
पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः । ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी
संयतेन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसा यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्या भयादस्य ववर्ष बलवत्तदा ॥ २३ ॥ मृग्यां जातः स
तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः । विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं
महत् ॥ २४ ॥ निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्ता ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सवित्रीं सविता यथा ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपा-
त्मजः । विरुद्धे योनिर्संसर्गं कथञ्च तपसा युतः ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च
भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः । अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष
बलवत्तदा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो भृगभूतस्य तस्य वै ॥ २८ ॥ लोमपादश्च
राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाक-
शासनः ॥ २९ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोऽर्द्धशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ ३० ॥

लोमश उवाच । विभाण्डकस्य विप्रर्षिस्तपसा भावितात्मनः ।
अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्री यथा जात
ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥ महार्हस्य महातेजा बालः स्वविर-
सम्मतः । महाऋदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ॥ ३२ ॥
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मितः । तस्य रेतः प्रच-
स्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ॥ ३३ ॥ अप्सूपस्यसतो राजन् मृगी

वेष्ट्याः सर्वत्र निष्ठातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-
 मृषेः पुत्रमानयध्वसुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम
 शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च शपथभीताश्च योषितः ।
 न शक्यसूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ५२ ॥ तत्र लेका
 जरद्योषा राजागमिदमब्रवीत् । प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं
 तपोधनां ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतास्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः शच्यास्यानयितुमृष्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्याः सर्व-
 मभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः । धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि
 विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काशित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

लोमश उवाच । सा तु नाव्याश्रमञ्चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 सन्देशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलेर्वृक्षैः
 कृत्रिमैरुपशोभितैः । नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २ ॥
 अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम् । चक्रे नाव्याश्रमं
 रस्यमङ्गुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निवध्य तां नावमदूरे
 काश्यपाश्रयात् । चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै सुतेः
 ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेष्ट्यां समाधायितिकार्यताम् । दृष्टान्तरं
 काश्यपस्य प्राहिणीदुदिसम्पताम् ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला
 तपोनिलस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः
 सुतम् ॥ ६ ॥

वेष्ट्योवाच । कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूल-

फलं प्रभूतम् । कच्चिद्वाग्रमते चायमेऽस्त्रिंस्त्वां वै द्रष्टुं सास्पृत-
मागतोऽस्त्रि ॥ ७ ॥ कच्चित्तपो वर्द्धते तापसानां पिता च ते
कच्चिदहीनतेजाः । कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित् स्वाध्यायः
क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये
चाहं लामभिवादनीयम् । पादं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथा-
धर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां वृधामासुख यथोपजोषं
कुशाजिनेनावृतायां सुखायाम् । क्व चायमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मं यरसि हि दिववत्त्वम् ॥ १० ॥

वेश्मिवाच । समायमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिभं
परेण । तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं मे न चोदकं पादमुपस्पृशामि
॥ ११ ॥ भवता नामिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्नया । व्रतमेतादृशं
ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भक्षा-
तकान्यामलकानि चैव । करुषकाणीद्बुद्धधन्वनानि पिप्पलानां
कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा भक्षा-
ण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ १४ ॥ तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि । ददौ च मात्स्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ॥ १५ ॥ पेयाणि चाग्रपाणि
ततो सुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव । सा कन्दुकेनारमतस्य
मूले विभज्यमाना फलिता लतेव ॥ १६ ॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेव-
माणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम् । सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान्
सुपुष्पितानवनाभ्यावभज्य ॥ १७ ॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षिः । अयर्थ्यशृङ्गं विवृतं समीक्ष्य पुनः
पुनः पौड्य च कायमस्य ॥ १८ ॥ अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम

कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् । तस्यां गतायां मर्द्देन मत्तो
 विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः । तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्चस-
 न्नात्तस्त्रपो बभूव ॥ १९ ॥ ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो
 रोमभिरानखाग्रात् । स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः
 काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥ सोऽपश्चदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्त-
 मेकं विपरीतचित्तम् । विनिश्चसन्तं मुहूर्तार्द्धदृष्टिं विभाण्डकः
 पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
 कच्चिद्भुतञ्चाग्निहोत्रं त्वयाद्य । सुनिर्निक्तं सुकुक्षुवं होमधेनुः
 कच्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवासि
 पुत्र चिन्तापरश्चापि विचेतनश्च । दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं
 नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागताऽभूत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने

एकादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ऋक्षो
 नातिदीर्घो मनस्वी । सुवर्षवर्षः कमलायताक्षः स्वतः सुराणा-
 मिव शोभमानः ॥ १ ॥ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुश्लक्ष्णकृष्णा-
 चिरतौव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जु-
 ग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभाजते
 विद्युदिवान्तरीक्षे । द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजात-
 रोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यस्थ स नाभिदेशे कटिस्थ
 तस्यातिकृतप्रमाणा । तथास्य चीरान्तरतः प्रभाति हिरण्ययो
 मेखला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं
 बादयोः संप्रभाति । पाण्योश्च तद्वत् स्वनवन्निवद्धौ कलापका-

वक्षमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति
हंसाः सरसीव मत्ताः । चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि
तदन्वम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्त्रञ्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं
ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कीकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृणुतो
मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समी-
रितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्य-
माणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताद्यापि जटा विभक्ता द्वैधी-
कृता मातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समा-
वृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमयो विचित्रं
समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्च अभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवाथ धूर्त्तः । तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः
परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्णाभ्यवनास्य वक्त्रम् । वक्त्रेण वक्त्रं पणिधाय शब्द-
ञ्चकार तन्मेजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पादं बद्ध-
मन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मया हृतानि । एवं व्रतोऽस्मीति च
मामवोचत् फलानि चान्यानि स चाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि
फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां
त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि
चैवातिरसानि मच्चं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीलैव यान्य-
भ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्रुलितेव आसीत् ॥ १५ ॥ इमानि
चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि
प्रकीर्त्यह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि
तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तज्जेह नित्यं परिवर्त्तमानम् ॥ १७ ॥
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।

द्रुक्काम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यार्थधर्मा । चर्त्तुं
तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभाण्डक उवाच । रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण
तेनाद्भुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्याण्यतिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपस-
श्चिन्तयन्ति ॥ १ ॥ सुखरूपरूपाणि च तानि तात प्रलीभयन्ते
विविधैरूपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि
मुनीन् वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान्
प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारा-
स्तापसस्तान् पश्येत् ॥ ३ ॥ असज्जनेनाचरितानि पुत्र पाना-
न्यपेयानि मधूनि तानि । मात्यानि चैतानि न वै मुनीनां
स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४ ॥

लोमश उवाच । रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं विभा-
ण्डकस्तां मृगयाम्भव । नासाद्यामास यदा त्रपहेण तदा
स पर्याववृते अमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्त्तुं विधिना आवणेन । तदा पुनर्लीभयितुं जगाम
सा वेशयोषा मुनिमृष्यशृङ्गम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तामृष्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् । प्रोवाच चैनां भवतोऽयमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन् काश्यपस्यैक-
पुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरूपायै-
राजम्, रङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
सन्तारितां नावमयातिशुभ्राम् । नीरादुपादाय तथैव चक्रे
नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९ ॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य
राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । दृढ्यं देवं सहसा प्रहृष्ट-

मापूर्यमाणञ्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम् । क्रोधप्रतीकारकरञ्च चक्रे गायैव
मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रगृही महर्षि-
र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-
र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणञ्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां
महर्षि दासाः स्म सर्वे तव वाचि वद्धाः ॥ १३ ॥ अयोपायात् स
मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न
तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन
विदार्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् । जगाम चम्पां प्रति
ध्वज्यमाणस्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५ ॥ स वै श्रान्तः क्षुधितः
काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै
र्विधिवत् पूज्यमानो राजैव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य
सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्य गोपाः । जचु-
स्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु
देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृणुन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्त-
भूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स
पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् । शान्तां
स्तुषाञ्चैव ददर्श तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च
घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताञ्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार
तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र
निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः । जाते तु पुत्रे
वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स
तदवः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । शान्ता
चैनं पथ्यचरन्नरेन्द्र खि रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥ अरु-
न्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् । नलस्य

वादमयन्ती यथाभूद्यथा शची बज्रधरस्य चैव ॥२३॥ नारायणी-
वन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुहलस्याजमीढ । तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्तरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्यायमः
पुण्य एषोऽवभाति महाऋदं शोभयन् पुण्यकीर्तिः । अत्र स्नातः
कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय । आनुपूर्वेण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स
सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप । नदीशतानां पञ्चानां
मध्ये चक्रे समाप्रवम् ॥२॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाच्छरणमेत्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समु-
पायुक्तं यन्नियं गिरिशोभितम् । उत्तरं तीरमेतद्धि सततं दिज-
सेवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै
ऋषयोऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६ ॥ अद्रैव रुद्रो राजेन्द्र
पशुमादत्तवान्मखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ । मा परस्व-
मभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वशीः ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् । दृष्ट्वा चैनं तर्पयित्वा मानया-
ञ्चक्रिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशी रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं
सवैभ्यो भागीभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य

शाश्वतम् ॥ ११ ॥ इमां गायामत्र मायन्तृपः स्मृति यो नरः ।

देवयानोऽस्य पत्न्याश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैतरणीं सर्वं पाण्डवा द्रौपदी
तथा । अवतीर्थ्य महाभागास्तर्पयाच्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपसृष्टेह विधिवदस्यां नद्यां तपो-
वलात् । मानुषादस्मि विप्रयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४ ॥ सर्वान्
लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत । वैखानसानां जपतामेष
शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । त्रिभूतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोद्येनं तुशीमास्व विशास्यते ॥ १६ ॥ एतत्
स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्व-
कर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्देता कश्यपाश्च
महात्माने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपिता
लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कञ्चैचि-
द्वाप्तुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २० ॥

विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः । प्रसायदाम्बभूवाय
ततो भूमिं विशास्यते ॥ २१ ॥ ततः प्रसृज्वा पृथिवी तपसा तस्य
पाण्डव । पुनरुन्मज्य सलिलाद्देदीक्षुपा स्थिता वभौ ॥ २२ ॥
सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज
वीर्यवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी
समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥
अहञ्च ते स्वस्थयनं प्रयोज्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽयम् । स्पृष्टा
हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविश्यत्याजमीदृ ॥ २५ ॥ ओ
नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश
सागरे लवणाश्रयि ॥ २६ ॥ अग्निर्मितो योनिरापोऽयं देव्यो

विष्णोरेतस्त्वमृतस्यस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदी-
मिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोघा विष्णोरमृतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डवं सत्यवाक्यं ततो-
ऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनि-
रपाम्बतिः । कुशाग्रैणापि कौन्तेय न प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्वस्थयनो महात्मा युधिष्ठिरः
सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाद्य
निशामुवास ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने
चतुर्दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र तामुषिलैकां रजनीं पृथिवी-
पतिः । तापसानां परञ्चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ लोमश-
स्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् । भृगूनङ्गिरसश्चैव
वाग्निष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् सजेत्य स राजर्षिरभिवाद्य
कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमपृच्छद्भक्तव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा
तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टु-
मिच्छामि भार्गवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच । आयानेवासि विदितो रामस्य विदिता-
त्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥
चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां रात्र्यां व्यती-
तायां भवित्री श्वश्रुर्दृष्टो । तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिह्वा
जटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महा-
बलम् । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयत्यय यथा रामेण निर्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं
केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्त-
मम् । भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य
जामदग्न्यास्य चरितं देवसम्मितम् । हैहयाधिपतेश्चैव कार्त-
वीर्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपति-
र्हतः । तस्य बाह्यमतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु
पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महा-
त्मानः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्द्दे
देवान् बचांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडया-
मास सर्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूत-
रक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधि-
पतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ अचीरहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।
ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्तवीर्य-
विनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण
निवेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्वं भगवान् लोकपूजितः ।
जगाम वदरीं रम्यां स्वमेवायममण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः
सुमहाबलः ॥ २० ॥ गाधोति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ॥ २१ ॥ ऋचीको
भार्गवस्ताञ्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं
संश्रितव्रतम् ॥ २२ ॥ उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्प्र-
वर्तितम् । एकतः श्यामकर्माणां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २३ ॥
सहस्रं वाजिनां शुक्लमिति विद्धि दिजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव । दिया मै दुहिता चैव सहि-
धाय महात्मने ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । एकतः श्यामकर्ष्मणां पाण्डुराणां तर-
स्विनाम् । दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ २५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्र-
वीत् । एकतः श्यामकर्ष्मणां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६ ॥
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्यं मे प्रदीयताम् । तस्मै प्रादात्
सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ॥ २७ ॥ तदश्वतीर्थं विख्यात-
मुख्यता यत्न ते हयाः । गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं
तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिः सुताञ्चास्मै जन्याश्वासन् सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रन्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ २९ ॥ धर्मेण लब्ध्वा
तां भार्याऋचीको हिजसत्तमः । यथाकामं यथाजोषं तया रेमे
सुमध्यया ॥ ३० ॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१ ॥ भार्यापती
तमासीनं गुरुं सुरगणाञ्चितम् । अर्चिता पर्युपासीनौ पाञ्चली
तस्थतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्तुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेष्टितम् ॥ ३३ ॥ सा वै
प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् । आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसा-
दञ्च चकार सः ॥ ३४ ॥

भृगुरुवाच । ऋतौ लब्ध्वैव मातां च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गितां पृथग्वृक्षौ साश्वत्यं लभुडुस्वरम् ॥ ३५ ॥ चरुहय-
मिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च । विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन
साधितम् ॥ ३६ ॥ प्राप्तित्वं प्रयत्नेन चेत्युक्त्वादर्शनं गतः । आलि-
ङ्गने चरोत्यैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भग-
वान् काले वज्रतिथे गते । दिव्यज्ञानाद्दिदित्वा तु भगवानागतः
पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महास्तेजा भृगुः सत्यवतीं स्तुषाम् ।

उपयुक्तशुभं द्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३९ ॥ विपरीतेन ते
 सुभ्रु माता चैवासि वञ्चिता । ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो
 भविष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥ ततः
 प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेद्दीदृक्
 कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव-
 प्रतिनन्दिता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥ ४३ ॥
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् । स वर्द्धमानस्तेजस्वी
 वेदस्याध्यायनेन च ॥ ४४ ॥ बह्वृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यव-
 र्त्तत । तन्तु कृत्स्नो धनुर्विदः प्रत्नभाङ्गरतर्षभ । चतुर्विधानि
 चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ
 पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महा-
 तपाः । तपस्तेपे ततो वेदान्नियमादशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेन-
 जितं राजन्निगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै
 ददौ नृपः ॥ २ ॥ रेणुकान्तुथ सम्प्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमारा-
 खलारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसी-
 ज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका
 स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम
 मार्त्तिकावतकं नृपम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यद-
 च्छया ॥ ६ ॥ क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्षिन्नाश्वसि विचेतना । प्रविवेशाश्रमं तस्ता तां वै
 भर्तात्तु बुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्मणा लक्ष्म्या
 विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमणुन्नाम नामतः । आजगाम सुप्रे-
 णश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्यां भगवान् वधे
 मातुरचोदयत् । न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११ ॥
 ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्तायेतनां जङ्गः । मृगपक्षिस-
 धर्माणः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात्
 पश्चादाश्रमं परवीरहा । तमुवाच महाबाहूजमदग्निर्महातपाः
 ॥ १३ ॥ जहौमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां हृथाः । तत
 आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य
 महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्न-
 श्चाप्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ ममेदं वचनात्तात हतन्ते कर्म दुष्करम् ।
 हृणीष्व कामान् धर्मञ्च यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६ ॥ स वज्रे
 मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च बधस्य वै । पापेन तेन चास्पृशं भ्रातृणां
 प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥ १८ ॥ कदा-
 चित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानूपपतिर्वीर
 कार्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥ तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समा-
 चयत् । स युद्धमदसम्मतो नाभ्यनन्दत्तथाचैनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य
 चाश्रमात्तस्माद्धीमधेनोस्तथा बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या
 वभञ्ज च महादुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदावष्ट
 पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥
 स मृत्युवशमापन्नं कार्तवीर्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य
 भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ चिक्षेद निमित्तैर्भस्त्रैर्बाहून् परिव-
 सन्निभान् । सहस्रसन्मिताव्राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा । अर्जुनस्याथ दायादा
रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्नि-
मुपाद्रवन् । ते तं जह्नुर्महावीर्य्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनायवत् । कार्तवीर्य्यस्य पुत्रास्तु
जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जम्भुर्यथागतमरि-
न्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गते ॥ २८ ॥ समि-
त्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-
मृत्युवशङ्कतम् । अनङ्गं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्निवधे
षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

राम उवाच । मम पराधातैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात वालिभैः ।
कार्तवीर्य्यस्य दायादैर्वने मृग इवेष्टुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
तात वर्तमानस्य सत्ये । मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेश्वनागसः
॥ २ ॥ किन्तु तेन कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः । अयुध्यमानो
दृढः सन् हतः शरशतैः शितैः ॥ ३ ॥ किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति
सचिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हलानपत्रपाः ॥ ४ ॥
लालथैवं सकरुणं वज्र नात्राविधं नृप । प्रेतकार्याणि सर्वाणि
पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरञ्चान्नौ रामः परपुर-
ञ्जयः । प्रतिजज्ञे वधञ्चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुद्धो-
ऽतिबलः सङ्गे शस्त्रमादाय वीर्य्यवान् । जज्ञिवान् कार्तवीर्य्यस्य
सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७ ॥ तेषाञ्चानुगता ये च क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्वानवामृदुनाद्रामः प्रहरताम्बरः ॥ ८ ॥
त्रिःसप्तकुलः पृथिवीं कुला निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके
पञ्च चकार रौधिरान् क्रूदान् ॥ ९ ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून्

भृगुकुलोद्भवः । साक्षाद्दर्शं चर्चिंशं स च रामं न्यवेदयत् ॥ १० ॥
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-
 मृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ ११ ॥ वेदीञ्चाप्यददद्भीमौ कश्यपाय
 महात्मने । दशव्यामायतां कृत्वा नावीक्षेधां विश्राम्यते ॥ १२ ॥
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डयस्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन्
 प्रस्थाताः खण्डवायनाः ॥ १३ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय
 महात्मने । तपः सुमहदास्थाय क्षत्रियान्तकरो नृप । अस्मिन्महेन्द्रे
 शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोक-
 वासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजञ्च सानुजम् ॥ १६ ॥ स तमा-
 नञ्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां
 चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७ ॥ आर्चिता जामदग्न्यं स पूजितस्तेन
 चोदितः । महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने

सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि
 रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित्
 क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहा-
 नुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम
 पारिचित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्नुत्य महानुभावः सन्त-
 र्पयामास पितॄन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदा-
 वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन्
 समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्याग्रधनुर्धरस्य निशम्य
तत् कर्म नरैरश्चक्यम् । संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां सुदं
पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णा-
सहायः सहितोऽनुजैश्च । सम्पूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेभे मही-
पाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु
तैश्चम्बुधरोत्तमस्य । दृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य सङ्गीर्तयामास
गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि
चान्यानि दहनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः सूर्पा-
रकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य दिशं स्वातं
पृथिव्यां वनमाससाद् । तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा
पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९ ॥ स तत्र ताम्रग्रधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शायत-
पीनवाहुः । ऋचीकपुत्रस्य तपस्त्रिसङ्घैः समावृतां पुण्यकृच्चैद-
नीयाम् ॥ १० ॥ ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च
तथाश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यघनेश्वराणां बिन्दुस्य विशो सवितु-
विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य
चैव । धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य
चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरा-
स्तथान्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनो-
हराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि
महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स सूर्पारक-
माजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह
मोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपा-
जगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्
पितृंश्च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोम-
शेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुमक्षः कुर्वन् क्षपाक्षः सु तदा-
भिषेकम् । समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेषां तपो धर्मभृता-

स्वर्गः ॥ १७ ॥ तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जना-
 र्हेनश्च । तौ सर्ववृष्णिप्रवपौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमौढम्
 ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीच्य भूमौ शयानान् मल-
 दिग्धमात्मान् । अनर्हतीं द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखितायुक्नुशु-
 रार्त्तनादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्हेनश्च कार्ष्णिञ्च
 श्चाश्वश्च शिनेश्च पौत्रम् । अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथा-
 धर्ममहीनसत्त्वः ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थास्तैः
 सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवार्य राजन्नुपा-
 विशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने
 च वासं परमप्रतीतः । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेशनं
 हृष्टमनाः शशंच ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि
 दृष्ट्वा सुकृष्णानतीव । नेत्रोद्धवं स्वं सुमुचुर्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारि
 महानुभावाः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णीययुधिष्ठिर-
 संवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णय-
 स्तथा । किमकुर्वन् कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि
 सर्वं महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सह-
 दश्च परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महो-
 दधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो
 गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः । वनमाली हली रामो बभ्राषि
 पुष्करेक्षणम् ॥ ४ ॥

बलदेव उवाच । न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोरधर्मश्च

पराभवाय । युधिष्ठिरो यत्र जटो महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति
 चीरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्योधनश्चापि मर्हो प्रधास्ति न चास्य भूमि-
 र्विवरं ददाति । धर्माद्धर्मश्चरितो गरौयानितीव मन्येत नरो-
 ऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुख-
 मात्तराज्ये । किन्तु कर्तव्यमिति प्रजामिः शङ्का मिथः सञ्ज-
 निता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मं धृतः
 सत्यधृतिः प्रदाता । चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च धर्मो धर्मादपैतस्तु
 कथं विवर्द्धत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विष्णे द्रोणश्च राजा
 च कुलस्य वृद्धः । प्रब्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पाप-
 बुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किन्नाम वञ्चत्यवनिप्रधानः पितृन्
 समागम्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्बक् चरितं मधेति पुत्रान-
 पापान् व्यपरोष्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रति पश्यति
 स किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
 प्रब्राज्य क्रौन्तेयमिति स्वराज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं समृद्धान् पितृ-
 लोकभूमौ चाभीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रवीर्यस्य
 सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरां-
 शान् पृथुलोहिताक्षानिमान् स पृच्छन् स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थापयत् यत् स वनं ह्यशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमात्तमस्तम् ॥ १३ ॥
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ।
 शुलैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि सकृत् समूहम् ॥ १४ ॥
 स क्षुत्पिपासाध्वक्लृप्तस्तारस्त्री समेत्य नानायुधवाणपाणिः । वने
 स्मरन् वासमिमं सुधीरं श्रेष्ठं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥
 न ह्यस्य वीर्यस्य बलेन कश्चित् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स शीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसृष्टत्स कुर्यात् ॥ १६ ॥
 प्राच्यान्पानेकस्थेन जित्वा वृकोदरः सानुचरात्रणेषु । स्वस्था-
 गमयोऽतिरथस्तारस्त्री सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्धुकुले व्यजबन्तृदेवान् समागतान् दाक्षिणात्यान् मही-
 पान् । तं पश्यतेमं सहदेवमय तरस्त्रिनं तापसवेगस्त्रपम् ॥ १८ ॥
 यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।
 सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यय मलाचिताङ्गः ॥ १९ ॥
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीबलादुत्पतिता सुता या । सेयं
 वने वासमिमं सुदुर्खं कथं सहत्यय सती सुखार्हा ॥ २० ॥ त्रि-
 वर्गमुखस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाञ्छिनोश्च । एषां
 सुराणां तनयाः कथन्नु वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१ ॥
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्य्यं सभातके सानुचरे निरस्त्रे । दुर्घो-
 धने चापि विवर्द्धमाने कथं न सौदत्यवनिः सशैला ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये
 एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

सात्यकिस्त्वाच । न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्
 तदेव सर्वं । समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह
 किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म
 समारभन्ते । तेषान्तु कार्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम
 यथा ययातिः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्याणि नाथाः
 स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कुच्छ-
 मवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कक्षादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नशाम्यौ
 च मया समेतौ । वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानभि-
 गम्य पार्याः ॥ ४ ॥ निर्वीर्यं साध्वय दृष्टार्हसेना प्रभूतनाना-
 युधचितवर्मा । यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सवान्धवो वृशि-
 बलामिभूतः ॥ ५ ॥ त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टये-
 स्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा । स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं त्वत् यथा

देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६ ॥ भ्राता च मे यः सु सखा गुरुश्च जना-
 ह्यनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरु-
 श्चाप्रतिकूलवाद् ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्माग्र-
 मणारणीयम् । तस्यास्त्रवर्षास्त्रहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि
 रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ क्रीडाच्छिरः सर्पविषाग्निक्लृपैः शरोत्तमै-
 रुन्मथितास्मि राम । खड्गेन चाहं निमित्तेन सङ्गेः कायाच्छिर-
 स्तस्य बलात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये
 दुर्योधनञ्चापि कुरुंश्च सर्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु भैमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नन्तमेकं कुरयोष-
 मुखानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान् शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणविकर्मकर्मकाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्यञ्च जया-
 त्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः । शम्भुः ससृतं सरथं
 भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात् प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जाम्ब-
 वतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि
 शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुत्तम ॥ १३ ॥ वृत्तीरुरत्यायत-
 पीनवाद्भरेतेन सङ्गेः निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शम्भुस्य
 महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा पविश्या-
 न्तरमस्य सङ्गेः को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा पविश्या-
 न्तरमस्य सङ्गेः को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणञ्च
 भीष्मञ्च महारथौ तौ सुतैर्वृतञ्चाप्यथ सोमदत्तम् । सर्वाणि
 सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवज्जिजालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम
 लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु । आत्तायुधस्योत्त-
 मवाणपाणेश्चायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धो-
 ऽप्यसिचर्मपाणिर्महौमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंघैः । कृतोत्तमाङ्गै-
 र्निहतैः करोतु कीर्णाङ्गुमैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १८ ॥ गदो-
 ल्मुको बाहुकभानुनोथाः शूरश्च सङ्गेः निशठः कुमारः । रणोत्त-

कटौ सारणचारुदेशौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १९ ॥ स-
 वृष्णिभोजान्धकयोधमुखा समागता सालतसरसेना । हत्वा
 रणे ताम् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशः स्फूर्तिमुपाकरोतु ॥ २० ॥
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्ब्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यद्योक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥
 अस्मत्प्रसूतैर्विशिखैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्वात्तराष्ट्रान् हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेतद्ब्रह्म ते वाक्य-
 मदीनसत्त्वं । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु भूमिं नेच्छेत् कुरु-
 णामृषभः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामान्न भवान्न लोभायुधि-
 ष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ
 पृथिव्यां त्रकोदरस्यैव धनञ्जयश्च । कस्मान्न कृतस्तां पृथिवीं
 प्रशासेन्माद्रीसुताभ्याञ्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चाल-
 पतिर्महात्मा सकेकयज्ञेदिपतिर्वयञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे समे-
 तास्तदैव सर्वे रिपवो हि व स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नेदञ्चितं माधव यद्ब्रवीषि सत्यन्तु मे
 रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णास्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णाञ्च वेदा-
 हमयो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रवीर वेत्स्यत्ययं
 माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वञ्च शनिप्रवीर सुयोधनं जेयसि
 केशवश्च ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वय दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नर-
 लोकनाथैः । धर्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः
 समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परि-
 खञ्ज्य शिशून् च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि
 तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३० ॥ विदुष्य कृष्णं त्वय धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोणीं

सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुवेन सोमेन विमिश्रतोयां
पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्यवास । द्विजातिमुखैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृष्णिगमने
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः १२०॥

लोमश उवाच । नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तपितः श्रूयते राजन् स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरि-
दक्षिणैः ॥ २ ॥ आभूर्त्तरयस्येह राजा वज्रधरं प्रभुं । तर्पया-
मास सोमेन हयमेघेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ वस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
मासीद्विरक्षयम् । वानसत्यञ्च भौमञ्च यद्द्रव्यं नियतं मखि ॥ ४ ॥
चप्रालयूपचमसाः स्थात्यः पात्राः सुचः सुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकैकस्य यूपस्य चप्राला-
योपरिस्थिताः । तस्य स्र यूपान यज्ञेषु भ्राजमानान् हिर-
ण्ययान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु
तस्य मखास्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंखियान् प्रत्यगृह्णन् द्विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लीके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंखिययाः स्र केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंखियं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संखियमेतद्वि यदितत् परिकीर्त्ति-
तम् । न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥
हिरण्ययीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा । ब्राह्मणास्तर्पयामास
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवीं चैत्ये-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशाम्यते ॥ १३ ॥
 स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य
 गच्छेत् पयोषाणां य उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र
 भ्रातृभिः सहितोऽच्युत । उपस्पृश्य महीपाह धूलपाप्मा भवि-
 ष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोषाणां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः
 सह । वैदूर्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समाजगाम
 तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो
 भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्रादददितं
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोक-
 ताम् । वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदां वतीर्थं च । सन्धिरेष नर-
 श्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १९ ॥ एतमासाद्य कौन्तेय सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । एष शर्यातिवृक्षस्य देशस्तात प्रकाशते ॥ २० ॥
 साक्षाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्या सह कौशिकः । चुकोप भार्गव-
 श्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संस्तम्भयामास च तं वासवं
 च्यवनः प्रभुः । सुकन्याञ्चापि भार्याञ्च राजपुत्रो मवाप्तवान् ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान् पाक-
 शासनः । किमर्थं भार्गवश्चापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २३ ॥
 नास्पृश्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सामपीथिनौ । एतत् सर्वं
 यथावत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्यानं

एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच । भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽमूच्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्थाणुमृतो महा-
तेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत् चिरं कालमेकदेशे विशा-
म्यते ॥ २ ॥ स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः । कालेन
महता राजन् समाक्रोर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृतो
धीमान् मृतपिण्ड इव सर्वशः । तप्यते स्र तपो घोरं वल्मीकेन
समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां
सहस्राणि चत्वार्यासन् परिग्रहः । एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या
नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिव्रता दिव्याभरणभूषिता ।
चंक्रम्यमाणा बल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमतीं
तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम् । वनस्थतीन् विचिन्वन्ती विजहार
सखीव्रता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदेनेन मदेन च । वभञ्ज
वनस्रक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरहितामेका-
मेकवस्त्रामलंकृताम् । ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्यु-
तम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः । चाम-
कण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोवलसमन्वितः ॥ ११ ॥ तामावभाषि कल्याणीं
सा चास्य न शृणोति वै । ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गव-
चक्षुषी ॥ १२ ॥ कौतूहलात् कण्ठकेन बुद्धिमोहवलात्कृता ।
किन्तु खल्विदमित्युक्ता निर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुध्यत्
स तथा बिद्धे नेत्रे परममन्युमान् । ततः शर्यातिसैन्यस्य शङ्क-
न्मूत्रे समावृणोत् ॥ १४ ॥ ततो रुद्धे शङ्कन्मूत्रे सैन्यमासीत्
सुदुःखितम् । तथागतमभिप्रेक्ष्य पथ्यप्रच्छत् स पार्थिवः ॥ १५ ॥
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापकृतमद्येह
भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्द्रुतं ब्रूत
माचिरम् । तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्वोपायैर्धनं कर्म भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः
 साम्ना चोग्रेण च खयम् ॥ १८ ॥ पर्यपृच्छत् सुहृदगं पर्यजानन्
 चैव ते । अनाह्वयं ततो दृष्ट्वा तत् सैन्यमसुखार्दितम् ॥ १९ ॥
 पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् । मयाटन्येह वल्मीके
 दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥ खयोतवदभिज्ञातं तन्नया विद्व-
 मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्यधात् ॥ २१ ॥
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्याथं
 प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाहालया यत्ते कृतं तत्
 क्षन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपाशं चवनो गार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्यसमायुक्तां
 लोभमोहवलात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन् दुहि-
 तरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै चवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च
 तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः
 पुरमाब्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनि-
 न्दिता । नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
 अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसूयिका । समाराधयत क्षिप्रं
 चवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
 द्वाविंशधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशवर्षिनो नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा
 दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव । जवतुः ससभिद्रुत्य नासत्या-

वञ्चिनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि
च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ सतः
सुकन्या सत्रीडा तावुवाच सुरोत्तमौ । शर्यातितनयां वित्तं
भार्यां मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्येतामब्रूतां पुन-
रेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता मताध्वने ॥ ५ ॥
भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत्सौदामिनी यथा । न देविष्वपि
तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना पर-
मास्वरवर्जिता । शोभयस्यधिक भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥
सर्वाभरणसम्पन्ना परमास्वरधारिणी । शोभसे त्वनवदाङ्गि नलेवं
मलपङ्क्तिनी ॥ ८ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवच्चिह्नितम् ॥ ९ ॥ असमर्थं
परित्राणे पोषणे च शुचिस्त्रिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरय-
सैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे मातृया यौवनं कृधाः ।
एवमुक्ता सुकन्यापि सुरौ ताविदम्ब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने
पत्यौ मेवं मां पथ्यंशङ्कियाः । तावब्रूतां पुनस्त्वेनाभावां देव-
भिष्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
ततस्तस्यावयोस्यैव वृणीष्वान्वतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समर्थे-
नैनमामन्वय पतिं शुभे । सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसङ्गस्य भार्ग-
वम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा
च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिनि ॥ १५ ॥ भर्ता सा समनु-
ज्ञाता क्रियतामित्यद्याब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः
क्रियतामिति ॥ १६ ॥ जचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विश्वतपः ।
ततोऽश्वश्रवणः शीघ्रं रूपार्थी प्रबिषेय ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि
तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा । ततो मुहूर्त्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते
सरसस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः
तुल्यवेशधरास्यैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १९ ॥ तेऽब्रूवन् संहिताः

सर्वं वृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीप्सितं भद्रे पतिले वर-
 वर्षिणि ॥ २० ॥ यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ।
 सा समीच्य तु तान् सर्वांस्तुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् । लब्ध्वा तु च्यवनी
 भार्यां वयो रूपञ्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ
 नासत्याविदं वचः । यथाहं रूपसम्पन्नो जयसा च समन्वितः
 ॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्यां बृद्धः सन् भार्याञ्च प्राप्तवानिमाम् ।
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपौथिनौ ॥ २४ ॥ मिषतो
 देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसो दिवं
 तौ प्रतिजग्मतुः । च्यवनश्च सुकन्या च सुरारिव विजङ्गतुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

त्रयोविंशत्यधिशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमश उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वयःस्थञ्चग्रवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्द्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १ ॥ च्यवनञ्च सुक-
 न्याञ्च दृष्ट्वा देवसुताविव । रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य
 महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्रुते मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो
 राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानव-
 कल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः । च्यवनस्य
 महाराज तदाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व-
 कामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 तत्रैनं च्यवनी राजन् याजयामास भार्गवः । अद्भुतानि च तत्रा-
 सन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अगृह्णाच्चग्रवनः सोममश्विनो-
 देवयोस्तदा । तमिन्द्रो वारयामास गृह्णाणं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । उभावितौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे
मतिः । भिषजौ द्विवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९ ॥

अथ उवाच । महोत्साहौ महात्मानौ रुपद्रुषिणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुर्मां मधवन् वन्दारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां
विशुधांशान्यान् कथं वै नार्हतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र
देवौ बिद्धि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मत्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच । एतदेव यदा वाक्यमान्ने ङ्घ्रति देवराट् ।
अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ अहीष्यन्तन्तु
तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा । समीक्ष्य बलमिदं देव इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्याय सोमन्त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमब्रुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्रय-
न्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्या-
मुत्तमं ग्रहम् ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं अचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाह्वं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तम्भ-
यित्वा अवनो जह्वे मन्त्रतोऽमलम् । कृत्यार्थो सुमहातेजा देवं
हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याथ सञ्जज्ञे मुनेस्तस्य तपो-
बलात् । मदो नाम महावीर्यो ब्रह्मकायो महासुरः ॥ १९ ॥
शरीरं यस्य निर्दृष्टमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्यास्यमभवद्गौरं
तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥ हनुरेका स्थिता तस्य भूभावेका
दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ २१ ॥
इतरे तस्य दशना बभूवुर्द्वयोोजनाः । प्रासादशिखराकाराः
भूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाह्वं पर्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रखिप बल्लं कालाग्निसन्निभम् ॥ २३ ॥ लेलिह-
ञ्जिह्वया वल्लं विद्युच्चपललोलया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्गस-

न्निव जगदन्तात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुमुपा-
द्वत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच । तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आद्यान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ मयात्सं-
स्तम्भितभुजः सुक्लृणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजश्रावणं
भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
सविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्प्रेष परो विधिः । जानामि चाहं विप्रैर्न मिथ्या
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ
लया । भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुक-
न्यायाः पितृश्रास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति । अतो मयैबहिहितं
तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्प्रेष यथे-
च्छसि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्यु-
र्व्यगमच्छीघ्रं सुमोच च पुरन्दरम् । मदञ्च व्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षिषु मृगयायाञ्च पूर्वसृष्टं पुनः
पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं नृपम् । बिभ्राय
वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारणे
विजहारानुकूलया । तस्यैतद्विजसङ्कुष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन् देवांश्च तर्पय । एतद्दृष्ट्वा
महीपाल सिकताक्षश्च भारत ॥ १२ ॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां
कुरु दर्शनम् । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं शनस्यु ॥ १३ ॥

स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत । सन्निर्हयो-
नरश्चेष्ट त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्व-
पापप्रणाशनः । अत्रोपसृष्टं चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् । सदाफलः सदा-
स्तोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चैत्याद्यैते वङ्गविधा-
स्त्रिदशानां युधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमस्तौर्धर्मप्रयः पर्युपासते ॥ १७ ॥
वेखानसा वालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि त्रीणि
पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्य
यथाकाममुपसृष्टम् । शान्तनुयात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः
॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् । इह
नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्चीकपर्वते
तेपुस्ताम् यजस्व युधिष्ठिर । इह ते वै चरन् प्राश्नन् प्रयश्च विशा-
स्यते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्त्रोताः कृष्णयेह तपोरतः । यमौ
च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
ष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव । एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजे-
श्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणयोर्द्ध्वमागताः । इह
तेऽप्यवसन्नाजन् चान्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणामृजु-
बुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
गणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्या पापभया-
पहा । अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् । साह-
द्विश्च कौन्तेय सोमको दत्ताम्बरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माम्हाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु
विश्रुतः । कथं जातो महाब्रह्मन् धौवनाश्वो नृपोत्तम ॥ १ ॥
कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः । यस्य लोकास्त्रयो
वश्या विशोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं
तस्य धीमतः । यथा माम्हातशब्दश्च तस्य शक्रसमख्यते । जन्म
चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । शृणुष्ववहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा माम्हातशब्दो वै लोकेषु परिगीयते । इच्छाकुवंशप्रभवो
युवनाश्वो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभि-
र्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्मभृताम्बरः ॥ ५ ॥
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुखैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजर्षिः
स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो
बभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥
स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविश्याश्रमं भृगोः ॥ ८ ॥ तामेव रात्रिं राजेक्ष महात्मा भृगु-
नन्दनः । इष्टिञ्चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥
सम्भृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलसो महान् । तत्रातिष्ठत्त राजेन्द्र
पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं
सुतम् । तं न्यस्य वेद्यां कलसं सुषुपुस्ते महर्षयः ॥ ११ ॥ रात्रि-
जागरणाच्छान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान् । शुष्ककण्ठः पिपा-
सार्तः पानीयार्थं भृशं नृपः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः
पानीयं सोऽभ्ययाचत । तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशत-
स्तदा ॥ १३ ॥ नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वायतः ।
ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवत
वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवशृजत् । स पीत्वा शीतलं तोयं पिपा-
सार्तो महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगमद्भीमान् सुमुखी चाभव-

तदा । ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निस्तोयं
तच्च कलसं ददृशुः सर्व एव ते । कस्य कर्मदमिति ते पथ्यपृच्छन्
समागताः ॥ १७ ॥ युवनाश्वो समेत्येवं सत्यं समभिपद्यत । न
युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्थापिता
ह्यापस्तपसा चैव सम्भृताः । मया ह्यवाहितं ब्रह्म तप आस्थाय
दारुणम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्थं तव राजर्षि महाबलपराक्रमम् । पहा-
वलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्येण
गमयेद्यमसादनम् । अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ॥ २१ ॥
अब्रह्मक्षणात्त्वया राजन् युक्तं कृतमद्य वै । न त्वय शक्यमस्त्राभि-
रेतत् कर्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं देवकृतं ह्येतद्यदेवं कृत-
वानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसम्भृताः । ताश्चस्त्वमात्मना
पुत्रमौदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं
परमाद्भुताम् । यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
गर्भधारणजं वापि न खिदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्णं
तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपाश्वं विनिर्भिय सुतः सूर्यं
द्वव स्थितः । निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ॥ २७ ॥
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शक्रो महातेजास्तं
दिदृक्षुरुपागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्य-
तीति किम् । प्रदेहिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ॥ २९ ॥
मानयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य
चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३० ॥ प्रदेहिनीं शक्रदत्तामास्वाय स
शिशुस्तदा । अवर्द्धत महातेजाः शिष्कूनाजंस्त्रयोदश ॥ ३१ ॥
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्वस्त्राणि चेश्वरम् । उपतस्थुर्महा-
राज ध्यातमात्रणि सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाभ धनुः शराः
शृङ्गोद्भवाश्च ये । अभेद्यं कवचञ्चैव सद्यस्तमुपशिञ्चिषुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिषिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मं व्यजयत्तोकां-
 स्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतचक्रं प्रावर्तत
 महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
 तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञै-
 दद्भुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चित्तैर्यो महातेजा धर्मान्
 प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्द्धासनं राजलज्जयवानमितद्युतिः ॥ ३७ ॥
 एकाहात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता शासना-
 देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूणां
 दक्षिणावताम् । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिद्ना-
 वृतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना । ब्राह्म-
 णानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवर्षि-
 क्याभनावृष्ट्यां महात्मना । वृष्टं शस्यविवृद्धार्थं मिषतो वज्र-
 पाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महाभैषः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजायतुर्विधा-
 स्तेन दाता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिता-
 चातितेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 पथ्य पुण्यतमे दिशि कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
 माख्यातं माम्हातुश्चरितं महत् । जन्म चाग्रं महीपाल यन्मां
 लं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन मह-
 र्षिणा । पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि माम्हातुपाख्याने

षष्ठविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्यैः स राजाभूत् सोमको वदता-
स्वर । कर्माण्यस्य प्रभावञ्च योतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच । युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन
महता तासु पुत्रं महीपतिः । कञ्चिन्नासाद्यामास कालेन महता
ह्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यततः । जन्तु-
र्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीयते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः
सर्वाः परिवार्य्य समाचते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्
विशाम्यते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिद्दृष्टत् स्मिचि ।
स दृष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखिन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्ता मातरः
सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः । प्रवार्य्य जन्तुं सहसा सशब्द
स्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्त्तनादं सहसा श्रुत्वा स महीपतिः ।
अमात्यपार्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्था-
पयामास किमेतदिति पार्थिवः । तस्मै क्षत्ता यथावत्तमाचचक्षे
सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्ताः पुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥ १० ॥ सान्त्वयित्वा तु तं
पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः । ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य
उपाविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । धिगस्त्रिहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ दुर्दं भार्याशतं
ब्रह्मन् परीक्ष्य सदृशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां
विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ वयस्य सम-
तीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम । आसां प्राणाः समायत्ता मम
चात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच । अस्ति चेतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं
भवेत् । कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच । यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्चिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां ह्य-
मानायां धूममाघ्राय मातरः । ततस्ताः सुमहावोर्ध्वान् जनयि-
ष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्यामेव तु ते जस्तुर्भविता पुनरा-
त्मजः । उत्तरे चास्य सौवर्षं लक्ष्म पार्श्वं भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्याने
सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

सोमक उवाच । ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्यं तत् कुरुष्व तथा
तथा । पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १ ॥

लोमश उवाच । ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः
स्मेति वाशन्त्यस्तीब्रशोकसमाहताः । रुदत्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा
दर्क्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स
कर्षति । कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४ ॥
विशस्य चैनं विधिवदपामस्य जुहाव सः । वपायां ह्यवमानायां
गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५ ॥ आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां
कुरुनन्दन । सर्वाश्च गर्भानलभंस्तुतस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६ ॥
ततो दशषु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते । जज्ञे पुत्रशतं पूर्यं
तासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्ज्यैश्वः समभवज्जनितामेव
पार्थिव । स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ॥ ८ ॥

तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे । तस्मिन् पुत्रयते
चोग्रः स बभूव गुणैरपि ॥ ८ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य
गुरुः परम् । अथ काले व्यतीति तु सोमकोऽप्यगमत् परम् ॥ १० ॥
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः । तमपृच्छत् किमर्थं त्वं
नरमे पच्यसे हिज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
भृशम् । त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ १२ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु राजपिर्धर्मराजानमब्रवीत् । अहमत्र प्रवेक्ष्यामि
मुच्यतां मम याजकः । मत्कृते हि महाभागः प्रच्यते नरका-
ग्निना ॥ १३ ॥

धर्मराज उवाच । नान्यः कर्तुः फलं राजन्पभुङ्क्ते कदा-
चन । इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्वर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच । पुण्यान् कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादि-
नम् । इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ २५ ॥ नरके वा
धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् । पुण्यापुण्यफलं देव समम-
स्त्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्मराज उवाच । यद्येवमौप्सितं राजन् भुङ्क्ष्वस्य सहितः
फलम् । तुल्यकालं सहानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सहतिम् ॥ १७ ॥

लोमश उवाच । स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ लेभे कामान्
शुभान्राजन् कर्मणा निर्जितान् स्वयम् । सह तेनैव विप्रेण
गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे
विराजते । क्षान्त उषात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्सामो विगतज्वराः । षड्रात्रं नियतात्मानः
सज्जीभव कुसुदह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्याने
अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्ठवान् वै प्रजा-
 पतिः । सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १ ॥ अश्व-
 रौषश्च नाभाग इष्टवान् यमुनामनु । यत्रेष्टा दश प्रद्वानि सद्-
 स्येभ्यो विष्टवान् ॥ २ ॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप
 सः । दिशश्च नाङ्गप्रस्थायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ सार्व-
 भौमस्य कौन्तेय ययातिरभितौजसः । स्पर्द्धमानस्य शक्रेण तस्येदं
 यज्ञवास्त्विह ॥ ४ ॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
 भजन्तीमिव चाक्रान्तां ययातिर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५ ॥ एषा शस्येक-
 पत्नी या सरकञ्जैतदुत्तमम् । पश्य रामङ्गदानेतान् पश्य नारा-
 यणाग्रमम् ॥ ६ ॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायामभितौजसः ॥ ७ ॥ अत्रानुवंश्यं पठतः
 शृणु मे कुरुनन्दन । उदखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८ ॥
 युगन्धरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले । तदङ्गूतिलये स्नात्वा
 सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्ससि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १० ॥ अद्य चात्र
 निवत्सग्रामः क्षपां भरतसत्तम । हारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य
 भारत ॥ ११ ॥ अत्रैव नाङ्गपो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वह्निरत्रौघैर्यत्नेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२ ॥ एतत् प्लक्षा-
 वतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् । एतद्वै नाकपृष्ठस्य हारमाङ्गमर्नो-
 पिणः ॥ १३ ॥ अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः । यूषो-
 लूखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४ ॥ अत्रैव भरतो राजा
 राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवाहजत्
 ॥ १५ ॥ असकृत् कृष्णसारङ्गं धर्मणाप्य च मेदिनीम् । अत्रैव
 पुरुषत्रयाग्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ॥ १६ ॥ प्राप चैवर्षिसुख्येन
 सम्बर्त्तनाभिपालितः । अत्रोपसृश्य राजेन्द्र सर्वान् लोकान्
 प्रपश्यति । पूयते दुष्कृताश्चैव अत्रापि समुपसृश ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र सभ्राटकः स्नात्वा स्तूयमानो
महर्षिभिः । लोमशं पाण्डवयेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्थः पाण्डव-
येष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमित्रां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् । यत्र स्नात्वा नर-
येष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः
सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥
वेदीप्रजापतिरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञशीलस्य
क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि प्लक्ष्मावतरणगमने
एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । इह मर्यास्तनूस्वक्त्रा स्वर्गं गच्छन्ति
भारत । मर्त्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १ ॥
एवमाशोः प्रयुक्ता हि दक्षिण यजता पुरा । इह ये वै मरि-
ष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या
चौधवती नदी । एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते ॥ ३ ॥
हारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं
वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र
दृष्ट्वा सरस्वती । यत्रैनामथ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्यमरिन्दम । लोपामुद्रा समा-
गम्य भर्त्तारमवृणीत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं
भास्करयुते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥
एतद्दिणुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् । एषा रम्या विपाशा
च नदी परमपाविनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

नृषिः । वङ्गात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९ ॥ काश्मीर-
 मण्डलञ्चैतत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येद्
 भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाङ्गपस्य
 च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्वारं
 महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण
 श्रीमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्य-
 विक्रम । नाभ्यवर्त्तत यद्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इद-
 माश्चर्यमपरं दिशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय
 शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-
 रूपिणः । अस्मिन् सरसि सत्रे वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपसृष्ट सरसि
 अद्धानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते
 नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ॥ १७ ॥
 अरुन्धतीसहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । ऋदश्च कुशवानेष यत्र
 पद्मं कुशेशयम् ॥ १८ ॥ आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशान्यदकोपना ।
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रव्यसि महा-
 राज भृगुतुङ्गं महागिरिम् । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-
 चनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।
 जलाञ्जोपजलाञ्चैव यमुनामभितो मदीम् ॥ २१ ॥ उशीनरो वै
 यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशा-
 म्यते ॥ २२ ॥ अश्यागच्छन् नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत । जिज्ञास-
 मानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्वेनः कपोती-
 ऽग्निर्भूत्वा यत्रेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्वेन-
 जाङ्गयात् । शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तौर्ययात्रापर्वणि श्वेनकपोतीये

त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्वेन उवाच । धर्मात्मानं त्वाद्गरेकं सर्वं राजन् महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कक्षात् कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं
राजन् षोडशमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-
वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच । सन्त्रस्तक्षपस्त्राणार्थी लक्ष्मी भूतो महाहिज ।
मत्पकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं हिजः ॥ ३ ॥ एवमभ्यागतस्येह
कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्वेन न पश्यसि
॥ ४ ॥ प्रस्यन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्वेन लक्ष्यते । मत्सकाशे
जीवितार्थी तस्य त्यगो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्भिजान्
हन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां
हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्वेन उवाच । आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुस्य-
जेऽप्यर्थं चिररात्राय जीवितुम् । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं
वर्त्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणां विशा-
म्पते । विरुज्य कायमेधन्ति पत्यानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥ प्रसृते
मयिधर्मात्मन् पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं
बहून् पाणान् रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः
कुधर्मं तत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥
विरोक्षिषु महीपाल निश्चय्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते
यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्म-
विनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच । बृहकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञस्यास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि
धर्मसंयुक्तं बृहच्चित्तञ्च भाषसे । न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिति त्वां
लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥ शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ।

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥ शक्यस्याप्यन्यथा
कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा
महिषोऽपि वा । तदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७ ॥

श्वेन उवाच । न वराहं न चोद्याणं न मृगान् विविधां-
स्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाल
कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्वेनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा
सनातनौ । मा राजन् सारमन्त्राला कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाज । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्वेन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं
पक्षिणं श्वेन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिसत्तम । तदाचक्षु करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्वेन उवाच । उन्मीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं
कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम । तदा दियन्तु तन्नक्ष्णं सा मे तुष्टि-
र्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्वेन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया नृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वकं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ ध्रियमाणः
कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा
प्रादादुन्मीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्यमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्वेन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवालयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यन्नवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य
उत्कृत्तानि विश्राम्यते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वी कीर्त्तिलोका-

तभिभविष्यति । यावन्नोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव
॥ ३० ॥ तावत् कीर्तय लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ।
दृष्ट्वेवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उन्मीनरोऽपि
धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी । विभ्राजमानो वपुषा प्रारुरोह
त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदनं राजन् राक्षस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ अत्र वै
सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्य-
वज्जिर्महात्मभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्वेनऋषोतीर्थे
एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमश उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धिरौद्दालक्रिः
श्वेतकेतुः पृथिव्याम् । तस्यायमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलै-
रुपपन्नं महौजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्दृश्यं सरस्वतीं
मानुषदेहरूपाम् । वेत्सग्रामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं
श्वेतकेतुर्वभाषे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मविदां वरिष्ठावास्तां मुनी
मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्रश्चैव कहोडसूतुरौद्दालक्रिः श्वेत-
केतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महौपतेस्तौ विप्रावुभौ
मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे वन्ति निजग्राह-
तुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य कौन्तेय सहानुजस्त्वं तस्यायमं पुण्य-
तमं प्रविश्य । अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहुयौऽसौ वन्दि जनक-
स्याथ यज्ञे । वादी विप्राग्रो वाल एवाभिगम्य वादे भङ्क्ता
भज्जयामास नयाम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथम्भावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो
निजग्राह वन्दिम् । अष्टावक्रः केन वासौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश
शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
 कहोड़ इति विश्रुतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
 कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पथ्यचरत् स शिष्यस्ताञ्च
 ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च
भार्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवद्गि-
 कल्पः सोऽधीयानं पितरश्याप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं
 करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व-
 शास्त्रैरुपेतानधोतवानस्मि तव प्रसादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भं तेन
 पितर्व्रदीमि नेदं लक्षः सम्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये
 महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्त-
 मानो ब्रवीषि तस्मादक्रो भवितास्यष्टकृत् । स वै तथा बक्र
 एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रयितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ अस्यासीदै
 मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । सम्पीड्यमाना
 तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ १२ ॥ उवाच
 भर्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य ह्रीनं वसुना धनार्थिनी । कथं
 करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमी वर्त्तते मे । नैवास्ति ते
 वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहमेतांमापदं निस्तरेयम् ॥ १३ ॥ उक्त-
 स्त्वेवं भार्यया वै कहोड़ो वित्तस्यार्थं जनकमयाभ्यगच्छत् । स
 वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १४ ॥
 उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तदा ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गृहितव्योऽयमर्थः ॥ १५ ॥
 ररञ्च सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्रेतकेतुम् ॥ १६ ॥
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् । अपा-
 कर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्गः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १७ ॥
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।

गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥१८॥
ततः सुजाता परमार्तस्त्रुपा आपाङ्गीता सर्वमेवाचचक्षे । तदै
तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥
गच्छाव यज्ञं जनकस्य रात्रो ब्रह्माश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रीध्यावीऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्त्रज्ञाग्रं तत्र भोच्यावहे च ॥२०॥
विचक्षणत्वञ्च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः । तौ
जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य रात्रः । अष्टावक्रः
पथि रात्रा समेत्य प्रोक्तार्थ्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोऽथ
हात्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच । अन्यस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः स्त्रियः
पत्न्या भारवाहस्य पत्न्याः । रात्रः पत्न्या ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
तु ब्राह्मणस्यैव पत्न्याः ॥ २ ॥

राजोवाच । पत्न्या अयं तेऽय मया निर्दिष्टो घेनेच्छसि तेन
कामं व्रजस्व । न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच । प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सन्दिदृक्षू कौतूहलं
नौ बलवान्नेन्द्र । प्राप्ताविहावामतिथीप्रवेशं काङ्क्षावहे हारपते-
स्तवाज्ञाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रयुक्ते यज्ञदृष्टाविहावां विवचू वै जन-
केन्द्रं दिदृक्षू । तौ वै क्रोधव्याधिना दृष्टमानावयञ्च नौ हार-
पालो रुणद्धि ॥ ४ ॥

हारपाल उवाच । वन्देः समादेशकरा वयं स्म निबोध
वाक्यञ्च मयैर्यमाणम् । न वै वालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा
विदग्धाः प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच । यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम
 हारपाल । वयञ्च वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥६॥
 शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः सन्निष्ठाः ।
 न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७ ॥

हारपाल उवाच । सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बहु-
 रूपां विराजम् । अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं किं ज्ञाघसे दुर्लभो
 वै मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीलाः
 आत्मालेः संप्रवृद्धा । ऋसोऽल्पकायः फलितो निवृद्धो यश्चाफल-
 स्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

हारपाल उवाच । वृद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला गृह्णन्ति
 कालेन भवन्ति वृद्धाः । न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्मा-
 द्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं
 शिरः । बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११ ॥
 न ज्ञायतेनैर्न पलितैर्न वित्तेन न वन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं
 योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो वन्दिनं
 राजसंसदि । निवेदयस्व मां दास्य राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥
 द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् हारपाल मनोप्रिभिः । सह वादि विवृद्धे
 तु वञ्चिनश्चापि निर्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्यन्विद्याः
 सहैव राज्ञा सपुरोधमुखाः । उताहो वायुचतां नीचतां वा
 तूष्णीभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

हारपाल उवाच । कथं यच्च दशवर्षो विशेखं विनीतानां
 विदुषां संप्रवेशम् । उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं
 यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम् । त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यच्चियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दौ वाद्विदो
निष्ठश्च वादे भग्नानप्रतिशङ्गमानः । त्वयामिष्टैः पुरुषैराशु-
कृद्भिर्जले सर्वान् मर्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा
ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि । क्वासौ वन्दौ
यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाश्रयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच । आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-
बलं परस्य । विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टयासौ ब्राह्मणै-
र्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु
बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते
भास्करेणैव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो वन्दिणं जेतुकामास्तस्या-
न्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः । विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं
सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । विवादितोऽसौ न हि मादृगैर्हि सिंही-
कृतस्तेन वदत्यभीतः । समेत्य मां निहतः श्रेयतेऽयं मार्गं भग्नं
शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच । त्रिंशकदादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । य-
स्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुर्विंशतिपर्वं त्वां प्रस्माभिर्दादशप्रधि ।
तन्निषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच । बद्धवे द्वय संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । मास्त ते ते गृहे राजन् भ्रातृवाणामपि
ध्रुवम् । वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच । किंस्वित् सुप्तन्ननिमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विदृद्वयं नास्ति किंस्विदेगेन वर्द्धते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २८ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये भानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः
स्थविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्धारं
वितराम्येष वन्द्यो ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये
त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रसेनेन समितेषु राजन् समागतेश्व-
प्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां महाजले हंस-
मिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽय वक्ष्यस्वतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः
सरितामिवागमः । झृताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह
ममाद्य वन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं
सृक्कणी संलिहानम् । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादद्यो वै
मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्वलः
पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखी विदीर्यते न चैव
शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव
पर्वताः । निरुष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५ ॥
यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा
नृपाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जात-
क्रोधो वन्दिनमाह राजन् । उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

वन्द्युवाच । एक एवाग्निर्वद्भधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्व-

मिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणा-
मोश्वरथैक एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । हाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ
देवर्षी नारदपर्वतौ च । हावश्विनौ हे रथस्यापि चक्रे भार्या-
पती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९ ॥

वन्युवाच । त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाज-
पेयं वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते तयो लोकास्त्रीणि
ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा
गौरपि अश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्युवाच । पञ्चामयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः तच्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सरांश्च लोके स्थातं पञ्च-
नदञ्च पुण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच । षड्भाधाने दक्षिणामाङ्गरेके षट् चैवमे
ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाणीत्युत षट्कृत्तिकाश्च षट्सा-
यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्युवाच । सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि
क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता
चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । अष्टौ आणाः अतमानं वहन्ति तथाष्ट-
पादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूप-
श्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५ ॥

वन्युवाच । नवैवोक्ताः सान्निधेन्यः पितृणां तथा प्राहु-
र्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा ब्रह्मती सम्प्रदिष्टा नवैव योगो
गणनामेति अश्वत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्र-
माङ्गैश्चपूरुषं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशै-
रेका दश दशा दशार्हाः ॥ १७ ॥

वन्युवाच । एकादशैकादशिनः यश्चूनामेकादशैवात्र भवन्ति
यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु
रुद्राः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । सखत्सरं हादशमासमाङ्गैर्जगत्याः पादो
हादशैवाक्षराणि । हादशाहः प्राकृती यच्च उक्तो हादशादित्यान्
कथयन्तीह धीराः ॥ १९ ॥

वन्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्या त्रयोदशहीपवती
मही च ।

लोमश उवाच । एतावदुक्ता विरराम वन्द्यौ श्लोकस्यार्धं
व्याजहाराष्टवक्रः ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदश-
दीन्यतिच्छन्दांसि चाङ्गः ॥ २१ ॥ ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूणीभूतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टा-
वक्रञ्चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने स्मृते
यज्ञे जनकस्योत रात्रः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपैयुर्विप्राः सर्वे
प्राञ्चलयः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जिला
सलिले मज्जिताः प्राक् । तानेव धर्मानयमय वन्द्यौ प्राप्नोतु
गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥

वन्युवाच । अहं पुत्री वरुणस्योत रात्रस्तत्रास सत्रं हादश-
वार्षिकं वै । सत्रेण ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे हिजाग्र्याः
॥ २५ ॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयायन्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनिदारं समेष्वे ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । विप्राः समुद्राश्रयि भजिता ये वाचा
जिता मेधया चाविदानाः । तां मेधया वाचमयोज्जहार यथा
वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निर्देहन् जातवेदाः सतां
गृहान् विसर्जयंस्तेजसा न क्ष धाक्षीत् । बालेषु पुत्रेषु कृपणं
वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकी क्षीण-
वर्चाः शृणोषि उताहो तां स्तुतयो मोदयन्ति । हस्तीव लं
जनक वितुद्यमानो न आदिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २९ ॥

जनक उवाच । शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं
दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैप्रीयद्वन्द्विनं लं विवाहे निरुष्ट
एष तव कामेऽय वन्द्यै ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच । नानेन जीवता कस्यिदर्थो मे वन्दिना
नृप । पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३१ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत्त राक्षो न मे भयं विद्यते
मज्जितस्य । इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं
कहोडम् ॥ ३२ ॥

लोमश उवाच । ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठंस्ततः सर्वे जनकस्य समोपतः ॥ ३३ ॥

कहोड उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जना जनक
कर्षणा । यदहं नाशकं कर्तुं तत् पुत्रः कृतवान् मम ॥ ३४ ॥
उताबलस्य बलवानुत बालस्य परिणतः । उत वाविदुषो विद्वान्
पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ श्रितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको
नृप । शिरांस्यपहरन्नाजो रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३६ ॥ मह-
दौक्थ्यं गीयते साम चोग्रं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन् भागान् प्रतिजगद्भ्य हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत्त
राक्षः ॥ ३७ ॥

लोमश उवाच । समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन् विप्रेषु तेष्व-

धिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तीर्थं सागर-
 स्योत वन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा सम्पूजितो
 ब्राह्मणैस्तीर्थयावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्रं जित्वा सौतिं
 सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरयान्तिके पिता
 नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विश्वस्व । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
 समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदीं समङ्गा च बभूव पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्भि । त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
 सभ्राटकः सहभार्य्यो विश्वस्व ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो
 भ्रातृभिस्त्वं सुखोपितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शुचि-
 कर्मकर्मन्तिर्मया सार्द्धञ्चरितास्याजमीढ ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये

चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमश उवाच । एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते ।
 एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किल
 संयुक्तो ह्यत्रं हत्वा शचीपतिः । आप्तुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां
 व्यमुच्यत ॥ २ ॥ पतद्दिनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदिति-
 र्यत्र पुत्रायं तदन्नमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्वतराजानमारुह्य
 भरतर्षभाः । अयशस्यामसंशब्दग्रामलक्ष्मीं व्यपनोत्प्रथ ॥ ४ ॥ एते
 कनखलां राजन्मृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा
 युधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्
 पुरा । आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोच्यसे ॥ ६ ॥ अपां
 हृदञ्च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गञ्च पर्वतम् । तूष्णीगङ्गे च कौन्तेय
 सामात्यः समुपसृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः
 प्रकाशते । अत्र मानञ्च कौन्तेय कोपञ्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याश्चमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-
र्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं युक्तोऽभवदृषिभारद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थञ्च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १० ॥ एतत् सर्वं यथा-
वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्मभिर्देवकल्पानां कौर्त्तिप्रमानै-
र्भृशं रमे ॥ ११ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु
सुतावास्तामर्वावसुपरावसु । आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य
भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला कौर्त्तिर्बाढ्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः
पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रैरैभ्यं
पुत्रैः सहानघ ॥ १५ ॥ पर्येतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्त्रेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे
महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-
महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्तो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर । अब्र-
वीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्तिरिति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायायं
समारब्धो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व-
ज्ञानानि कौशिक ॥ २० ॥ कालेन महता वेदाः शक्या गुरु-
मुखादिभ्यो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्र परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । अमार्गं एष विप्रर्षिं येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥

लोमश उवाच । एवमुक्त्वा गतः शक्यो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्रं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरेण तपसा

राजंस्तप्यमानो महत्तपः । सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः
श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः
समारब्धो नैतदुद्धिक्तं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव
पितृभ्य ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच । न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तपस्ये घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्ना-
वुपाकृत्याङ्गमङ्गं ह्येषामि वा मघवंस्तन्निबोध । यद्येतदेवं न
करोमि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रो-
ऽकरोद्भूषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य
सयच्छाणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदती
वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्ततः शक्री गङ्गां सम-
मिपूरयन् ॥ ३२ ॥ बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्री यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यव-
क्रीतो यत्नवन्तं निवन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीदाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः
॥ ३४ ॥ किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम् । अतीव
हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच । बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पत्न्या भविष्यति ।
क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच । नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोवस्तपो-
धन । अशक्याहिनिरवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच । यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् । अशक्यं
तददस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रीत उवाच । यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९ ॥ क्रियतां यद्भवे-
च्छक्यं तया सुरगणेश्वर । वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान्
भवितास्मृति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । तस्मै प्रादाहरानिन्द्र उक्तवान् यान् महा-
तपाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१ ॥
यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवकिन् गम्यतामिति । स लब्धकामः
पितरमभ्येत्याद्येदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

यवक्रीत उवाच । प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ ४३ ॥

भरद्वाज उवाच । दर्पस्त्रे भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेप्-
सितान् । स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४४ ॥
तवाप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः । मुनिरासीत् पुरा
पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ स पुत्रशोकादुद्दिग्गस्तप-
स्तेपे सुदुष्करम् । भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः
॥ ४६ ॥ तस्य प्रसादो वै देवः कृतो नलमरैः समः । नामर्त्यो
विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

बालधिरुवाच । तथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

भरद्वाज उवाच । तस्य पुत्रस्तदा यज्ञे मेधावी क्रोधन-
स्तदा । स तच्छ्रुत्वाकरोदर्पमृषीयैवावमन्यत ॥ ४९ ॥ विकुर्वाणो
मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीभिमाम् । आससाद् महावीर्यं धनु-
षाच्च मनोप्रिणम् ॥ ५० ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स
वीर्यवान् । भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म सम्पद्यत ॥ ५१ ॥
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् । निमित्तमस्य महिषै-
र्भेदयामास वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥५३॥
 लालयमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमात्तवत् । ऊर्चुर्वेदविदः सर्वे
 गाथां यां तां निबोध मे ॥५४॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीधो मर्त्यः
 कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥५५॥ एवं
 लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति
 यथा न स्यात्तथा भवान् ॥५६॥ एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ
 चास्य तथाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्ये पि तथा कुर्यात्स्वतन्द्रितः
 ॥५७॥ स हि द्वः क्रुसमर्थश्च पुत्र पीडयितुं रुषा । रैभ्यश्चापि
 तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥५८॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथ-
 ञ्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥५९॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन् नृषीनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
 पञ्चविंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

लोमश उवाच । चक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधव मासि रैभ्याश्चमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शाश्रमे
 रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव
 भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति । निर्लज्जो
 लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय
 तस्माच्छापाच्च विभ्यती । तेजस्विताञ्च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम
 ह ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
 तदा रैभ्यः स्वमाश्चममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीञ्च स्नुषां दृष्ट्वा
 भार्यामार्त्तां परावसोः । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्य्यपृच्छ

शुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
 प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैथ्यस्य
 यवक्रेस्तद्विचेष्टितम् । दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्नहान्
 ॥ ८ ॥ स तदा मन्थुनाविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम् । अवलुञ्च्य
 जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९ ॥ ततः समभवन्नारी
 तस्या रूपेण सम्मिता । अवलुञ्च्य पराञ्चाय जुहावाग्नौ जटां
 पुनः ॥ १० ॥ ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् । अब्रूतां
 तौ तदा रैथ्यं किङ्कार्यं करवावहे ॥ ११ ॥ तावन्नवीदृषिः क्रुद्धो
 यवक्रीर्वध्यतामिति । जम्भतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया
 ॥ १२ ॥ ततः सा समुपस्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना । कमण्डलुं
 जहारास्य ओहयित्वेव भारत ॥ १३ ॥ उच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपकृष्ट-
 कमण्डलुम् । तत उद्यतशूलः सन्नाक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४ ॥
 तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया । यवक्रीः सहसोत्थाह
 प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५ ॥ जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्वरितः
 पुनः । जगाम सरितः सर्वास्तायाप्यासन् विशोषिताः ॥ १६ ॥
 स काव्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा । अग्निहीत्रे पितु-
 भीतं सहसा प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ स वै प्रविशमानस्तु शूरेणा-
 न्धेन रक्षिणा । निगृहीतो बलाहारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ १८ ॥
 निगृहीतस्तु शूरेण यवक्रीतं स राक्षसः । ताडयामास शूलेन
 स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९ ॥ यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो
 रैथ्यमागमन् । अनुज्ञातस्तु रैथ्येण तया नार्था सहावसत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
 षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः १३६ ॥

लोमश उवाच । भारद्वाजस्तु कौन्तेय ब्रूता स्वाध्यायमाह्निकम् । समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ न स दृष्ट्वा पुरा सर्वं प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः । न स्नेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ २ ॥ वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्तु मे नाग्नयः शूद्रं प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् । लज्जापि न यथापूर्वं कञ्चित् क्षेममिहाश्रमे ॥ ४ ॥ कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानत्यचेतनः । एतदाचक्षु मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः । तथा हि निहतः श्रेते राक्षसेन वलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकात्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा । अनागागारं प्रति हारि मया दीभ्यं निवारितः ॥ ७ ॥ ततः स विहताग्नेऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् । निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भारद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९ ॥

भारद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तपवांस्तपः । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १० ॥ तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावस्यदर्शनात् । गतवानेष तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः स जानन्नहातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् । गतवानेव कोपस्य वर्षं परमदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा । त्यज्यामि त्वामृते पुत्रं प्राणानिष्ठतमान् भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यज्यामि किलिषी । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नैराक्षिणां जाता पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६ ॥

ये तु पुत्रकृताच्छोकादभ्रमं व्याकुलचित्तसः । शपन्तीष्टान् सखी-
नार्त्तास्तेभ्य पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुश्च सुतो दृष्टः शप्त-
श्रेष्ठः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । विलप्यैवं वल्लविधं भारद्वाजोऽदहत् सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पथात् प्रविवेकं हताशनम् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्वक्नीतोपाख्याने

सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमश उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः ।
सत्वं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रैभ्यस्य
वै पुत्रावर्वावसुपरावसु । वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्युम्नेन
धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे लभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३ ॥ तथावलीक-
कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं
वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यसि । चरन्तं
गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५ ॥ मृगन्तु मन्यमानेन
पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता
॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत । पुनरा-
गत्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्नुस्त्वं वोढु-
मेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम्
॥ ८ ॥ सोऽस्मदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसनम् । समयोऽप्यह-
मेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्वावसुस्त्वाच । करोतु वै भवान् सत्वं बृहद्युशस्य धीमतः ।
ब्रह्मवध्याञ्चरिष्येहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

लोमश उवाच । स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा शुषिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्यमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

दृष्ट्वा आतरं समुपस्थितम् । ब्रह्मदुष्कृतमुवाचेदं वचनं हर्षगद-
दम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । तच्छ्रुत्वेव तदा राजा प्रेक्षानाह स विस्-
ज्यताम् । प्रेक्षैरुत्सार्थमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ॥ १४ ॥ न मया
ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः । उच्यमानोऽसकृत् प्रेक्षैर्ब्रह्मह-
निति भारत ॥ १५ ॥ नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं
कृताम् । मम आता कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १६ ॥
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेक्षैः प्रभाषितः । तूष्णीं जगाम
ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवा-
करमथाश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् सूर्यस्य दिजसत्तमः ।
मूर्तिमांस्तं ददर्शय स्वयमग्रभुगव्ययः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्मणावर्वासोर्नृप ।
तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् । ततो देवा वरं तस्मै
ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि वरयामास पितुस्त्यान-
मात्मनः । अनागस्त्वं ततो आतुः पितुश्चाक्षरणं बधे ॥ २० ॥
भारद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रौतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य
सौरस्य दिजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि
वरान् ददुः । ततः प्रादुर्वभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्यवक्रौतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म
व्रतानि चरितानि च ॥ २३ ॥ कथञ्च रैथ्यः शक्नो मामधीयानं
तपस्विनम् । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुमभरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवाज्जुः । मैवं कृथा यवक्रौत यथा वदसि वै मुने । ऋते
गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २५ ॥ अनेन तु गुरुन
दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा । कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगत-
सुत्तमम् ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमथोक्त्वा देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जन्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ आश्र-
मस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रोष्य राजभार्तृ ल सर्वं
पापं प्रमोक्ष्यसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा
सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्य-
मिध्रियते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषिणाय न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतद्दृश्यति
देवानामाक्रोडञ्चरणोद्धतम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय काल-
शैलञ्च पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामी मन्दरञ्चैव पर्व-
तम् । यत्र मणिवरो यज्ञः कुबेरश्चैव यज्ञराट् ॥ ५ ॥ अष्टा-
शीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तया किंमुरुषा राजन्
यचाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च
ते । यक्षैर्न मनुजैश्च माणिभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषामृद्धिरती-
वात्र गतौ वायुसमाश्च ते । स्थानात् प्रच्यावयेयुर्ये हिवराजमपि
ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः
पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुबेरसचिवाश्चान्ये
रौद्रा मन्दाश्च राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण
च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् षड्योजनसतोच्छ्रितः । यत्र
देवाः समायान्तो विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असङ्ख्येयस्तु
कौन्तेय यच्चराचसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं

प्रति ॥ ११ ॥ तान् विगाहस्य पार्थाय तपसा च दसेन च ।
 रक्ष्यमाणो मया राजन् भीमसेनवलेन च ॥ १२ ॥ स्वस्ति ते
 वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । मङ्गा च यमुना चैव पर्व-
 तश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च
 स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाखू-
 नदपर्वताद्वै ऋणोमि घोषं तव देवि गङ्गे । गोपायधेमं सुभगे
 गिरिभ्यः सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व शर्म
 प्रविविचतोस्य शैलानिमाच्छैलसुते नृपस्य । उक्त्वा तथा साग-
 रगां स विप्रो यत्रो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाञ्च सर्वं
 रक्षत मा प्रमादम् । दिशोऽक्षयं दुर्मतमो मतोऽस्य तस्मात् परं
 शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्धीमसुदारवीर्यं कृष्णां यत्तः
 पालय भीमसेन । भून्योऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा
 भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्ध्न्युपा-
 द्याय विमृश्य गात्रे । उवाच तौ वाष्पकलं स राजा मामैष्ट-
 मामच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 एकीनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महान्ति-
 च । अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १ ॥ सन्नि-
 वर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् । ततो बलञ्च दाप्यञ्च
 संययस्व वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषिस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं
 प्रति । बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा नमिष्यति ॥ २ ॥ अथ

वा सहदेवेन धौम्येन च सप्तमं विभो । सूतैः पौरोगवैश्वैव सर्वेषु
परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि ।
सर्वेष्वं सहितो भीम निर्वर्त्तस्वावतेक्षण ॥ ५ ॥ त्रयो वयं गमि-
ष्यामी लघ्वाहारा यतव्रताः । अहञ्च नकुलैव लोमशश्च मन्त्रा-
तपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गादारे समाहितः । बसेह
द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम ॥ ७ ॥

भीम उवाच । राजपुत्री अमेणात्तां दुःखार्त्तां चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रतिस्तीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः । गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वप-
लायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत ।
द्विजाः कामं निर्वर्त्तन्तां सर्वं च परिचारकाः ॥ १० ॥ सूताः
पौरोगवैश्वैव यञ्च मन्येत नो भवान् । न ह्यहं हातुमिच्छामि
भवन्तमिह कर्हिचित् ॥ ११ ॥ शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णं दुर्गेषु
विषमेषु च । इवञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेदिनिर्वर्त्तितुम् । तथैव सहदेवोऽयं
सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिर्वर्त्तते मनोऽत्रो ह्यह-
मस्य वै । अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ १४ ॥
सर्वं लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह । यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं
शैलोऽयं बद्धकन्दरः ॥ १५ ॥ पङ्क्तिरेव गमिष्यामी मा राजन्
विमना भव । अहं वक्षिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६ ॥
इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा राजन् विमना भव । सुकुमारौ तथा
वीरो माद्रीनन्दनकावुभौ । दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ
भविष्यतः ॥ १७ ॥

शुभिष्ठिर उवाच । एवं ते भाषमाणस्य वलं भीमाभिवर्द्ध-
ताम् । यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीञ्च यशस्विनीम् ॥ १८ ॥
यमजौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते । वलं तव यशश्चैव धर्मः

कीर्त्तिश्च वर्द्धताम् ॥ १९ ॥ यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह
 कृष्णया । मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २० ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततः कृष्णाव्रवीदाकथं प्रहसन्ती मनो-
 रमा । गमिष्यामि न सन्तापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । तपसा शक्यते गन्तुं पर्वत गन्धमादनम् ।
 तपसा चैव कौन्तेय सर्वं योद्ध्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ नकुलः सह-
 दिवश्च भीमसेनश्च पार्थिव । अहञ्च लञ्च कौन्तेय द्रव्यामः श्वेत-
 वाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्भाषमाणास्ते सुवाहुविप्रयं
 महत् । दृष्टुमुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमतम् ॥ २४ ॥ किरात-
 तङ्गणाकीर्णं पुलिन्दमतसंकुलम् । हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्वर्थ्य-
 समाकुलम् ॥ २५ ॥ सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगङ्गत ।
 विषयान्ते कुलिन्दानामौश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्ते
 पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः । प्रतस्थुर्विमले स्तूर्ये हिम-
 वन्तं गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेवसुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवां
 स्तथा । सूदांश्च पारिवाह्यांश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८ ॥
 राक्षः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः । पद्भिरेव महा-
 वीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्वन् सर्वे कृष्णया
 सह पाण्डवाः । तस्माद्देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निवी-
 धत । नान्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान् वने चरान् ॥ १ ॥
 दुर्वलाः क्षेमिताः स्मेति यश्रुवामेतरेतरम् । अशक्येऽपि ब्रजायो-

यद्धनञ्जयदिदृच्छया ॥२॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलराग्निमिवा-
नलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य
दर्शनदृशां मां सानुजं वनमास्थितम् । याज्ञसेन्याः परामर्शः स
च दीर दहत्युत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौ-
जसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च । चरामि सद्य युष्माभिस्तस्य
दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षास्पर्शं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयम् ।
यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं
गुडाकेयं सिंहविक्रान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि कुरुयेष्टं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसङ्घेषु
काले क्रुद्धमिवान्तकम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धन-
ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स यक्रादनवरो वीर्य्येण द्रविणेन च । यमयोः
पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखिन महताविष्ट-
स्तन्न पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशील क्षिप्रमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्मप्रवृ-
त्तस्य माययाभिजिघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् काल-
विषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽदृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
ययोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता । आहृता सर्वरत्नानां सर्वेषां
नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्य्येण दिव्यान्यासन् पुरा
मम । वह्निं वह्जजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
बाहुवलाद्दीर सभां चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नमयी ख्याता
त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वसुदेवसमं वीर्य्यं कार्तवीर्य्यसमं
युधि । अजेयममितं युद्धे तन्न पश्यामि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्घ-

र्षिणं महावीर्यं त्वाञ्च भीमापराजितम् । अनुयातः स्ववीर्येण
 वासुदेवञ्च शत्रुह्वा ॥ २० ॥ यस्य बाहुवले तुल्यः प्रभावे च पुर-
 न्दरः । जवे वायुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
 वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीरं दिदृक्षुः । प्रवेक्ष्यामो महाबाहो
 पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वदरी यत्र नरनारायणा-
 यमः । तं सदाधुषितं यच्चैर्द्रव्यामो गिरिसुत्तमम् ॥ २३ ॥
 कुवेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिषेविताम् । पद्भिरेव गमिष्याम-
 स्तप्यमाना सहत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गन्तुं देशो
 लुकोदर । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
 सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनगवेषिणः । सायुधा बह्वनिस्त्रिंशाः
 सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६ ॥ सक्षिकादंशमश्वकान् सिंहान् व्याघ्रान्
 सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थः निश्चतस्तान् न पश्यति ॥ २७ ॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेक्ष्यामो भिताहारा
 धनञ्जयदिदृक्षुः ॥ २८ ॥

इति आरुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्ट्वा वः पर्वता सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रियन्ति स्पृष्टञ्च सलिलं करैः ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं
 दिव्यमेव पन्थाः प्रयास्यति । समाहिता निरुद्धिनाः सर्वे भवत
 पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देविनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ३ ॥ एषा शिव-
 जला पुण्या याति सौम्य महानदी । वदरीप्रभवा राजन् देवर्षि-
 गणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैहायसैर्निव्यं वालिखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम स्म

गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरीचिः पुलहयैव भृगुयै-
 चाङ्गिरास्तथा ॥ ६ ॥ अत्राङ्गिकं सुरयेष्ठो जपते समसूदणः ।
 साध्यायैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः सह
 सूर्य्येण ज्योतीर्षि च ग्रहैः सह । अहीरावविभागेन नदीमेना-
 मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं भूद्वर्गं वृषाङ्गः पर्य्यधारयत् ।
 गङ्गादारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
 द्वीवं भवन्तः सर्व एव हि । प्रयतेनात्मना ताताः प्रतिगम्याभिनादत
 ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः । आकाशगङ्गां
 प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवाहयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्वे
 पाण्डवा धर्मचारिणः । पुनः प्रयाताः संजुष्टाः सर्वे ऋषिगणैः
 सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसन्निभम् ।
 दृष्टुस्ते नरयेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
 कामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः
 शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
 शिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरयेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
 एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति
 पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन दिवेन विष्णुना परमा-
 त्मना । दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश-
 वर्षसहस्राणि तपस्तप्य महामनाः । ऐन्दं प्रार्थयते स्थानं तपः
 स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोवलेन महता वाङ्मवेगवलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स दितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
 वलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः सखिभ्यः शक्र
 आसीत्तदानध ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो द्वीवो मनसा विष्णु-
 रव्ययः । सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो वभौ ॥ २१ ॥
 ऋषयश्चापि तं सर्वं तुष्टुवुश्च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
 भगवान् हस्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वञ्चयत् । प्राह वाक्यं तत-
स्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णुरुवाच । जानामि ते भयं अक्रुद्देत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः सिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं
तव प्रीत्या तपः सिद्धमपि ध्रुवम् । विद्युनज्मि देहाद्देवेन्द्र सुहृत्तं
प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां
हरत् । स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥
तस्यैतदस्थिसङ्घातं मायाविनिहतस्य वै । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः
कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृतस्त्रा पाताले चैव
मज्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथन्तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं
ब्रह्मन् पुनरुद्धरितां तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी
ध्रुवा ॥ ३१ ॥ शिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य
चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतद्दीर्घ्यसर्वस्वं
दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि दिजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

लोमश उवाच । यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथाकेतां युधि-
ष्ठिर । तत् सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा
कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे । यमत्वं कारयामास आदिदेवः
पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न
तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ॥ ३६ ॥ वर्द्धन्ते पक्षि-
सङ्घास्य तथा पशुगवेडकम् । गवाश्च च्छृगाश्चैव सर्वे ते पिशति-
शनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप । सहस्रशो
क्षयुतशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् सङ्गुले तात

वर्त्तमाने भयङ्करे । अतिभारादसुमती योजनानां शतङ्गता ॥३८॥
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं वरं देवं
प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

पृथिव्युवाच । भगवंस्तत्प्रसादाच्च तिष्ठेयं सुचिरन्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं
भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं
कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः अव्याचुरसमीरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णुरुवाच । न ते महि भयं कार्यं भारार्त्तं वसुधारिणि ।
अहमेवं तथा कुर्मि यथा लघू भविष्यसि ।

लोमश उवाच । स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम्
॥४४॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नय-
नाभ्यान्तु भयसुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥ धुमञ्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र
देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भासता ॥ ४६ ॥
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याञ्जोद्धार्यमाणायां
सङ्गोभः समजायत ॥ ४७ ॥ देवाः सङ्गमिताः सर्वे ऋषयश्च तपो-
धनाः । हाहाभूतमभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न
पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं
ज्वलमानमिव श्रिया ॥४९॥ देवाः सर्पिगणश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥५०॥ भूत्वा प्राण्डलयः
सर्वे वाक्यमुच्चारयन्स्तदा । लोकाः संच्छुमिताः सर्वे व्याकुलञ्च
चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च सङ्गोभस्त्रिदशेष प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ किमेतत्
किं प्रभावेन घेनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं
विसंज्ञाः स्नेह सर्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुतचित् क्वचित् ।

श्रूयतां यत् कृते लेप सङ्गोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ
सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् सङ्गोभ-
स्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां
शतं गता । समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥
तस्यामुद्गार्थ्यमाणायां सङ्गोभ समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु
क्षिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा जनुः । क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् । तं
दिशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच । हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-
णैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । कालानल इवाभाति पृथिवी-
तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच । ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्रा
चामराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन-
मेजय । लोमशादिश्रितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
द्विचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते शूरास्ततधन्वानस्तूष्णवन्तः समा-
गंगाः । बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥
परिगृह्य दिजयेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम् । पाञ्चालीसहित्वा
राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च
वनानि च । दृष्ट्वा वज्रलक्ष्म्यान् ददृशुर्गिरिभूर्जनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवर्षिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
माधाय वीरा मूलफलाग्निः ॥ ४ ॥ चेत्सुखाववाक्रारान् देशान्
विषमसङ्गटान् । पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च
॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् । विविशुस्ते
महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वय वीरेषु
पर्वतं गन्धमादनम् । चण्डवातं महदपं प्रादुरासौहिषाम्यते ॥ ७ ॥
ततो रेणुः समुद्भूतः स पत्रवद्गलो महान् । पृथिवीद्वान्तरौच्य
द्याञ्चैव सहसावृणोत् ॥ ८ ॥ न स प्रक्षायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
रेणुना । न चापि श्रेकुस्तत् कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥
न चापश्यंस्ततोऽन्योऽन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकृष्यमाणा वातेन
साश्चक्षूर्गेन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
ऽनिशम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥
द्यौः स्खित् पतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किम् । इति ते
मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते पथानन्तरान्
वृक्षान् वल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभि परिमार्गन्तो भीता
वायोर्निलिखिरे ॥ १३ ॥ ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महा-
बलः । कुष्णामादाय सङ्गम्य तस्यावाग्रित्य पादपम् ॥ १४ ॥
धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिख्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय
सहदेवस्तु पर्वतम् ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च
महातपाः । वृक्षानासाद्य सन्तस्तास्तत्र तत्र निलिखिरे ॥ १६ ॥
मन्द्रीभूते तु पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति । महर्द्धिर्जलधारौघै-
वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यता-
मिव । ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततो-
ऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्र-
वातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा क्षापः कीर्यमाणाः सम-
न्ततः । प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशान्तते ॥ २० ॥

वह्न्यो वारि वज्रलं फेनोडुपपरिप्लुतम् । परिससुर्महाशब्दाः
प्रकर्षन्ती महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां
गते । गते ह्यश्वसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निज्ज-
म्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः
पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महा-
त्मसु । पद्भामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ आन्ता
दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्याच्च पाञ्चाली
संमुमोह तपस्विनी ॥ ३ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाहूभ्यामसिते-
क्षणा । वृत्ताभ्यामनुरूपपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३ ॥ आलम्ब-
माना सहितावूरू गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ विपन्ती
कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लता-
मिव । नकुल समभिद्रुत्य परिजाग्रह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
आन्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६ ॥ अदुःखार्हा
परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी । आश्वासय महाराज तामिवां
श्रमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसम-
न्वितः । भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य
तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् । अङ्गमानीय धर्मात्मा पथ्य-
दिवयदातुरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वैश्वसु गुप्तेषु स्वास्तीर्षयनोचिता ।

भूमौ निपतिता श्रुते सुखाक्षां वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ
कथं पादौ सुखञ्च कमलप्रभम् । मतकृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां
समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णाञ्चरता वने मृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यति
कल्याणौ पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा
दत्तायतेक्षणा ॥ १३ ॥ तत्सर्वमनवाप्येयं यमशोकाध्वकर्षिता ।
श्रुते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजमुर्दिजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते
समाश्वासयामासुराशीर्भियाप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान्
जेपुयक्रुथ ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पठमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं पर-
मर्षिभिः । स्मृत्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च सुहृर्मज्जः ॥ १७ ॥
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाली सुखमासाद्य
लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिश्रद्धा च तां दीनां कृष्णा-
मजिनसंस्तरे । पार्था विद्यामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्ष्णौ । कराभ्यां किण-
जाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २० ॥ प्रथ्यास्यास्यदप्येनां धर्म-
राजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥
वहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महावाहो
कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन्राजपुत्रोच्च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मन कृथाः ॥ २३ ॥ हैडिम्बश्च
महावीर्यो विहगो महलोपमः । वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते
घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार
राक्षसम् । घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥

कुवाञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् । ब्राह्मणांश्च महा-
बाहु स च तैरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनञ्च पितरं
भीमविक्रमम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥ २७ ॥
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्तास्मिप्रसंग्यम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राक्षसं परिप्रसृजे ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राक्षस-
पुङ्गवः । भक्तोऽस्मान्नौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १ ॥
तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अक्षतः सह पाञ्चाख्यां गच्छेयं
गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम् । आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । ह्रीडिष्वेयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता । तच्च काममगस्तात बलवान् वह तां खग ॥ ४ ॥ स्कन्ध-
मारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नीचिकया गत्या
यथा चैनान् न पीडये ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धर्मराजञ्च धौम्यञ्च कृष्णाञ्च यमजौ
तथा । एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः । सर्वान् वो ब्राह्मणैः
सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाच स
घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः । स्वेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणांश्चापि तान् सर्वान् समु-

पादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जम्भुभीमपराक्रमः
 ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च । आलोकयन्त-
 स्ते जम्भुविशालां वदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते लाशुगतिभिर्वीरा
 राक्षसैस्तैर्महाजवैः । उच्चमाना ययुः भीष्मं सहदधानमल्पवत्
 ॥ १२ ॥ दिशान् स्नेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् । ददृशु-
 गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमा-
 कीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किम्पुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च
 समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुत्तमिस्तथा । वराहै-
 र्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णा-
 न्नानापक्षियुतान् बहून् । नानाविधमृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपमोभि-
 तान् ॥ १६ ॥ समदैश्यापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तेष्व-
 तीर्थे बहून् दिशानुत्तरांश्च कुल्लनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्चर्यं
 कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्यसे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम्
 ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददृशुस्ताञ्च
 वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां
 श्रिया परमया युताम् । पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः
 शुभाम् ॥ २० ॥ विशालशाखां विस्तीर्णामतियुतिसमन्विताम् ।
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भक्ष्यम् ॥ २१ ॥ मधुस्रवैः
 सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् । मदप्रसुदितैर्निर्व्यं नाना-
 दिजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशके दिशे बहून्मूलफलोदके ।
 नीलग्राहलसंकुन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुसमीकृतभूभागे
 स्वभावविहिते शुभे । जातां हिममृदुस्पर्शं दिशेऽपहतकण्टके ॥ २४ ॥
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः । अवतेरुस्ततः सर्वं
 राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणा-
 श्रितम् । ददृशुः पाण्डवा राजन् सहिता हिजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥
 तमसा रक्षितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः । लुत्तृष्टीतोष्णदीपैश्च

वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्मणा लक्ष्मणा
 समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्द्धर्मवह्निष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलि-
 होमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टातुलेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतो-
 ऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालैरग्निशरणैः सुगन्धैराचितं
 शुभैः । महद्भिस्तीयकलग्नैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरणां
 सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं
 यमनाशनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ।
 फलमूलाशनैर्दान्तश्चारुक्राजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूर्यवैश्वानर-
 समैस्तपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियते-
 न्द्रियैः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽभ्यगच्छ-
 न्महातेजास्तानुषीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ भ्रातृभिः सहितो
 धीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं
 युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते
 तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः । उपजह्युश्च सलिलं पुष्प-
 मूलफलं शुचिः ॥ ३७ ॥ स तै प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं मह-
 र्षिभिः । प्रयतः प्रतिशृज्याथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं
 शक्रसदनप्रस्थं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गोपमं पुष्पं
 पाण्डवः सह कृपाया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च
 सहानघ । ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रा-
 पश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागी-
 रथ्योपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
 पाण्डवाः । मधुसूतवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥
 तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह । मुदा युक्ता महा-
 त्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयन्तो मैनाकं नाना-
 दिजगणायुतम् । हिरण्यशिखरञ्चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाणाय पाण्डवाः सह कृष्णया । मनोज्ञे कानन-
वरे सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारा-
वनामिभिः । शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ॥ ४६ ॥
क्षिप्रपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः । सरांसि च विचि-
त्राणि प्रसन्नसलिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सीत्पलैश्चैव भाज-
मानानि सर्वशः । पश्यन्त्यारुरुपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः
॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन्
पाण्डवान् सर्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथीं
सुतीर्याञ्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रस्तारां पादपै-
रुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रोतिर्वि-
र्दिनीम् । वीक्ष्यमाणां महात्मानो विशालां वदरीमनु ॥ ५१ ॥
तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले
तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौच-
मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्त्य जपन्त्य कुरुहृदाः ॥ ५३ ॥
ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायस्तत्र पश्यन्तः
क्रीडितान्यमरप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौच-
मास्थिताः । षड्रात्रमवसन् वीरा धनञ्जयदिदृक्षुवः ॥ १ ॥ ततः
पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया । सहस्रपत्रपर्कामं दिव्यं
पद्ममुपाहरत् ॥ २ ॥ तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छ्रमा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकममुत्तमम् । अतीव मुदिता राजन् भीमसेन-
 मथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
 प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे
 ॥ ६ ॥ यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बह्वनीमान्युपाहर । तान्यहं
 नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी
 भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा
 ॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
 प्रियकाम स प्रायाङ्गीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवाभिसुखो
 यतस्तत् पुष्पमागतम् । आजिहीर्षुर्जंगमाशु स पुष्पाण्यपरा-
 ष्यपि ॥ १० ॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाग्नीविप्रोपमान् ।
 मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुक्षरः ॥ ११ ॥ दृष्टुः सर्व-
 भूतानि महाबाणधनुर्धरम् । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न
 च सश्रमः ॥ १२ ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिष्वनः ।
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुर्वलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
 सम्मोहः शैलमभ्यपतहली । स तं द्रुमलताशुक्लच्छन्नं नीलगिला-
 तलम् ॥ १४ ॥ गिरिञ्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
 वर्णधरैश्चितं धातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
 र्भुजमिवोच्छ्रितम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिन्तयन् । पुंस्त्रीकिलनिनादिषु
 षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बहुश्रोत्रमनश्चक्षुर्जंगमाभितविक्रमः ।
 आजिघ्नन् स महातेजाः सर्वर्तुकुशुमोद्भवम् ॥ १८ ॥ गन्धसुद्धत-
 सुहामो वने मत्त इव हिपः । वीर्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुम-
 मग्निना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना । क्रिय-
 माणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २० ॥ सयज्ञगन्धर्वसुरब्रह्मर्षि-
 गणसेवितम् । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दम् ॥ २१ ॥

विप्रमच्छेदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्च-
नाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
सुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २३ ॥ अभिरामदरी-
कुञ्जनिर्भरोदककन्दरम् । सप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तवरवर्हिणम्
॥ २४ ॥ दिग्वारणविषाणाग्रैर्धृष्टोपलशिलातलम् । स्रस्तांशुक-
मिवाक्षोभ्यैर्निस्तगा निःसृतैर्जलैः ॥ २५ ॥ सशष्पकवलैः स्वस्थै-
रदूरपरिवर्त्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः
॥ २६ ॥ चालयानः स वेमेन लताजालान्यनेकशः । आक्रीडमानो
हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरथं कर्तुं-
सुद्यतश्चारुलोचनः । प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा
॥ २८ ॥ मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारण-
ताभ्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ २९ ॥ प्रियपाश्वोपविष्टाभिर्व्या-
वृत्ताभिर्विवेष्टितैः । यच्चगन्धर्वयोषाभिरदृष्ट्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३० ॥
नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
गन्धमादनसानुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्षेत्रान् दुर्योधन-
कृतान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुष्पहेतोः कथं स्वार्थः
करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासा-
दलस्य च । नकुलं सहदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
कथन्तु कुसुमावाप्ति स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नर-
शार्दूलः षपात रुचिराननः ॥ ३५ ॥ सज्जमानमनीदृष्टिः फुल्लेषु
गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु । त्रासयन् गजयूथानि
वातरंहो वृकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रमृगाद्यैव मर्दयानो महा-
बलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ॥ ३८ ॥ लता-
वल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपस्थुपरि शैलाग्रमारु-

स्तुरिव द्विपः ॥ ३९ ॥ विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिवतोयदः ।
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ४० ॥ गुहां सन्त-
 त्यजुर्थाग्रा निलित्युर्वनवासिनः । समुत्पेतुः खगाखस्ता मृग-
 यूथानि द्रुद्रुवः ॥ ४१ ॥ ऋचाश्रोतमृजुर्वृचांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४२ ॥ तेन विव्रा-
 सिता नागाः करेणुपरिवारिताः । तदनं संपरित्यज्य जम्भ-
 रन्यन्महावनम् ॥ ४३ ॥ वराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसंधाश्च प्रणेदुर्गवयै सह ॥ ४४ ॥ रथाङ्गसाहदात्यूहा
 हंसकारण्डवप्रवा । शुक्राः पुंस्काकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे
 दिशः ॥ ४५ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४६ ॥ शङ्खन्मूत्रञ्च
 मुञ्चन्ना भयविभ्रान्तमानमाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
 भीषणान्रवान् ॥ ४७ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्ववाहुवल-
 माश्रितः । गजेनान्यान् गणान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
 ॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते वध्यमाना
 भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥ भयादिसृजुर्भीमं शङ्ख-
 न्मूत्रञ्च सुसुबुधः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महावलः ॥ ४९ ॥
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहु-
 र्गन्धमादन सानुषु ॥ ५० ॥ मुरम्यं कदलीखण्डं वद्धयोजनविस्तृ-
 तम् । तमभ्यगच्छद्देगेन क्षीभयिष्यन्महावलः ॥ ५१ ॥ महागज
 द्वास्तावी प्रभञ्चन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाट्य कदलीस्तम्भान्
 बद्धतालसमुच्छ्रयान् ॥ ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्-
 बलिनाम्बरः । विनदन् सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
 ततः सत्त्वान्यपाक्रामन् वह्निं सुमहान्ति च । रस्वानरसिंहांश्च
 महिषांश्च जलाश्रयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
 च । वनान्तरगताश्चापि विलेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् । जलाद्रपचा विहगाः समुत्-
 पेतुः सहस्रशः ॥ ५७ ॥ तानौदकान् पक्षिगणान्निरौच्य भरत-
 र्षभ । तानेवामुसरन्मयं ददर्श सुमहत्तरः ॥ ५८ ॥ काञ्चनैः
 कदलीषण्डैर्मन्दमास्तकम्पितैः । वीज्यमानमिवाक्षौभ्य तीरा-
 न्तीरविसर्पिभिः ॥ ५९ ॥ तत् सरोऽद्यावतीर्थ्याथ प्रभूतनलिनीत्-
 पलम् । महागज इवोद्दामशिक्रीडु बलवदली ॥ ६० ॥ विक्रीड्य
 तस्मिन् सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः । ततोऽव्यगाहत् वेगेन तदनं
 वज्रपादपम् ॥ ६१ ॥ दधौ च गङ्गं स्वनवत् सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 आस्फोटयच्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः ॥ ६२ ॥ तस्य गङ्गस्य
 शब्देन भीमसेनरवेण च । बाह्वशब्देन चीघ्रेण नर्दन्तीव गिरे-
 र्गुहा ॥ ६३ ॥ तं वज्रनिष्ठेपसममास्फोटितमहारवम् । श्रुत्वा
 शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६४ ॥ सिंहनादभयस्तैः
 कुञ्जरैरपि भारत । मुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः
 ॥ ६५ ॥ तन्तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं वारणपुङ्गवैः । आतरं
 भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः ॥ ६६ ॥ दिवङ्गमं सरोषाय
 सागं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति
 विचार्य सः ॥ ६७ ॥ आस्ते एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
 आतुर्भीमस्य रचार्यं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६८ ॥ मात्र प्राप्स्यति
 शापं वा धर्षणां वेति पाण्डव । कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं
 सञ्चिन्त्य वानर ॥ ६९ ॥ प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७० ॥ जृम्भमाणः सुवि-
 पुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् । आस्फोटयच्च लाङ्गुलमिन्द्राग्निसम-
 स्वनम् ॥ ७१ ॥ तस्य लाङ्गुलनिनदं पर्वतः स गुह्यामुखैः । उद्गार-
 मिव गौर्नर्दन्नुत्सर्ज्य समन्ततः ॥ ७२ ॥ लाङ्गुलास्फोटशब्दाच्च-
 चलितः स महागिरिः । विघूर्णमानशिखरः समन्तात् पथ्य-
 शीर्यत ॥ ७३ ॥ स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणानिस्वनम् ।

अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७४ ॥ स भीमसेन-
 स्तच्छ्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूत्तः । शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदली-
 वनम् ॥ ७५ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले । ददर्श
 सुमहावाह्वानराधिपतिं तदा ॥ ७६ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्प्रच्यं
 विद्युत्सम्पातपिङ्गलम् । विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलम्
 ॥ ७७ ॥ वाह्वस्तिक्विव्यस्तपोनङ्गस्त्रिरोधरम् । स्कन्धभूयिष्ठ-
 कायत्वात्तनुमध्यकटौतटम् ॥ ७८ ॥ किञ्चिच्चाभुमशीर्षिण दीर्घ-
 रोमाञ्चितेन च । लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥ ७९ ॥
 ऋक्षौष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णञ्चलद्भुवम् । विवृत्तदंष्ट्रादशनं
 शुक्लतीक्ष्णाग्रशीभितम् ॥ ८० ॥ अपश्यद्दशनं तस्य रश्मिवन्त-
 मिवोद्गुपम् । वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलङ्कितम् ॥ ८१ ॥
 केशरोत्करसम्प्लिष्टमशोकानामिवोत्करम् । हिरण्ययीनां मध्यस्थं
 कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८२ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वाच्चैःशान्त-
 मिवानलम् । निरीक्षन्तममितभ्रं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८३ ॥ तं
 वानरवरं धीमानतिकायं महाबलम् । स्वर्गपथ्यानमावृत्य हिम-
 वन्तमिव स्थितम् ॥ ८४ ॥ दृष्ट्वा चैनं महावाह्वरेकं तस्मिन् महा-
 वने । अथोपसृत्य तरसा विभीभीर्मस्ततो बली ॥ ८५ ॥ सिंह-
 नादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली । तेन शब्देन भीमस्य वित्ते-
 समृगपक्षिणः ॥ ८६ ॥ हनूमांश्च महासत्त्व इषदुन्नीत्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः । स्थितेन चैनमासाद्य
 हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८७ ॥

हनूमानुवाच । किमर्थं सरजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता । वयं धर्मं न जानी-
 मस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ ८८ ॥ नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां
 कुर्वन्ति जन्तुषु । क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ ८९ ॥
 धर्माघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः । न तं धर्मं विजा-

नासि बुधा नोपासितास्त्वया ॥ ८० ॥ अल्पबुद्धितया वात्या-
दुत्सादयसि यन्मृगान् । ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वन-
भागतां ॥ ८१ ॥ वाञ्छितं मनुष्यैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि । क्व वा
त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ॥ ८२ ॥ अतः परमगम्योऽयं
पर्वतः सुदुरारुहः । विना सिद्धिगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते
॥ ८३ ॥ देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । कारुण्या-
त्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ॥ ८४ ॥ नातः परं त्वया
शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो । स्वागतं सर्वथैवेच्छ तवाद्य मनुजर्षभ
॥ ८५ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा
निवर्त्तस्व मा त्वया प्राप्स्यसे वधम् । ग्राह्यं यदि वचो मच्चं हितं
मनुजपुङ्गव ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भीमकदलीषण्डप्रवेशे
षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य भीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षण ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपु-
रास्थितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वान्तु पृच्छति ॥ २ ॥
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भिण धारितः । पाण्डवो वायुतनयो
भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य क्षितेन प्रति-
गच्छ तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच । वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यद्येप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्त्तस्व मां त्वं प्राप्स्यसि वैशमम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशमं वास्तु यद्वान्यन्न त्वां पृच्छामि
वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनूमानुवाच । नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना ह्येषितो
ऽहम् । यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७ ॥

भीम उवाच । निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याध्यावतिष्ठते ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८ ॥ यद्यागमैर्न विद्याञ्च
तमहं भूतभावनम् । क्रमेयं त्वां गिरिञ्चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९ ॥

हनूमानुवाच । क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वां नरयेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच । भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबला-
न्वितः । रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृत । सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमे-
णैकेन लङ्घितः ॥ १२ ॥ स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य
तेजसा । बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ
देहि मे मार्गं पश्य मे चाय पौरुषम् । मच्छासनमकुर्वाणं त्वा
वा नेष्टे यमक्षयम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विज्ञाय तं बलीन्मत्तं बाह्वीर्य्येण
दर्पितम् । हृदयेनावहस्यैनं हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

हनमानुवाच । प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।
समानुकम्पया त्वेतत् पृच्छमुत्सार्थं गम्यताम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्य्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥ पृच्छे प्रष्टव्य
तरसा हीनवीर्य्यपराक्रमम् । सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्यह
वानरम् ॥ १८ ॥ सावज्ञमथ वामेन स्रयन् जग्राह पाणिना । न
चायकञ्चालयितुं भीमः पृच्छं महाकपेः ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठेप पुन-
र्दीर्घ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् । नोद्धर्तुमशक्योऽहोर्ध्यामपि
महाबलः ॥ २० ॥ उत्तिष्ठभुर्विवृताक्षः संहतभुक्कुटीमुखः ।
खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१ ॥ यत्रवानपि

तु श्रीमालाङ्गुलीहरणोद्धतः । कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडा-
नताननः ॥ २२ ॥ प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥ सिद्धो वा यदि
वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः । पृष्टः सन् काम्यया ब्रूहि कस्त्वं
वानररूपपटुक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यञ्चेद्भवेन्मम ।
शिष्यवत्त्वान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेनऽव ॥ २५ ॥

हनूमानुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६ ॥ अहं केशरिणः
क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राच्च हनूमान्नाम
वानरः ॥ २७ ॥ सूर्यपुत्रश्च सुग्रीवं शक्रपुत्रश्च वालिनम् । सर्वं
वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्थुर्महावीर्या
मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा
॥ २९ ॥ निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित् करणान्तरे । ऋष्यमूके
मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो
रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम्
॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सहभार्य्यः सहानुजः । सधनु-
र्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भार्य्या जन-
स्थानाच्छलेनापहृता बलात् । राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरा-
त्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्षरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा । वञ्चयित्वा
नरव्याघ्रं मारीचेण तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भीमसंवादे
सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

हनूमानुवाच । हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् स राघवः ।
दृष्ट्वाञ्जलेशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं राघवस्य महात्मनः । स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवमभि-
 प्रिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानर-
 कोटिभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महावाही प्रयातो
 दक्षिणां दिशम् ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहा-
 त्मना । सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽहङ्कार्यसिद्धार्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । शतयोजनविस्तारमर्षवं
 सहस्राङ्गुतः ॥ ६ ॥ अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसतीपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-
 श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघव-
 प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्धा लङ्कामग्नेषिण साट्टप्राकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतस्यास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९ ॥ महाक्यञ्चावधा-
 र्यांशु रामो राजीवलोचनः । स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य वङ्गा सेतुं
 महोदधौ ॥ १० ॥ ततो वानरकोटिभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान् ॥ ११ ॥ रणे स
 राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निष्वाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृ-
 सुतवान्धवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभी-
 षणम् । धार्मिकं भक्तिमन्तञ्च भक्तानुगतवत्सलम् ॥ १३ ॥ ततः
 प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सहितः साध्वरा
 पत्न्या रामो महाययाः ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतिलरितः स्वां पुरीं
 रघुनन्दनः । अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां दिषतां प्रभुः ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिष्ठतो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः । वरं मया याचि-
 तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्रामकथेयन्ते भवे-
 ल्लोकेषु शतवृक्षान् । तावज्जीवियमित्येवं तथारिचति च सोऽब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम । उपतिष्ठन्ति
 मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

दशवर्षगतानि च । राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभवनं गतः
 ॥ १९ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानव । तस्य वीरस्य
 चरितं गायन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयञ्च मार्गो मर्त्याना-
 मगम्यः कुरुनन्दन । ततोऽहं सुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम्
 ॥ २१ ॥ धर्षयेहा शपेहार्पि मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देव-
 पथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः । यदर्थमागतश्चासि अत
 एव सरस्य तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे

अष्टचत्वारंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रताप-
 वान् । प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच
 श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् । मया धन्यतरो नास्ति
 यदार्थं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव
 दर्शनात् । एकन्तु कृतमिच्छामि लयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥
 यत्ते तदासीत् प्लवतः सागरं मकरालयम् । रूपप्रतिमं वीर
 तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि
 च ते वचः । एवमुक्त स तेजस्वी प्रहस्य हरिरव्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच । न तच्छक्यं लया द्रष्टुं रूपं नान्येन केन-
 चित् । कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्तति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
 अन्यः कृतयुगी कालस्त्रेतायां हापरेपरः । अयं प्रध्वंसनः कालो
 नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७ ॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा
 महर्षयः । काल समनुवर्तन्ते यथा भावा युगी युगी ॥ ८ ॥ बल-
 वर्ष्म प्रभावा हि प्रह्वीयन्त्यद्भवन्ति च । तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं
 कुरुकुलोदह । युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । युगसंख्यां समाचक्षु आचारञ्च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्यं भवाभवौ ॥ १० ॥

हनुमानुवाच । कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः
सोदन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः ॥ ११ ॥ ततः कृतयुगं नाम
कालेन गुणतां गवम् । देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ १२ ॥
नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामन्त्र्यजुर्वर्णाः
क्रिया नासीच्च मानवी ॥ १३ ॥ अभिधाय फलं तत्र धर्मः सन्तप्रास
एव च । न तस्मिन् युगसंसर्गं व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् । न विग्रहः कुत-
स्तन्त्री न द्वेषो न च पैशुनम् ॥ १५ ॥ न भयं नापि सन्तापो न
चेर्ष्या न च मत्ससरः । तपः परमक्रं ब्रह्म सा गतियोगिनां परा
॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ १७ ॥ कृते युगे समभवन्
स्वकर्मनिरताः प्रजाः । समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलम्
॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणि वर्णा धर्मानवाप्नुवन् । एकवेद-
समायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ॥ १९ ॥ पृथग्धर्मास्त्रैकवेजा धर्म-
मेकमनुव्रताः । चातुरायम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ २० ॥
अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्गतिम् । आत्मयोगसमा-
युक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ २१ ॥ कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य
शाश्वतः । एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २२ ॥
त्रेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सर्वं प्रवर्तते । पादेन ह्रसते
धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २३ ॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-
धर्मपरायणाः । ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधा क्रियाः
॥ २४ ॥ त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः । प्रचलन्ति
न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ २५ ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

नरास्त्रेतायुगेऽभवन् । हापरे च युगे धर्मो हि भागो न प्रवर्तते
 ॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च । ततोऽन्ये
 च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्य-
 नृचय तथापरे । एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बह्वधा नीयते क्रिया
 ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा । एकवेदस्य
 चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य चेह विभ्रंशात्
 सत्ये कश्चिदवस्थितः । सत्त्वात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभ-
 वन् ॥ ३० ॥ कामाद्योपद्रवाद्यैव तदा वै दैवकारिताः । यैरहं-
 मानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वर्ग-
 कामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे । एवं हापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
 धर्मतः ॥ ३२ ॥ पाद्मैकैकैः कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ।
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
 प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा । इतयो व्याधयस्तन्त्री ह्योषाः
 क्रोधादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयः क्षुब्धयं तथा ।
 युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मो व्यावर्त्त-
 माने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः । लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा
 लोकप्रवर्त्तकाः ॥ ३६ ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ।
 एतत् कलियुगं नाम अचिरायत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्त्तन-
 त्वेतत् कुर्वन्ति चिरजीविनः । यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-
 मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । युगसङ्ख्यां महा-
 वाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे

एकोनपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच । पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन स्थितं कृत्वा प्रवङ्गमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यदै सागरलङ्घने ॥ २ ॥ आतुः प्रियमभीप्सन्
दै चकार सुमहद्वपुः । दिहस्तस्य ततोऽतीव बर्धित्यायामविस्तरैः
॥ ३ ॥ सद्रुमं कदलीपण्डं ह्यादयन्नमितद्युतिः । गिरेशो-
च्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ समुच्छ्रितमहाकायो
द्वितीय इव पर्वतः । ताम्रेक्ष्यस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भुक्तुटीकुटिलाननः
॥ ५ ॥ दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं
सहदालव्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ॥ ६ ॥ विसिस्त्रिये तदा भीमो
जहृषे च पुनः पुनः । तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम्
॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् । आवभाषि
च हनूमान् भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं
रूपं ममानघ । वर्द्धेऽहञ्चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदद्भुतं महारौद्रं विस्मयपर्वतसन्नि-
भम् । दृष्ट्वा हनूमतो वर्षं सम्भ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्यु-
वाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूत्तहः । कृताञ्जलिरदीनात्मा हनू-
मन्तमिवस्थितम् ॥ ११ ॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते
विभो । संहरस्व महावीर्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि
शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् । अप्रमेयमनाष्टुषं जैनाक्र-
मिव पर्वतम् ॥ १३ ॥ विजययैव ते वीर सुमहान् मनसोऽद्य
वै । यद्रामस्तथि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४ ॥ तमेवं
शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् । स्वबाहुवलमाश्रित्य विना-
शयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज
विद्यते । तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६ ॥

वशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् स प्रवङ्गमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा । एवमेतन्महा-
 वाहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ
 राक्षसाधमः । मया तु निहतं तस्मिन् रावणे लोककण्ठके ॥ १८ ॥
 कीर्त्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् । तेन वीरेण तं हत्वा
 सगणं राक्षसाधमम् ॥ १९ ॥ आनीता स्वपुरीं सीता कीर्त्ति-
 श्चाख्यापिता नृषु । तदृच्छ विपुलप्रज्ञ आतुः प्रियहिते रतः ॥ २० ॥
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः । एष पत्न्याः कुस्येष्ठ
 सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्ष-
 राक्षसैः । न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ २२ ॥
 दैवतानि हि मान्यानि पुस्तप्रेण विशेषतः । बलिहोमनमस्कारै-
 र्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ २३ ॥ दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
 भारत । मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
 स्वधर्मस्यः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च । न हि धर्ममविज्ञाय
 वृद्धाननुपसेव्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ ब्रह्मसतिसमै-
 रपि । अधर्मो यत्र धर्मोऽसौ धर्मस्याधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ स
 विज्ञेयो विभागेन यत्र सुहृन्त्यबुद्धयः । आचारसम्भवो धर्मो
 धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः
 प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धर्मार्थं हि देवताः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मसत्युग्रनोक्तैश्च नवैर्धर्मार्थं मानवाः । पण्याकरवणिज्याभिः
 कृष्या गोऽजाविपोषणैः ॥ २९ ॥ वार्त्तया धार्यते सर्वं धर्मरतै-
 र्विजातिभिः । तयो वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजान-
 ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिलोक्यात्रा विधीयते ।
 सा चेद्वर्णकृता न स्यान्नयोधर्ममृते भुवि ॥ ३१ ॥ दण्डनीतिमृते
 चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् । वार्त्ताधर्मं ह्यवर्त्तन्यो विनश्येयु-
 रिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ज्ञैर्धर्मं सूयन्ति वै प्रजाः ।

हिजातीनामृतं धर्मो ह्येकयैवैकवर्षिकः ॥ ३३ ॥ यज्ञाध्ययन-
 दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः । याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
 थैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोष-
 णम् । शुश्रूषा च हिजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥
 भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनः । क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय
 तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
 न्द्रियः । वृद्धैः सम्मन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ ३७ ॥
 आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते । निग्रहानुग्रहैः
 सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः
 सुव्यवस्थिताः । तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुभित्तवलेषु च ॥ ३९ ॥
 नित्यञ्चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा । राज्ञामुपायधारश्च
 बुद्धिमन्तपराक्रमाः ॥ ४० ॥ निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्य-
 साधकम् । साक्षा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ॥ ४१ ॥
 साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः । मन्त्रमूला नयाः
 सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः
 सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥ ४३ ॥
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणम् । मन्त्रयेत् सह
 विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ स्त्रिग्यैश्च नीतिविन्या-
 सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थ-
 कार्येषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु क्लीवानियुक्तीन् क्रूरान्
 क्रूरेषु कर्मसु । स्वेथ्यथैव परेथ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ॥ ४६ ॥
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च वलावलम् । बुद्ध्या सप्रतिपन्नेषु
 कुर्यात् साधुष्वनुग्रहम् ॥ ४७ ॥ निग्रहं चाप्यग्निष्टेषु निर्मर्यादेषु
 कारयेत् । निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः
 पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्योऽनुपालय । तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम्
॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् । चतु-
याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ सम्यक्प्रणीत-
दण्डा हि कामदेषविर्वर्जिताः । अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां
यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे
पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तदपुः कामतः
कृतम् । भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्येष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परि-
श्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । अमो नाशमुपागच्छत्
सर्वज्ञासीत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलञ्चातिबली मेने न मेऽस्ति
सदृशो महान् । ततः पुनरथोवाच पर्येषुनयनो हरिः ॥ ३ ॥
भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाप्यगददया गिरा । गच्छ वीर स्वमा-
वासं स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्थश्च कुरुष्वेष्टन निवे-
द्योऽस्मि कर्हिचित् । धनदस्यालयाच्चापि विप्रिष्टानां महाबल
॥ ५ ॥ द्विशकाल इच्छायातुं देवगन्धर्वयोपिताम् । ममापि सफलं
चक्षुः स्मरितस्यास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि
जगद्भृदयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम्
॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम लया सह । तदस्मद्दर्शनं
वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय
भारत । यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-
ञ्चापि महितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुष्योर्धनञ्जाय आन-
यामि तवान्तिकम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तदाक्यं श्रुत्वा तस्य महा-
 त्तनः । प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव
 त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामधे त्वं
 प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य-
 वन् । तवैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामी वयं परान् ॥ १४ ॥ एव-
 मुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । आटलात् सौहृदाच्चैव
 करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्ति-
 समाकुलांम् । यदा सिंहखवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥
 तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्य ध्वजस्थश्च
 नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां च प्राणहराः सुखं
 येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमांस्तदा तं पाण्डुनन्दनम् । मार्ग-
 माख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे
 एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलि-
 नाम्बरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्दन्धमादनम् ॥ १ ॥ अनु-
 स्मरन् वपुस्तस्य श्रियञ्चाप्रतिमां भुवि । माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन्
 दाशरथेर्ययौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ ३ ॥ फुल्लद्रुमविचि-
 त्वाणि सरांसि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि
 वनानि च ॥ ४ ॥ मत्तवारण्ययूथानि पङ्कजिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि दृष्ट्वा तदा ॥ ५ ॥ हरिणैश्चपला-
 पाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् । सशष्पकवलैः श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं
 ययौ ॥ ६ ॥ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् । व्यपेत-

भीर्गिरिं शौर्थाङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमान्तगन्धैश्च
 ताम्रपल्लवकोमलैः । याचमान इवारण्यैर्दुर्मैर्मास्तकम्पितैः ॥ ८ ॥
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविता । प्रियतीर्थवना मार्गे
 पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरि-
 सानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परि-
 तृप्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्दृढैर्दर्म-
 विपुलां नदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मांसां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां नद्यां
 महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् । अपश्यत् प्रीतिजननं वालार्क-
 सदृशद्युति ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिहृष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गला नलिनीं रम्यां राक्षसैरभि-
 रक्षिताम् । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥
 कुवेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्भरे । सुरम्यां विपुलच्छायां
 नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजसंच्छन्नां दिव्यां कनक-
 पुष्कराम् । नानापक्षिजनाकीर्णां स्रुपतीर्यामकईमाम् ॥ ३ ॥
 अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु । विचित्रभूतां लोकस्य
 शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्रास्यतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः
 शुभम् । ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च वज्र पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्तु
 पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् । जातरूपमयैः पद्मै-
 र्च्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६ ॥ वैदूर्यवरनालैश्च वज्रचित्तेर्मनो-
 रमैः । हंसकारण्डबोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७ ॥ आक्रीडं-

राजराजस्य कुवेरस्य महात्मनः । गन्धवरप्सरोभिश्च देवैश्च
 परमार्चिताम् ॥ ८ ॥ सेवितामृषिभिर्द्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्वर्येण च ॥ ९ ॥ ताञ्च दृष्ट्वैव
 कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
 तत्सरः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११ ॥ ते तु दृष्ट्वैव
 कौन्तेयमजिनै प्रतिवासितम् । रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीम-
 पराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योऽन्यमभिक्षुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुष-
 शार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः । यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत् सम्पृष्टु-
 मिहार्हय ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाह्वः समासाद्य वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ सुनिवेशधरश्चैव
 सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्षु महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां वदरीं प्राप्नो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र
 पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् । अनिलोदमितो नूनं सा वह्नि
 परीप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्याङ्गा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 पुष्पहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राक्षसा जनुः । आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नैह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा
 यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर । आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिवन्ति रमयन्ति
 च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायिनेह

यः कश्चिद्वनमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्तुमिच्छेदुर्वृतः स
विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि जिह्वीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य
यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च । नातोऽन्यथा लया शक्यं
किञ्चित् पुष्करभीक्ष्णितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति
राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रं
धर्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इत्यञ्च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्भरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व-
भूतानामियं वैश्रवणस्य च । एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितु-
मर्हति ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्वान् भीमसेनो
ह्यमर्षणः । व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ॥ १३ ॥
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् । सा भैवमिति सक्रोधै-
र्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १४ ॥ कर्द्धान्कृत्य तु स तान् राक्षसान्
भीमविक्रमः । व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ १५ ॥
गृह्णीत वध्नीत प्रकर्त्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनम् । क्रुद्धा
ब्रुवन्तोऽभिययुर्दुर्तं ते शस्त्राणि चोद्यस्य विवृक्षतेजः ॥ १६ ॥
ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पा महागदां काञ्चनपटनद्वाम् । प्रगृह्य
तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं
तदा तोमरपट्टिषाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः । जिघांसवः
क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिववृशुः ॥ १८ ॥ वातेन
कुल्यां बलवान् स जातः शूरस्तरस्वी । द्रपतां निहन्ता । सत्ये च
धर्मं च रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रवृष्टः ॥ १९ ॥ तेषां स
मार्गान् विविधान्महात्मा विहृत्य शस्त्राणि च शत्रुवाणाम् ।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
 ते तस्य वीर्यञ्च बलञ्च दृष्ट्वा विद्यावलं वाह्वलं तथैव । अशक्तु-
 वन्तः सहितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
 विदीर्यमाणस्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विभ्रदसंज्ञाः । कैलास-
 शृङ्गाण्यभिदुद्रुवस्ते भीमार्द्धिताः क्रोधवशाः प्रभङ्गाः ॥ २२ ॥ स
 अक्रवद्दानवदैत्यसङ्घान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् । विगाह्य
 तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २३ ॥
 ततः स पीलामृतकल्पमम्भो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः । उत्पाट्य
 जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४ ॥ ततस्तु
 ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुनाः । भीमस्य वीर्यञ्च
 बलञ्च संख्येयथावदाचखुरतीव भीताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्तु
 निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच । गृह्यातु भीमो जल-
 जानि कामात् कृष्णानिमित्तं विदितं ममेतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
 नुज्ञाप्य धनेश्वरन्ते जम्मुः कुरूणां प्रवरं विरोधाः । भीमञ्च
 तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यद्योपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरत-
 र्षभ । वह्नि वह्नरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो
 वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरस्पर्शः
 सङ्ग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
 महाभया । निष्प्रभश्चाभवत् सूर्यश्चरस्सिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥
 निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि
 पांशुवर्षं पपात च ॥ ४ ॥ सलोहिता दिग्गशासन् खरवाचो

मृगहिजाः । तमोवृतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥
 अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे । तदद्भुतमभि-
 प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां येष्ठः कोऽस्मा-
 नभिभविष्यति । सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
 यथाकूपपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नौ नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
 राजा वीषाञ्चक्रे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
 ॥ ९ ॥ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे । कञ्चिन्तु
 भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यञ्चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
 वीरः साहसं साहसप्रियः । इमे ह्यस्मादुत्पाता महासमर-
 दर्शनाः ॥ ११ ॥ दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं
 तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी । प्रिया पियञ्चिकीर्षन्ती
 महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिष्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् । अपि चोक्ती मया
 वीरो यदि पश्येवह्न्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
 भागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डव
 ॥ १४ ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिती गतः । उक्त-
 स्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
 स्तूष्णं येन यातो वृकोदरः । बहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा-
 श्रान्तान् यथाकृशान् ॥ १६ ॥ लमप्यमरसङ्क्रामः वक्ष्ये कृष्णां
 घटोल्कच । व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
 चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमी जवे । तरस्वी वैनतेयस्य
 सदृशो भुवि लङ्घने ॥ १८ ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथे-
 च्छकम् । तमन्विषाम भवतां प्रभावाद्भजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा
 स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे

हृदिष्वप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ उद्देशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरत-
 र्पथ । आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ लोम-
 शेनैव सहिताः प्रययुः प्रौतमानसाः । ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः
 शुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ।
 तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्विनम् ॥ २३ ॥ ददृशु-
 र्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् । भिन्नकायाश्चिवाहस्तान् सञ्च-
 र्क्षितशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यव-
 स्थितम् । सक्रोधं स्तब्धनयनं सन्दृष्ट्वा नक्तुदम् ॥ २५ ॥ उद्यम्य
 च गदां दीर्घां नदीतीरे व्यवस्थितम् । प्रजासङ्क्षेपसमये दण्ड-
 हस्तमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः
 पुनः । उवाच श्लाघया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २७ ॥
 साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाप्रियम् । पुनरेवं न कर्त्तव्यं
 मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि
 परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विजङ्गुरमरोपमाः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः । प्रादुरासन्नहाकाया-
 स्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिञ्चापि
 लोमशम् । नकुलं सहदेवञ्च तथान्यान् ब्राह्मणर्षभान् ॥ ३१ ॥
 विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत । सांलिता धर्मराजेन
 प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुवेरस्य तत्र ते कुरु-
 पुङ्गवाः । जघुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः । प्रतीच-
 माणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् निवसमानोऽय धर्मराजो
 युधिष्ठिरः । कृष्या संहितान् भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १ ॥
 दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लाद-
 नीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ द्वैः पूर्वं विकीर्णानि
 मुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण हिजैः सम्पूजितानि
 च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् । राजर्षी-
 णाञ्च चरितं कथाय विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र
 स आश्रमेषु शिवेषु च । अभिषेकं हिजैः सार्द्धं कृतवन्तो विशे-
 षतः ॥ ५ ॥ आर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरङ्घ्रिः सदा च वः । यथा-
 लब्धैर्मूलफलैः पितरयापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रम्येषु
 सर्वेषु च सरःसु च । उदधौ च महापुण्ये सूपसृष्टं महात्मभिः
 ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । नानातीर्थेषु
 रम्येषु सूपसृष्टं सह हिजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाहारमतिक्रम्य बहवः
 पर्वताः शुभाः । हिमवान् पर्वतश्चैव नानादिजगणायुतः ॥ ९ ॥
 विशाला वदरी दृष्टा नरनारायणायमः । दिव्या पुष्करिणी दृष्टा
 सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि
 च । दर्शितानि हिजयेष्टा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं
 वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । कथं भीम गमिष्यामी
 गतिरन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वायुवाचाशरी-
 रिणी । न शक्यो दुर्गमो गन्तुमिती वैश्रवणायमात् ॥ १३ ॥
 अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं
 वदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारण-
 सेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५ ॥ अति-
 क्रम्य च तं पार्थ चार्णपिणायमे वसेः । ततो दृष्टासि कौन्तेय
 निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः

शुचिः । सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ॥ १७ ॥ शुक्ला
तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वं विसिस्त्रियुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च
पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८ ॥ शुक्ला तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्यो
ऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तन्तु नर-
नारायणाश्रमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परि-
वारितः । पाञ्चात्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्तु सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणाश्रमगमने
षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च तीर्थयात्रापर्वः ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्वः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र
पाण्डवान् । पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्द्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च । रक्षितान् भीमसेनेन
कदाचित्तान् यदृच्छया ॥ २ ॥ जह्जार धर्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च
राक्षसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति
ब्रुवन् पाण्डवेयान् पथ्युपास्ते स नित्यदा । परीक्षमानः पार्थानां
कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सम्परिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं
प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥
पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः । बुबुधे न च तं पापं
भक्षच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरि-
न्दम । षटोत्सवं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं हिमः ॥ ७ ॥ लोमश-
प्रभृतीस्तास्तु महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा
पुष्पार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विवृतं भैरवं
महत् । गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा व्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सह देवस्तु
यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विभ्राम्य कौशिकं खड्गं
मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महा-
वलः ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते
होयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मनुष्येषु
तिथ्यग्योनिगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विप्रतः
॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मन्ते विदुरुत्तमम् । एतत् परीक्ष्य
सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा पितर-
श्चापि राक्षस । गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पश्यस्तथा ॥ १५ ॥
तिथ्यग्योनिगताश्चैव अपि कौटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति
ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको
युष्माकमृध्यति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ १७ ॥
पूज्यमानाश्च वर्द्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो
रक्षितारश्च राक्षस ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्यारक्षमाणस्य कुतो भूतिः
कुतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जालनागसि ॥ १९ ॥
अगुरप्यपचारश्च नाख्यस्माकं नराग्रज । विघसाग्रान् यथाशक्त्या
कुर्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ शुक्लं च ब्राह्मणं चैव प्रणामप्रवणाः
सदा । द्रोण्यव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥
येषाञ्चानानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रये-
ऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चानानि दुष्प्रज्ञ
कथमस्मान् जिहीषसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः
॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाय न भविष्यसि । अथ चेदृष्ट-
बुद्धिस्त्वं सर्वधर्मविवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धे न
द्रौपदीं हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि ॥ २५ ॥
अधर्मञ्चाप्यकीर्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलाम् । एतामद्य परा-
मृष्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ॥ २६ ॥ विप्रमेतत् समालोड्य कुम्भेन

प्राप्तिं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य शुश्रूक्षः समपद्यत ॥ २७ ॥
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रमोऽभवत् । अथाब्रवीत् द्रौप-
 दीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ माभैष्ट राक्षसान्मूढाहतिरस्य
 मया हता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् सुहृत्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं
 दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम सत् कृत्यं क्षत्रियस्यास्वतो-
 ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्धाभिसुग्नः प्राणांस्त्यजेच्छत्रून् जयेत् वा ।
 एष चास्मान् वयञ्चैनं युध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदृशम्
 महाबाहो दिशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
 पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्ती हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सहतिम् ।
 राक्षसे जीवमानेऽथ रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
 पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भी भी राक्षस तिष्ठस्व सह-
 देवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनं हतो वाद्येह
 स्वप्स्यसि । तथा ब्रुवति भाद्रेय भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥
 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्तः सवज्ज द्रव वासवं । सौऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र
 द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं
 राक्षसं तथा । मार्गाश्च रक्षः संमूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् । भ्रातृस्तान् क्षियतो
 दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षस-
 ज्ञेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पापं शस्त्रपरीक्षणं
 ॥ ४० ॥ आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु
 रममाणं त्वं न चैवाप्रियकारिणम् । अतिथिं ब्रह्मरूपञ्च
 कथं हन्यामनागसम् ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्या-
 न्नरकं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥

नूनमद्यामि संपत्को यथा ते मतिरीदृशी । दत्तः कृष्णापहरणे
 कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४३ ॥ वडिगोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण
 लम्बितः । मत्स्थोऽग्नौ स्युतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥ ४४ ॥
 यच्चासि प्रस्थितो दिशं मनःपूर्वगतञ्च ते । गतं गन्तासि गन्तासि
 मगं वकहिडिम्बयोः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः काल-
 चोदितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः
 ॥ ४६ ॥ अत्रवीच पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा
 दिशः पाप तदर्थं मे विलम्बितम् ॥ ४७ ॥ श्रुता मे राक्षसा ये
 ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदक-
 क्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्कणी परिसंलिहन् ।
 स्त्रयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाहु-
 संरम्भमेवैच्छन्भिदुद्राव राक्षसम् । राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धा-
 र्थिनमवास्थितम् ॥ ५० ॥ सुहृर्महर्ष्याददानः सृक्कणी परि-
 संलिहन् । अभिदुद्राव संरघ्वो वलिर्वज्रधरं यथा ॥ ५१ ॥
 वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे । माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धा-
 तुभावप्यश्वधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन कुन्तीपुत्रो
 वृकोदरः । शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 आत्मना भ्रातृभिर्यैव धर्मेण सुकृतेन च । इष्टेन च शपे राजन्
 सुदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्वर्दमानौ
 परस्परम् । बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५५ ॥
 तयोरासीत् संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । अमृष्यमाणयो संख्ये
 देवदानयोरिव ॥ ५६ ॥ आरुच्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभि-
 जघ्नतुः । जीमुताविव गर्जन्तौ निनदन्तौ महाबलौ ॥ ५७ ॥
 वभञ्जतुर्महावृक्षानूसर्भिर्वलिनाम्बरौ । अन्योन्येनातिसंरम्भौ पर-
 स्परबधैषिणौ ॥ ५८ ॥ तदृच्चयुद्धमभवत्सहीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भात्रोः पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा ॥ ५९ ॥ आवि-

ध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् । ताडयामासतुरुभौ
 विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६० ॥ तस्मिन् दिशि यदा वृक्षाः सर्व एव
 निपातिताः । पुष्कलीकृताश्च शतशः परस्परवधेऽप्यया ॥ ६१ ॥
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत । महाभौरिव शैलेन्द्रौ
 युयुधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिस्त्र्यरूपाभिर्बृहतीभिः पर-
 स्परम् । वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य
 तु भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ । भुजाभ्यां परिगृह्णाय चकर्पति
 गजाविव ॥ ६४ ॥ सुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः
 कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६५ ॥ ततः संहृत्य सुष्टिन्तु
 पञ्चशीर्षमिवोरगम् । वेगेनाभ्यहनद्धीमो राक्षसस्य शिरोधराम्
 ॥ ६६ ॥ ततः श्रान्तन्तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् । सुपरि-
 श्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहु-
 र्बाहुभ्याममरोपमः । समुत्क्षिप्य बलाद्धीमो विनिष्प्रिष्य मही-
 तले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्रिणा चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दृष्टौष्ठं
 विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् । जटासुरस्य तु शिरो भीम-
 सेनबलाहतम् ॥ ७० ॥ पपात रुधिरादिग्धं सन्दृष्टरदनच्छदम् ।
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् । स्तूयमानो द्विजाग्रैस्तु
 भरुद्भिरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जटासुरवधपर्वणि जटासुरवधो नाम
 सप्तपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः समाप्तश्च जटासुरवधपर्व ॥ १५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणा
 श्रमम् । अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानीय तान् सर्वान् भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः । द्रौपद्या सहि-
 तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समाश्रितस्त्रीभिः गताः
 शिवेन चरतां वने । कृतोद्देशस्तु वीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम्
 ॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणाश्वरम् । पुष्पितै-
 र्दुर्मण्डलैश्च मत्तकोकिलपटुपदैः ॥ ४ ॥ मयुरैश्चातकैश्चापि नित्यो
 त्सवविभूषितम् । व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च सुकृमिभ्य निषिवितम् । फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च
 शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥ प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलै-
 रपि । महापुष्पं पवित्रञ्च सुरासुरनिषिवितम् ॥ ७ ॥ तत्रापि
 च कृतोद्देशः समागमदिदृच्छुभिः । कृतश्च समयस्तेन पार्थना-
 मिततेजसा ॥ ८ ॥ पञ्चवर्षाणि वस्त्र्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।
 तत्र गाण्डीवधन्यानमवाप्तास्त्रमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
 लोकं द्रष्टव्यमः पुनरागतम् । इत्यक्ता ब्राह्मणान् सर्वानामन्त्रयत्
 पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तत्तेषामाचक्षते तपस्विनाम् ।
 तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
 णास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखोदकमिदं क्लेश-
 मचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयि-
 ष्यसि । तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परन्तप । राक्षसैरनुयातो वै
 लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैः
 रुद्धते क्वचित् । तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । सिंहव्याघ्रः
 गजाकीर्णासुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६ ॥ अवेक्षमाणः कैलासं
 मैनाकञ्चैव पर्वतम् । गन्धमादनपादांश्च श्वेतञ्चापि शिलोच्चयम्
 ॥ १७ ॥ उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः । पृष्ठं हिम-
 वताः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा पाण्डवा राजन्

गन्धमादनमन्त्रिकात् । पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते
 ॥ १९ ॥ सलिलावर्तसञ्जातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समावृतं
 पुण्यतमनाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २० ॥ तमुपागम्य राजर्षिं धर्मा-
 त्मानमरिन्दमाः । पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतलमाः ॥ २१ ॥
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजिताश्चावसंस्कृत सप्तरात्र
 मरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकमथ
 तान् विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धूनिव
 सुसत्कृतान् ॥ २४ ॥ पारिवार्हञ्च तं श्रेष्ठं परिहाय महात्मने ।
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः
 पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः । अतोतानागते विद्वान् कुशलः
 सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥ अन्वशामत् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 तेऽनुज्ञाता महात्मान् प्रययुर्द्विग्रेसुत्तराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थि-
 तानभ्यगच्छद्वृषपर्वामहामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः
 पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्य
 च । वृषपर्वाम् निववृते पथ्यानमुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानामृग-
 गणैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिभ्रातृभिः साङ्गं प्राति-
 ष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ महाभ-
 षनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभम् । मणिकाञ्चनरूपस्य शिला
 नाञ्च समुच्चयम् ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य पथ्यानं यथोक्तं वृष-
 पर्वणा । अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३३ ॥
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गभांस्तेषु बह्वन्
 सुखिनैवाभिचक्रुः ॥ ३४ ॥ धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च
 महानृषिः । अगच्छान् सहितास्तत्र न कश्चिद्वचोयते ॥ ३५ ॥
 ते मृगां हिजसंभुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् । आश्वामृगगणैश्चैव सेवितं

सुमनोरमम् ॥ ३६ ॥ पुण्यं पद्मसरोयुक्तं सपल्लवमहावनम् ।
उपतस्थुर्महाभागा माख्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३७ ॥ ततः किम्पु-
स्रपावासं सिद्धचारणसेवितम् । ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्ध-
मादनम् ॥ ३८ ॥ विद्याधरानुचरितं किन्नरौभिस्तथैव च । गज-
संघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ३९ ॥ शरभोन्नादसंघुष्टं
नानाशृगनिषेवितम् । ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ४० ॥
मुद्रिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् । विविशुः क्रमशो
वीराः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४१ ॥ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च
विप्रैर्महात्मभिः । शृणुन्तः प्रीतिजननान् वल्ग्वन्दकलाञ्छुभान्
॥ ४२ ॥ श्रोत्ररस्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखिरितान् । सर्व-
र्त्तुफलभाराढ्यान् सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४३ ॥ पश्यन्तः पाद-
पांश्चापि फलभारावनामितान् । आम्नानाम्नातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४४ ॥ सुस्नातकांस्तथाजीरान् दाडि-
मान् वीजपूरकान् । पनसान् लकुचान् मोचान् खर्जुरान्मू-
लितान् ॥ ४५ ॥ पारावतांस्तथा चौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ।
विल्वान् कपित्थान् जम्बूश्च काश्मरोर्वदरीस्तथा ॥ ४६ ॥ प्लक्षा-
नुङ्गस्वरवटान्श्वेत्यान् क्षीरिकांस्तथ । भल्लातकानामलकीर्दरी-
तकविभीतकान् ॥ ४७ ॥ इड्गुदान् करमर्दांश्च तिन्दुकांश्च महा-
फलान् । एतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनसानुषु ॥ ४८ ॥ फलै-
रमृतकल्पैस्तानाचिन्तान् स्वादुभिस्तत्तन् । तथैव चम्पकाशोकान्
केतकान् वज्रलांस्तथा ॥ ४९ ॥ पुन्नगान् सप्तपर्णान् कर्णिकारान्
सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्दारिन्द्रीवरांस्तथा
॥ ५० ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा । शालां
स्तालांस्तमालांश्च पिप्पलानिङ्गुदांस्तथा ॥ ५१ ॥ शाल्मलीः
किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा । चकोरैः शतपत्रैश्च मृङ्ग-
राजैस्तथा शुक्रैः ॥ ५२ ॥ कोकिलैः कलविड्मैश्च हारीतैर्जीव-

जीवकैः । प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः ॥ ५३ ॥ श्योत्र-
रम्यं समधुरं कूजद्विशाप्यधिष्ठितान् । सरांसि च मनोज्ञानि
समन्ताञ्जलचारिभिः ॥ ५४ ॥ कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोक-
नदोत्पलैः । कल्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५ ॥
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुक्कुटैः । कारण्डवैः प्लवैश्चैर्वैकैर्म-
हुभिरेव च ॥ ५६ ॥ एतैश्चान्यैश्च कौर्णानि समन्ताञ्जल-
चारिभिः । हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७ ॥ पद्मो-
दरच्युतरजःकिञ्चल्लान्तरणरञ्जितैः । मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्विस्तान्
कमलाकरान् ॥ ५८ ॥ अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
तथैव पद्मप्रण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९ ॥ शिखण्डनीभिः
सहितान् लतामण्डपकेषु च । मेघतूर्य्यरवोद्दाममदनाकुलितान्
भृशम् ॥ ६० ॥ कृत्वैव केकामधुरं सङ्गीतं मधुरस्वरम् । चितान्
कलापान् विस्तीर्य्य सविलासान्मदालसान् ॥ ६१ ॥ मयूरान्
ददृशुहृष्टानृत्यतो वनलालसान् । कांश्चित् प्रियाभिः सहितान्
भ्रममाणान् कलापिनः ॥ ६२ ॥ वल्लीलतासङ्गटेषु कुटजेषु
स्थितांस्तथा । कांश्चित् कुटजानान्ते विटपेषूप्लूकठानिव ॥ ६३ ॥
कलापसुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव । विवरेषु तरुणाञ्च रुचिरं
ददृशुश्च ते ॥ ६४ ॥ सिन्धुवारांस्तथोदारान् मन्मथस्येव तोम-
रान् । सुवर्णवर्णकुसमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६५ ॥ कर्ण-
कारान् विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् । तथापश्यन् कुरु-
वकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६६ ॥ कामवश्योत्सुककरान्
कामस्येव शरोत्करान् । तथैव वनराजीनामुदारान्नचितानिव
॥ ६७ ॥ विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव । तथानङ्ग-
शराकारान् सहकारान्ननोरमान् ॥ ६८ ॥ अपश्यन् भ्रमरा-
रावान् मञ्जरीभिर्विराजितान् । हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावानि-
सदृशैरपि ॥ ६९ ॥ लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्य्यसदृशैरपि । अतीव

वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ७० ॥ तथा शालांस्तमालांश्च
 पाटलान् वकुलानपि । माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु
 च ॥ ७१ ॥ विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनेर्द्विजैः । कल-
 हंसैरुपेतानि सारसाभिस्तानि च ॥ ७२ ॥ सरांसि वङ्गशः पार्था
 पश्यन्तः शैलसानुषु । पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च
 ॥ ७३ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः । गन्धवन्त्यथ
 माल्यानि रमवन्ति फलानि च ॥ ७४ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि
 वृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ल-
 लोचनाः ॥ ७५ ॥ कमलोत्पलकङ्कहारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्य-
 माना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७६ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 भीममाहेदं प्रीतिमदचः । अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादन-
 काननम् ॥ ७७ ॥ वने ह्यस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा
 द्रुमाः । लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७८ ॥
 भान्येते पुष्पविकचाः पुंस्त्रीकिलकुलाकुलाः । नात्र कण्टकिनः
 केचिन् च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ७९ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्ध-
 मादनसानुषु । भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ॥ ८० ॥
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः । पश्येमां नलिनीं
 चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ॥ ८१ ॥ स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षा-
 द्क्षिप्रमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे
 ॥ ८२ ॥ उवगीयमाना भ्रमरैराजन्ते वनराजयः । पश्य भीम
 शुभान् दिशान् देवाक्रीडान् समन्ततः ॥ ८३ ॥ अमानुषागतिं
 प्राप्ताः संसिद्धा स्म वृकोदर । लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः
 पादपोत्तमाः ॥ ८४ ॥ संस्मिष्टः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ।
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ॥ ८५ ॥ नदतां
 शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु । चकोराः शतपत्राश्च मत्त-
 कोकिलसारिकाः ॥ ८६ ॥ पत्रिणः पुष्पितानेतान् सम्पतन्ति

महाद्रुमान् । रक्तपीताक्षणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगा ॥ ८७ ॥
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः । हरिताक्षणवर्णानां
 आदलानां समीपतः ॥ ८८ ॥ सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणे-
 क्षपि । वहन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८९ ॥ भृङ्ग-
 राजोपचक्राश्च लोहपृष्ठा पतत्रिणः । चतुर्विप्राणाः पद्माभाः
 कुक्षराः मकरेणवः ॥ ९० ॥ एते वैदूर्यवर्णाभं शोभयन्ति मह-
 त्सरः । बद्धतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ॥ ९१ ॥ नाना-
 प्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च । भास्कराभप्रभा भीमाः
 आरदावभ्रवनोपमाः ॥ ९२ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजत-
 धातवः । क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचिक्लाञ्जनसन्निभाः ॥ ९३ ॥
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विड्गुलकस्य च । मनःमिलागुहाश्चैव
 सन्ध्यावभ्रनिकरापमाः ॥ ९४ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नाना-
 रजतधातवः । शमलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ॥ ९५ ॥
 सितासितावभ्रप्रतिमाः बालसूर्य्यसमप्रभाः । एते बद्धविधाः
 शैला शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९६ ॥ गन्धर्वाः सह कान्ताभि-
 र्यथोक्तं वृषपर्वणा । दृश्यन्त शैलशृङ्गेषु पार्थ किमुत्सृपैः सह
 ॥ ९७ ॥ गीतानां समतालानां तथा साम्नाञ्च निस्वनः । श्रूयते
 बद्धधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९८ ॥ महागङ्गामुदीक्षस्व
 पुण्या दिवनदीं शुभाम् । कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम्
 ॥ ९९ ॥ धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः । गन्धर्वै-
 रप्सरोग्भिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ १०० ॥ व्यालैश्च विविधा-
 कारैः शतशीर्षैः समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराज-
 मरिन्दम ॥ १०१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनु-
 त्तमाम् । नाटयन् पवनेन्द्रस्य दर्शनेन परन्तपाः ॥ १०२ ॥
 उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः । आर्ष्टिप्रेणस्य राजर्षे-

राश्वरं ददृशुस्तदा ॥ १०३ ॥ ततस्ते तिग्मतपसं कृमन्ममनि-
सन्ततम् । पारगं सर्वधर्माणामाष्टिणिमुपागमन् ॥ १०४ ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि गन्धमादनशोभादर्शनं
नामाष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

वशस्यायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमामाद्य तपसा दग्धकिल्बि-
षम् । अभ्यवाहयत प्रीतः शिरसा नाम कौत्तयन् ॥ १ ॥ ततः
कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥ तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तृष्टिं शंसितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिर्द्विज्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरूणामृषयं प्राप्तं
पूजयित्वा महातपाः । सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम्
॥ ५ ॥ नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मं प्रवर्त्तसे । मातापित्रोश्च ते
वृत्तिः कच्चित् पार्थ न सीदति ॥ ६ ॥ कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा
वैद्याश्च पूजिताः । कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
सुकृते प्रतिकर्तुञ्च कच्चिद्वातुञ्च दुष्कृतम् । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ
जानासि न विकल्पसे ॥ ८ ॥ यथाहं मानिताः कच्चित्स्वया नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कच्चिद्धर्ममेवानुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कच्चि-
द्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन
तितिक्षया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छत्यरिन्दम ॥ ११ ॥ खे खे किल
कुले जाते पुत्रे नमरि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति
च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किन्तुस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सम्प्राप्तव्यं भवि-
ष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवास्मिर्गुरुरात्मा च पञ्चमः । यस्यैते पूजिताः
पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्नाथ्यमाहूतयथावद्वर्त्मनिश्रयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥

आर्ष्टिषेण उवाच । अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहा-
यसा । जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६ ॥ कामिनः
सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा
किम्पुरुषा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौश्लि-
कानि च । दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८ ॥
विद्याधरगणायैव स्रग्मिणः प्रियदर्शनाः । महोरगगणायैव
सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्व-
सन्धिषु । मेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानाञ्च निःस्वनः ॥ २० ॥
इहस्यैरेव तत् सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः । न कार्या वः कथ-
ञ्चित्प्राप्तत्वाभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं
भरतसत्तमाः । विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२ ॥
इषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत । हिषन्ति सर्वभूतानि ताड-
यन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधि-
ष्ठिर । गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चाप-
ल्यादिव गच्छन्तं पार्थ यानमत परम् । अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति
राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५ ॥ अप्सरोभिः परिवृतः समुद्रा नर-
वाहनः । इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्थं
समासीनमधिपं यच्चरक्षसाम् । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्त-
मिवोदितम् ॥ २७ ॥ देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८ ॥ उपासीनस्य धनदं
तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु । गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९ ॥
एतदेवंविधञ्चित्रमिह तात युधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि वद्भयः

पर्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि
च । वसध्वं पाण्डव्येष्टा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात
चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन । उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं
विहृत्य च । ततः मस्त्रजितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यच्चयुद्धपर्वणि आर्ष्टिषिण्यध्विष्ठिर-

संवादे एकोनषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जनमेजय उवाच । आर्ष्टिषिणाश्रमे तस्मिन् मम पूर्वापता-
महाः । पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥
कियन्तं कालमवसन् पर्वते गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः
सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहार्थ्याणि तत्र तेषां
महात्मनाम् । वसतां लोकवीराणामासंस्तद्व्रूहि सत्तम ॥ ३ ॥
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् । यद्यच्चक्रे महाबाहु-
स्तस्मिन् हैमवते गिरौ ॥ ४ ॥ न खलुासीत् पुनर्युद्धं तस्य यच्चै-
र्हिजोत्तन । कच्चित्मागमस्तेषामासीदैश्वर्येण च ॥ ५ ॥ तत्र
ह्यायाति धनद आर्ष्टिषिणो यथाब्रवीत् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं
विस्तरेण तपोधन । न हि मे शृणुतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचे-
ष्टितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रमिततेजसः ।
श्रासनं सततञ्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः । भुञ्जाना मुनिभोज्यानि
रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुद्धवाणहतानाञ्च मृगाणां पिप्पि-
तान्यपि । मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पञ्चमं
वर्षमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृणुतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविध-
न्युत । कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्ता षटोक्तवः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्ष्टिषिणाश्चमेतेषां
 वसतां वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् वहवो मासाः पश्यतां
 महद्भुतम् । तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ॥ १२ ॥
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा । आजग्मुः पाण्डवान्
 द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ॥ १३ ॥ ते तैः सह कथाञ्चक्रुर्दिव्यां
 भरतसत्तमाः । ततः कतिपयाहस्य महाऋदनिवासिनम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् । प्राकम्पत महाशैलः
 प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च
 तद्भुतम् । ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ॥ १६ ॥
 अवहत् सर्वमाख्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि
 दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि
 द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्र-
 वीत् ॥ १८ ॥ विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुप-
 र्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते
 पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमण्डरथां प्रति
 ॥ २० ॥ खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्वो-
 रगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ हता मायाविनश्योग्रा
 धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवम् । तवापि सुमहत्तेजो महद्वाहुबलञ्च ते
 ॥ २२ ॥ अविषह्यमनाभृष्टं शक्रतुल्यबलोपमम् । तद्वाहुबलवेगेन
 दासिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ हिला शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन
 दिशो दृश । ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाख्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥
 व्यपेतभयसम्भोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम
 चिरात् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं तद्वाहु-
 बलपालिता । ततः क्षिप्रमिवात्मानं द्रौपद्या स परन्तपः ॥ २६ ॥
 मामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सहवः । सिंहर्षभगतिः श्रीमा-
 न्नुदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ मनस्वी बलवान् दृष्टो मानी शूरश्च

पाण्डवः । लोहिताक्षः पृथुव्यं सो मत्तवारणविक्रमः ॥ २८ ॥
 सिंहदंष्ट्रो वृहत्स्कन्धः शालपीत इवोद्गतः । महात्मा चारु-
 सर्वोद्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणां-
 श्यापि परामृषत् । स केयरीव चोत्तिक्तः प्रभिन्न इव वारणः
 ॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्प्रोहः शैलमभ्यपतद्वली । तं मृगेन्द्रमिवा-
 यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ३१ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि वाण-
 कार्मुकधारिणम् । द्रौपद्या बर्धयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः
 ॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्प्रोहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्लानिर्न च
 कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिज्जुषते पार्थनात्मजं
 मातरिष्वनः । तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 बद्धतालोच्छ्रयं शृङ्गमासरोह महाबलः । स किन्नरमहानाग-
 मुनिगन्धर्वराक्षसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्याग्रमारुह्य सु-
 महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काञ्चनैः
 स्फाटिकैश्चैव वैश्रभिः समलंकृतम् । प्राकारेण परिचिप्तं सौव-
 र्णेन समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
 शैलाद्भ्युच्छ्रयवता चयाटालंकशोभिना ॥ ३८ ॥ हारतोरण-
 निर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्ययं नृत्यन्तीभिः
 समन्ततः ॥ ३९ ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
 खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् । मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
 सन्धवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धवहस्तत्र मासतः सुसुखो बभौ । चित्रा
 विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविधा-
 स्तत्र दुमाः परमशोभिनाः । रत्नजालपरिचिप्तं चित्रमाख्यविभू-
 षितम् ॥ ४३ ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः । गदा-
 खड्गधनुषाणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
 बाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां लोम-

चर्षणम् ॥ ४५ ॥ ज्याघोषतलशब्दश्च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुदुवुः ॥ ४६ ॥ यच्चराक्षसगन्धर्वाः
 पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिधनिस्त्रिंशशूलशक्तिपरश्वधाः
 ॥ ४७ ॥ प्रगृहीता व्यरोचन्त यच्चराक्षसबाहुभिः । ततः प्रववृते
 युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूल-
 शक्तिपरश्वधान् । भल्लैर्भीमः प्रविच्छेद भीमवेगतरेस्ततः ॥ ४९ ॥
 अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जताम् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राक्षसानां महाबलः ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महा-
 बलम् । गदापरिधपाणीनां रक्षसां कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः
 प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः । भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधै-
 र्यच्चरक्षसाम् ॥ ५२ ॥ विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ ददृशुः
 सर्वभूतानि सूर्यमब्भगणैरिव । स रश्मिभिरिवादित्यः शरै-
 ररिनिघातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वानार्च्छन्महाबाहुर्बलवान् सत्य-
 विक्रमः । अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः । यच्चा विकृतसर्वाङ्गा
 भीमसेनभयार्दिताः ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्विप्रकीर्णमहा-
 युधाः । उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणां दिग्माजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना । तत्र शूलगदापाणि-
 व्यूढोरस्त्रो महाभुजः ॥ ५८ ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमा-
 न्नाम राक्षसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः ॥ ५९ ॥
 स तान् दृष्ट्वा परावृत्तान् स्रयमान इवाब्रवीत् । एकेन बहवः
 संख्ये मानुषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्रवणावासं किं
 ब्रूयथ धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्त्तत राक्षसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं
 वैशेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ६२ ॥ वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीम-

सेनः समार्दयत् । मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम्
 ॥ ६३ ॥ प्राहिणोद्धीमसेनाय परिगृह्य महाबलः । विद्युद्रूपां
 महाघोराभाकाशे महतीं गदाम् ॥ ६४ ॥ शरैर्वज्रभिरभ्यार्च्छ-
 द्धीमसेनः शिलाप्रितैः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः
 ॥ ६५ ॥ न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः । गदायुद्धसमा-
 चारं बुद्धमानः स वीर्यवान् ॥ ६६ ॥ व्यंसयामास तं तस्य
 प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयन्मयीम्
 ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहाराय राक्षसः । सा भुजं
 भीमनिर्झादा भिला भीमस्य दक्षिणम् ॥ ६८ ॥ सामिज्वाला
 महारौद्रा पपात सहसा भुवि । सोऽतिविद्धो महेश्वासः शक्त्या-
 मितपराक्रमः ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्याकुले-
 क्षणः । रुक्मपट्टपिनङ्गान्तां शत्रूणां भयवर्द्धिनीम् ॥ ७० ॥
 प्रगृह्याय नदन् भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् । तरसा चाभि-
 दुद्रुव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य
 मणिमानपि । प्राहिणोद्धीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ७२ ॥
 भङ्क्ता शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः । अभिदूद्राव तं हन्तुं
 गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवप्लव्य विधूय सहसा
 गदाम् । प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनय रणमूर्धनि ॥ ७४ ॥ सेन्द्रा-
 शनिरिवेन्द्रेण विस्फुष्टा वातरंहसा । हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य
 कृत्वेव निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन
 पातितम् । ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवाम्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं
 प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः । भीममार्तस्वरं कृत्वा
 जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि मणिमहधो नाम

षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरे-
 र्गुहाम् । अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राबुभावपि ॥ १ ॥ धौम्यः
 कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा । भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे
 विमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ द्रौपदीमार्ष्टिषिणाय सम्प्रधार्य महा-
 रथाः । सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहस्तदा ॥ ३ ॥ ततः
 संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः । ददृशुस्ते महेष्वासा
 भीमसेनमरिन्दमाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वांश्च
 राक्षसान् । महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वान्
 दानवान् मघवानिव ॥ ६ ॥ ततस्ते भ्रातरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महा-
 रथाः । तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७ ॥
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमग्नोभत । लोकपालैर्महाभागैर्दिवं
 देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुवेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साहमाद्यदि वा मोहाङ्गीम पापमिदं
 कृतम् । नैतस्ते सदृशं वीर सुनेरिव मृषा वचः ॥ १० ॥ राज-
 हिष्ठं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । त्रिदशानामिदं हिष्ठं
 भीमसेन लया कृतम् ॥ ११ ॥ अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे
 कुरुते मनः । कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छासि प्रियम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातर-
 मच्युतम् । अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । विरराम
 महातेजास्तमेवायं विवचन्त्यन् ॥ १३ ॥ ततस्ते हर्ताशृष्टा ये
 भीमसेनेन राक्षसाः । सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरसदनं प्रात
 ॥ १४ ॥ ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् । भीममार्त्त-
 स्वरञ्चक्रुर्भीमसेनमयार्दिताः ॥ १५ ॥ न्यस्तपस्त्रायुधाः क्लान्ताः

शोणिताक्ततनुच्छदाः । प्रकीर्णमूर्धजा राजन् यक्षाधिपतिमद्रु-
 वन् ॥ १६ ॥ गदापरिवर्तिस्त्रिंशतोमरप्राशयोधिनः । राक्षसा
 निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७ ॥ प्रमथ तरसा शैलं
 मानुषिण धनेश्वर । एकैकं सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः
 ॥ १८ ॥ प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणाञ्च नराधिप । शेरते
 निहता देव गतसत्त्वाः पराभवः ॥ १९ ॥ लक्ष्मिषा वयं सुक्ता
 मणिमांस्ते सखा हतः । मानुषिण कृतं कर्म विधत्स्व यदन-
 न्तरम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा सुसंकुब्धः सर्वयक्षगणाधिपः । कोप-
 संरक्तनयनः कथमित्यब्रवीदवः ॥ २१ ॥ द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं
 श्रुत्वा धनेश्वरः । चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत्
 ॥ २२ ॥ अथावभ्रधनसङ्काशं गिरिशृङ्गमिवोच्छ्रितम् । रथं सं-
 योजयामासुर्गन्धर्वैर्हैममालिभिः ॥ २३ ॥ तस्य सर्वगुणोपेता
 विमलाक्षा हयोत्तमाः । तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः
 ॥ २४ ॥ शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः । क्लेषया-
 मासुरन्योन्यं क्लेषितैर्विजयावहैः ॥ २५ ॥ स ब्रह्मास्थाय भगवान्
 राजराजो महारथम् । प्रययौ दिवगन्धर्वैः स्तूयमाणो महा-
 द्युतिः ॥ २६ ॥ तं प्रयान्तं महात्मनं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 रक्ताक्षा हैमसङ्काशा महाकाया महाबलाः ॥ २७ ॥ सायुधा
 बद्धनिस्त्रिंशं यक्षा दशशता वराः । ते जवेन महावेगाः प्लवमाना
 विहायसा ॥ २८ ॥ गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाश्वरम् ।
 तत् कैशरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ॥ २९ ॥ कुवेरश्च
 महात्मानं यच्चरक्षोगणावृतम् । ददृशुर्दृष्टरोमाणः पाण्डवाः
 प्रियदर्शनम् ॥ ३० ॥ कुवेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्रान् महा-
 रथान् । आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥
 देवकार्यं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष ह । ते पक्षिण इवापेतु-
 गिरिशृङ्गं महाजवाः ॥ ३२ ॥ तस्युक्तेषां समभ्यासे धनेश्वरपुरः-

सराः । ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ३३ ॥
 समीक्ष्य यत्तुगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महा-
 त्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च
 धर्मवित् । अपराद्वमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ॥ ३५ ॥
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् । स ह्यासनवरं श्रौमत्-
 पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ विहितञ्चित्तपथ्यन्तमातिष्ठत धना-
 धिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्खकर्णा महाजवाः ॥ ३७ ॥
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः । शतशश्चापि गन्धर्वा-
 स्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः
 शतक्रतुम् । काञ्चनीं शिरसा विभ्रज्जीमसेनः स्रजं शुभाम् ॥ ३९ ॥
 पाशखण्डगधनुष्याणिरुदैक्षत धनाधिपम् । भीमसेनस्य न श्लाणि-
 विक्षतस्यापि राक्षसैः ॥ ४० ॥ आसीत्तस्यामवस्थायां कुवेरमपि
 पश्यतः । आददानं श्रितान् वाणान् योद्धु काममवस्थितम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाह्वनः । विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ
 भूतहिते रतम् ॥ ४२ ॥ निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं भ्रातृभिः
 सह । न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव । व्रीडा चात्र न कर्तव्या
 साहसं यदिदं कृतम् ॥ ४४ ॥ दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यत्त-
 रक्षसाम् । न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ । कर्मणा
 भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् परा ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्त्तते कुरुसत्तम ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं
 भीम कृष्णार्थं कृतवानसि । मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यत्त-
 रक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वबाहुवलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादय विनिर्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्व-
 मगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा । शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा

निष्कृतिः कृता ॥४८॥ दिष्टो हि मम संक्षेपः पुरा पाण्डवनन्दन ।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं शप्नोऽसि भगवन्मगस्थेन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदञ्चायर्थ-
भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः । तदैव त्वं न निर्दग्धः सवलः
सपदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच । देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्ममतेस्त्रिभिः । यच्चाणां घोररूपाणां
विविधायुधधारिणाम् ॥ ५३ ॥ अध्वन्यहमथापश्यमगस्थमृषि-
सत्तमम् । उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ५४ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् । तमूर्ध्ववाङ्गं दृष्ट्वा वै
सूर्यस्याभिमुखे स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं ज्ञाता-
शनमिवैधितम् । राज्ञसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा
॥ ५६ ॥ मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव । न्यष्टीव-
दाकाशगतो महर्षेस्तस्य सूर्ध्वनि ॥ ५७ ॥ स कोपात्सामुवाचेदं
दिशः सर्वा दहन्निव । मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव
॥ ५८ ॥ धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर । तस्मात् सद्द्वैभिः
सैन्यैस्ते बध्नं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५९ ॥ त्वञ्चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः
क्षेपं प्राप्येह दुर्मतिः । तनेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषादिप्रमोक्ष्यसे
॥ ६० ॥ सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रं बलान्वितम् । न शप्यं
प्राप्स्यति घोरं तत्तवाज्ञा करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शप्यो मया
प्राप्तः प्राक् तस्मादपिसत्तमात् । स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव
विमोक्षितः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुहपर्वणि कुबेरदर्शने
एकषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धनद उवाच । युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं दैवकालपराक्रमाः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १ ॥ धृतिमन्तश्च
 दद्याच्च स्वे स्वे कर्मणि भारत । पराक्रमविधानञ्चा नराः कृत-
 युगेऽभवन् ॥ २ ॥ धृतिमान् दैवकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रयास्ति पृथिवीञ्चिरम् ॥ ३ ॥ य एवं वर्त्तते
 पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर ययः प्रेत्य च
 सहतिम् ॥ ४ ॥ दैवकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 सम्प्राप्तिस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५ ॥ यस्तु केवल-
 संरम्भात् प्रपातं न निरीक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवा-
 नुवर्त्तते ॥ ६ ॥ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्मधाः कार्याणामविशेषवित् ॥ ७ ॥ वृथाचार-
 समारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति । साहसे वर्त्तमानानां निकृतीनां
 दुरात्मनाम् ॥ ८ ॥ सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ।
 अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ॥ ९ ॥ निर्भयो भीमसेनो-
 ऽयं तं शशि पुरुषर्षभ । आर्ष्टिषिणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमा-
 श्रमम् ॥ १० ॥ तामिस्रं प्रथमं पञ्चं वीतशोकभयो वस ।
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षाश्च सह किन्नरैः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता
 मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः । रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं
 हिजसत्तमैः ॥ १२ ॥ साहसादनुसम्प्राप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृताम्बर ॥ १३ ॥ अतः परञ्च
 वो राजन् द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन्
 रक्षिष्यन्ते च वः सदा ॥ १४ ॥ तथैव चान्नपानानि खादूनि
 च बह्वनि च । आहरिष्यन्ति मत्प्रेषाः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोवृकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा
 तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ
 चोभौ यथाश्विनौ रक्ष्यास्तादृश्यापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

अर्थतत्त्वविधानञ्चः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः
 फाल्गुनः कुशलो दिवि ॥ १८ ॥ याः काञ्चन मता लोके स्वर्गाः
 परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ॥ १९ ॥
 दमो दानं बलं बुद्धिर्द्धीर्धृतिस्तेज उत्तमम् । एतान्यपि महा-
 सत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः
 कर्म पाण्डव गह्मितम् । न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा R
 नृषु ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुक्षणां कौर्त्तिवर्द्धनः । मानितः
 कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्धानि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वान्मही-
 पालान् धर्मेण वशमानयत् । स शान्ततुर्महातेजाः पितुस्तव
 पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक् चासौ महावीर्यः कुलधूर्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितृन्
 देवानृषीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त मुख्यान्महा-
 मेधानाहरयमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः
 प्रपितामहः । स्वर्गजित् शक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं
 गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राघ्नं कृत्वा नमश्चक्रे कुवेराय
 त्वकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्विनायकः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्द्धनः ॥ २९ ॥ खेषु वैश्वसु
 रम्येषु वसतामित्रतापनाः । कामान्न परिहास्यन्ति यच्चा वो
 भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्तः पुनरेष्यति ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यसि धनञ्जयः ॥ ३१ ॥ एवमुत्तम-
 कर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् । अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यका-
 धिपः ॥ ३२ ॥ तं परिस्तोमसङ्कीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः । यानै-
 रनुययुर्यच्चा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३३ ॥ पक्षिणामिव निर्घोषा
 कुवेरसदनं प्रति । बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिदाजिनः । प्रकर्षन्त इवाभ्राणि
पिवन्त इव मासुतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि
रक्षसाम् । अपाकुञ्चन्त शैलाग्राद्वनाधिपतिशासनात् ॥ ३६ ॥
तेषां हि प्रापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता । समरे निहता-
स्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु
वेक्ष्यसु ताः क्षपाः । सुखमूर्धुरगतीद्देगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि कुवेरवाक्ये

दिग्दृष्टाधिक्रमतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सूर्योदये धौम्यः कृताङ्गिकमरि-
न्दम । आर्ष्टिषिण्येन सहितः पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-
वाद्यार्ष्टिषिण्यस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह । ततः प्राञ्जलयः सर्वे
ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा
दक्षिणे करे । प्राचीं दिग्मभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति । शैलराजो महाराज
मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवैश्रवणावितां दिशं पाण्डव
रक्षतः । पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-
दाङ्गमहेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च । ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्य
तात मनीषिणः ॥ ६ ॥ ततश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै दिजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा
धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः । प्रेतसत्त्वगतिं ह्येनां दक्षिणा-
माश्रितो दिग्म ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्धा परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता
राजन् सख्येन प्रतितिष्ठति । अस्मिन् पर्वतराजानमेतमाङ्गमनी-
षिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्रश्च महोदधिम् । आव-

सन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११ ॥ उदीचीं दीपय-
 न्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान् । महामेरुमहाभागः शिवो ब्रह्म-
 विदां गतिः ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्मसदृशैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
 प्रजापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगद्भागम् ॥ १३ ॥ यानाहु-
 र्ब्रह्मणः पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् । तेषामपि महामेरुः
 शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोद-
 यन्ति च । सप्त दिवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ दिशं
 विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् । यत्रात्मतपैरध्यास्ते देवैः
 सह पितामहः ॥ १६ ॥ यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवाम् ।
 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः सद-
 नात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजो-
 मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानलदीपन्तत् स्थानं विष्णोर्महा-
 त्मनः । स्रष्टुं प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९ ॥
 प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भुतिश्वरस्तात
 सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ २० ॥ च भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभि-
 विराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ २१ ॥ प्राप्नु-
 वन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम । न तं ज्योतींषि सर्वाणि
 प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ २२ ॥ स्वयं प्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यति-
 विराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ २३ ॥
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः । योगसिद्धा महा-
 त्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्ममं लोक-
 मायान्ति भारत । स्वयम्भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् । ईश्वरस्य सदा ह्येतत्
 प्राणमात्रं युधिष्ठिर ॥ २६ ॥ एनं त्वहरहर्मसं सूर्याचन्द्रमसौ
 ध्रुवम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ ज्योतींषि
 चाप्यग्नेषु सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्ति महाराज गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥ एवं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवा-
 नपि । कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ ३९ ॥
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः । उदीचीं भजते
 काष्ठां दिशमेघ विभावसुः ॥ ४० ॥ स मेरुमनुवृत्तः सन् पुन-
 र्गच्छति पाण्डव । प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः
 ॥ ४१ ॥ स मासं विभजन् काले बहुधा पर्वसन्धिषु । तथैव भग-
 वान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेघ क्षतिक्रम्य
 महामेरुमतन्द्रितः । भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम्
 ॥ ४३ ॥ तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयन् जगत् । मार्गसेत-
 मसम्बाधमादित्यः परिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ सिंशुः शिशिराण्येष
 दक्षिणां भजते दिशम् । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति
 शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा ।
 तैजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः खेद-
 क्कमौ तन्द्रीग्लानिश्च भजते नरान् । प्राणिभिः सततं स्वप्नो
 ह्यभीक्ष्णञ्च निषिव्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य
 भानुमान् । पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ॥ ४८ ॥
 वृष्टिमास्तसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् । वर्द्धयन् सुमहातेजाः
 पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ ४९ ॥ एवमेघ चरन् पार्थ कालचक्रमत-
 न्द्रितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्त्तते ॥ ५० ॥ सन्तता
 गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव । आदायैव तु भूतानां तेजो
 विसृजते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च
 भारत । अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि मेरुदर्शने

त्रिषष्ट्यधिकमतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नग्रे वसताञ्च तेषां महात्मनां
 सद्व्रतमास्थितानाम् । रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकाञ्चतां
 दर्शनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तान् वीर्ययुक्तान् सविशुद्धकामांस्तेज-
 स्विनः सत्यवृत्तिप्रधानान् । संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मन् गन्धर्व-
 सङ्घाश्च महर्षयश्च ॥ २ ॥ तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं
 प्राप्य महारथानाम् । मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं
 प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३ ॥ मयूरचंसस्वननादितानि पुष्पोप-
 कीर्णानि महाचलस्य । शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः
 परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४ ॥ साक्षात् कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः । कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्मा-
 कुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५ ॥ /क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्
 सुचित्रमाख्यातवतजातशोभान् । मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च यथा
 भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः
 सन्ततमभ्रजालैः । तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेरिच्छन्त-
 यितुं न शक्नुः ॥ ७ ॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाञ्च
 तथा प्रभावात् । विभक्तभावो न बभूव कश्चिद्दहो निशानां पुरुष-
 प्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्भाविष्यते-
 ऽमितौजाः । तस्योदयञ्चास्तमनञ्च वीरास्तत्र स्थितास्ते दृष्टु-
 र्नासिंहाः ॥ ९ ॥ रवेस्तनिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयञ्चास्तमनञ्च
 वीराः । समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिग्गो
 दिग्गश्च ॥ १० ॥ स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचि-
 व्रताश्च । सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः
 ॥ ११ ॥ इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनच्छयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाग्निषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभुवुः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां सम्बत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३ ॥

तदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्वतमानसानाम् ॥ १४ ॥
 भ्रातुर्नियोगात्तु शुषिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी । यत्
 काम्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५ ॥
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् । मासोऽथ
 कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नेव भारत भारतानाम् ॥ १६ ॥
 उषिता पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने । अवाप्य दिव्यान्धस्त्राणि
 सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्य-
 मथ वैष्णवम् । ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च । तानि प्राप्य सहस्राक्षा-
 दभिवाद्य शतक्रतुम् ॥ १९ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि
 प्रदक्षिणम् । आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि महर्षिगणदर्शने

चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं
 सहस्रोपयातम् । विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्त-
 यतां बभूव ॥ १ ॥ स दीप्यमानः सहस्रान्तरीक्षं प्रकाशयन्
 मातलिसंगृहीतः । बभौ महोल्केव घनान्तरस्था शिखिव चाम्ने-
 र्ज्वलिता विधूमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदृष्ट्ये किरिटी सखी
 नवान्याभारणाणि विभ्रत् । धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया
 ज्वलन् पर्वतमाजगाम ॥ ३ ॥ स शैलमासाद्य किरिटमाली महे-
 न्द्रवाहादवसृज्य तस्मात् । धौम्यस्य पादावभिवाद्य धौमानजात-
 शत्रोस्तदनन्तरञ्च ॥ ४ ॥ वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृष्णां परिसान्त्तु चैनां प्रहो-
 ऽभवद्भ्रातुरुपहरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण
 समागतानाम् । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमाली ननन्द राजा-
 नमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः
 सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिण
 चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टा सत्कारमग्रं
 सुरराजतुल्यम् । सर्वान् यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छरेनं कुने-
 राजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्रा-
 ननुग्रिष्य पार्थान् । यद्यौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं
 त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेववर्त्यः शक्रात्मजः शक्र-
 रिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तम-
 क्षपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै
 सुतसोममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सूर्याग्नि-
 समप्रभाणाम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणामुपविष्ट मध्ये सर्वं यथावत्
 कथयाम्बभूव । एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च
 शिवाच्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव शीलेन समाधिनाथ प्रीताः सुरा-
 षे सहिताः सहेन्द्रा । संचिपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याव-
 दिवि प्रवासम् । माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुखाप तामा-
 वसतिं प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनागमने

पञ्चषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधि-
 श्ठिरम् । आढभिः सहितः सर्वैरवन्द्य धनञ्जयः ॥ १ ॥ एत-
 स्मिन्नेव काले तु सर्ववादिवनिष्ठनः । बभूव तुमुलः शब्दस्त्वल्-

रीक्षे दिवौकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनयैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
 पृथग्व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्ताद्नु-
 ययुर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः । विमानैः सूर्यसङ्क्रामैर्देवराजमरि-
 न्दमम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्रिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । मेघ-
 नादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगा-
 माथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सहस्राक्षो रथादवसरोह
 वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः
 सहितः शोमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ
 विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथार्हमभितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा
 ॥ ८ ॥ धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरम् । भृत्यवत् प्रणत-
 स्तस्थो देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् । हर्षेण महताविष्टः
 फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रीतो देवराजश्च
 पूजयन् । तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लूतम् ॥ १२ ॥ उवाच
 वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः । त्वमिमां पृथिवीं राजन्
 प्रशासिष्यसि पाण्डव । स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनरा-
 यमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्वाणि मत्तः
 प्रयतेन राजन् । कर्ताप्रयश्चास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्वभि-
 रेष्ट लोके ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनेश्वरगृह-
 स्थानां पाण्डवानां समागमम् । शक्रेण य इदं विद्वानधीवीत
 समाहितः ॥ १६ ॥ सम्बत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संश्रितव्रतः ।
 स जीवेद्भि निराबाधः सुसुखी शरदां व्रतम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि इन्द्रागमने

षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथागतं गते शक्ने भ्रातृभिः सह सङ्गतः ।
 कृष्णाया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं
 तं मूर्ध्नि पाद्माय पाण्डवम् । हर्षगहदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव । कथ-
 चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजस्य तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते शङ्ही-
 तानि कच्चिदस्त्राणि पाण्डव । कच्चित् सुराधिपः प्रीतो रुद्रो
 वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टस्य ते शक्रो भगवान् वा पिनाक-
 धृक् । यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितस्य ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवा-
 स्त्वां भगवाञ्कृतक्रतुरारिन्दम । कृतप्रियस्त्वयास्मीति तस्य ते किं
 प्रियं कृतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथानव ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्र-
 पाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन
 धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तञ्च शङ्करम् ॥ ९ ॥ विद्यामधीत्य तां
 राजस्त्वयोक्तामरिमर्दन । भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो
 वनम् ॥ १० ॥ भृशतुङ्गमयो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः । एक-
 रात्रोषितः कच्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामपृच्छत्
 कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरु-
 नन्दन ॥ १२ ॥ स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत मां राजन् प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३ ॥ ततो माम-
 ब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत । तपस्यन्नचिरेण त्वं द्रव्यसे
 विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशि-
 रम् । ततोऽतथ्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५ ॥ द्वितीय-
 श्यापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारस्तृतीयेऽप्य मासे
 पाण्डवनन्दन ॥ १६ ॥ जङ्घ्ववाङ्गसतुर्थन्तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।

न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पञ्चमे लथ
 संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्स्यभीषं समा-
 गमत् ॥ १८ ॥ निघ्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि । संमा-
 र्जन् जठरेणोर्वीं विवर्त्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ अनु तस्यापरं
 भूतं महत् कैरातसंस्थितम् । धनुर्वीणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानु-
 गतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाय तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरा-
 तस्तु विह्वल्य बलवद्भुः । अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः
 ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः । मृगयाधमं-
 मुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निमित्तैर्वाणै-
 र्दंष्ट्रं हन्मि स्थिरो भव । स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्य-
 भाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तद्वाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्त-
 सुमैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलो-
 क्षयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छ्रुत्वा रूपमभवच्च सहस्रधा । तानि
 चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शरी-
 राणि एकैभूतानि भारत । अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधनं
 पुनः ॥ २८ ॥ अणुर्वहच्छिरां भूत्वा वृहच्चाणुभिराः पुनः ।
 एकैभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तत मां युधि ॥ २९ ॥ यदाभि-
 भवितुं वाणैर्न च शक्नोमि तं रणे । ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं
 भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् । तस्मिन्
 प्रतिघते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३१ ॥ भूय एव महा-
 राज सविशेषमहन्ततः । अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम्
 ॥ ३२ ॥ स्त्रूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोलूणम् । शलभास्त्र-
 मश्नवपं समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ ३३ ॥ जग्रास प्रसभं तानि
 हर्वाण्यस्त्राणि मे नृप । तेषु सर्वेषु जग्धेष्ु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥ ३४ ॥

ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतः सोपचियते । उपचीयमानश्च मया
 महास्त्रेण व्यवर्द्धत ॥ ३४ ॥ ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन
 तेजसा । क्षणेन हि दिग्गः खञ्ज सर्वतो हि विदीपितम् ॥ ३५ ॥
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यघातयत् । ब्रह्मास्त्रे तु हते
 राजन् भयं मां महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथा-
 क्ष्ये महेषुधी । सहस्राभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३७ ॥
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च । मम तस्य च भूतस्य
 बाहुयुद्धमवर्त्तत ॥ ३८ ॥ व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि
 समागतैः । अपावयंश्च तद्भूतं नियेष्टुमगमं महीम् ॥ ३९ ॥ ततः
 प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत । सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो
 मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४० ॥ एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४१ ॥ हिला किरात-
 रूपञ्च भगवान् त्रिदशेश्वरः । स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र
 महेश्वरः ॥ ४२ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः ।
 उमासहायो व्यालघृग्वद्भूरूपः पिनाकधृक् ॥ ४३ ॥ स माम-
 भ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् । शूलपाणिरथोवाच तुष्टो-
 ऽकीति परन्तपः ॥ ४४ ॥ ततस्तदनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान् धारयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽस्मि
 तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते । मनोगतं वीर यत्ते तद्-
 ब्रूहि वितराम्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरलमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनो
 गतम् । ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य
 मनसा शवं ततो वचनमाददे । भगवन्मे प्रसन्नयेदीप्सितोऽयं
 वरो मम ॥ ४८ ॥ अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि दिवेषु कानि-
 चित् । ददानीत्येव भगवानब्रवीत्यम्बकश्च माम् ॥ ४९ ॥ रौद्र-
 मस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव । प्रददौ च मम प्रीतः
 सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५० ॥ उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं

सनातनम् । न प्रयोज्यं भवेदितन्मानुषेषु कथञ्चन ॥ ५१ ॥ जग-
दिनिर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं
स्यादनञ्जय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ॥ ५३ ॥ मूर्त्तिमन्मे स्थितं
पार्श्वं प्रसन्ने गोवृषध्वजे । उत्सादनममित्राणां परसेनानि-
कर्त्तनम् ॥ ५४ ॥ दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः । अनु-
ज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविष्मम् । प्रेक्षतश्चैव मे दिवस्तत्रैवा-
न्तरधीयत ॥ ५५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिर-
संवादे सप्तषष्ठाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

अर्जुन उवाच । ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्राम्बकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्युषितो रजनी-
श्चाहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः । अपश्यन्तं दिज्येष्ठं दृष्टवा-
नस्मि यं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मिन्ति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच
राजेन्द्र प्रीयमानो हिजोत्तमः । दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन
केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः । दृष्टा-
स्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां
राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । आगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः
सूर्यसन्निभः ॥ ६ ॥ अथापराह्णे तस्याङ्गः प्रावात् पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्नपि सपत्नहन ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव
मात्स्यानि सुगम्भीनि नवामि च । शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादु-
रासन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि
समन्ततः । स्तुतयथेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९ ॥

गङ्गायास्परसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवदेवस्य जगु-
 र्गीतानि सर्वशः ॥ १० ॥ मरुताञ्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्धानिवासिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
 हरिभिर्युक्तैर्वाहैः खलङ्कृतैः । शचीसहायस्तवायात् सह सर्वै-
 स्तदामरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुवेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राजलक्ष्मणा परमया युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्यां
 दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् । वरुणं देवराजञ्च यथास्थान-
 मवस्थितम् ॥ १४ ॥ ते मामचूर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ ।
 सव्यसाचिन्निरीक्षास्माह्लोकपालानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्यार्थ-
 सिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि भङ्गरम् । अस्मत्तोऽपि गृह्णाण त्वमस्त्राणीति
 समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवदिभो ॥ १७ ॥ गृही-
 तास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत । अयं देवा ययुः सर्वं यथा-
 गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
 उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन तया ॥ १९ ॥ पुरैवा-
 गमनादस्माद्देवाहं त्वां धनञ्जय । अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये
 भरतर्षभ ॥ २० ॥ तया हि तीर्थेषु पुरा समाप्नवाः क्रतोऽसकृत् ।
 तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१ ॥ भूयथैव च
 तप्तयं तपश्चरणमुत्तमम् । स्वर्गं त्ववश्यं गन्तव्यं तया शत्रु-
 निस्तूदन ॥ २२ ॥ मातलिर्मन्त्रियोगास्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
 विदितस्त्वं हि देवानां सुनीनाञ्च महात्मनाम् ॥ २३ ॥ ततोऽहं
 मब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम । आचार्य्यं वरयेयं त्वामस्त्राय्यं
 त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । क्रूरकर्मास्त्रवित्तात भविष्यसि परन्तप । यदर्थ-
 मस्त्राणीष्पुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रुव-
 न्नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् । मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्र-

प्रतिष्ठातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबु-
धाधिप । लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चात्तमेयं सुरपुङ्गव ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच । परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय ।
ममात्मजस्य वचनं रूपपन्नमिदं तव ॥ २८ ॥ शिञ्च मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्त्राणि भारत । वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात् समर-
द्गणात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहञ्चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् । वैष्णो-
वानि च सर्वाणि नैऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ महतानि च
जानीहि सर्वास्त्राणि कुरुद्वह । एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तथैवा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
चातेषु मामुवाचाय मातलिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्यमनन्तरम् ।
पश्य पुण्यकृतालोकान् समरीरो दिवं ब्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत । इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरि-
मामन्त्र्य शैशिरम् ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथो-
त्तमम् । चोदयामास स हयान् मनोमान्तरहसः ॥ ३६ ॥
मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः । अवैक्षत च मे वक्त्रं
स्थितस्याय स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मित-
श्चेदमब्रवीत् । अत्यद्भुतमिदं लय विचित्रस्मृतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथं दिव्यं पदान् चलितः पदम् । देवराजोऽपि
हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचलन् प्रथमोत्पाति
हयानां भरतर्षभ । तं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरुद्वह
॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाश-
माविश्य मातलिर्विबुधालयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्
विमानानि च भारत । स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यर्द्धमाचक्रमे
ततः ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम । ततः

कामगमाङ्गोक्तानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वाप्सरसा-
 ञ्चैव प्रभावममितौजसाम् । नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि
 च ॥ ४४ ॥ दर्शयामास मे शीघ्रं मातलि शक्रसारथिः । ततः
 शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलैश्च दै-
 रलैश्च समलङ्कृताम् । न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णं न च
 क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तवास्ति न जरा नृप । न तत्र
 शोको दैन्यं वा दीर्घत्वञ्चोपलभ्यते ॥ ४७ ॥ दिवौकसां महा-
 राज न ग्लानिररिमर्दन । न क्रोधलोभौ तवास्तां सुरादीनां
 विशास्यते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टास्य ते राजन् प्राणिनः सुरवेष्मनि ।
 नित्यपुष्पफलारुच्य पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यश्च
 विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः । शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धी
 जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पाविभू-
 षिता । शृगहिजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
 गामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽस्वरे । ततोऽपश्यं वस्तून् रुद्रान्
 साध्यांश्च समरुद्रणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
 सर्वान् प्रत्यपूजयम् । ते मां वीर्येण वयसा तेजसा च बलेन
 च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
 तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्ष-
 सुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददता-
 म्बरः ॥ ५५ ॥ बद्धमानाच्च गात्राणि पश्यं मम वासवः । तत्राहं
 देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गं
 शिञ्चाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्रशिवसेनोऽभवत्
 सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ।
 तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं शक्रस्य
 भवने सर्वकामसमन्वितः । शृणु वै गीतमद्भुतं तूय्यमद्भुतं
 पुष्कलम् ॥ ५९ ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ ।

तत् सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ ६० ॥ अत्यर्थं प्रति-
 गृह्याहमस्त्वेष्वेव व्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सहस्राक्षस्तेन कामेन
 मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्विवि ।
 कृतास्त्वमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य मूर्द्ध्नि
 पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुर-
 गणैरपि ॥ ६३ ॥ किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
 अप्रमेयोऽप्रमृश्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ ६४ ॥ अथाब्रवीत् पुन-
 र्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः । अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्वि-
 ष्यति ॥ ६५ ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मर्षश्चास्त्रविचारिश्च शूरश्चासि कुरूवह ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि
 समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च । पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ
 विद्यते न त्वया सम ॥ ६७ ॥ प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिञ्च धन-
 क्षयः प्रायश्चित्तञ्च वेत्य त्वं प्रतिषातञ्च सर्वशः ॥ ६८ ॥ तव
 गुर्वर्थकालाऽयं समुत्पन्नः परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो
 वेत्स्याम्यहं परम ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं
 वचः । विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो
 मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलवृद्धहा । नाविषह्यं तवाद्यास्ति
 त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ७१ ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम
 शत्रवः । समुद्रकुक्षिर्मात्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्यत ॥ ७२ ॥ तिस्रः
 कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय
 गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिंसंयुक्तं मयूरसम-
 रोर्माभिः । हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ ७४ ॥
 ववस्व चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशञ्चैव
 प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं कवचञ्चेदं स्पर्शरूपवदु-
 त्तमम् । अजरां ज्यामिमात्रापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ७६ ॥
 तत प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता । धिनाजयद्देवपतिर्वर्लि

वैरोचनिं पुरा ॥ ७७ ॥ ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषिण
 बोधिता । मन्वाना देवराजं मां समाजग्मर्विश्राम्यते ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूत-
 मिदं कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ७९ ॥ निवातकचानान्तु प्रस्थितं मां
 बधेष्णिगम् । निबोधत महाभागाः शिवञ्चाग्रास्त मेऽनघाः ॥ ८० ॥
 तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान्
 जितवान् अश्वरं युधि ॥ ८१ ॥ नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादन-
 रकावपि । बह्वनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ॥ ८२ ॥
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान् युधि । तमप्यनेन कौन्तेय
 निवातकवचाव्रणे ॥ ८३ ॥ विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघ-
 वान् वशी । अयञ्च अह्वप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥
 अनेन विजिता लोकाः अक्रोणापि महात्मना । प्रदीयमानं देवैस्तं
 देवदत्तं जलोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यग्रह्णं जयायैनं स्तूयमान-
 स्तदामरैः । समष्टौ कवचौ वाणी प्रगृहीतशरासनः । दानवा-
 लयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये

अष्टषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदधिं भीममपाम्पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥ फिनवत्यः प्रकी-
 र्णाश्च संहताश्च समुत्थिता । उर्मयश्चात्र दृश्यन्ते बलान्त इव
 पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमि-
 ङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ॥ ३ ॥ मकराश्चात्र
 दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्भयः । अह्वानाञ्च सहस्राणि ममान्यसु,
 समन्ततः ॥ ४ ॥ दृश्यन्ते स यथा रात्रौ तारास्तन्वभसंहताः ।

तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णते
 भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् । तमुदीच्य महाविगं सर्वाभ्योनिधि-
 सुत्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तदैत्यपुरमन्तिकात् ।
 तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु समा-
 श्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्रास्यन्नयघोषेण तत् पुरं समुपा-
 द्रवत् ॥ ८ ॥ रथघोषन्तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवास्वरे मन्वाना
 दिवरजं मामाविष्मा दानवाभवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रान्तमनसः
 शरचापधराः स्थिताः । तथासिभूलपरशुगदामुषलपाणयः ॥ १० ॥
 ततो दाराणि पिदधुर्दानवास्त्वस्तचेतसः । संविधाय पुरे रक्षां
 न क्व कश्चन दृश्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महा-
 स्वनम् । परमां मुदमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु
 शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् । वित्रेसुश्च निलित्युश्च
 भूतानि सुमहान्यापि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव
 खलङ्कृताः । दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४ ॥
 आयसैश्च महाभूलैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिमैः करवालैश्च रथ-
 चक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलं-
 कृतैः । प्रगृहीतैर्द्विजैः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ॥ १६ ॥ ततो
 विचार्य बह्वशो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचोदयत् समे दिशि
 मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रणुन्नामाश्रुत्वाक्षीघ्रगामि-
 नाम । नान्यपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥
 ततस्ते दानवास्तत्र वादिवाणि सहस्रशः । विवृतस्वरक्षपाणि
 भृशं सर्वाण्यवाहयन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतो-
 पमाः । आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्सराः शतसहस्रशः ॥ २० ॥ ततो
 विगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः श्रितान् त्राणान्
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तेषाञ्च मम भारत ।
 आवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२ ॥ ततो देवर्षय-

शैव दानवप्रिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मर्महा-
सृष्टे ॥ २३ ॥ ते वै मामनुस्त्रपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः । अस्तुवन
सुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे
एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे विगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १ ॥ आच्छाद्य रथ-
पस्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः । आहत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षै-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिष्पाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्षं
सुमहत् गदाशक्तिसमाकुलम् । अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्म-
द्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शित-
शस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्वाणैर्वैगवद्भिरजिह्मैः । गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः । ततो
मातलिना तूष्णीं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान् बद्ध-
विधांस्तत्र विचेत्स्वार्तरंहसः । सुसंयता मातलिना प्रामथ्यन्त
दत्तेः सुतान् ॥ ८ ॥ अतश्चतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यवरन्त्यका इव ॥ ९ ॥ तेषाञ्चरण-
पातेन रथनेभिस्त्रिनेन च । मम वाणनिपातैश्च हतास्ते अतश्चो-
ऽसुराः ॥ १० ॥ गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ११ ॥ ते दिशो विदिशः सर्वे
प्रतिरुध्य प्रहारिणः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् । अश्वान्-
स्तथा विगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रै-

रस्तैस्तानसुराव्रणे । चिच्छेद सायुधाम्राजज्जुतशोऽथ सहस्रशः
 ॥ १४ ॥ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रून् । प्रीतिमानभव-
 हीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५ ॥ बध्यमानास्तत्रस्तेस्तु हयैस्तेन
 रथेन च । अगमन् प्रचयं केचिन्नावर्तन्त तथापरे ॥ १६ ॥
 स्रज्जमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे । शरवर्षे शरात्ता मां
 महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरि-
 मन्त्रितैः । व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥
 ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । अपीडयन्मां
 सहिताः शक्तिशूलासिद्धाष्टिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहमस्तुमातिष्ठं
 परमं तिग्मतेजसम् । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत
 ॥ २० ॥ ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः । अस्त्रवीर्येण
 शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २१ ॥ हिला प्रहरणान्येषां तत-
 स्तानपि सर्वशः । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२ ॥
 गाण्डीवाद्भि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः । निष्पतन्ति महा-
 वाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु वाणास्ते बहुत्वा-
 च्छूलभा इव । अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥
 बध्यमानास्तत्रस्ते तु निवातकवचाः पुनः । शरवर्षैर्महद्भिर्मां
 समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ २५ ॥ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्र-
 विधातिभिः ज्वलद्भिः परमैः शौघैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६ ॥
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् । प्रावृषीवा-
 भिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभूताम् ॥ २७ ॥ इन्द्राग्निमसस्त्रै-
 र्वैगवाद्भिरजिह्वगैः । महाणैर्बध्यमानास्ते समुद्दिग्नाः स्म दानवाः
 ॥ २८ ॥ शतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजसः । ततो निवात-
 कवचा मामयुध्यन्त मां यथा ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचबधे

सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्मवर्षं सुमहत् प्रादुरासीत् समन्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
 सङ्काशैर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्णयं विगवद्भिः शरजालैर्महा-
 हवे ॥ २ ॥ चूर्णमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत । तत्राश्म-
 चूर्णान्यपतन् पावकप्रवरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्मवर्षे विहते जल-
 वर्षं महत्तरम् । धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्नमान्तिके ॥ ४ ॥
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः । आवृणुन् सर्वतो
 व्योम दिग्द्योपदिशस्तथा ॥ ५ ॥ धाराणाञ्च निपातेन वायो-
 विस्फूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राञ्चायत किञ्चन ॥ ६ ॥
 धारा दिवि च सम्बद्धा वसुधायाञ्च सर्वशः । व्यामोहयन्त मां
 तत्र निपतन्व्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
 विशेषणम् । दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुध्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८ ॥
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते । सुसुचूर्दानवा मया-
 मग्निं वायुश्च भारत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण
 सर्वशः । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्विगनधारयम् ॥ १० ॥ तस्यां
 प्रतिहतायान्ते दानवा युद्धदुर्मदाः । प्राकुर्वन् विविधां मायां
 यौगपयेन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभूत् सुमहलोमहर्ष-
 णम् । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२ ॥
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि । अथ घोरं तम-
 स्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरेण
 पक्ष्मिण च । हरयो विमुखाश्चासन् प्राखलञ्चापि मातलिः ॥ १४ ॥
 हस्ताद्विरण्णयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि । असकृच्चाह मां भीतः
 क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ माञ्च भीराविशक्तीव्रा तस्मिन् विगत-
 चेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्नस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतायं पुरा पार्थ
 स च दृष्टो मयानघ ॥ १७ ॥ अस्वरस्य बधे घोरः संग्रामः सुमहा-

नभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८ ॥
 तथैव वृत्रस्य बधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्महायुद्धं
 दृष्ट्वापि सुदारुणम् । बलप्रज्ञादयोश्चापि तथान्येषाञ्च पाण्डव
 ॥ १९ ॥ एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः । न
 चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २० ॥ पितामहेन
 संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् । न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र
 जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२ ॥ अब्रुवं
 मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् । अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै
 धनुषो गाण्डीवस्य च ॥ २३ ॥ अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां
 सुदारुणाम् । विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्वभूतानां
 हिताय त्रिदिवीकसाम् ॥ २५ ॥ पीडयमानासु मायासु तासु
 तास्त्रसुरोत्तमाः । पुनर्वर्द्धविधा मायाः प्राकुर्वन्ममिदौजसः ॥ २६ ॥
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः । भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यसु
 निमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत् स्यन्दनाग्रेण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८ ॥ ततः पर्यपतन्नुग्रा
 निवातकवचा मयि । तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्य यमसादनम्
 ॥ २९ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके । नापश्यं सहसा
 सर्वान् दानवान् मायया वृतान् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि मायायुद्धे

एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अर्जुन उवाच । अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १ ॥ गाण्डीवसुक्ता

विमिश्रिताः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः । अक्लिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र
 स तेऽभवन् ॥ २ ॥ ततो निवातकवचा बध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मावां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपचातेषु
 दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्यं दानवांस्तत्र हताङ्कतसह-
 स्त्रयः ॥ ४ ॥ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां अस्त्राण्यभरणानि च ।
 अतश्च स प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं
 ह्यासीत् पदादिचलितुं पदम् । उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरीक्ष-
 गमास्ततः ॥ ६ ॥ ततो निवातकवचा व्योम संक्राय केवलम् ।
 अदृष्ट्वा ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमि-
 गतास्त्रान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यग्रहन् दानवा घोरा रथ-
 चक्रे च भारत ॥ ८ ॥ विनिश्च हरीनश्चान्नयञ्च मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९ ॥ पर्वतैरुपचीयद्भिः
 पतमानैस्तथापरैः । स दैत्यो यत्र वर्त्ताम गुहेव समपद्यत ॥ १० ॥
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निश्चहीतैश्च वाजिभिः । अगच्छं परमा-
 मार्त्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११ ॥ लक्षविला च मां भीत-
 मिदं वचनमब्रवीत् । अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय
 ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् । देवराजस्य
 ददितं भीममस्त्रं नराधिप ॥ १३ ॥ अवलं स्थानमासाद्य गाण्डीव-
 अनुमन्त्र्य च । अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शनायसान्निधितान् शरान् ॥ १४ ॥
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् । ते वज्रचोदिता
 वाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वज्रवेगविद्धता दानवाः
 पर्वतोपमाः । इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 अन्तर्भूमौ च धेऽग्रहन् दानवा रथवाजिनः । अनुप्रविश्य तान्
 वाणाः प्राहिणून् यमसादनम् ॥ १७ ॥ हतैर्निवातकवचैर्निरस्तेः
 पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत दैत्यः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः । मम चादृश्यत

तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ ततो मां प्रहसन्नाजन् मातलिः
 प्रत्यभाषत । नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥
 हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्वशः । प्राकोशन्नगरे तस्मिन्
 यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्धमहन्तत्
 पुरमभ्ययाम् । त्रास्यन्नयधोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दम्पसाहस्रान् मयूरसदृशान् हयान् । रथञ्च रवि-
 सङ्काशं प्राद्वन् गणशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरणैः शब्द-
 स्त्रासिताभिः समीरितः । शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभू-
 तदा ॥ २४ ॥ विवस्ता दैत्यनार्थ्यस्ताः स्वानि वेषान्वथाविशन् ।
 बह्वरत्नविचित्राणि शतकुम्भनयानि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकार-
 मङ्गं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विमिश्रं देवनगरादपृच्छं मातलिं
 ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावाचयन्त्युत । पुर-
 न्दरपुरादीदं विमिश्रमुपलक्ष्ये ॥ २७ ॥

मातलिरुवाच । आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः
 पुरम् । ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८ ॥
 तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् । इदं वृतं निवासाय
 देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति
 चोदितः । विधत्तां भगवानन्तमात्मनो हितकाम्यया ॥ ३० ॥
 तत उक्तो भगवता दिष्टमप्रेति भारत । भवितान्तस्त्वमप्येषां
 दिहेनान्येन शत्रुहन् ॥ ३१ ॥ तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि
 ददौ तव । न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया
 ॥ ३२ ॥ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्त-
 करः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवानां विनाशाय
 अस्त्राणां परमं बलम् । ब्राह्मणं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदु-
 त्तमम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ततः प्रणाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान्
पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसद्व तत् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे
द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुन उवाच । निवर्त्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयैश्वर्यैः
सुखरैश्च पतत्रिभिः । पौलोमैः कालकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम्
॥ २ ॥ गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं पुरासदम् । सर्वरत्नमयं
दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयै-
वृतम् । तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४ ॥ असुरै-
र्निर्त्त्यमुद्दितैः शूलश्लिष्टिमुप्रलायुधैः । चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः
सर्वतो वृतम् ॥ ५ ॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽद्भुतम् ॥ ६ ॥

मातलिस्त्वाच । पुलोमा नाम देतयी कालका च महासुरौ ।
दिव्यं वर्षसहस्रान्ते चैरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां
स्वयम्भूरददहरम् । अगृह्णीतां वरन्ते तु सुतानामपदुःखिताम्
॥ ८ ॥ अवध्यताञ्च राजेन्द्र सुरराक्षसपत्नयैः । पुरं सुरमणीयञ्च
खचरं सुमहाप्रभम् ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुद्दितं दुर्दृषममरैरपि ।
महर्षियज्ञगन्धर्वपत्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपेतं
वीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरतत्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम्
॥ ११ ॥ तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्त्वमरवर्जितम् । पौलोमा-
ध्युषितं वीर कालकञ्जैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्येवं
ख्यायते नगरं महत् । रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः
॥ १३ ॥ तत्र ते मुदिता राजन्नावध्याः सर्वदैवतैः । निवसन्त्यत्र

राजेन्द्र गतोद्देगा निस्तुसुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो
ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान् दुरासदान् ।
वञ्चास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । सुरासुरैरबध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशास्यते ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याज्ञेयतत् पुरमञ्जसा । त्रिदशैश्चद्विषो यावत्
क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथञ्चिद्भि मे पापा न बध्ना
ये सुरद्विषः । उवाच मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ॥ १७ ॥
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः । ते मामालक्ष्य दैतेया
विचित्राभरणाश्वराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय
दंशिताः । ततो नालीकनाराचैर्भलैः शतयुष्टिभिरैः ॥ १९ ॥
प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण
महता प्रत्यवारयम् ॥ २० ॥ अस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्यावलमुपा-
श्रितः । व्यमोहयन्न तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ २१ ॥
तेऽन्योन्यमभिसम्भूटाः पातयन्ति स्म दानवाः । तेषामेवं विमू-
ढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्न्यहमं
शतसङ्ख्यम् । ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत् पुनः ॥ २३ ॥
समुत्पेतुः खनगरान्नायामास्थाय दानवीम् । ततोऽहं शरवर्षेण
महता कुत्तनन्दन ॥ २४ ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवा-
रयम् । तत् पुरं खिवरं दिव्यं कामगं सूर्यसप्रभम् ॥ २५ ॥
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथामुखम् । अन्तर्भूमौ निपतितं
पुनश्चङ्गं प्रतिष्ठते ॥ २६ ॥ पुनस्तिथ्येक्ष् प्रयात्याशु पुनरप्यु-
निमज्जति । अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ॥ २७ ॥
अहमस्त्रैर्बद्धविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप । ततोऽहं शरजालेन
दिव्यास्त्रमुदितेन च ॥ २८ ॥ व्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत् पुरं पुरुष-
र्षभ । विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ॥ २९ ॥ महो-
त्सवपतद्राजन् प्रभवं पुरमासुरम् । ते बध्यमाना महाणैर्वज्र-

वेगैरयस्त्रयैः ॥ ३० ॥ पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ।
 ततो मातलिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ॥ ३१ ॥ महीमवातरत्
 क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा । ततो रथसहस्राणि पृथिस्तेषामम-
 षिणाम् ॥ ३२ ॥ युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्त्तन्त भारत ।
 तान्यहं निमित्तैर्वाणैर्व्यधमद्गाढैराजितैः ॥ ३३ ॥ ते युद्धे संन्यव-
 र्त्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः । नेमे शक्या मनुष्येण युद्धेनेति प्रचिन्त्य
 तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् । तत-
 स्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम
 दिव्यानि प्रत्यञ्ज्छन्कैरिव । रथमार्गान् विचित्रांस्ते विचरन्तो
 महावलाः ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणा-
 श्चैव नन्दयन्तीव मे मनः । अहन्तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रचदितैरणे
 ॥ ३८ ॥ नाशकृवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् । तैः पीड्य-
 मानो बल्लभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्यथितोऽह्नि महा-
 युद्धे भयं चागान्महन्मम । ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो
 रणे ॥ ४० ॥ सस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयम् । यत्त-
 द्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽपश्यं विशि-
 रसं पुरुषं नवलोचनम् । त्रिसुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्ध्वजम्
 ॥ ४२ ॥ लेलिहानैर्महानागैः कृतापीडमित्रहन् । विभीस्ततस्त-
 दस्त्रन्तु घोरं रौद्रं सनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोग-
 मानीय भरतर्षभ । नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
 मुक्तवान् दानवेन्द्राणामभावाय परन्तप । मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्
 रूपाण्यासन् सहस्रशः ॥ ४५ ॥ मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्रा-
 णाञ्च विशांस्पते । ऋक्षाणां महिषाणाञ्च पन्नगानां तथा गवाम्
 ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानाञ्च वानराणाञ्च सङ्घशः । ऋषभाणां
 वराहाणां मार्जारानां तथैव च ॥ ४७ ॥ शालावृक्षाणां प्रेतानां

मरुत्तानाञ्च सर्वशः । गन्धानां गन्धानाञ्च चमराणां तथैव
 च ॥ ४८ ॥ वृक्षाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । पिशाचानां स्यन्ध्राणां
 तथैव च सुरदिषाम् ॥ ४९ ॥ गुह्यकानाञ्च संग्रामे नैऋ-
 तानां तथैव च । भूषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च
 ॥ ५० ॥ मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव
 यातुधानानां गदामुहरधारिणाम् ॥ ५१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभि-
 नानारूपधरैस्तथा । सर्वमासीज्जगद्ग्राप्तं तस्मिन्नुक्ते विसर्जिते
 ॥ ५२ ॥ त्रिभिरोभिष्वतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकरूप-
 संयुक्तैर्मांसमेदोवसास्थिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं बध्यमानास्ते
 दानवा नागमागताः । अर्कज्वलनतेजोभिर्बद्धाश्चानि सप्तप्रभैः ॥ ५४ ॥
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैरपि निवर्हणैः । न्यहनन् दानवान् सर्वान्
 मुहूर्त्तैर्नैव भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान् गतास्त्र-
 न्नाभसश्चतान् । दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् । निशम्य परमं
 हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरा-
 सद्म् । दृष्ट्वा सां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥
 उवाच वचनञ्चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरसह्यं हि
 कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत् संयुगे कर्तुमपि
 शक्तः सुरेश्वरः । सुरासुरैरबध्यं हि पुरमेतत् खगं महत् ॥ ६० ॥
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् । विध्वस्तोऽथ पुरे
 तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ॥ ६१ ॥ विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा
 निष्पेतुर्नगरादहहिः । प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरथ्ये इव दुःखिताः
 ॥ ६२ ॥ पेतुः पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् शोचमाना महीतले ।
 रुदन्त्यो दीनकण्ठास्ता निनदन्त्यो हतेष्वराः ॥ ६३ ॥ चरांसि
परिनिघ्नन्त्यो विस्रस्तस्त्रिभूषणाः । तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःख-

द्वयसमाहृतम् ॥ ६४ ॥ न बभौ दानवपुरं हतलिट्कं हतेश्वरम् ।
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ऋदम् ॥ ६५ ॥ शुष्कवृक्षमिवा-
 रण्यमदृश्यमभवत् पुरम् । मान्तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरान-
 यत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् । हिरण्य-
 पुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचाद्यैव
 ततोऽहं शक्रमागमम् । मम कर्म च दिवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत्
 ॥ ६८ ॥ सर्वं विद्यावयामास यथाभूतं महाद्युते । हिरण्यपुर-
 पातञ्च मायानाञ्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाञ्च बधं
 संक्षेपे महौजसाम् । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सहस्राक्षः पुर-
 न्दरः ॥ ७० ॥ मरुद्भिः सहितः यीमान् साध साध्वित्यथाब्रवीत् ।
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अब्रवी-
 हिवुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः । अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव
 त्वया रणे ॥ ७२ ॥ गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून् हता मम ।
 एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनञ्जय ॥ ७३ ॥ असंभूदेन
 चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् । अविषक्षो रणे हि त्वं देव-
 दानवराक्षसैः ॥ ७४ ॥ सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ।
 वसुधाद्यापि कौन्तेय तदाद्भवलनिर्जिताम् । पालयिष्यति धर्मात्मा
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचशुद्धपर्वणि हिरण्यपुरदैत्यबधे
 त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुन उवाच । ततो मामबिबिध्वस्तं संखटशरविक्षतम् ।
 देवराजो विमृक्षेदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत । न त्वामिभवितुं शक्नो मानुषो
 भुवि कश्चन ॥ २ ॥ भीमो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह
 व ५७

राजभिः । संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥
 इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः । अभेद्यं कवचं दिव्यं
 स्रजञ्चैव हिरण्ययीम् ॥ ४ ॥ देवदत्तञ्च मे शङ्खं पुनः प्रादा-
 न्नहारवम् । दिव्यञ्चेदं किरीटं मे स्वयनिन्द्रो युयोज ह ॥ ५ ॥
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । प्रादाच्छक्रो
 ममैतानि रुचिराणि वृहन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सुख-
 मस्मृप्रपितो नृप । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिषुभिः सह ॥ ७ ॥
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरः सह । समयोऽर्जुन गन्तुं ते
 भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि
 भारत । उषितानि मया राजन् स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् । गन्धमादनपादस्थ
 पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या धनञ्जयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि
 भारत । दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामौश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या च भगवान् स्थाणुर्देव्या सह परन्तप । साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन
 तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरत-
 र्धम । दिष्ट्या वर्द्धामहे पार्थ दिष्ट्याश्चि पुनरागतः ॥ १३ ॥ अद्य
 कृत्स्नां महीं देवीं विजितां पुरमालिनोम् । मन्ये च धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४ ॥ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं
 दिव्यानि भारत । यैस्तथावीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । श्वः प्रभाते भवान् द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वशः । निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनञ्जयः ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं ताम्बवास ह ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने

चतुःसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यां रात्रां व्यतीतायां धर्मराजो
 युधिष्ठिरः । उत्थायावश्वकार्थ्याणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥
 ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं मातनन्दनम् । दर्शयास्त्राणि
 कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २ ॥ ततो धनञ्जयो राजन्
 देवैर्दत्तानि पाण्डवः । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास
 भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
 गिरिकूवरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय
 शोभमानो धनञ्जयः । दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ॥ ५ ॥
 धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं सवारिजम् । शोशुभमानः कौन्तेय
 आनुपूर्व्यां महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शना-
 योषवक्रमे । अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वास्त्रेषु तेषु व ॥ ७ ॥
 समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समाकम्पत सद्रुमा । क्षुमिताः सरितश्चैव
 तथैव च महोदधिः ॥ ८ ॥ शैलाश्चापि व्यदीर्यन्त न ववौ च
 समीरणः । न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥
 न वेदाः प्रतिभान्ति स्म हिजातीनां कथञ्चन । अन्तर्भूमिगता ये
 च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं
 पथ्यवारयन् । वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे विह्वलाननाः ॥ ११ ॥
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्ते याचन्ति स्म धनञ्जयम् । ततो ब्रह्मर्षय-
 श्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जङ्गमानि च भूतानि सर्वा-
 ण्येवावर्तस्थिरे । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतन्त्रिणः । खिचराणि च भूतानि
 सर्वाण्येवावर्तस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च
 सर्वशः । भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५ ॥ ततो
 वायुर्महाराज दिव्यैर्मौल्यैः समन्वितः । अभितः पाण्डवञ्चित्रै-
 रवचक्रे समन्ततः ॥ १६ ॥ जगुश्च गाथा विविन्धा गन्धर्वाः सुर-
 चोदिताः । नष्टतुः संवयश्चैव राजन्मत्सरसां गणाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः । आगम्याह वचः
 पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा शुङ्क्षु दिव्या-
 न्यस्त्राणि भारत । नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥ १९ ॥
 अधिष्ठाने न चानार्तः प्रयुज्जीत कदाचन । प्रयोगेषु महान्
 दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धन-
 क्षयं यथारामम् । बलवन्ति सुस्त्रार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः
 ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव । भवन्ति
 स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो
 लञ्छेव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे । योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामव-
 मर्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवार्यथा ततः पार्थं सर्वे देवा यथा-
 गतम् । जम्भुरन्ये च ये तत्र समाजम्भुर्नरर्षभ ॥ २४ ॥ तेषु
 सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः । तस्मिन्नेव वने दृष्टास्त
 जघुः स च कृष्णाया ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
 पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

अथ आजगरपर्व ॥

जनमेजय उवाच । तस्मिन् कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्या-
 गते भवनादृत्रहन्तुः । अतः परं किमकुर्वन्तः पार्थाः समेत्य
 शूरेण धनक्षयेन ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः सहार्जुने-
 नेन्द्रसमेन वीराः । तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरस्ये धनेश्वराक्रीडगता
 विजङ्घुः ॥ २ ॥ वैश्वानि तान्यप्रतिमानि पश्यन् क्रीडाश्च नाना-
 दुमसन्निवहाः । चचार धन्वी यङ्गधा नरेन्द्र सोऽस्त्रेषु यत्तः

सततं किरौटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं
 वैश्रवणस्य राज्ञः । न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राजञ्छिवश्च कालः
 स बभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थिवं यथैकरात्रमूषुः समास्तव
 तदा चतस्रः । पूर्वांश्च षट् ता दम् पाण्डवानां शिवा बभूवुर्वसतां
 वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्वायुस्तत्स्तरस्वी जिष्णुश्च राजानमुपोप-
 विश्व । यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमास्थाय हितं प्रियञ्च
 ॥ ६ ॥ तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां चिकीर्षमाणास्तदनुप्रियञ्च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्त्र सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः । तं
 वञ्चयित्वा धमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ ॥ तवा-
 ज्ञया पार्थिवं निर्विशङ्का विहाय मानं विचरन् वनानि । समीप-
 वासेन विलोभितास्ते चास्यन्ति नास्मानपक्वदृष्टिमान् ॥ ९ ॥ सम्वत्-
 सरं तत्र विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखमुद्धरेम । निर्यात्य वैरं
 सफलं सपुष्पं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरै-
 र्वृताय ततो महीमावस धर्मराज । स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः
 शक्त्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११ ॥ कीर्तिस्तु ते भारत पुण्य-
 गन्धा नश्येद्वि लोकेषु चराचरेषु । तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत् प्राप्तुमथ क्रियाश्च ॥ १२ ॥ इदन्तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्नमसे कुबेरात् । कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय कृता-
 गसां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तवीग्रं न सहेत राजन् समेत्य
 साक्षादपि वज्रपाणिः । न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य
 द्वैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ सुपर्णाकेतुश्च
 शिनेश्च नृपा । तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेववर्य
 ॥ १५ ॥ तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चाहं नरदेववर्य यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे । त्वदर्थ-
 योगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्य
सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वैश्ववणाधिवासं चकार धर्माद्येविदु-
त्तमौजाः । आमन्त्र्य वेष्मानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि
च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गिरिञ्चैव
निरीक्षमाणः । ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास
नगिन्द्रवर्धम् ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जिता सप-
त्नान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा द्रष्टा
तवाप्नोति मतिञ्चकार ॥ १९ ॥ वृतश्च सर्वैरनुजैर्हजैश्च तेनैव
मार्गेण पतिः कुरूणाम् । उवाच चैतान् गणयस्तथैव घटोत्कचः
पर्वतनिर्भरेषु ॥ २० ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना महर्षिः पितेव
पुत्राननुमिष्य सर्वान् । स लोमशः प्रीतमना जगाम द्विवौकसां
पुण्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तेनार्ष्टिषिणेन तथानुमिष्टास्तीर्थानि
रम्याणि तपोवनानि । महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः सं-
पश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि लोमशगमने

षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिशाङ्गजैः
किन्नरपक्षिभिश्च । सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासी-
द्भरतर्षमाणाम् ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः कैलासमालोक्य
महान् बभूव । कुवेरकान्तं भरतर्षमाणां महीधरं वारिधर-
प्रकाशम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् पर्वतसन्निरोधान् गौष्ठान् हरीणां
गिरिसेतुमालाः । बहून् प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः स्थलानि
निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महावनानि मृग-
विजानेकनिषेवितानि । आलोकयन्त्येभ्यः प्रतीतास्ते धन्विनः

खड्गधरा नराग्रः ॥ ४ ॥ वनानि रम्याणि नदीः सरांसि गुहा
 गिरीणां गिरिगह्वराणि । एते निवासाः सततं बभूवुर्निश्चानिधं
 प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५ ॥ ते दुर्गवासं बद्ध्वा निरुष्य व्यतीत्य
 कैलासमवित्यग्नस्तपम् । आसेदुरत्यर्थमनोरमन्ते तमायमाग्रं वृष-
 पर्वणस्तु ॥ ६ ॥ समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते प्रत्याचितास्तेन च
 वीतमोहाः । अशंसिरे विस्तरयः प्रवासं गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते
 ॥ ७ ॥ सुखोषितास्तस्य त एकरात्रं पुण्यायमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुस्ते वदरीं विशालां सुखिन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८ ॥
 जघ्रुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगताः समग्राः । कुवेर-
 कान्तां नलिनीं विशोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९ ॥
 ताञ्चाय दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः पण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।
 ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य हिजर्षयो वीतमला यथैव ॥ १० ॥ ततः
 क्रमेणोपययुर्नृवीरा यथागतेनैव पथा समग्राः । विहृत्य मासं
 सुखिनो वदर्यां किरातराज्ञो विषयं सुवाहोः ॥ ११ ॥ चीनाः
 स्तुखारान् दरदांश्च सर्वान् दिशान् कुलिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं पुरं सुवाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२ ॥
 शुल्बा च तान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् प्राप्तान् सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तज्जाभ्यनन्दन् नृपमाः कुक्षणाम्
 ॥ १३ ॥ समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते सूतेर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४ ॥
 सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं सूतान् समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५ ॥
 तस्मिन् गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने हिमोत्तरीयासृगपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥
 वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महावनञ्चैत्ररथप्रकाशम् । शिवेन पार्था
 मृगयाप्रधानाः सम्बत्सरं तत्र वने विजङ्गु ॥ १७ ॥ तत्राचसादाः

तिबलं भुजङ्गं चुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् । वृकोदरः पर्वत-
कन्दरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ द्वीपोऽभवद्यत्र
वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः । अमोचयद्यस्तमनन्त-
तेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९ ॥ ते हादग्रं वर्षमुपोष-
यातं वने विहत्तुं कुरवः प्रतीताः । तस्मादनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्व-
पाश्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
सरस्ततो हैतवने प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीच्य तान् हैतवने निवि-
ष्टान् निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः । तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुटाः ॥ २२ ॥ प्लवाचरौहीतकवेतसाश्च
तथा वदर्यः खदिराः शिरीषाः । विल्वेद्भुदाः पीलुसमीकरौराः
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३ ॥ तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
मगारभूतामिव देवतानाम् । सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः सुखं
विजह्नुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि पुनर्हैतवनप्रवेशे

सप्तसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

जनमेजय उवाच । कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपरा-
क्रमः । भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥ पीलुस्थं
घनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः । नलिन्यां कदनं कुला मिहन्ता
यच्चरत्तसाम् ॥ २ ॥ तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिस्तदनम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । बह्वाश्रय्यं वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रयं राजन् राजर्षिर्द्विषपर्वणः ॥ ४ ॥ यदृच्छया धनु-

घ्राणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः । ददर्श तदनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम्
 ॥ ५ ॥ स ददर्श शुभान् दिशान् गिरेर्हिमवतस्तदा । दिवर्षि-
 सिद्धचरितान्पस्योगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षि-
 भिर्जीवजीवकैः । कोकिलैर्मृगराजैश्च तत्र तत्र निनादितान्
 ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलेष्वं चैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः । उपेतान् बद्धल-
 क्ष्मायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स सम्पश्यन् गिरिनदीवदूर्ध्य-
 मणिसन्निभैः । सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥
 वनानि देवदास्त्राणां मेघानामिव वायुराः । हरिचन्दनमियाणि
 तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १० ॥ मृगयां परिधावन् स समेषु मत्स-
 धन्वसु । विध्यन्मृगाञ्जरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११ ॥ भीम-
 सेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं वलात् । निघ्नन्नागशतप्राणी
 वने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ मृगाणां स वराहाणां महिषाणां
 महाभुजः । विनिघ्नस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥
 स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । सिंहगार्दूलविक्रान्तो
 वने तस्मिन् महाबलः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै
 वभञ्ज च । पृथिव्याश्च प्रदेशान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५ ॥
 पर्वताग्राणि वै मृदून्नादयानश्च विज्वरः । प्रक्षिपन् पादपांश्यापि
 नादिनापूरयन्महीम् ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतङ्गीमो निर्भयश्च पुनः
 पुनः । आस्फोटयन् चुडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १७ ॥
 चिरसम्बद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा । गजेन्द्राश्च महासत्त्वा
 मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १८ ॥ भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा-
 भयात् । क्वचित् प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचित्चोपविशंस्तथा ॥ १९ ॥
 मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः । स तत्र मनुजव्याघ्रो
 वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पद्भ्यामपि समापेदे भीमसेनो महा-
 बलः । स प्रविष्टो महारण्ये नादानन्दति चाङ्गतान् ॥ २१ ॥
 त्रासयन् सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः । ततो भीमस्य शब्देन
 व ५८

भीताः सर्वा गुहाश्रयाः ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामानु-
सृतः यनैः । ततोऽमरवरप्रस्थो भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स
दर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् । गिरिदुर्गं समापन्नं काये-
नावृत्य कन्दरम् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्षाणामतिकार्यं महाबलम् ।
दिवाङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छुविम् ॥ २५ ॥ गुहाकारेण
वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता । दीप्ताक्षिणातिताम्रेण लिहानं
शृङ्गणी मुहुः ॥ २६ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निश्वासच्छेदनादिन भर्तृसयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं
सहस्राभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् । जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयो-
रुभयोर्बलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दग्धनागसह-
स्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् । तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं
परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विस्फु-
रन् यनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३१ ॥ नागायुतसम-
ग्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः । गृहीतो व्यजहात् सत्त्वं वरदान-
विमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशक्यहीरः कथञ्चित् प्रतिवाधितुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीमस्याजगरग्रहणे

अष्टसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशङ्गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च
महासर्पं कामवा ब्रूहि पन्नग । कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया
च करिष्यसि ॥ २ ॥ पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

मार्गाद्युतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वक्ष्यम् ॥ ३ ॥ सिंहः केम-
रिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा । समानताञ्च बह्व्यो निह-
ताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमयक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किन्तु विद्याबलं
किन्तु वरदानमद्यो तव । उद्योगमपि कुर्वाणो वयसोऽस्मि कृत-
स्त्वया ॥ ६ ॥ असभ्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारि-
णम् । भोगेन महता गृह्य समन्तात् पर्यवेष्टयत् ॥ ८ ॥ निगृ-
ह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा । विमुच्यास्य भुजौ पीना-
विदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्ष्यो महा-
भुज । दिष्टा कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा लिदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिन्दम । तथावश्यं मया ख्याप्यं
तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तो ह्यहं कोपा-
न्महर्षिणाम् । शपस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ नङ्गो नाम राजर्षिर्व्यक्तान्ते श्रोत्रमागतः । तवैव
पूर्वपूर्वप्राप्तायोर्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ सोऽहं शपादगस्त्यस्य
ब्राह्मणानवनय च । इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥
त्वाद्धेदवध्यं दायादमतीवप्रियदर्शनम् । अहमद्योपयोच्यामि
विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥ न हि मे मुच्यते कश्चित् कथञ्चित्
प्रग्रहं गतः । गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥
नामि केवलवीर्येण तिर्यग्योनिषु वर्त्तता । गृहीतः कौरवयेष्ठ
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमानाग्राक्षया शक्रासनाद्-
द्रुतम् । कुरु शपान्तमितुक्तो भगवान्भुजिसत्तमः ॥ १८ ॥ स
मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः । मोक्षस्ते भविता राजन्
कस्माच्चित् कालपर्ययात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतिवो भूमौ न

च मामजहात् स्मृतिः । सार्त्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं
 तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रश्नान् प्रतिब्रूयाद्भिभागवित् ।
 स त्वां मोक्षयिता शपादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१ ॥ गृहीतस्य
 त्वया राजन् प्राणिनोऽपि बलीयसः । सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि
 सर्वव्याधु भविष्यति ॥ २२ ॥ इह चाप्यहमशौषं वचस्तेषां
 देवावताम् । मयि सञ्जातहार्द्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ । सर्वयोनिमिमां प्राप्य
 कालाक्राह्णी महाद्युते ॥ २४ ॥ तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो
 भुजङ्गमम् । न च कुप्ये महासर्पं न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥
 यस्मादभावि भावी वा मनुष्यः सुखः दुःखयोः । आगमे यदि वा-
 पाये न तत्र ग्लपयेन्नन ॥ २६ ॥ दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितु-
 मर्हति । दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥ पश्य
 दैवोपघातादि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् । इमामवस्थां सम्प्राप्तमनि-
 मित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥ किन्तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं
 विनाशितम् । यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातॄन् राज्यपरिच्युतान्
 ॥ २९ ॥ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससङ्गलः । मां समुदोच-
 माणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥ विनष्टमथ मां श्रुत्वा
 भविष्यन्ति निरुद्यमाः । धर्मशीला माया ते हि बाध्यन्ते राज्य-
 गङ्गिना ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विष्णादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाष्टृषो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महा-
 बाहुरेकोऽपि सुमहाबलः । देवराजमपि स्थानात् प्रच्यावयितु-
 मञ्जसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्युतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरावणम् ॥ ३४ ॥ मातरञ्चैव
 शोचामि कृपणां पुत्रगङ्गिनीम् । यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्स्व-
 मधिकं परैः ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं लनाथाया महिनाशाङ्गजङ्गम ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥ नकुल सह-

देवश्च यमौ च गुरुवर्त्तिनौ । महाङ्गवलसंगुप्तौ निव्यं पुरुष-
 मानिनौ ॥ ३७ ॥ भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्दिनाश्चात् परिद्यूनाविति से वर्त्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं
 बद्ध तदा विललाप त्वकोदरः । भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकश्च
 विचेष्टितुम् ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्वचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥ दारुणं
 क्षमिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता । दौष्टायां दिशि विवस्ता
 रौति तस्याथमस्य ह ॥ ४१ ॥ एकपक्षाक्षिचरणा वर्त्तिका घोर-
 दर्शना । रत्नं वमन्ती दृष्ट्वा प्रत्यादित्यमभास्वरा ॥ ४२ ॥ प्रववौ
 चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकपेणः । अपसव्यानि सर्वाणि मृग-
 पक्षिस्तानि च ॥ ४३ ॥ पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति
 ग्रंसति । सुहृर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तदा ॥ ४४ ॥
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्त्तते । सव्यस्याक्ष्णो विकार-
 श्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो
 महङ्गयम् । द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं त्वकोदरम् । स प्रतस्थे महा-
 बाहुर्धौम्येन सज्जितो नृप ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्यु-
 बाच धनञ्जयम् । न कुलं सहदेवश्च व्यादिदेश दिजान् प्रति
 ॥ ४८ ॥ स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात् प्रभुः । मृगयामास
 कौन्तेयो भोमसेनं महावने ॥ ४९ ॥ स प्राचीं दिशमास्थाय
 महतो गजयूथपान् । ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्नि-
 ताम् ॥ ५० ॥ ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविदन्नृपः ॥ ५१ ॥ धावतस्तस्य
 वीरस्य मृगायं वातरंहसः । ऊरुवातविर्निर्भन्मा द्रुमा व्याव-
 र्त्तिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्दृष्टं गिरि-
 गह्वरे । रूक्षमारुतभृविष्टे निष्पन्नद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥ इरिष्ये

निर्जने देये कण्टकिद्रुमसंकुले । अश्लस्याणुक्षुपाकीर्णं सुदुर्गं
विषमोल्लटे । गृहीतं भुजगेन्द्रेण निशेष्टमनुजन्तदा ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
एकोनाश्वीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तीमातः कथ-
मिमांसापदं लभवाप्तवान् । कश्चायं पर्वताभोग्यप्रतिमः पन्नगो-
त्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् । कथया-
मास तत् सर्वं ग्रहणादिविवेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । अयमार्थं महासत्त्वो भच्छार्थं मां
गृहीतवान् । नङ्गुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुख्यतामयमायुषान् भ्राता मेऽमित-
विक्रमः । वयमाहारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच । आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महा-
बाहो विषयं मम यो व्रजेत् । स मे भक्ष्यो भवेत्तात लज्जापि
विषये मम ॥ ७ ॥ चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्ष्ये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा
मगवान् यदि । सत्त्वं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
किमर्थञ्च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम । किमाहृत्य विदित्वा
वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गम । किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवा-
निमम् ॥ १० ॥

सर्प उवाच । नङ्गुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ क्रतुभिस्तपसा
चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्र-
मेन च ॥ १२ ॥ तदैश्वर्यं समासाद्य दपो मां गमन्तदा । सहस्रं
हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यमदमन्तोऽह-
मवमन्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशमानीतः पृथिवी-
पते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात् प्रज्ञा यावद्व्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्मगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ पष्ठे काले मया-
हारः प्राप्तोऽयमनुजस्त्वव । नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि
कामये ॥ १६ ॥ प्रश्नानुचारितानाद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम । अथ
पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते
वचः । अपि चेच्छृणुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम् ॥ १८ ॥ वेद्यञ्च
ब्राह्मणेनेह तद्भवान् वेत्ति केवलम् । सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रति-
वक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच । ब्राह्मणः को भवेद्राजन् वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
ब्रवीक्ष्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंस्यन्तपो
धृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतिः ॥ २१ ॥
वेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् । यत्र गत्वा न शोचन्ति
भवतः किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच । चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ आनुशंस्यमहिंसा
च धृणा चैव युधिष्ठिर । वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखञ्च नरा-
धिप । ताभ्यां हीनं पदञ्चान्वन्न तदस्तीति लक्षये ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रे तु यद्भवेत्क्षत्त द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यत्रैतन्न च्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत् सर्पं
तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ यत् पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं
विद्यतीति च । ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि
॥ २७ ॥ एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते । यथा
शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुख-
दुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् । एषा मम मतिः सर्पं यथा
वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
तथा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्गरात् सर्ववर्णानां दुष्परौच्येति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-
स्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः । वाङ्मैयुनमथो जन्म मरणञ्च
समं नृणाम् ॥ ३२ ॥ इदमार्थं प्रमाणञ्च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुष्यं तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्नाभि-
वर्धनात् पुंसो जातक्रमं विधीयते । तदास्य माता सावित्री
पिता त्वार्था उच्यते ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावदेति
न जायते । तस्मिन्नेवं मतिर्ह्येषे मनुः स्वीयश्रुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते । सङ्करस्तत्र नागिन्द्र
बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६ ॥ यत्रेदानीं महासर्पं संस्कृतं वृत्त-
मिष्यते । तं ब्राह्ममहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ ३७ ॥

सर्प उवाच । श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे

अमीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेदतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच । पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानाद्वा सर्प सत्याद्वा कमतो गुरु
दृश्यते । अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच । दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्थ्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥ कस्माच्चिद्दान-
योगाहि सत्यमेव विशिष्यते । सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते । अहिंसा
दृश्यते सुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् कार्थ्या-
पेक्षमनन्तरम् । यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं स्वर्गं गतिः सर्प कर्मणाञ्च फलं
ध्रुवम् । अग्ररीरस्य दृश्यत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

सर्प उवाच । तिस्रो वै गतयो राजन् परिदिष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्य्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९ ॥ तत्र वै मानुषा-
लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः । अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्ग-
मश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्य्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११ ॥ कामक्रोधसमा-
युक्तो हिंसालोभसमन्वितः । मनुष्यत्वात् परिभ्रष्टस्तिर्य्यग्योनौ
प्रसूयते ॥ १२ ॥ तिर्य्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थं विधीयते ।
शवादिभ्यस्तथाश्वभ्यो देवलमपि दृश्यते ॥ १३ ॥ सोऽयमेता गतो-
स्तात जन्तुश्चरति कार्थ्यवान् । नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते
दिजः ॥ १४ ॥ जातौ जातश्च बलवान् भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निस्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न गृह्णासि
विषयान् युगपत्त्वं महामते । एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नग-
सत्तम ॥ १७ ॥

सर्वं उवाच । यदात्मद्रव्यमायुष्मान् देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपमुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानञ्चैवात्र
बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ । तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध
मे ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्थ्येति क्रमशो विषयानिमान् । विष-
यायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २० ॥ तत्र चापि नरव्याघ्र
मनो जन्तोर्विधीयते । तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते
॥ २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः । बुद्धिं द्रव्येषु
सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२ ॥ बुद्धेस्तत्तरकालाच्च वेदना
दृश्यते बुधैः । एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावतः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मनसश्चापि बुद्धेः ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४ ॥

सर्वं उवाच । बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धि-
रुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि । बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मन-
स्तद्गुणवद्भवति ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धयोर्धेदन्तरम् ।
लमप्यत्राभिसम्बुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठो शुभा बुद्धिरियं
तव । विदितं वेदितव्यन्ते कक्षात् मामनुपृच्छसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं
त्वां कथं मोह आविश्यत् स्वर्गवासिनम् । एवमद्भुतकर्माणमिति
मे संशयो महान् ॥ २९ ॥

सर्वं उवाच । सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्भोहयते नरम् ।
वर्त्तमानः सुखे सर्वो मुच्यतीति मतिर्मम ॥ ३० ॥ सोऽहमैश्वर्य-
भोहेन मदविष्टो युधिष्ठिर । पतितः प्रतिसम्बुद्धस्तान्त्व सख्यो-

वयाम्यहम् ॥ ३१ ॥ कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
 क्षीणः श्रापः सुकृच्छ्रो मे त्वया सम्भाष्य साधुना ॥ ३२ ॥ अहं
 हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः
 सन् कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षिर्देवगन्धर्वचराक्षस-
 पन्नगाः । करान्ममे प्रयच्छन्ति सर्वे वैलोक्यवासिनः ॥ ३४ ॥
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते । तस्य तेजो हराम्याशु
 तदिदं दृष्टैर्बलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच
 शिविकां मम । स मामपनयो राजन् भ्रंशयामास वै शिवः
 ॥ ३६ ॥ तत्र ह्यगस्त्यस्यादेन वहन् स्पृष्टो मन्वा मुनिः । अग-
 स्त्येन ततोऽस्मृत्कृतो ध्वंस सर्पति वै रूपा ॥ ३७ ॥ ततस्तस्मा-
 दिमानाग्रात् प्रच्युतश्च्युतलक्ष्णः । प्रपतन् बुबुधेत्मानं व्याली-
 भूतमधोमुखम् ॥ ३८ ॥ अयाचन्तमहं विप्रं श्रापस्त्वान्तो भवे-
 दिति । प्रमादात् संप्रसूढस्य भगवन् चन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
 स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः
 श्रापान्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४० ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च
 नराधिप । फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
 ततो मे विष्णयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् । ब्रह्म च ब्राह्मणलक्ष-
 येन त्वाहमचूचदम् ॥ ४२ ॥ सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म-
 नित्यता । साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३ ॥
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः । स्वस्ति तेऽस्तु महा-
 राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नङ्गप्रो
 नृपः । दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव च ॥ ४५ ॥ युधि-
 ष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सङ्गतः । धौम्येन सहितः श्रीमा-
 नाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो हिजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो
 यथातथम् । कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७ ॥

तच्छृत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरस्यास्य ते वयः । आसन् सुग्रीहिता
राजन् द्रौपदी च यमस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः
पाण्डवानां हितेप्सया । मैवमित्यब्रुवन् भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम्
॥ ४९ ॥ पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् । हर्ष-
माहारयाञ्चक्रुर्विजिह्वसु सुदा युताः ॥ ५० ॥

इति आरख्यपर्वणि आजगरपर्वणि भीममोचने
एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाञ्जाजगरपर्व ॥ १८१ ॥

अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्वे ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्दोषान्तकरः कालः सर्वभूतसुखा-
वहः । तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यते ॥ १ ॥ क्वादयन्तो
महाघोषा खं दिमश्च बलाहकाः । प्रववर्षुर्दिवारावमसिताः
सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजाला सविद्युद्दिमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरूढशस्या धरणी
मत्तदंशसरीसृपा । बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरमा
॥ ४ ॥ न स प्रज्ञायते किञ्चिदश्वसा समवस्तृते । समं वा
विषमं वार्षि नद्यो वा स्थावराणि च ॥ ५ ॥ क्षुब्धतोया महा-
वेगाः श्वसमाना इवाशुगाः । सिन्धवः शोभयाञ्चक्रुः काननानि
तपात्यये ॥ ६ ॥ नदतां काननान्तेषु व्यूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
दृष्टिभिश्चाद्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥ स्तीककाः
शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह । मत्ताः परिपतन्ति स ददु-
राश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बह्विधाकारा प्रावृणोषानुना-
दिता । अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ क्रौञ्च-
हंससमाकीर्णा शरत् प्रसदिताभवत् । रूढकचवनप्रस्था प्रसन्न-
ललनिम्बगा ॥ १० ॥ विमलाकाशनशृङ्गा शरत्तेषां शिवाभवत् ।

मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ दृश्यन्ते
भ्रान्तरजसः क्षपा जलदग्नीतलाः । ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च
विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः पुण्डरीकैश्च भीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलङ्कृताः ॥ १३ ॥ आकाश-
नीकाशतटां तोरवानीरसंकुलाम् । बभूव चरतां हर्षः पुण्य-
तीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ ते वै सुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां
शिवाम् । पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५ ॥
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसम्भौ स भारद्वाज । तत्रैव वसतामासीत्
कार्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यद्विर्महासत्त्वैस्तापसैः सह
पाण्डवाः । तत् सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहयोगमुत्तमम् ॥ १७ ॥
तमिस्त्राभ्युदये तस्मिन् धौम्येन सह पाण्डवाः । सूतैः पौरोगवैश्चैव
काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि काम्यकप्रत्यागमने
द्व्यधौत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । काम्यकं प्राप्य कौरव्यं युधिष्ठिरपुरो-
गमाः । कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषिद्धः सह कृष्णया ॥ १ ॥ तत-
स्तान् परिविश्वस्तान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । ब्राह्मणा बहवस्तत्र
समन्तात् पर्यवारयन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीद्विजः काशदर्जुनस्य
प्रियः सखा । स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिकदारधीः ॥ ३ ॥
विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरुदहाः । सदा हि दर्शना-
काञ्ची श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बह्वत्तरजीवी च मार्क-
ण्डेयो महातपाः । स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं शुभान् समेष्यति
॥ ५ ॥ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः । श्रेयसुग्रीवयुक्तेन
दयेन रथिनाम्बरः ॥ ६ ॥ मघवानिव पौलोम्या संहितः सत्य-

भामया । उपायादेवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७ ॥
 अवतीर्थ रथात् कृष्णो धर्मराजं यथाविधि । ववन्दे मुदितो
 धीमान् भीमञ्च बलिनाम्बरम् ॥ ८ ॥ पूजयामास धाम्भं स
 यमाभ्यामभिवादितः । परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पथ्यसालू-
 यम् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् । पथ्य-
 स्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिन्दमम् ॥ १० ॥ तथैव सत्यभामापि
 द्रौपदीं परिष्वजे । पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी
 प्रिया ॥ ११ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवब्रुवन् सर्वशः ॥ १२ ॥ कृष्णस्तु पार्थेन
 समेत्य विद्वान् धनञ्जयेनासुरतर्जुनेन । वभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान् गुहेन ॥ १३ ॥ ततः समस्तानि किरीट-
 माली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय । उक्त्वा यथावत् पुनरन्वपृच्छत्
 कथं सुभद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४ ॥ स पूजयित्वा मधुहा यथा-
 वत् पार्थञ्च कृष्णाञ्च पुरोहितञ्च । उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 शुषिष्ठिरं तव सङ्क्षोपविश्य ॥ १५ ॥ धर्मः परः पाण्डव राज्य-
 लाभात्तत्कार्यमाहुस्तप एव राजन् । सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मे
 जितस्त्रयायञ्च परश्च लोकः ॥ १६ ॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् । चात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७ ॥ न ग्राम्यधर्मेषु रति-
 स्तवास्ति कामान्न किञ्चित् कुरुषि नरेन्द्र । न चार्थलोभात् प्रज-
 हासि धर्मे तस्मात् प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १८ ॥ दानञ्च सत्यञ्च
 तपश्च राजन् श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च । अवाप्य राष्ट्राणि
 वसूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९ ॥ यदा जनौघः
 कुरुजाङ्गलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् । अपेतधर्मव्यवहार-
 वृत्तं सहेतु तत् पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २० ॥ असंशयं सर्वसमृद्ध-
 कामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् । इमे वयं निग्रहणे

कुरूणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१ ॥ धौम्यञ्च भीमञ्च
 युधिष्ठिरञ्च यमौ च कृष्णाञ्च दशार्हसिंहः । उवाच दिष्ट्या
 भवता भवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच
 कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः । दिष्ट्या
 समग्रासि धनञ्जयेन समागतेत्येवमुवाच कृष्ण ॥ २३ ॥ कृष्णे
 धनुर्वेदरतिप्रधानास्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः । सद्भिः सदै-
 वाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन
 राष्ट्रैश्च निमन्त्रमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च । न यज्ञ-
 सेनस्य न मातुलानां गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५ ॥ आनर्त्त-
 मेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । तवात्मजा
 वृष्णिपुरं प्रविश्य तदैव तेभ्यः स्मृह्यन्ति कृष्णे ॥ २६ ॥ यथा त्व-
 मेवार्हसि तेषु वृत्तं प्रयोक्तुमार्था च यथैव कुन्ती । तेष्वप्रमा-
 देन तथा करोति तथैव भूयश्च सदा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथा-
 निरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः । तथा विनेता
 च गतिश्च कृष्णे तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८ ॥ गदासि-
 चर्मग्रहणेषु शूरानस्त्रेषु शिचासु रथाश्वयाने । सम्यग्बिनेता
 विनयेदन्तीस्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ स चापि
 सम्यक् प्रणिधाय शिचां शस्त्राणि चैषां विधिवत् प्रदाय । तवा-
 त्मजानाञ्च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३० ॥
 यदा विहारं प्रसमीक्ष्यमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि । एकैक-
 मेषामनुयान्ति तत्र रथाश्वयानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१ ॥ अथा-
 ब्रवीद्वर्मराजन्तु कृष्णो दशार्हयोधाः क्रकुराम्बकाश्च । एते निदेशं
 तव पालयन्तस्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्त्ततां
 कार्मुकवेगवाता हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् । सेना तवार्थेषु
 नरेन्द्र यत्ता ससादिपत्यश्वरथा सनागा ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां
 पाण्डव धार्तराष्ट्रः सुयोधनः पापकृताम्बरिष्ठः । सद्धानुबन्धः

ससुहृद्गणश्च सौमस्य सौभाषिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा
तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः सभायाम् । दद्याहं-
घोषैस्तु हतारियोधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ अपेत-
मन्यव्यपनीतपाप्मा विहृत्य यत्र च्छसि तत्र कामम् । ततः
प्रसिद्धं प्रथमं विशेषकः प्रपत्स्रसे नागपुरं सुराष्ट्रम् ॥ ३६ ॥ तत-
स्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन । प्रथस्य विप्रेक्ष्य
च धर्मराजः कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव
पाण्डवानां भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः । कालोदये तच्च
ततश्च भूयः कर्त्ता भवान् कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथा-
प्रतिज्ञं विहृत्य कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु । अज्ञात-
चर्यां विधिवत् समाप्य भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९ ॥
एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां सद्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः । स-
दानधर्माः सजनाः सद्गारा सवान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्था ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च
भारत । अथ पश्चात्तपोवृद्धो बृहवर्षसहस्रष्टक् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-
दृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः । अजरश्चामरश्चैव रूपौ-
दार्यगुणान्वितः ॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथाव्यात् पञ्च-
विंशकः । तमागतमृषिं वृद्धं बृहवर्षसहस्रिणम् ॥ ४३ ॥ आनर्तु-
ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः । तमर्चितं सुविश्वस्तमासीन-
मृषिसत्तमम् । ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानाञ्च केशवः ॥ ४४ ॥

कृष्ण उवाच । शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदि सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४५ ॥ पुरावृत्ताः
कथाः पुण्याः सदाचारान् सनातनान् । राज्ञां स्त्रीणामृषीणाञ्च
मार्कण्डेय विचक्षुः नः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७ ॥ तमप्यथ

महात्मानं सर्वं ते पुरुषर्षभाः । पादार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थ-
मनौषिण ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणात् ।
मार्कण्डेय्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं
कालञ्चः स्मयन्निव सनातनः । ब्रह्मर्षिं कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
विवक्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा
क्षणञ्चक्रः पाण्डवाः सह तैर्हिजैः । मध्यान्दिने यथादित्यं प्रेक्ष-
न्तस्ते महासुनिम् ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विब्रजन्तमालक्ष्य कुरुराजो महा-
सुनिम् । कथासञ्जननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
भवान् देवतदैत्यानामृषीणाञ्च महात्मनाम् । रजर्षीणाञ्च सर्वेषां
चरितञ्चः पुरातनः ॥ ५४ ॥ सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः
काञ्चितश्चिरम् । अयञ्च देवकौपुत्रः प्राप्तोऽस्नानवलोककः ॥ ५५ ॥
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्चुगतम् । घातैराष्ट्रांश्च
दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
स्याप्यशुभस्य वा । स फलं तदुपाश्नाति कथं कर्त्तास्त्रिदीश्वरः
॥ ५७ ॥ कृतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदाम्बर । इह वा
कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ५८ ॥ देही च देहं सन्त्यज्य
मृग्यमाण शुभाशुभैः । कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा दिजसत्तम्
॥ ५९ ॥ ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम् । क्व च
कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । तद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदताम्बर ।
विदितं वेदितव्यन्ते स्थित्यर्थं तन्तु पृच्छसि । अत्र ते कथयि-
ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ यथेहासुत्रं च नरः सुख-
दुःखमुपाश्रुते । निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ॥ ६२ ॥
ससर्जं धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः । अमोघ-

फलसङ्कल्पाः सुव्रताः सद्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभूता नराः
 पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम । सर्वे देवैः समायाति स्वच्छन्देन
 नभस्तलम् ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायाति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ।
स्वच्छन्दमरणाश्वासन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पाबाधा
 निरातङ्गाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्घानामृषी-
 णाञ्च महात्मनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगत-
 मत्सराः । आसन् वर्षसहस्रीयास्तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ ६७ ॥
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभि-
भूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ ६८ ॥ लोभमोहाभिभूतास्ते
 सक्ता देहैस्ततो नराः । अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्गिरय-
 गामिनः ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ।
 मोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ॥ ७० ॥ सर्वाभि-
 शङ्किन्यैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः
 परिचिह्निताः ॥ ७१ ॥ दौष्कल्या व्याधिवज्जला दुरात्मानोऽप्रता-
 पिनः । भवत्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ ७२ ॥ नाशन्तः
 सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय
गतिः स्वैरिह कर्मभिः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राज्ञस्य हीनबुद्धेः कर्मकोषः क्व तिष्ठति ।
 कस्यस्तत् समुपाज्जाति सुकृतं यदिवेतरत् ॥ ७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ।
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
 कुरुते सञ्चयं महत् । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम्
 ॥ ७६ ॥ सम्भवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य स्वकृतं
 कर्म ह्यधिवानुगतं तदा ॥ ७७ ॥ फलव्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो
 वाय जायते । कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणेः शुभैः ॥ ७८ ॥
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः । एषा तावद्ब्रह्मिणां

गतिरुक्ता युधिष्ठिर ॥ ७९ ॥ अतः परं ज्ञानवतां निबोध गति-
सुत्तमाम् । मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरावणाः ॥ ८० ॥ स्थिर-
व्रताः सत्यपरां गुरुशुश्रूषणे रताः । सुमीलाः शुद्धजातीयाः
क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ॥ ८१ ॥ शुचियोन्यन्तरगताः प्रावयः
शुभलक्षणाः । जितेन्द्रियत्वाद्दग्निः शुक्लत्वान्दरोगिणः ॥ ८२ ॥
अल्पावाधपरित्यासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । च्यवन्तं जायमानञ्च
गर्भस्थञ्चैव सर्वथः ॥ ८३ ॥ स्वमात्मानं परञ्चैव बुध्यन्ते ज्ञान-
चक्षुषा । ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्ध्यः ॥ ८४ ॥ कर्म-
भूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् । किञ्चिद्देवाहठात्
किञ्चित् किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा राजन्
मा तेऽस्त्वन्या विचारणा । इमामत्रोपमाञ्चापि निबोध वदता-
म्बर ॥ ८६ ॥ मनुष्यलोके वच्छेयः परं मन्ये युधिष्ठिर । इह वै
कस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह । इह चामुत्र वैकस्य नामु-
त्रैकस्य नो इह ॥ ८७ ॥ धनानि येषां विपुलानि सन्ति निर्व्य-
रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः । तेषामयं यत्र वरपन्न लोको, नासौ सदा
देहसुखे रतानाम् ॥ ८८ ॥ ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्याय-
शीला जरयन्ति देहान् । जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्तेषा-
मसौ नायमरिपन्न लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्मेण
लब्ध्वा च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामय-
ञ्चैव परश्च लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्यां न तपो न दानं न
चापि मूढाः प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुखानुभोगां-
स्तेषामयं नैव परश्च लोकः ॥ ९१ ॥ सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजस संहननोपपन्नाः । लोकादमुक्त्वाद्वापि प्रपन्नाः स्व-
धीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ९२ ॥ कुलैव कर्माणि महान्ति
धूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः । देवानृषीन् प्रेतगणांश्च सर्वान्
सन्तर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं पुण्यकृतो

निवासं क्रमेण सम्प्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः । मा भूद्विशङ्का तव
कौरवेन्द्र दृष्ट्वात्मनः ह्येयमिमं सुखार्हम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

Chandrasekharendra

वशस्मायन उवाच । मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुता-
स्तदा । माहात्म्यं हिजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥
एवमुक्तः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः । उवाच सुमहा-
तेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ह्येहयानां कुलकरो राजा परपुरञ्चयः ।
कुमारो रूपसम्पन्नो मृगयां व्यचरदली ॥ ३ ॥ चरमाणस्तु सोऽ-
रण्ये दृणवीरुत्समावृते । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनि-
मन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यथितः कर्म तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम
ह्येहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् । राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ
क्रमारः पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥ तेषाञ्च तद्वयथावृत्तं कथयामास वै
तदा । तच्चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाग्निम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः । कस्यायमिति ते सर्वे
१ मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ ताव्यस्याश्व-
ममञ्जसा । तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतव्रतम् ॥ ९ ॥
तस्य सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाचरत् । ते तमूर्चमहात्मानं
न वयं सत्क्रियां मुने ॥ १० ॥ तत्तोऽर्हाः कर्मदोषिण ब्राह्मणो
हिंसितो हि नः । तानब्रवीत् स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः
॥ ११ ॥ क्व चासौ ब्रूत सद्दिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् । ते तु
तत् सर्वमखिलमाख्यावाप्सै वयातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तमर्षिं

तत्र गतासुन्ते समागताः । अन्वेषमाणाः सत्रीडाः स्वप्रवहत-
चेतनाः ॥ १३ ॥ तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरञ्चय । स्यादयं
ब्राह्मणः सोऽयं युष्माभिर्थो विनाशितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं मम
नृपास्तपोबलसमन्वितः । ते च दृष्ट्वैव तस्मिं विस्मयं परमं
गताः ॥ १५ ॥ महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते । मृतो
ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् ॥ १६ ॥ किमेतत्तपसो वीर्यं
येनायं जीवितः पुनः । श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्य-
मित्युत ॥ १७ ॥ न तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः ॥ १८ ॥ सत्यमेवाभि-
जानीमो नानृते कुर्महे मनः । स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं
न नः ॥ १९ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदिषां कथयामहे । नैषां
दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिथीनन्त्रपानेन
भृत्यानत्यग्नेन च । संभोज्य श्रेष्ठमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः
॥ २१ ॥ श्रान्ता दान्ताः क्षमाशौलास्तीर्यदानपरायणाः । पुण्य-
देशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेशवासाश्च
तस्मान्मृत्युभयं न नः । एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्-
सराः ॥ २३ ॥ गच्छुध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भवमस्ति वः ।
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महासुनिम् । स्वदेशमगमन् हृष्टा
राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
कथने चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबोध
मे । वैष्णो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमत्रि-
गन्तुमारमे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् । भूयोऽर्थं नानुरध्यत् स

धर्मव्यक्तिनिर्देशनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरो-
चयत् । धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ प्राप्स्यामः
फलमत्यन्तं बद्धलं निरुपद्रवम् । अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो
गुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भार्या प्रत्युवाचाय धर्ममेवानुतन्वती ।
वैष्णं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बद्ध ॥ ५ ॥ स ते दास्यति
राजर्षिर्यजमानोऽर्थितो धनम् । तत आदाय विप्रर्षिं प्रतिगृह्य
धनं बद्ध ॥ ६ ॥ भृत्यान् सुतान् सस्त्रिमज्ज्य ततो व्रज यथे-
प्सितम् । एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ७ ॥

अत्रिरुवाच । कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैष्णो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥ किन्तुस्ति तत्र
हेष्टारो निवसन्ति हि मे हिजाः । यथा मे गौतमः प्राह ततो
न व्यवसाम्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र स चाचं कल्याणीं धर्मकामार्थ-
संहिताम् । मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
गमिष्यामि महाप्राप्ते रोचते मे वचस्तव । गाश्च मे दास्यते वैष्णः
प्रभूतञ्चार्यसञ्चयम् ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा जगामाशु वैष्णयञ्च महा-
तपाः । गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १२ ॥ वाक्यै-
र्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

अत्रिरुवाच । राजन् धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् । तमब्रवीदृषिः
क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । मैवमत्र पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः । अथात्रिरपि
राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अत्रिरुवाच । अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानन्तवास्ति ह ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं मुञ्चामि त्वमेवात्रे विमु-
च्यसे । स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सू राजनं जनसंसदि ॥ १६ ॥ न वेत्य
प्ररमं धर्मं न चात्रेपि प्रयोजनम् । वालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः
केनापि हेतुना ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवदन्तो तथा तौ तु सुनीनां दर्शने
स्थितौ । ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथन्तिभौ । प्रवेगः
केन दत्तोऽयमुभयोर्वैष्णसंसदि ॥ १८ ॥ उच्चैः समभिभाषन्तौ
केन कार्य्येण धिष्ठितौ । ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ १९ ॥ विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् । अथा-
ब्रवीत् सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
वैष्णं विधातेत्याहात्रिरत्र नौ संशयो महान् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २२ ॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा
यथातत्त्वं महातपाः । प्रत्युवाचाय तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २३ ॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म चत्रेण सहितं सवच्च ब्रह्मणा
सह । संयुक्तौ दहतः श्ववून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २४ ॥
राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च । स एव शक्रः शुक्रश्च
स धाता च वृहस्पतिः ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो
भूपतिर्नृपः । य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नाचिंतुमर्हति ॥ २६ ॥
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभियासुदितो भवः । स्वर्णता सच्चजि-
ह्वभूरिति राजाभिधीयते ॥ २७ ॥ सत्ययोनिः पुराविच्च सत्य-
धर्मप्रवर्तकः । अधर्मादृषयो भौता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २८ ॥
आदित्यो द्विवि देवेषु तमो नुदति तेजसा । तथैव नृपतिर्भूमा-
वधर्मानुदते भृशम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं आस्तप्रामाण्य-
दर्शनात् । उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महा-
मनाः । तमत्रिमब्रवीत् प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्मात्
पूर्वं मनुष्येषु ज्ञायासं मामिहाब्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रैर्षिं सम्मितं
श्रेष्ठमेव च ॥ ३२ ॥ तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि
च । दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥ दश-
कोटिर्हिरण्यस्य सुकमभारांस्तथा दश । एतद्दद्यामि विप्रैर्षिं सर्व-
ज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३४ ॥ तद्विन्यायतः सर्वं प्रतिगृह्णाभि-
सत्कृतः । प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३५ ॥
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् । तपः समभिसन्धाय
वनमेवान्वपद्यत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
कथने पञ्चाशौत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्चयः ।
पृष्ट्या सुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १ ॥

तार्क्ष्य उवाच । किन्तु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्
च्यवते स्वधर्मात् । आचक्षु मे चारुसर्वाङ्गि कुर्यां त्वया शिष्टो
न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्निं जङ्गयां पूजये वा कस्मिन्
काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत् सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा
लोकान् विरजाः सञ्चरेयम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं पृष्ट्या प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषु-
भौष्योत्तमबुद्धियुक्तम् । तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितञ्च सरस्वती
वाक्यमिदं वभाषि ॥ ४ ॥

सरस्वत्युवाच । यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्याय-
नित्यः शुचिरप्रमत्तः । स वै पारं देवलोकस्य गन्ता सहामरैः

प्राप्नुयात् प्रीतियोगम् ॥ ५ ॥ तत्र स रम्या विपुला विशोकाः
 सुपुष्पिताः पुष्करिण्याः सुपुण्याः । अकर्म मा मीनवत्यः सुनीर्या
 हिरण्यैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते पुण्य-
 भाजा महीयमानाः पृथगप्सरोभिः । सुपुण्यगम्याभिरलङ्कताभि-
 र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ ॥ परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति
 दत्त्वा नङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति । वासो दत्त्वा चान्द्रमसन्तु लोकं
 दत्त्वा हिरण्यममरत्नमेति ॥ ८ ॥ धेनुं दत्त्वा सुप्रभां सुप्रदोहं
 कल्याणवत्सामपलायिनौ च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
 स्तावन्ति वर्षाण्यासते देवलोकैः ॥ ९ ॥ अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
 हलस्य वोढारमनन्तवैर्यम् । धुरन्धरं वलवन्तं युवानं प्राप्नोति
 लोकान् दमधेनुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिलां सधेलां
 कांस्योपदोहं द्रविणैरुत्तरीयैः । तैस्तैर्गुणैः कामदुषाथ भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ११ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 धेन्वास्तावत् फलं भवति गोप्रदाने । पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलञ्च सर्व-
 मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२ ॥ सदाक्षणां काञ्चनचान्द्रशृङ्गीं
 कांस्योपदोहं द्रविणैरुत्तरीयैः । धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
 लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे
 तीब्रान्धकारे नरके पतन्तम् । मक्षार्णवे नौरिव वातयुक्ता
 दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४ ॥ यो ब्रह्मदेवान्तु ददाति
 कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति दानं विधिना च
 यश्च स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५ ॥ यः सप्तवर्षाणि जहोति
 तार्क्ष्यं हव्यन्तमनो नियतः साधुगोलः । सप्तावरान् सप्तपूर्वान्
 पुनाति पितामहानात्मनः कर्मभिः स्त्रैः ॥ १६ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्षु मे
 पृच्छतश्चानुरुपे । त्वयानुष्मिष्टोऽहमिहाय विद्यां यदग्निहोत्रस्य
 व्रतं पुराणम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणिर्नाब्रह्मवि-
ज्जुह्यान्नाविपश्चित् । बुभुक्षुवः शुचिकामा हि देवा नाश्वद-
धाना हि हविर्जुषन्ति ॥ १८ ॥ नाश्वोत्रियं देवहव्ये नियुक्ता-
न्मोषं पुरा सिञ्चति तादृशो हि । अपूर्वनश्वोत्रियमाह तादृश्यं न
वै तादृग्जुह्यादग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥ कृशाश्व ये जुह्वति श्वद-
धानाः सत्यव्रता हतश्लिष्टाश्चिनश्च । गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमञ्चापि सत्यम् ॥ २० ॥

तादृश्यं उवाच । क्षैत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धि-
मतिप्रविष्टाम् । प्रज्ञाञ्च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छामि त्वां का
ह्यसि चारु रूपे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां
संशयच्छेदनाय । तत्संयोगादहमेतमब्रुवं भावे स्थिता तथ्य-
मयं तथावत् ॥ २२ ॥

तादृश्यं उवाच । न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभ्रा-
जसेत्यतिमात्रं यथा श्री । रूपञ्च ते दिव्यमनन्तकान्तिं प्रज्ञाञ्च
देवीं सुभगे विमर्षि ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । श्रेष्ठानि यानि हिपदां वरिष्ठ यज्ञेषु
विद्वन्नुपपादयन्ति । तैरेव चाहं सम्प्रवृत्ता भवामि चाप्यायिता
रूपवती च विप्र ॥ २४ ॥ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानसत्य-
मायसं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तवैव सिद्धि-
रिति विद्धि विद्वन् ॥ २५ ॥

तादृश्यं उवाच । इदं श्रेय परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते
मुनयः सम्प्रतीताः । आचक्षु मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं
प्रविशन्ति धीराः ॥ २६ ॥ साङ्ख्ययोगाः परमं यं विदन्ति परं
पुराणं तमहं न वेद्मि ।

सरस्वत्युवाच । तं वै परं वेदविदः प्रपन्ना परं परेश्वरः

प्रथितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीत-
शोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥ तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्र-
शाखो विपुलो विभाति । तस्य मूलात् सरितः प्रस्रवन्ति मधू-
दकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८ ॥ आखां आखां महानदः संयान्ति
सिकतामयाः । धानापूपा मांसमाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २९ ॥
यस्मिन्नस्मिन्मुखा देवाः सेन्द्राः सहस्ररुहणाः । ईजिरे क्रतुभिः
अष्टैस्तत्पदं परमं मम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सरस्वतीताम्रसंवादे
षड्शीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय-
मुवाच ह । कथयस्वेति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १ ॥
मार्कण्डेय उवाच । विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रताप-
वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २ ॥ ओजसा
तेजसा लक्ष्मणा तपसा च विशेषतः । अतिचक्राम पितरं मनुः
स्ववृ पितामहम् ॥ ३ ॥ जह्वं वाह्विर्गालायां वदथीं स नरा-
धिपः । एकपादस्थितस्तोत्रं चचार समहत्तपः ॥ ४ ॥ अवाक्-
शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् । सोऽतश्चत तपो घोरं
वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रवीरं जटा-
धरम् । चौरिणीतीरभागस्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भो भयं मम । मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं
व्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यो मत्स्यं वि-
शेषतः । आस्रवन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८ ॥
तस्माद्भयौघान्महतो मञ्जन्तं मां विशेषतः । व्रातुमर्हसि कृत्वास्मि
कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९ ॥ स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरि-

मृतः । मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १० ॥
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिच्छरे प्राक्षि-
 पत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं ॥ ११ ॥ स तत्र ववृधे राजन् मत्स्यः
 परमसत्कृतः । पुत्रवत् स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् । अलिच्छरे यथा
 चैव नासौ समभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत । भगवन् साधु मेऽद्यान्यत् स्थानं सम्प्रतिपादय
 ॥ १४ ॥ उद्धृत्यालिच्छरात्तस्मात्ततः स भगवान् मनुः । तं
 मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राक्षिप-
 चापि मनुः परपुरच्छयं । अथावर्द्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्
 बह्वन् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्नमत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७ ॥ विचेष्टितुञ्च
 कौन्तेय मत्स्यो वाष्पां विशाम्पते । मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मां भगवन् साधो समुद्रमहिषीं
 प्रियाम् । गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
 निदिष्टे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता । वृद्धिर्हि परमा
 प्राप्ता लवृकते हि मयानघ ॥ २० ॥ एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनय-
 द्भगवान् वशी । नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ २१ ॥
 स तत्र ववृधे मत्स्यः कञ्चिक्कालमरिन्दम । ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
 मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वा-
 चेष्टितुं प्रभो । समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निर्ति ॥ २३ ॥
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् । समुद्रमनयत्
 पार्थ तत्र चैनमवाहजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनो-
 नयतस्तदा । आसीद्यथेष्टहायीश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५ ॥
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा । तत एनमिदं
 वाक्यं कथमान् ब्रुवाब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया

सर्वा विशेषतः । प्राप्तकालन्तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रुयतां मम
 ॥ २७ ॥ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्थावरजङ्गमम् । सर्वमेव
 महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८ ॥ सप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां ?
 समुपस्थितः । तन्मात्त्वा बोधयाम्यथ यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९ ॥
 वसानां स्थावराणाञ्च यच्चेद्भं यच्च नेद्भति । तस्य सर्वस्य संप्राप्तः
 काल परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौस्य कारयितव्या ते दृढा युक्त-
 वटारका । तत्र सप्तर्षिभिः सार्द्धमानुद्देया महामुने ॥ ३१ ॥
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा । तस्यामारीपवे-
 नांवि सुसङ्गृह्णानि भागयः ॥ ३२ ॥ नौस्थस्य मां प्रतीक्षेयास्ततो
 मुनिजनप्रिय । आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३ ॥
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् । ता न शक्या
 महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ॥ ३४ ॥ नाभिश्ङ्गमिदञ्चापि
 वचनं मे त्वया विभो । एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्य-
 भाषत ॥ ३५ ॥ जम्भतुश्च यथाकाममनुज्ञाय परस्परम् । ततो
 मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ॥ ३६ ॥ बीजान्यादाय सर्वाणि
 सागरं पुप्सुवे तदा । नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिन्दम
 ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते । स च
 तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तवाज-
 गामाशु तदा भरतसत्तम । तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं
 जलार्णवे ॥ ३९ ॥ शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ।
वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजशार्दूल
 तस्मिन् शृङ्गे न्यवेशयत् । संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुर-
 ञ्जय ॥ ४१ ॥ वेगेन महता नावं प्राकर्षलवणाम्भसि । स च
 तांस्तारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ नृत्यमानमिवोर्मोभि-
 र्गर्जमानमिवाम्भसा । क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महो-
 दधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णिते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरञ्जय । नैव भूमिर्न

च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ॥ ४४ ॥ सर्वमाश्रममेवासीत् खं
 द्यौश्च नरपुङ्गव । एवम्भूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥
 अदृश्यन्तर्षयः सप्त मनुर्मत्स्यस्तथैव ह । एवं बहून् वर्षगणांस्तां
 नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन् सलिल-
 सञ्चये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्रा-
 कर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन । अथाब्रवीत्तदा मत्स्य-
 स्तानृषीन् प्रहसन् अनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं
 बध्नीत मा चिरम् । सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्धरतर्षभ ॥ ५० ॥
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा । तच्च नौबन्धनं
 नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५१ ॥ ख्यातमद्यापि कौन्तेय
 तद्विद्धि भरतर्षभ । अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन् सहितांस्तदा
 ॥ ५२ ॥ अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते । मत्स्यरूपेण
 यूयञ्च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ५३ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः
 सदेवासुरमानुषाः । स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेद्भ्रं यच्च नेङ्गति
 ॥ ५४ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसा-
 दात् प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा वचनं
 मत्स्यः क्षणेनादर्शनङ्गतः । स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः
 स्रयम् ॥ ५६ ॥ प्रमूढोऽभूत् प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ।
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ५७ ॥ सर्वाः प्रजा
 मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ । इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परि-
 कीर्तितम् ॥ ५८ ॥ आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः । स सुखी सर्वपूर्णार्थः
 सर्गलोकमियान्तरः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्याने

सप्ताशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यश-
स्विनम् । पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैके
युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने । न चापीह समः कश्चिदायु-
स्मान् दृश्यते तव ॥ २ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमे-
ष्ठिनम् । न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ॥ ३ ॥
अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानववर्जिते । तमेव प्रलये विप्र
ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पिता-
महे । तमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५ ॥ चतु-
र्विधानि विप्रर्षे यथावत् परमेष्ठिना । वायुभूता दिशः कृत्वा
विचिध्यापस्ततस्ततः ॥ ६ ॥ त्वया लोकगुरुः साक्षात् सर्वलोक-
पितामहः । आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७ ॥
स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः । घोरैणाविश्य तपसा
वैधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८ ॥ नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं साम्पराये-
ऽतिपठसे । भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वङ्गत् ॥ ९ ॥
कर्णिकोदरं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः । रत्नालङ्कारयोग्याभ्यां
दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात् सर्वान्तको मृद्यूर्जरा वा
दिहनाग्निनी । न त्वां विमति विप्रर्षे प्रसादाद् परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥
यदा नैव रविर्नाम्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः । नैवान्तरीक्षं नैवोर्वी-
शेषं भवति किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावर-
जङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ अयान-
ममितात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनम् । तमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माण-
मुपतिष्ठसे ॥ १४ ॥ एतत् प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ १५ ॥ अनु-
भूतं हि ब्रह्मस्त्वयैकेन द्विजोत्तम । न तेऽस्यविदितं किञ्चित्
सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्व-

भुवे । पुरुषाय पुराणाय आश्रुतायाव्ययाय च ॥ १७ ॥ अव्यक्ताय
 सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने । य एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा
 जनार्दनः ॥ १८ ॥ एष कर्त्ता विकर्त्ता च भूतात्मा भूतकृत्
 प्रभुः । अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
 निधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् । एष कर्त्ता न क्रियते कारण-
 व्यापि पौरुषे ॥ २० ॥ यदेष पुरुषो देवा वेदा अपि न तं विदुः ।
 सर्वमाश्रयेमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ॥ २१ ॥ आदितो मनुज-
 व्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये । चत्वार्यङ्ग सहस्राणि वर्षाणां
 तत् कृतं युगम् ॥ २२ ॥ तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथा-
 विधः । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य
 तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परम् । तथा वर्षसहस्रे दे-
 हापरं परिमाणतः ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विषती सन्ध्या सन्ध्यांश्च
 तथाविधः । सहस्रमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 तस्य वर्षशतं सन्धिः सन्ध्यांश्च ततः परम् । सन्धिसन्ध्यांश्चयो-
 स्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्त्तति
 कृतं युगम् । एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ॥ २७ ॥
 एतत् सहस्रपथ्यन्तमहर्ब्राह्ममुद्राहृतम् । विश्वं हि ब्रह्मभवने
 सर्वतः परिवर्त्तते ॥ २८ ॥ लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयन्तं विदु-
 र्वुधाः । अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सह-
 स्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः । यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ
 दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले
 प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ॥ ३१ ॥
 चक्रधर्मेण चण्डवर्त्तयन्ति गते युगे । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया
 दण्डाजिनविवर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः सर्वभक्ष्याश्च भविष्यन्ति
 कलौ युगे । अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
 विपरीते तदा लोके पूरुषं क्षयस्य तत् । बहवो स्तेच्छुराजानः

पृथिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ मृपानुमांसिनः पापा मृपावाद-
 परायणाः । अस्या यकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ॥ ३५ ॥
 काम्बोजा वाह्निकाः घूरास्तथाभीरा नरोत्तमा । युगान्ते मनुज-
 व्याघ्र तथाकाराश्च भारत । न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्वधर्म-
 मुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ।
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-
 साराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः । वज्रभूत्या जनपदा
 मृगव्यालावृता दिग्मः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च
 ब्रह्मवादिभ्यः । भोवादिमस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्थवादिनः ॥ ३९ ॥
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति वज्रजन्तवः । न तथा प्राणयुक्ताश्च
 सर्वगन्धा विशास्यते ॥ ४० ॥ रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादु-
 योगिनः । वज्रप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवाञ्जिता ॥ ४१ ॥
 मुखिभगास्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अद्रभूला जनपदाः
 शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ ४२ ॥ कैशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति
 युगक्षये । अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ॥ ४३ ॥
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा वज्रवायसाः । ब्रह्मव्यानुलिप्तानां
 तथा मिथ्याभिर्मांसिनाम् ॥ ४४ ॥ नृपाणां पृथिवीपाल प्रति-
 गृह्णन्ति वै हिजाः । लोभमोहपरोताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः
 ॥ ४५ ॥ भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते हिजैर्दिग्मः । कर-
 भारभयाङ्गीता गृहस्थाः परिमोषकाः ॥ ४६ ॥ सुनिच्छन्ना-
 कृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः । मिथ्या च नखरोमाणि
 धारयन्ति तदा हिजा ॥ ४७ ॥ अर्थलोभान्नरव्याघ्र तथा च
 ब्रह्मचारिणः । आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ॥ ४८ ॥
 ऐहलोकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् । वज्रपाण्डुसङ्कीर्णाः
 परान्नगुणवादिनः ॥ ४९ ॥ आश्रमा मनुजव्याघ्र भविष्यन्ति युग-
 क्षये । यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकभासनः ॥ ५० ॥ न

चापि सर्वबीजानि सम्यगोद्भवन्ति भारत । हिंसाभिरामस्य जन-
 स्तथा सम्पद्यते शुचिः ॥ ५१ ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति
 दानघ । तदा च पृथिवीपालो भवेद्दुर्मर्त्युत ॥ ५२ ॥
 अत्यायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन । भूयिष्ठं कूट-
 गानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ॥ ५३ ॥ वणिजस्य नरव्याघ्र बह्व-
 माया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान् वर्द्धते जनः
 ॥ ५४ ॥ धर्मस्य बलहानिः स्याद्धर्मस्य बली तथा । अत्यायुषो
 हरिद्राव धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ दीर्घायुषः समृद्धाश्च
 विधर्माणो युगक्षये । नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये
 ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत । सञ्जयेन तथा-
 ल्पेन भवत्याढ्यमदान्विताः ॥ ५७ ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं
 मिथो भूयिष्ठयो नराः । हर्तुं व्यवसिता राजन् पापाचारसम-
 न्विताः ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपवपाः ।
युष्माकानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ॥ ५९ ॥ नगराणां
विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते । सप्तवर्षाष्टवर्षा च स्त्रियो गर्भ-
धरा नृप ॥ ६० ॥ दशहादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ।
 सर्वान्तं षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ॥ ६१ ॥ आयुः क्षयो
 मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते । स्त्रीणां युषो महाराज तरुणा
 वृद्धशीलिनः ॥ ६२ ॥ तरुणानाञ्च यच्छीलं तद्दृढेषु प्रजायते ।
 विपरीतास्तदा नार्थो वञ्चयित्वाहृतः पतीन् ॥ ६३ ॥ व्यञ्जर-
 न्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च । वीरपत्न्यस्तथा नार्थः
 संययन्ति नरान् नृप ॥ ६४ ॥ भर्तारमपि जीकन्तमन्यान् व्यभि-
 चरन्त्युत । तस्मिन् युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते चायुषः क्षये ॥ ६५ ॥
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी । ततस्तान्यल्पसाराणि
 सत्त्वानि क्षुधितानि वै ॥ ६६ ॥ प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां
 पृथिवीपते । ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ ६७ ॥

दीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च । जञ्च काष्ठं तृणञ्चापि
 शुष्कमाद्रञ्च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं तद्भक्षमाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ।
 ततः सम्पत्तको वह्निर्वायुना सह भारत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
 श्यते पूवमादित्यैरुपशोषितम् । ततः स पृथिवीं धित्वा प्रविश्य
 च रमातलम् ॥ ७० ॥ दिवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ।
 निर्दहन्नागलोकञ्च यच्च किञ्चित् क्षिताविह ॥ ७१ ॥ अधस्तात्
 पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् । ततो योजनविंशानां सह-
 स्त्राणि यतानि च ॥ ७२ ॥ निर्दहत्यग्निवै बाधुः स च सम्य-
 त्तकोऽनलः । स देवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराजसम् ॥ ७३ ॥ ततो
 दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्भिः । ततो गजकुलप्राञ्छास्तडि-
 न्दालाविभूषिताः ॥ ७४ ॥ उत्तिष्ठन्ति महासेवा नभस्यद्भुत-
 दर्शनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ॥ ७५ ॥
 केचित् किष्किलसङ्काशाः केचित्पीताः पयोधराः । केचिद्हरिद्रा-
 सङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचित्कलपत्राभाः
 केचिद्दिङ्गलसप्रभाः । केचित् पुरवराकाराः केचिद्गजकुलीपमाः
 ॥ ७७ ॥ केचिदङ्गनसङ्काशाः केचिन्मकरसन्निभाः । विद्यु-
 न्दालापिनहाङ्गाः समुतिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ७८ ॥ घोररूपा
 महाराज घोरस्वननिनादिताः । ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति
 नभस्तलम् ॥ ७९ ॥ तैरिव पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
 आपूर्य्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८० ॥ ततश्च जलदा
 घोरा राविणः पुरुषर्षभ । सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः पर-
 मेष्ठिना ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसन्धराम् ।
 सुषोरमश्विनं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२ ॥ ततो हादय-
 वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे । धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना
 महात्मना ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्वां विलामतिक्रानति भारत ।
 पर्वताश्च विदौर्यन्ते मही चाप्यु निमज्जति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् । संवेष्टयित्वा नश्यन्ति
 वायुवेगपराहताः ॥ ८५ ॥ ततस्तं मासुतं घोरां स्वयम्भूमंनुजा-
 धिप । आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ८६ ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे मष्टे स्थावरजङ्गमे । नष्टे दैवासुरगणे यक्ष-
 राक्षसवर्जिते ॥ ८७ ॥ निर्मनुष्ये महीपाल निष्ठापदमहीरहे ।
 अनन्तरीक्षे लोकेस्मिन् भ्रमास्यकोऽहमाहतः ॥ ८८ ॥ एकार्णव-
 जले घोरे विवरन् पार्थिवोत्तम । अपश्यन् सर्वभूतानि वैलोक्य-
 मगमं ततः ॥ ८९ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाहं प्लवमानो नराधिप ।
 आन्तः क्वचिन् शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ९० ॥ ततः कदा-
 चित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये । न्यग्रीधं सुमहान्तं वै
 विशालं पृथिवीपते ॥ ९१ ॥ आखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां
 नराधिप । पश्यंके पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२ ॥ उप-
 विष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् । फलपद्मविशालाक्षं बालं
 पश्यामि भारत ॥ ९३ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहा-
 नभूत् । कथन्तूयं शिशुः श्येते लोके नाशमुपागते ॥ ९४ ॥
 तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलब्धये । भूतं भव्यं भविष्यञ्च
 जानन्नपि नराधिप ॥ ९५ ॥ अतसीपुष्पवर्णाभिः श्रीवत्सङ्गत-
 भूषणः । साक्षालक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९६ ॥
 ततो मानव्रवीदालः स पद्मनिभलोचनः । श्रीवत्सधारी द्युति-
 मान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ९७ ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तं
 ताव विश्रामकाञ्चिणम् । मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदिच्छसि
 भार्गव ॥ ९८ ॥ अभ्यन्तरशरीरं मे प्रविश्व मुनिसत्तम । आस्व
 भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९ ॥ ततो बालेन
 तेनैवमुक्तस्यासौ तदा मम । निर्वृदो जीविते दीर्घं मनुष्यत्वे च
 भारत ॥ १०० ॥ ततो बालेन तेनास्यं सहसा विस्तृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात् प्रवेष्टित ॥ १०१ ॥ ततः प्रविष्ट-

स्तवकुचिं सहसा मनुजाधिप । सराष्ट्रनगराक्रीणां कुतस्तां
 पश्यामि मेदिनीम् ॥ १०२ ॥ गङ्गां यतद्गुं सीताञ्च यमुनामथ
 कौशिकीम् । चर्मणूनीं वेतवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०१ ॥
 सिन्धुञ्चैव विषाखाञ्च नदीं गोदावरीमपि । वस्त्रोकसारां नलिनीं
 नर्मदाञ्चैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्राञ्च वेणाञ्च पुण्डरीकां
 शुभावहाम् । सुवेष्मां कृष्णाञ्च इरामाञ्च महानदीम् ॥ १०५ ॥
 वितस्ताञ्च महाराज कावेरीञ्च महानदीम् । शोणञ्च पुष्पव्याघ्र
 विष्णुञ्चैव किम्पुमामपि ॥ १०६ ॥ एताद्यान्याश्च नद्योऽहं पृथिवीव्यां या
 नरोत्तम । परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०७ ॥
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् । रत्नाकरममित्रञ्च
 प्रयसोनिधिसुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्य-
 विराजितम् । जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् ॥ १०९ ॥
 पश्यामि च महौ राजन् काननैरुपशोभिताम् । यजन्ते हि तदा
 राजन् ब्राह्मणा बह्वभिर्मखैः ॥ ११० ॥ क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते
 सर्ववर्णानुरञ्जनैः । वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप
 ॥ १११ ॥ शुश्रूषायाञ्च निरता द्विजानां वृषलास्तदा । ततः
 परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्तञ्च
 पश्यामि हेमकूटञ्च पर्वतम् । निषधञ्चापि पश्यामि श्वेतञ्च रज-
 तान्वितम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च महौपाल पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलञ्चापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च
 महाराज मेरुं कनकपर्वतम् । महैन्द्रञ्चैव पश्यामि विम्बञ्च
 गिरिसुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयञ्चैव पश्यामि पारिपात्रञ्च पर्व-
 तम् । एवे चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः । सिंहान् व्याघ्रान्
 वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि
 सत्त्वानि जगतीपते । तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन् पश्येचरं

तदा ॥ १०८ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सञ्चरन् दिग्गः ।
 यक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान् देवगणानहम् ॥ ११९ ॥ साध्यान्
 रुद्रांस्तथादित्यान् गुह्यकान् पितरस्तथा । सर्पान्नागान् सुप-
 र्णांश्च वसून्पृथिव्यान्वापि ॥ १२० ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव
 महीपते । दैत्यदानवसङ्घांश्च कालीयांश्च नराधिप ॥ १२१ ॥
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरग्रन्थवः । यच्च किञ्चिन्नया लोके
 दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ १२२ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ
 महात्मनः । चरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥ १२३ ॥
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं श्रुतम् । न च पश्यामि
 तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४ ॥ सततं धावमानश्च चिन्त-
 यानो विश्राम्यते । आसादयानि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः
 ॥ १२५ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा । वरेण्यं
 वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६ ॥ ततोऽहं सहसा राजन्
 वायुवेगेन निःसृतः । महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात् पुरुषो-
 त्तम ॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव आखायां न्यग्रोषस्य विश्राम्यते । आस्ते
 मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ १२८ ॥ तेनैव बालवेशेन
 श्रीवत्सकृतलक्षणम् । आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम्
 ॥ १२९ ॥ ततो मामब्रवीहालः स प्रीतः प्रहसन्निव । श्रीवत्सधारी
 यतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३० ॥ अपीदानीं शरीरे-
 ऽस्मिन्नामके मुनिसत्तम । उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि
 ते ॥ १३१ ॥ मुहूर्त्तानय मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा । यथा
 निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १३२ ॥ तस्य ताम्रतलौ तात
 शरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ
 ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दिता । दृष्ट्वा-
 परिमितं तस्य प्रभावममितोजसः ॥ १३४ ॥ विनयेनाञ्जलिं कृत्वा
 प्रयत्नेनोपगम्य ह । दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः

॥ १३५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् । ज्ञातुमिच्छामि
 देव त्वां मायाज्ञैतां तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आस्यनानुप्रविष्टोऽहं
 शरीरे भगवंस्तव । दृष्टवानखिलान् सर्वान् समस्तान् जठरे हि
 ते ॥ १३७ ॥ तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः । यच्चा
 गन्धर्वनागाश्च जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८ ॥ तत्प्रसादाच्च मे
 देव स्मृतिर्न परिहीयते । द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्त्तिनः
 ॥ १३९ ॥ निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो । इच्छामि
 पुण्डरीकाच्च ज्ञातुं त्वाहमनिन्दितम् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा शिशुः
 साक्षात् किं भवानवतिष्ठते । पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाज्ञातु-
 मर्हसि ॥ १४१ ॥ किमर्थञ्च जगत् सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तञ्च त्वया कालमिहस्थेयमरिन्दम् ॥ १४२ ॥ एतदिच्छामि
 देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया । तत्तत्त कमलपत्राच्च विस्तरेण
 यथातथम् ॥ १४३ ॥ महद्भूतेतदचिन्त्यञ्च यदहं पृष्टवान् प्रभो ।
 इत्युक्तं स मया श्रीमान् देवदेवो महाद्युतिः । सान्त्वयन्
 मामिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ १४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयप्रश्ने

अष्टाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

देव उवाच । कामं देवापि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
 तत्प्रपूत्वा तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १ ॥ पितृभक्तो-
 ऽसि विप्रर्षिं माञ्जैव शरणङ्गतः । ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षात् ब्रह्मा-
 चर्यञ्च ते नदत् ॥ २ ॥ अपां, नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं
 मया । तेन नारायणोऽप्युक्तो नम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥ अहं
 नारायणो नाम प्रभवो शाश्वतोऽव्ययः । विधाता सर्वभूतानां
 संहर्त्ता च हिजोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्च

सुराधिपः । अहं वैश्वणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
 अहं पिवश्च सोमश्च काश्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं धाता विधाता
 च यज्ञश्चाहं हिजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
 दित्यौ च लोचने । द्यौर्मूर्धा खं दिग्मः श्रोत्रे तथापः स्वेद-
 सश्मवाः ॥ ७ ॥ सदृग्भ्य नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुश्चतैरिष्टं बद्धभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
 विहांसो मां देवयजने स्थितम् । पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः
 स्वर्गकाक्षिणः ॥ ९ ॥ यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगी-
 षवः । चतुःसमुद्रपथ्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १० ॥ शेषो
 भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुन्धराम् । वाराहं रूपमास्थाय मधेयं
 जगती पुरा ॥ ११ ॥ मञ्जमाना जले विप्र वीर्यिणासीत् समु-
 द्रता । अग्निश्च वडुवावक्तो भूत्वाहं हिजसत्तम ॥ १२ ॥ पिवा-
 म्यपः समाविहास्ताश्चैव विष्टजाम्यहम् । ब्रह्म वक्तुं भुजौ चव-
 मूर्ध्नि मे संस्थिता विगः ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण
 क्रमेण च । ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ १४ ॥
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च । यतयः शान्तिपरमा
 यतात्मानो बुभुक्षवः ॥ १५ ॥ कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीत-
 कल्मषाः । सत्त्वस्था निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ १६ ॥
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते । अहं सम्बर्त्तको वाङ्म-
 रहं सम्बर्त्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥ अहं सम्बर्त्तकः सूर्यस्त्वहं सम्ब-
 र्तकोऽनिलः । ताराक्षपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ॥ १८ ॥
 मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं हिजसत्तम । रत्नाकराः समुद्राश्च
 सर्व एव चतुर्दिग्म् ॥ १९ ॥ वसनं शमनञ्चैव निलयञ्चैव विद्धि
 मे । मयैव सुविमक्तास्ते देवकाश्चैव सिद्धयि ॥ २० ॥ कामक्रोधद्व-
 षर्षश्च भयं मोहं तथैव च । ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि
 सत्तम ॥ २१ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत् कृत्वा कर्म शोभनम् ।

सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २२ ॥ महिधानेन
 विहिता मम देहविहारिणः । नयामिभूतविज्ञाना विचेष्टस्ते न
 कामतः ॥ २३ ॥ सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
 धान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति दिजातयः ॥ २४ ॥ प्राप्तं
 न यक्ष्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः । क्षोभाभिभूतैः कृपणै-
 रनार्थैरकृतात्मभिः ॥ २५ ॥ तन्माप्स्यहाफलं विद्धि नराणां
 भावितात्मनाम् । सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निर्णयितम्
 ॥ २६ ॥ यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थान-
 मधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २७ ॥ दैत्या हिंसानुरक्ताश्च
 ब्रह्मधाः सुरसत्तमैः । राक्षसाद्यापि लोकेऽस्मिन् यदात्पश्यन्ति
 हारुणाः ॥ २८ ॥ तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रयमयाम्यहम् ॥ २९ ॥ सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु
 गन्धर्वोरगराक्षसान् । स्थावराणि च भूतानि संहारम्यात्ममायया
 ॥ ३० ॥ कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं सृजाम्यहम् । आविष्ट-
 मानुषं देहं मय्यादावन्धकारणात् ॥ ३१ ॥ इतिः कृतयुगे वर्षाः
पीतस्त्रेतायुगे मम । रक्तो हापरमासाञ्च कृष्णः कलियुगे तथा
 ॥ ३२ ॥ तयो भागाश्च धर्मस्य तस्मिन् काले भवन्ति च । अन्त-
 काले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ॥ ३३ ॥ तैलोक्यं नाश-
 याम्येकः कृतस्त्रं स्थावरजङ्गमम् । अहं विवर्त्मा विप्रवात्मा सर्व-
 लोकसुखावहः ॥ ३४ ॥ अभिभूः सर्वगोऽन्तो हृषीकेश उच-
 क्रमः । कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्महमरूपकम् ॥ ३५ ॥ यमनं
 सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् । एवं प्रणिहितः सम्यक् ममात्मा
 मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ।
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित्
 लया प्राप्तं मयि क्षेमात्मकं हिज । सुखोद्वाय तत्सर्वं येयसे
 च तत्रानघ ॥ ३८ ॥ यच्च किञ्चिद्व्या लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।

विहितं सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ३९ ॥ अहं मम
 शरीरस्य सर्वलोकपितामहः । अहं नारायणो नाम शङ्खचक्र-
 गदाधरः ॥ ४० ॥ यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्त्तनात् ।
 तावत् स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ ४१ ॥ एवं
 सर्वमहं कालमिहास्से मुनिसत्तम । अग्निशुः शिशुस्त्वपिण यावद्-
 ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राग्र वरस्ते ब्रह्म-
 रूपिणा । असङ्गतं परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्व-
 मेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टस्यावरजङ्गमम् । विह्वोऽसि मया ज्ञात-
 स्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४४ ॥ अस्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि
 यदा मम । दृष्ट्वा लोकं समस्तञ्च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥
 ततोऽसि वक्तादिप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया । आख्यातस्ते मया
 चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्स भगवान् ब्रह्मा न
 बुध्येत महातपाः । तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्वम्यश्वर वै सुखम् ॥ ४७ ॥
 ततो विबुधे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे । एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि
 शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवी ज्योतिर्वायुः
 सलिलमेव च । लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्यावरजङ्गमम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं
 मया राजंस्तस्मिन् प्राप्ते युगक्षये । आश्चर्य्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्म-
 भूताम्बर ॥ ५१ ॥ यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्रः सम्बन्धी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्यैव वर-
 दानाहि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् । दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्द-
 मरणं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणः पुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता
 विधाता च संहर्ता चैव शश्वतः । श्रीवत्सवच्चा गोविन्दः प्रजा-
 पतिपतिः प्रभुः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेमं वृषिप्रवरं स्मृतिर्मामियमागता ॥

मादिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५३ ॥ सर्वपामेव
भूतानां पिता माता च माधवः । गच्छधमेनं शरणं शरण्यं
कौरवर्षभाः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च भरत-
पंभौ । द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ ५८ ॥ स
चैतान् पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवत्सुना । सान्त्वयामास मानार्हो
मन्यमानो यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयनारायण-
संवादे एकोनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महा-
सुनिम् । पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आश्चर्य्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदताम्वर ।
मुने भागं व यदृत्तं युगादौ प्रभवत्ययम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कलि-
युगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम । समाकुलेषु धर्मेषु किन्तु शेषं
भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवीथ्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः
क्रिमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४ ॥ काञ्च काष्ठांश्च
समासाद्य पुनः सम्पत्स्यते कृतम् । विस्तरेण मुने ब्रूहि विचि-
त्राणीह भाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स मुनिश्चेष्टः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन् वृष्णिमादूर्लं पाण्डवांश्च महानृषिः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्मया दृष्टं यत् पुरा श्रुतमेव
च । अनुभूतञ्च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्व-
लोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ । कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं
निबोध मे ॥ ८ ॥ कृते चतुष्पात् सकलौ निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः पतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्मपाद्विद्वस्तु

त्रिभिरंगैः प्रतिष्ठितः । वेतायां द्वापरैर्द्धनं व्यामिश्रो धर्मं
 सञ्चति ॥ १० ॥ त्रिभिरंगैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं
 युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥ चतुर्थ्यांश्च धर्मस्तु मनु-
 ष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्विलन्तेजश्च पाण्डव ॥ १२ ॥
 मनुष्याणामनुयुगं ऋसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा
 वैश्या शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्ममवृण्वन्ति धर्म-
 वैतसिका नराः । सत्यं संचिपत्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः
 ॥ १४ ॥ सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः
 प्रक्षयादिभ्यां न यच्चन्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानवि-
 ज्ञानालोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च
 मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रतुल्या भवि-
 ष्यन्ति तपःसत्त्वाविवाजिताः । अन्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्या
 न संशयः ॥ १८ ॥ ईदृशो भविता लोको युगान्ते पथ्युपस्थितिः ।
 बह्विधा प्रवरा प्राणी धान्यानां कीरदूषकाः ॥ १९ ॥ आर्यामित्राश्च
 पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषिण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्य-
 जैडुकम् ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येषां नित्यं धृतव्रताः ।
 तेषां लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यं
 परिसृण्वन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकास्तेना
 भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२ ॥ सरिच्छीरेषु कुहलैर्वापयिष्यन्ति
 चौपधीः । तादात्म्यलफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३ ॥
 आदौ देवापि पुरुषा येषां नित्यं धृतव्रताः । तेषां लोभसमा-
 युक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च
 पितुः पुत्रस्यैव च । अतिक्रान्तानि भोक्ष्यानि भविष्यन्ति युग-
 क्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यच्चन्ति न शोषन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६ ॥ निम्ने

श्रीहां करिष्यन्ति हेतुवाविमोहिताः । निम्ने कपिं करि-
 ष्यन्ति याच्यन्ति धरि धेनुकाः ॥ २० ॥ एकहायनवत्सांश्च योज-
 यिष्यन्ति मानवाः । पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा
 ॥ २८ ॥ निरुद्देशो वृद्धहादौ न निन्हामुपलप्स्यते । स्नेच्छ-
 भूतं जगत् सर्वं निष्क्रियं यच्चवर्जितम् ॥ २९ ॥ भविष्यति निरा-
 नन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायमः कृपणानां हि तथा बन्धुमता-
 मपि ॥ ३० ॥ विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ।
 स्वल्पवीर्यबलास्तथा लोभमोहपरायणाः ॥ ३१ ॥ तत्कथा-
 दानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति माया-
 चारपरिग्रहाः ॥ ३२ ॥ समाह्वयन्तः कौन्तेय राजानः पाप-
 बुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पाण्डितमानिनः ॥ ३३ ॥
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकाकण्टकाः । अरक्षितारो
 लक्ष्माश्च मानाहङ्कारदर्पिताः ॥ ३४ ॥ केवलं दण्डरुचयो भवि-
 ष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च
 ॥ ३५ ॥ भोक्ष्यन्ते निरनुक्राया रुदतामपि भारत । न कन्यां
 याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ॥ ३६ ॥ स्वयंयाहा भविष्यन्ति
 युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः
 ॥ ३७ ॥ सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्नेच्छीभूतं
 जगत् सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥ हस्तो हस्तं परिमुषिय-
 गान्ते समुपस्थिते । सत्यं संचिष्यते लोके नरैः पाण्डितमानिभः
 ॥ ३९ ॥ स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरुस्तथा
 शूरमानौ शूरा भीरुविप्रादिनः ॥ ४० ॥ न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं
 युगान्ते पर्युपस्थिते । एकहार्थं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम्
 ॥ ४१ ॥ अधर्मे वर्द्धते तव न तु धर्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ॥ ४२ ॥ एकवर्णस्तदा
 लोको भविष्यति युगक्षये । न चस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं

तथा ॥ ४३ ॥ भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संचये । ये
 यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ ४४ ॥ तान् देशान्
 संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पथ्युपस्थिते । खैराचाराश्च पुरुषा योषि-
 तश्च विश्राम्यते ॥ ४५ ॥ अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पथ्युप-
 स्थिते । स्नेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥ ४६ ॥ न
 आद्वैरूपं यिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
च्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः ॥ ४७ ॥ तमोग्रस्तस्तदा लोको
 भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश
 ॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विमोच्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे
 वायु षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ ४९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजा-
 स्यन्ति नरास्तदा । पत्न्यौ स्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं
 प्रति ॥ ५० ॥ युगान्ते राजगार्हूलं न तोषमुपयास्यति । अल्प-
 द्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
 चिद्दाता भविष्यति युगच्छये । अटशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतु-
 ष्पथाः ॥ ५२ ॥ केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगच्छये ।
 स्नेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ॥ ५३ ॥ भाविनः
 पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
 सर्वस्य वचनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात् करि-
 ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ॥ ५५ ॥
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूर-
 कर्माणश्चान्योऽन्यमभिषंशिनः ॥ ५६ ॥ भवितारो जनाः सर्वे
 संप्राप्ते तु युगच्छये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः
 ॥ ५७ ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
 लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणांश्च हनि-
 ष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः । हाहाकृता दिजाश्चैव भवार्ता
 दुष्प्रलाहिताः ॥ ५९ ॥ त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति मही-

मिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥ ६० ॥
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संचिप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च
नदीः पर्वतान् विषमाणि च ॥ ६१ ॥ प्रभावमाना विवस्ता
दिजाः कुसकुलोदह । दस्युभिः पीडिता राजन् काका इव
दिजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ।
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंचये ॥ ६३ ॥ विकर्माणि
करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः
पर्युपासकाः ॥ ६४ ॥ श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यव-
स्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एडू-
कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिवरिष्यन्ति
न हिजान् युगसंचये ॥ ६६ ॥ आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु
च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६७ ॥ एडूकविह्ना
पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य
लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तया ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संचिप्स्यते युगम् ॥ ६९ ॥ पुष्पं पुष्पे
यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज
तदा संचिप्स्यते युगम् ॥ ७० ॥ अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति
गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ॥ ७१ ॥
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही स्नेच्छजना-
कीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥ ७२ ॥ करभारभयादिप्रा-
भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्विघ्ना जनपदास्तदा विष्टिकरा-
दिताः ॥ ७३ ॥ आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं
पथ्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ॥ ७४ ॥ न स्यात्तन्युप-
दिशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्योऽपनिधिश्चैव भर्तृस्यते
तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिवान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति ॥ ७६ ॥ दिशः प्रज्व-

लिता सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीषि प्रतिकूलानि वाताः
 पर्याकुलास्तथा ॥ ७७ ॥ उल्कापाताश्च वह्वो महाभयनि-
 दशकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥
 तुमुलाश्चापि निह्नादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः । कवन्धान्तर्हितो
 भानुरुदयास्तमने तदा ॥ ७९ ॥ अकालवर्षी भगवान् भविष्यति
 सहस्रदृक् । अस्यानि च न रोच्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८० ॥
 अभौक्ष्य क्रूरवादिभ्यः परुषा रुदितप्रियोः । भर्तृणां वचने चैव
 न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनि-
 ष्यन्ति युगक्षये । सूर्यायिष्यन्ति च पतीन स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः
 ॥ ८२ ॥ अपर्याणि महाराज सूर्य्यं राज्ञस्पृष्यति । युगान्ते
 हतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजन-
 ञ्चापि याचमानास्तदाध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः
 पथि शेरते ॥ ८४ ॥ निर्घाता वायसा नागाः अकुनाः समृगहिजाः ।
 खद्या वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५ ॥ मित्रं
 सम्बन्धिनश्चापि सत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि
 युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६ ॥ अथ दिशान् दिग्दशापि पत्तनानि
 पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८७ ॥
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाच सुदारुणाः । विक्रोयमान-
 शान्योऽन्यं जनो गां पर्य्यटिष्यति ॥ ८८ ॥ ततस्तुमुलसङ्घाते
 वर्त्तमाने युगक्षये । हिजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति
 ॥ ८९ ॥ ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भवि-
 ष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९० ॥ यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च
 तथा तिष्यद्वहस्यतौ । एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्तस्यति तदा
 कृतम् ॥ ९१ ॥ कालवर्षी च पज्ज्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणाः ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ॥ ९२ ॥ चेमं सुभिन्न
 भारोम्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयथा नाम हिजः

कौलप्रचोदितः ॥ ८४ ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ।
 संभूतः सम्भूलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥ ८५ ॥ मनसा तस्य
 सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उगृह्णात्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि
 कवचानि च ॥ ८६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति ।
 स चेभं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ८७ ॥ उत्थितो ब्राह्मणो
 दीप्तं चयान्तद्गदुदारधीः । सक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परि-
 वर्त्तकः ॥ ८८ ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वेच्छेच्छुगणान् हिजः ॥ ८९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि कलियुगकृत्यकथने
 नवत्यधिकप्रतोलध्यायः ॥ १८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चौरक्षयं कृत्वा हिजेश्वरः पृथिवी-
 निमाम । वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्यति ॥ १ ॥
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयम्भूविहिताः शुभाः । वनं पुण्य-
 यमः कर्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छूलनमुवत्स्यन्ति मनुष्या
 लोकवासिनः । विप्रैश्चौरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३ ॥
 कुशाजिनानि शक्तीश्च विशूलान्यायुधानि च । स्थापयन् हिज-
 शार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संस्तूयमानो विप्रेन्द्रेर्मान-
 यानो हिजोत्तमान् । कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः
 ॥ ५ ॥ हा मातस्तात पुत्रेति तास्तर्वावचः सुदारुणाः । विक्रोश-
 मानान् सुमृशं दस्युन्नेष्यति संचयम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो
 वै धर्मवृद्धिश्च भारते । भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा
 ॥ ७ ॥ आरामाश्चैव चैत्याश्च तडागावसथास्तथा । पुष्करिण्यश्च
 विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाश्च विविधा भवि-
 ष्यन्ति कृते युगे । ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । प्रयन्ति सर्व-
 बीजानि रोषमाणानि चैव ह ॥ १० ॥ सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं
 अस्म्यं भविष्यति । नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जघयन्नपरा विप्रा धर्मकामा मुदायुताः । पालयिष्यति राजानो
 धर्मणेमां वसुधराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
 युगे । षट्कमनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वस्त्रयस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 वेतायां हापरे तथा ॥ १४ ॥ पश्चिमे युगकाले च यः स ते
 संप्रकीर्तितः । सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा । वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराण-
 मग्निस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे बह्वश्विरजीविनः ।
 दृष्टाद्यैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥ इदञ्चैवापरं
 भूयः सह भ्रातृभिरच्युत । धर्मसंश्रयमोक्षार्थं निबोध वचनं
 मम ॥ १८ ॥ धर्मं लयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृताम्बर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
 च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभवः
 कर्त्तव्यस्ते कदाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो
 नृपः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् धर्मं मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
 मुने । कथञ्च वर्त्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । दयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 सत्यवादी मृदुर्हान्तः प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्वजाधर्मं पितॄन् देवांश्च पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
 सम्यग्दानेन तज्जय ॥ २४ ॥ अलम्ते मानमाश्रित्य सततं पर-

यान् भव । विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः । न तेऽस्यविदितं
 किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २६ ॥ तस्मादिदं परिक्षेपं त्वं तात
 हृदि सा कृथाः । प्राच्यास्तात न मुञ्चन्ति कालेनापि प्रपीडिताः
 ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् । मुञ्चन्ति
 हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचीदिताः ॥ २८ ॥ सा च तत्र विग्रह्य
 भूयन्मयोक्तं तवानघ । आग्रह्य मद्बचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्त्वयोक्तं दिजयेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 ह्वरम् । तथा करिष्यि यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः । करिष्यामि हि तत्
 सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । संहृष्टाः पाण्डवा राजन् संहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३३ ॥
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन् समागताः । तथा कथां शुभां
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य
 विवेदनात् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने
 एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

जनमेजय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तु-
 मर्हसि । पाण्डवानां यथावष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्ह-

सीत्यब्रवीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽपूर्व-
मिदं श्रुयतां ब्राह्मणानाञ्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अयोध्यायामिच्छाकुकुलोदहः पार्थिवः
परिचिन्ताम मृगवामगमत् । तमेकाश्चेन मृगमनुसरन्तं मृगो
दूरमपाहरत् ॥ ३ ॥ अथाध्वनि जातश्चमः क्षुत्तृष्णाभिभूतयैक-
स्मिन्देगे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत् । तच्चाविवेश ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत
॥ ४ ॥ अथाश्वस्तः स विसृणालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य पुष्क-
रिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ५ ॥
स श्रुत्वा चिन्तयन्नेह मनुप्रगतिं पश्यामि कस्य खलुयं गीतशब्द
इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्ततीं
गायन्तीञ्च । अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ६ ॥ ताम-
ब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति । सा प्रत्युवाच कन्या-
स्त्रीति तां राजोवाचार्थी त्वयाहमिति ॥ ७ ॥ अथोवाच कन्या
समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् ।
कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा तां
वाढमित्युक्त्वा तामुपयमे कृतोद्वाहय राजा परीक्षित् क्रीडमानो
मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं सङ्गम्य तया सहास्ते । ततस्तद्वैवा-
सोने राजनि सेनान्वगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन दृष्ट्वा च राजानं
परिवार्यातिष्ठत् । पर्याश्वस्तस्य राजा तथैव सह शिविकया
प्रायादवधोऽटितया स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ॥ १० ॥
तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्तन्नापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरास्तस्य
स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इत्यथामात्योऽभ्यास-
॥ ११ ॥ अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्यो-
ऽनुदकं वनं कारयित्वादारवृक्षं वज्रपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ता-
जालयमौ पार्श्वे वापीं सगूढां सुधासलिललिप्तां स रहस्यप-

गम्य राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र
 रम्यतामिति । स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तदनं प्राविशत्
 ॥ १३ ॥ स कदाचित्तस्मिन् कानने रम्ये तथैव सह व्यवहरत् ।
 अथ चुत्तृष्णादितः आन्तोऽतिमुक्तकागारमपश्यत्तत् प्रविश्य राजा-
 प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वैव तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्यावतिष्ठत । अथ तां
 देवीं स राजाब्रवीत् साध्वतर वापीसलिलमिति । सा तदचः
 श्रुत्वावतीथे वापीं न्यमञ्जन् पुनस्दमञ्जत् ॥ १५ ॥ तां मृगय-
 माणा राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखि दृष्ट्वा
 क्रुद्ध आज्ञापयामास ॥ १६ ॥ स राजा सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियता-
 मिति यो मयार्थी स मां मृतमण्डूकोपायनामादायोपतिष्ठेदिति
 ॥ १७ ॥ अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डू-
 कान् भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराश्चे यथाव्रतं न्यवेदयन्
 ॥ १८ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेदधारी राजानमभ्यगच्छ-
 दुपेत्य चैनमुवाच ॥ १९ ॥ मा राजन् क्रोधवशं गमः प्रसादं
 कुच नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
 चात्र भवतः ॥ २० ॥ ना मण्डूकान् जिघांस त्वं कोपं सन्धा-
 रयाच्युत । प्रचीयते घनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ २१ ॥
 प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि । अलं कुला
 तवाधमं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते । तमेवंवादिनमिष्टजनशोक-
 परीतात्मा राजाथोवाच ॥ २२ ॥ न हि क्षम्यते तन्मया हनि-
 ष्याम्येतानेतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या
 मण्डूकानार्हसि विद्वन्मासुपरोडुमिति ॥ २३ ॥ स तहाक्यमुपालभ्य
 व्यथितेन्द्रियमना प्रोवाच प्रसीद राजन्तहमायुर्नाम मण्डूकराजो
 मम सा दुहितृया सुशोभना नाम । तस्या हि दौःशील्यमेत-
 दहवस्तथा राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ २४ ॥ तमब्रवी-

द्राजा तयास्मग्रहनर्था सा मे दीयतामिति । अथैनां राज्ञे
 पिता ददावब्रवीच्चैनानेन राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ २५ ॥ स
 एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धा
 बहवस्तस्माद्ब्रह्मण्यानि तवापल्यानि भविष्यन्तीत्यनृतकत्वान्तवेति
 ॥ २६ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो
 लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षेण वाष्पलया वाचा प्रणिपत्याभि-
 पूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अनुगृहीतोऽस्मीति । स च मण्डूक-
 राजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्य
 चित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः । शलो
 दलो बलश्चेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य
 तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छूलो मृगया-
 मनुचरन् मृगमासाद्य रथेनान्वधावत् । सूतञ्चोवाच शीघ्रं मां
 बाहयस्वेति स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ २९ ॥ न क्रियता-
 मनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुम् । यद्यपि ते रथे
 युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्षु
 मे वाम्यौ हन्मि वा त्वामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो
 वामदेवशपभीतश्च सन्नाचक्षौ राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स
 राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्वामिति ।
 स तदाह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवा-
 विति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्वमं या-
 चीति । स गत्वा वामदेवाश्वमं तमृषिमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्
 मृगो मे विद्धः पलायते सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुमिति ।
 तवब्रवीदृषिर्ददानि ते वाम्यौ कृतकार्येण भवता मम वाम्यौ
 निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ३४ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य
 ऋषिं प्रायाहामिप्रयुक्तेन रथेन मृगं प्रति गच्छं चाब्रवीत् सूत-
 मश्वरत्नाविमौ अयोयौ ब्राह्मणानां नैतौ प्रतिद्वयौ वामदेवाथि-

त्यक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ३५ ॥
 अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमासाद्य रमते ।
 न मे प्रतिनिर्यातयत्यहो कष्टमिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य
 मासि पूर्णं शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय राजानं ब्राह्म यदि पर्याप्तं
 तद्वा निर्यातव्योपाध्यायवाम्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्त्वैव तं राजा-
 नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतदाहनमनर्हा ब्राह्मणा
 रत्नानामेवं विधानां किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्यं साधु गम्यताम्
 ॥ ३८ ॥ स गत्वा तदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः
 क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमचोदयन् चाद-
 द्राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच । प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि
 ते कार्यमाभ्यामशक्यम् । मा लावधीदरुणो घोरपाशैर्ब्रह्म चत-
 स्थान्तरे वर्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । अनङ्गाहौ सुब्रवी साधुदान्तावेतद्विप्राणां वाहनं
 वामदेव । ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षिं कृन्दासि वै लाट्श्वं
 संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव जवाच । कृन्दांसि वै माट्श्वं संवहन्ति लोकेऽमुष्मिन्
 पार्थिव यानि सन्ति । अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदस्मद्विधा-
 नामपरेषाञ्च राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच । चत्वारस्त्वां गद्देभाः संवहन्तु श्रेष्ठाश्वतथ्यो
 हरयो वातरंहाः । तैस्त्वं याहि चत्त्रियस्यैष वाहो ममेव वाम्यौ
 न तवैतौ हि विद्धि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच । घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यतदाहरेतद्राजन् यदि
 हा जीवमानः । अयस्मया घोररूपा महान्तश्चत्वारो वा यातु-
 धानाः सरोद्राः । मया प्रयुक्तास्त्वदधनीप्समाना वहन्तु त्वां शित
 शूलाश्चतुर्धा ॥ ४४ ॥

राजोवाच । ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा
कर्मणा वा । ते त्वां सशिष्यामिह पातयन्तु महाकथनुन्नाः श्रित-
शूलहस्ताः ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच । ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन् पुन-
र्ददामीति प्रपद्यसे त्वम् । प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजोवाच । न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता न त्वानुशास्य-
प्रभृति ह्यमत्यम् । तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां तथा ब्रह्मन्
पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच । नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति वाचो
राजन् मनसा कर्मणा वा । यस्त्वेवं ब्राह्म तपसान्वेति विद्वांस्तेन
श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ४८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन् समुत्तस्थ
राक्षसा घोररूपाः । ते शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं
वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ४९ ॥ इच्छाकवो यदि ब्रह्मन् दलो वा विधेया
मे यदि चेमे विधोऽपि । चोत्सृज्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ नैवं-
विधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानैर्हतो
जगामाशु महीं क्षितीशः । ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिच्छाकवो वै दलमभ्यपिञ्चन् ॥ ५१ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा
स बिप्रः प्रोवाचेदं वचनं वामदेव । दलं राजानं ब्राह्मणानां
हि देयमेवं राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ बिभेषि चेत्स्वमधर्मा-
न्नेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाय वाम्यौ । एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य
वाक्यं स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ५३ ॥ एकं हि मे
सायकञ्चित्तरूपं दिग्धं बिषेणाहर सङ्गृहीतम् । येन विद्धो
वामदेवः शयीत सन्दृश्यमानः श्वभिरार्त्तरूपः ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच । जानामि पुत्रं दशवपं तवाहं जातं

महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र । तं जहि त्वं मदचनात् प्रणुनस्तूर्णं
प्रियैः प्रायकैर्घोररूपैः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन्नन्तःपुरे राज-
पुत्रं जघान । स सायकिस्तिग्मतेजा विसृष्टः शुक्ला दलस्तत्र वाक्यं
वभाषि ॥ ५६ ॥

राजोवाच । इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं निहन्मीमं
विप्रमद्य प्रमथ्य । आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्यध्वं मे वीर्य-
मद्य क्षितीयाः ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच । यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं विषिण दिग्धं
भ्रम सन्दधासि । नत्वेतं त्वं शरवध्वं विमोक्तं सन्धातुं वा शक्यसे
सानवेन्द्र ॥ ५८ ॥

राजोवाच । इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्नोम्येष
शरं विमोक्तुम् । न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान् वै
जीवतु वामदेवः ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच । संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन ततस्तन्ना-
दिनसो मोक्ष्यसे त्वम् । ततस्तथा कृतवान् पार्थिवस्तु ततो मुनिं
राजपुत्री वभाषि ॥ ६० ॥

राजपुत्रवाच । यथायुक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने सन्दि-
शन्ती नृपसम् । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती स्रुतानि तथा ब्रह्मन्
पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच । त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणं वरं वृणी-
ष्वप्रतिमं ददामि ते । प्रसाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं
सुमहच्चाप्यनिन्दे ॥ ६२ ॥

राजपुत्रवाच । वरं वृणे भगवन्नेवमेव विमुच्यतां किलि-
षादय भर्ता । शिवेन च ध्याहि सपुत्रवान्धवं वरो वृती क्षेप
मया हिजाग्र ॥ ६३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्रास्तथा-
स्त्विति प्राह कुरुप्रवीर । ततः स राजा मुदितो बभूव वाम्यौ
चास्मै प्रहृदौ सम्पणम्य ॥ ६४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वामदेवचरिते
दिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमुपयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च
पर्यपृच्छन्तृषिः केन दीर्घायुरासीदकः । मार्कण्डेयस्तु तान्
सर्वानुवाच महातपा दीर्घायुश्च वको राजर्षिर्नात्र कार्या
विचारणा ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ वकदाल्भ्यौ
महात्मानौ श्रूयेन्ने चिरजीविनौ । सखायौ देवराजस्य तावृषी
लोकसम्मतौ ॥ ३ ॥ एतदिच्छामि भगवन् वकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वृत्ते देवासुरे राजन् संग्रामे लोम-
हर्षणे । त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ५ ॥
सम्यग्वर्षति पर्जन्यः शस्यसम्पद उत्तमाः । निरामयाः सुधर्मिष्ठाः
प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ६ ॥ मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यव-
स्थितः । ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिस्तृहनः ॥ ७ ॥
ततस्तु मुदितो राजन् देवराजः शतक्रतुः । ऐरावतं समास्थाय
ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च
विविधाः शुभाः । नगराणि समूहानि खेटान् जनपदांस्तथा ॥ ९ ॥
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः । उदपानं प्रपा वापी-
तडागानि सरांसि च ॥ १० ॥ नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि
दिजोत्तमैः । ततोऽवतीर्थे रम्यायां पृथ्ग्रा राजन् शतक्रतुः ॥ ११ ॥

तत्र रम्ये शिवे दिशि बह्वृक्षसमाकुले । पूर्वस्यान्दिमि रम्यायां
समुद्राभ्यासतो नृप ॥ १२ ॥ तत्राश्रमपदं रम्यं मृगहिजनिषि-
वितम् । तत्राश्रमपदे रम्ये वकं पश्यति देवराट् ॥ १३ ॥
वकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् । पाद्यासनार्घं दानेन
फलमूलैरथाचयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्तपस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रभं वकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५ ॥ शतं वर्षसह-
स्राणि मुने जातस्य तेनघ । समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं दुःखं
चिरजीविनाम् ॥ १६ ॥

वक उवाच । अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विना भवः ।
असङ्गिः सम्प्रयोगश्च तदुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७ ॥ पुत्रद्वार
विनाश्रीव ज्ञातीनां सुहृदामपि । परेष्वायत्तताकृच्छं किन्तु दुःख-
तरं ततः ॥ १८ ॥ नान्यदुःखतरं किञ्चिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः सम्परिभूयते ॥ १९ ॥ अकुलानां कुले
भावं कुलीनानां कुलक्षयम् । संयोगं विप्रयोगञ्च पश्यन्ति चिर-
जीविनः ॥ २० ॥ अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो । अकु-
लानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्व
मनुष्योरगराक्षसाः । प्राप्नुवन्ति विपर्ययां किन्तु दुःखतरं ततः
॥ २२ ॥ कुले जाताश्च क्षिण्यन्ते दौष्कुलेयवमानुगाः । आदौ-
र्दरिद्रावमताः किन्तु दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥ लोके वैधर्म्य-
मेतत्तु दृश्यते बह्विस्तरम् । हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्षिण्यन्ते
प्राज्ञकोविदाः । बह्वदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । पुनरेव महाभाग दिवर्षिगणसेवित । समा-
ख्याहि मम ब्रह्मन् किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५ ॥

वक उवाच । अष्टमे द्वादशे वापि आकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः । यत्राहानि न गण्यन्ते
नैनमाहुर्महात्मनम् ॥ २६ ॥ अपि आकं पचानस्य सुखं वै मन्त्र-

वन् गृहे । अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपामित्य कञ्चन ॥ २७ ॥
 फलं शक्यमपि अयो भोक्तुं क्षुद्रपणं गृहे । परस्य तु गृहे
 भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ २८ ॥ सुमृष्टमपि न अयो विक-
 लोऽयमतः सताम् । श्ववत् कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तु-
 मिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ।
 यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्य-
 न्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः । अतो मृष्टतरं नान्यत्
 पुतं किञ्चित् शतक्रतो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते
 तेनैव नित्यशः । यावतो क्षुध्यशः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः
 ॥ ३२ ॥ तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः । यदेनो
 यौवमकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ सदक्षिणस्य भुक्तस्य
 द्विजस्य तु करे गतम् । यद्धारि वारिणा सिञ्चेतद्वेनेस्तरते क्षणात्
 ॥ ३४ ॥ एतावान्याश्च वै बह्वी कथयित्वा कथाः शुभाः । वक्त्रेन
 सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वक्त्रकसंवादे
 त्रिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमुचुः
 कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं श्रुत्वा
 इति तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः श्रुत्वा तामिदानीं राजन्यानां
 महाभाग्यमिति ॥ १ ॥ कुरूणामन्वतमः सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीर्नभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनविं शिविं
 ददर्शामिमुखं तो समेत्य परसरेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुण-
 सान्येन परसरेण तुल्यात्मानौ विदित्वा न्योऽन्यस्य पत्न्यान् न
 ददतुस्तत्र नारदः पादुरासीत् किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पत्न्यान्-

मावृत्य तिष्ठत इति ॥ २ ॥ तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्व-
 कर्मकलादिभिर्विशिष्टस्य पत्न्या उपदिश्यते समर्थाय वा आराञ्च
 सख्यं परस्पररेणोपगतौ ॥ ३ ॥ तच्चावधानतो युक्तृष्टमधरो-
 त्तरं परिभ्रष्टं नारदस्त्वैवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ४ ॥ क्रूरः
 कौरव्य मृदेव मृदुः क्रूरे च कौरव । साधुश्चासाधवे साधुः साध-
 वे नाप्नुयात् कथम् ॥ ५ ॥ कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु
 निर्विघ्नः । औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपति ॥ ६ ॥
 जयेत् कदर्थं दानेन सत्वेनानृतवादिनम् । क्षमया क्रूरकर्माण-
 मसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७ ॥ तदुभावेव भवन्तावुदारौ य
 इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतद्वै मिदं न नमित्युक्त्वा तूष्णीं
 नारदो बभूव ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं
 कृत्वा पत्न्यां दत्त्वा बद्धकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ । तदेतद्वाञ्छो
 महाभाग्यमित्युक्तवान्नारदः ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविमहाभाग्य
 कथने चतुर्नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाङ्गणो राजा
 राज्यस्यः पौरजनावृत आसाञ्चक्रे गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्य अब्रवीत्
 भो राजन् गुर्वर्थं भिक्षयं समयादिति ॥ १ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु भगवान् समयमिति ।

ब्राह्मण उवाच । विहेषणं परमं जीवलोके कुर्यान्नरः
 पार्थिव याचमानः । तत्त्वां पृच्छामि कथन्तु राजन् दयाद्भवान्
 ददितञ्च मेऽद्य ॥ २ ॥

राजोवाच । न चानुकीर्तयेदद्य दत्त्वा अयाचमर्थं न च
 संश्रुणोमि प्राप्यमर्थञ्च संश्रुत्य तच्चापि दत्त्वा सुमुखी भवामि ॥ ३ ॥

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणं वाच्यमानः ।
 न मे मनः कुप्यति वाच्यमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्यम्
 ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवांसं गवां
 सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नाह्वयचरित्रे
 पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्य-
 ब्रवीत् पाण्डवः । अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुक्-
 नामानौ राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ १ ॥
 सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानन् कुप्यमर्द्यं
 ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्देहाध्ययन-
 सम्पन्नः आग्निं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ३ ॥ अश्व-
 सहस्रं मे भवान् ददादिति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति
 सम्भवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ४ ॥ स त्वं गच्छ वृषदर्भसकारं
 राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षुः । स ते दास्यति तस्यैव
 उपांशुव्रतमिति ॥ ५ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकारं गत्वा अश्व-
 सहस्रमयाचत । स राजा तं कसेनाताडयत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणो-
 ब्रवीत् किं हिंस्यनागसं मामिति । एवमुक्त्वा तं अपन्तं राजाह
 विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमताहोस्वित् ब्राह्मणमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
 भिक्षितुमागतः । तेनानुग्रहेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच । पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
 श्यति । यो हन्यते कश्यप कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ ९ ॥
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १० ॥ देवानां कथा संजाता मही-
 तलं श्रुत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
 इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः
 कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्वेनरूपेण । अथ कपोतो
 राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् ॥ १२ ॥ अथ पुरो-
 हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरचायं श्वेनाङ्गीतो भवन्तं प्राणार्थी
 प्रपद्यते ॥ १३ ॥ वसु ददातु अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
 कुर्यात् घोवं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ १४ ॥ अथ कपोतो
 राजानमब्रवीत् प्राणरचायं श्वेनाङ्गीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये ।
 अङ्गैरङ्गानि प्राप्स्यार्थी सुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ १५ ॥
 स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दमेन युक्त-
 माचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणं एवं युक्तमपापं मां विद्धि ॥ १६ ॥
 गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वं वेदा अक्षरयो मे अधीताः ।
 न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्वेनाय न कपोतो-
 ऽस्मि । अथ श्वेनो राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पथ्यायेण वसतिर्मा
 भवेष्टु सर्गं जातः पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽय कपोत-
 मेनं मा त्वं राजन् विघ्नकर्त्ता भवेथाः ॥ १८ ॥

राजोवाच । केनेदृशी जातु परा हि दृष्ट्वा वागुच्यमाना
 शकुनेन संस्कृता । यो वै कपोतो वदति याञ्च श्वेन उभौ विदित्वा
 कथमस्तु साधु ॥ १९ ॥ नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य वीजं
 रोहति काल उत्पन्नम् । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे न त्राणं
 लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥ २० ॥ जाता ह्रस्वा प्रजा प्रभी-
 यते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं यो हि
 ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतियुहन्ति हव्यम् ॥ २१ ॥ मोघ-
 मन्नं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गालोकाद्भ्रूयति शीघ्रमेव । भीतं
 प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २२ ॥

उच्चाणं पक्त्वा सह श्रीदेनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन् दिशि रमसेऽतीव श्येन तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु ॥ २३ ॥

श्येन उवाच । नोच्चाणं राजन् प्रार्थयिष्यं न चान्यदस्मा-
न्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तन्मे
ददस्व शकुनानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच । उच्चाणं वेह तमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा
ममैव । भयाहितस्य दायं ममान्तिकं त्वां प्रापयन्तु त्वं श्येनं
मा हिंसीः ॥ २५ ॥ त्यजे प्राणान्मेव दद्यां कपोतं सोम्यो ह्ययं
क्रिन्तु जानामि श्येन । यथाहोमं मा कुरुष्वेह सौम्य नाहं
कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ २६ ॥ यथा मां हि वै साधुवादैः
प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु । यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रयाधि मां यद्विस्तृतं करोमि ॥ २७ ॥

श्येन उवाच । जरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्
यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात् साधु व्रातः कपोतः
प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति ॥ २८ ॥ अथ स दक्षि-
णादूरोत्तकृत्य स्वमांसपेक्षीं तुलया धारयन् गुरुतर एवं कपोत
आसीत् ॥ २९ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त्त गुरुतर एव कपोतः । एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर
एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामासुरोह ।
न च व्यलीकमासीद्राक्ष एतदृत्तान्तं दृष्ट्वा व्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत
श्येनः अथ राजा अग्रवीत् ॥ ३१ ॥ कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां
कपोतं पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन । नानीश्वर ईदृशं जातु
कुर्यादितं प्रशं भगवन्मे विचक्षु ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो
वज्रहस्तः प्रचीपतिः । साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेयं नौ
जिज्ञासया तत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ३३ ॥ यामेतां पेक्षीं मम

निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् एतद्दो लक्ष्म शिवं करोमि
 हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ एतासां पजानां पाल-
 यिता यमस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतौ भृशं एतस्मात् पाश्वर्तिं पुरुषो
 जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोतरोमाणां
 शिबिनौद्धिदं पुत्रं प्राप्न्यति नृपवृषं संहननं यमोदीष्यमानं द्रष्टासि
 शूरमृषभं सौरयानाम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाह्वयपर्वणि शिविवचरिते

प्रसवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभागं कथ्यतामित्यब्र-
 वीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः अष्टकस्य
 वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वं राजानः प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ आतरयात्य
 प्रतर्द्दनो वसुमना शिविरौशीनर इति स च समाप्तयञ्चो भ्रातृभिः
 सह रथेन प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तं तमभिवाद्यारोहतुं भवान्
 रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य अथ तेषामेकः
 सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति
 ॥ ३ ॥ पृच्छेत्यब्रवीदृषिः सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः ।
 अथायुष्मन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात् कथावतरेत् । अथ-
 मष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीदृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथा-
 चष्ट अष्टकस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहन्त्यापश्यन्ने-
 कानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव
 इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निरुष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति
 कथितेन एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं साम्प्रतं कोऽवतरेत् ॥ ६ ॥
 प्रतर्द्दन इत्यब्रवीदृषिः । तत्र किं कारणं प्रतर्द्दनस्यापि गृहे मयो-
 षितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ७ ॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षे-

ताश्वं मम ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
 मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
 पार्श्वमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ।
 तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
 श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनक्ष्वाश्वं
 धूर्यमददत् ॥ ९ ॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
 स्तमब्रवीदतिथातो दास्यानि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
 स्तस्मै दत्ताश्वं रथधुरं गृह्यता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति
 किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चास्त्ययति च तेन व्याहृतेन
 तथावतरेत् । अथ हाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
 वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः । किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट-
 नारदः । अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२ ॥
 स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्तिं
 वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं
 प्राशंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः एष भगवतो भवतो रथ
 इति ॥ १४ ॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः । पुररेव रथप्रयो-
 जनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगयमेष्ट भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति ।
 पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
 दर्शयन् मामभिप्रेच्छाब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य
 स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥ १७ ॥
 अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
 शिविर्यायादहमवतरेयम् । अत किं कारणमित्यब्रवीत् । असावहं
 शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्त चैन-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्नार्थप्रसीति तमब्रवीच्छिविः किं
 क्रियतामात्रापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य
 एष ते पुत्रो बृहद्भर्मी नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्फुर ॥ २१ ॥

अन्नं चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य
विधिना साधयित्वा प्रात्रामर्षयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मण-
ममृगयत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोषागारमायुधागारमश्व-
शालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्ध इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृत-
मुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भगवन्ममिति
ब्राह्मणो न किञ्चिदराजहार विष्मयाद्धोमुख आसीत् ॥ २४ ॥
ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुज्यतामिति । मुहुर्त्तादुदीच्य
शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ तमेवैतद्दशनेति तदाह तथेति शिवि-
स्तथैवाविमना महित्वा कपालमश्रुद्वार्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥
अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न
ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं अस-
भाजयत् ॥ २७ ॥ स ह्यगदीक्षमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं देव-
कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वञ्च तमयं विधाय
ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेशेन
परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः किं
प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविरुवाच । नैवाहमेतद्ययसे ददानि न चार्थहेतोर्न च
भोगदृष्ट्या । पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येवमेतत् सकलं
करोमि ॥ ३० ॥ सद्भिः सदाध्यासितन्तु प्रशस्तं तस्मात् प्रशस्तं
अयते मतिर्मे । एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेद यथा-
वदेतत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि राजन्यमहाभाग्य

कथने सप्तनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमुषयः 'पाण्डवाः पृथ्वृच्छ-
 न्नास्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु
 राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे
 व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
 तमहमब्रूवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वान्न प्रत्यभिजाना-
 म्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्थाना-
 मनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्तग्रन्थस्त्वत्तश्चिरजात इति तमह-
 मब्रूवं अस्ति खलु हिमवति प्रावारकण्ठो नामोलूकः प्रतिवसति स
 मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवां
 स्तवासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहयत्
 बभूवलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥ ५ ॥
 स मुहुर्त्तमिव ध्यात्वा ब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्त
 इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः
 सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खलुिन्द्रद्युम्नं नाम
 सरस्तस्मिन्नाङ्गीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति सोऽस्मात्तश्चिरजाततरस्तं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्जोलूकमादाय तत् सरोऽगच्छ-
 यवासौ नाङ्गीजङ्घो नाम वको बभूव ॥ ७ ॥ सोऽस्माभिः पृष्ठो
 भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहुर्त्तं ध्यात्वा ब्रवी-
 न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ ततः सोऽस्माभिः
 पृष्ठः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोब्रवीदस्ति खलुस्मि-
 न्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः
 स यदि कथां ब्रूदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति
 ॥ ९ ॥ ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्तग्र-
 स्माकमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति
 ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थावाभ्यगच्छयत्
 तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतश्चैनं वयं पृच्छाम भवानिम-

मिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुञ्चत्तं ध्यात्वा
 वाष्पसम्पूर्णनयन उद्दिग्महृदयो विषमानी विसञ्चकल्पः प्राञ्चलि-
 रब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकल-
 श्रितिषु यूपा आहिताः ॥ १२ ॥ सरयेदमस्य दक्षिणाभिर्देताभि-
 र्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥
 अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं शुक्ला तदनन्तरं देवलोकाद्देव-
 रथः प्रादुरासीद्वाचयायूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो-
 यथोचितं स्थानं प्रतिपादयस्व कीर्त्तिमानस्य व्यग्रो याहीति ॥ १४ ॥
 भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ अकीर्त्तिः
 कीर्त्तिप्रते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान्
 यावत् शब्दः प्रकीर्त्तिप्रते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय
 नरः सदा । विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्तिष्ठ तावद्यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रति-
 पादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकणं चोलूकं यथोचिते स्थाने
 प्रतिपादय तेनैव वानेन संस्थितौ यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मवानु-
 भूतं चिरजीविनेदृशमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥
 पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्ग-
 लोकाच्चुप्रतं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे
 नापि कृष्णेन नरके मज्जामो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कच्छात् पुनः
 समुद्भूत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि इन्द्रद्युम्नो-
 पाख्याने अष्टनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो
महाराजः पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् । कौटुम्भीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा
दानं महामुने ॥ २ ॥ इन्द्रलोकं तनुमवेत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि
मे । गार्हस्थ्येऽप्यथवा वाक्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ ३ ॥ यथा
फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच । वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि
षोडश । वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मवह्निष्कृताः । पर-
पाकेषु येऽश्नन्ति आत्मार्यन्तु पचेत्तु यः ॥ ४ ॥ पथ्यश्नन्ति वृथा यत्र
तदसत्त्वं प्रकीर्त्तयते । आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत् ॥ ५ ॥
व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा । गुरौ चानृतिके पापे
कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ६ ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके ।
ब्रह्मवत्सु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ७ ॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं
व्यालग्राहे तथैव च । परिवारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश
॥ ८ ॥ तमोवृत्तस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । भुङ्क्ते
च दानं तत्त्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ॥ ९ ॥ ददद्दानं हिजातिभ्यो
वृद्धभावेन मानवः । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि हिजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेपेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्यवनेन
च । नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च । ब्राह्मणां-
स्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ॥ १२ ॥ वचनाच्चापि विप्राणां
स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ १३ ॥
अनन्तं पुण्यलोकं गन्तासि त्वं न हंशयः । श्लेष्मादिमर्व्याप्तनु-
म्रियमाणो विचेतनः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा एव सम्पूज्याः पुण्यं

श्वर्गमभीप्सता । आहकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजमुपसिताः
 ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठौ मायावी कुण्डगोबकौ । वर्ज-
 नीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १६ ॥ जमुपसितं हि
 यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । ये ये आह्ने नियुज्यन्ते मूकान्ध-
 वधिरादयः ॥ १७ ॥ तेषां सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तथा-
 त्मानं यस्तारयति शक्तिमान् । तस्मिन् देये हिजे दानं सर्वांगम-
 विजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ २० ॥ अग्नयः पार्थ
 तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथि-
 भोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादघृतं दौपमन्त्रं प्रतिश्रयम् । प्रय-
 च्छन्ति तु ये राजान् नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २२ ॥ देवमाख्याप-
 नयनं हिजोच्छिष्टावमार्जनम् । आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाह-
 नानि च ॥ २३ ॥ अत्रैकैकं नृपश्चेष्ट गोदानादप्रतिरिच्यते । कपि-
 लायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ तस्मादलङ्घ्यतां
 दद्यात् कपिलान्तु हिजातये । ओत्रियाय दरिद्राय गृहस्थाया-
 ग्निहोत्रिणे ॥ २५ ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरत-
 श्चेष्ट समृद्धेष्वभिर्वर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न वज्रनां कदाचन
 ॥ २७ ॥ सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् । न तार-
 यति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य
 सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां अतः तेन दत्तं भवति श्राव्यतम्
 ॥ २९ ॥ अनङ्गाहन्तु यो दद्यादुबलवन्तं धुरन्धरम् । स निस्त-
 रति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसुधरान्तु यो
 दद्यात् हिजाय विदुषात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामा-
 भिवाञ्छिताः ॥ ३१ ॥ शृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांशुपादावगुह्यिताः ॥ ३२ ॥ तेषामेवं अमा-
 र्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः । अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्तयते
 नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्प्रयच्छ
 ह । न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते ॥ ३४ ॥ यथाशक्ति
 च यो दद्यादन्नं विप्रे सुसंस्कृतम् । स तेन कर्मणा प्रैति प्रजा-
 पतिसंलोकताम् ॥ ३५ ॥ अन्नमेव विप्रिष्ठं हि यस्मात् परतरं न
 च । अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च सम्बत्सरो मतः ॥ ३६ ॥ सम्बत्-
 सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सर्वाणि भूतानि
 स्थावराणि चराणि च । तस्मादन्नं विप्रिष्ठं हि सर्वेभ्य इति
 विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ येषां तडागानि महोदकानि वाप्यश्च कृपाश्च
 प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना
 भवन्ति ॥ ३८ ॥ धान्यं अमेणार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुशीले च
 प्रयच्छते यः । वसुधारा तस्य भवेत् सुतुष्टा धारां वसूनां प्रति-
 सुञ्जतीव ॥ ३९ ॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक् तदनन्तरम् ।
 अथाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । कौतूहलसमुत्पन्नः पथ्यपृच्छद्वयुधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सद्धानुजः ॥ ४१ ॥ यमलोकस्य
 चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च । कीदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा
 तन्महासुने । तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ॥ ४२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृतास्वर ॥ ४३ ॥ षड्भूति-
 सहस्राणि वीजनानां नराधिप । यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं
 मानुषस्य च ॥ ४४ ॥ आकाशं तदपानीयं घोरकान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४५ ॥ विश्वमेत्यत्र
 वै आन्तः पुरुषोऽध्वानकपितः । नीयन्ते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञा-
 करैर्वलात् ॥ ४६ ॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानास्त्रपाणि पार्थिव ॥ ४७ ॥ हयादीनां
प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । सन्निवार्यातपं यान्ति कृत्रे-
णैव हि कृत्रदाः ॥ ४८ ॥ तृप्ताश्चैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यन-
न्नादाः । वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥ ४९ ॥
हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्घृताः भूमिदास्तु सुखं
यान्ति सर्वकामैः सुतर्पिताः ॥ ५० ॥ यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः
शस्यप्रदायकाः । नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५१ ॥
पानीयदा ह्यतृप्ताः प्रहृष्टमनसो नराः । पश्यान् द्योतयन्तश्च
यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः
सर्वपातकैः । विमानैर्हंससंयुक्तेर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५३ ॥
तथा वर्द्धिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः । त्रिरात्रं चषते यस्तु
एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५४ ॥ अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका-
ह्वनामयाः । पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५५ ॥
तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते । शीतलं सलिलं तत्र
पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५६ ॥ ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां
विधीयते । एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५७ ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयेनान् यथाविधि । अध्वनि चीनगात्रश्च
पथि पांशुसमन्वितः ॥ ५८ ॥ पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति
चाशया । तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिब्राह्मणश्च सः ॥ ५९ ॥
तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः । तस्मिन् संपूजिते प्रीता
निराशा यान्त्यपूजिते ॥ ६० ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयेन् यथा-
विधि । एतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
पुण्यमिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥ ६२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया
नृप । सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्यावहितो मम ॥ ६३ ॥ कपि-

लायान्तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे । तत् फलं भरतज्येष्ठ
 विप्राणां पादधावने ॥ ६४ ॥ दिजपादीदकलिन्ना यावन्तिष्ठति
 मेहिनी । तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जलम् ॥ ६५ ॥
 स्वागतेनामयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन
 अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६६ ॥ यावद्वत्सस्य वै पादो शिरस्यैव
 प्रदृश्यते । तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 अन्तरीक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते । तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया
 यावद्भूमं न मुञ्चति ॥ ६८ ॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च
 युधिष्ठिर । तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९ ॥ सुवर्ण-
 नासां यः कृत्वा सुखुरां कृष्णधेनुकाम् । तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्
 सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ ७० ॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति
 साधवे । फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७१ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी
 नात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अन्तर्जानुग्रयो यस्तु भुञ्जते सत्तभाजनः ।
 यो दिजः शब्दरहितं स चमस्तारणाय वै ॥ ७३ ॥ अपानपा न
 गदितास्तथान्ये धे दिजातयः । जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं
 तारणक्षमाः ॥ ७४ ॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत्
 श्रोत्रियोऽर्हति । दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽम्नौ यथाहृतम्
 ॥ ७५ ॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः । निहन्त्यु-
 र्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ७६ ॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा
 कथितेयं तवानघ । यां शुक्ला मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः
 ॥ ७७ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च शुक्लेमान्तु कथां
 राजन्न भवन्तीह मानवाः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा
 भवेत् । तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृताम्बर ॥ ७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाक्शौचं कर्मशौचञ्च यच्च शौचं जला-

त्मकम् । त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः ॥ ८० ॥
 सायं प्रातश्च सन्ध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते । प्रजपन् पावनीं
 देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तथा पावितो देव्या
 ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः । न सीदेत् प्रतिगृह्णानो महीमपि ससा-
 गराम् ॥ ८२ ॥ ये चास्य दारुणाः केचिद्गृहाः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८३ ॥ सर्वे
 नानुगतञ्चैनं दारुणाः पिशिताग्निनः । घोररूपा महाकाया धर्ष-
 यन्ति हिजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाध्यापनाद्याजनादा अन्यस्मादा प्रति-
 ग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा हिजाः ॥ ८५ ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नाव-
 मन्तव्या भक्षच्छूना इवान्नयः ॥ ८६ ॥ यथा श्मशाने दीप्तौजाः
 पावको नैव दुष्यति । एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो देवतं महत्
 ॥ ८७ ॥ प्राकारैश्च पुरदारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । नगराणि न
 शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ८८ ॥ वेदाढ्या वृत्तसम्पन्ना
 ज्ञानवन्तस्तपस्विनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप
 ॥ ८९ ॥ ब्रजे वाप्यथ वारण्ये यत्र सन्ति बह्विश्रुताः । तत्तन्नगर-
 मित्याहुः पार्थ तीर्थञ्च तद्वेत् ॥ ९० ॥ रक्षितारञ्च राजानं
 ब्राह्मणञ्च तपस्विनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात् प्रमु-
 च्यते ॥ ९१ ॥ पुण्यतीर्थाभिषेकञ्च पवित्राणाञ्च कौत्तनम् । सङ्घि-
 सम्भाषणञ्चैव प्रशस्तं कौत्तनते बुधैः ॥ ९२ ॥ साधुसङ्गमपूतेन
 वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः
 ॥ ९३ ॥ त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ सुण्डनम् । वल्क-
 लाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ॥ ९४ ॥ अग्निहोत्रं वने वासः
 शरीरपरिशोषणम् । सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न
 निर्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनाशिलं सुकरं ह्यशनं विना । विशु-
 द्धिञ्च चुरादीनां प्रसामिन्द्रियगामिनाम् ॥ ९६ ॥ विकारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः । धी पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्म-
 बुद्धिभिः ॥ ९७ ॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
 न चातिथ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ॥ ९८ ॥ हिंसा सा
 तपसस्तस्य नानाशिलं तपः स्मृतम् । तिष्ठन् गृहेचैव मुनिर्नित्यं
 शुचिरलङ्घृतः ॥ ९९ ॥ यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनादिभिः ॥ १०० ॥ सौद-
 त्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः । अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो
 नान्यत् प्रक्षीयते ॥ १०१ ॥ नाम्निर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य
 देहिनः । पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ॥ १०२ ॥ न
 मूलफलमक्षितान्न मौनान्नानिलाशनात् । शिरसो मुण्डनादापि
 न स्थानकुटिकासनात् ॥ १०३ ॥ न जटाधारणादापि न तु
 स्थण्डिलशय्या । नित्यं ह्यनशनादापि नाम्निशुश्रूषणादपि ॥ १०४ ॥
 न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि । ज्ञानेन कर्मणा वापि
 जरा मरणमेव च ॥ १०५ ॥ व्याधयश्च प्रक्षीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं
 पदम् । बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ॥ १०६ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः । आत्मना विप्रक्षीणानि
 काष्ठकुड्योपमानि च ॥ १०७ ॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फिनानीव
 महार्णवे । आत्मानं विन्दते धेनु सर्वभूतगुहाश्रयम् ॥ १०८ ॥
 श्लोकेन यदि वार्द्धनं क्षीणं तस्य प्रयोजनम् । द्वाचरादभिसम्भाव
 केचित् श्लोकपदाङ्गितैः ॥ १०९ ॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो
 मोक्षलक्षणम् । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः
 ॥ ११० ॥ जवृक्षानिविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् । विदि-
 तार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम् ॥ १११ ॥ उद्दिजेत् स तु
 वेदेभ्यो दावान्नेरिव मानवः । शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व
 श्रुतिं स्मृतिम् ॥ ११२ ॥ एकाक्षराभिसम्बन्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नात्तत्रैवेदस्तस्य वेदः शरीरम् । वेदस्तत्त्वं तत्-
समासोपलब्धौ क्लृप्तस्वात्मा तत्स वेद्यस्य वेद्यम् ॥ ११४ ॥ वेदोक्त-
मायुर्देवानामाग्निष्वैव कर्मणाम् । फलवत्युद्युगं लोके प्रभावश्च
शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत् परिवर्ज-
येत् । तस्मादनयनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥ ११६ ॥ तपसा
स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते । ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थ-
स्नानादधत्तयः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ।
भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिसुत्तमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-
ष्ठिर । इष्टञ्चेदं सदा मय्यं राजन् गौरवतस्तथा ॥ ११९ ॥
शृणु दानरक्षस्याणि श्रुतिस्मृत्युद्दितानि च । कृपायां करिणः
श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजितम् ॥ १२० ॥ दशकल्यायुतानीह न क्षीयेत
युधिष्ठिर । जीवनाय समाहितं वसु दत्त्वा महीपते ॥ १२१ ॥
वैश्वन्तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् । प्रतिस्रोतस्त्रिवहाः
पर्यन्तोऽन्तानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ महाधुरि यथा नावा महापापैः
प्रमुच्यते । विप्लवे विप्रदत्तानि दधिमस्तक्षयानि च ॥ १२३ ॥
पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् । अर्धे शतगुणं प्रोक्त-
मनन्तं विप्लवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विप्लवे चैव षड्गुणीतमुखिषु
च । चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमश्नुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु
दशगुणं वदन्ति दत्तं शतगुणमलयादिषु ध्रुवम् । भवति सहस्र-
गुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-
भूमिदो भूमिमश्नाति राजन्नायानदो यानमारुह्य याति । यानं
यानं कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जायमानः स
भुङ्क्ते ॥ १२७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्य-
सुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाव्य

महीञ्च दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं
त्रिलोके भवते कुतः पुनः । तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति
लोकेषु विप्रिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दानकथने
एकोनविंशतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राजा राजर्षेरिन्द्रयुम्नस्य
तत्तथा । मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरो महाराज प्रपच्छ भरतर्षभः । मार्कण्डेयं तपोवृद्धं
दीर्घायुप्रमकल्मषम् ॥ २ ॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्य-
विदितं किञ्चिदस्मिन् लोके दिजोत्तम । कथां वेत्ति मुने दिव्यां
मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।
द्रुमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन हिजसत्तम ॥ ५ ॥ कुवलाश्व इति
ख्यात इक्ष्वाकुपरराजितः । कथं नामविपर्ययाद् धुम्भुमारत्नमागतः
॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम । विपर्ययं
तथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महा-
मुनिः । धौम्भुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन् युधि-
ष्ठिर । धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुम्भुमारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा
स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः । धुम्भुमारत्नमगमत्
तच्छृणुष्व महीपते ॥ १० ॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उतङ्ग इति
भारत । मरुधन्वस रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उतङ्गस्तु
महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्चरम् । आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्

वर्षगणान् विभुः ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शन-
मेयिवान् । दृष्ट्वैव चर्षिः प्रहस्तं तुष्टाव विविधैस्तवैः ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । तया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवा ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥ ब्रह्म वेदाय
वेद्यञ्च तया सृष्टं महाद्युते । शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवा-
करौ ॥ १५ ॥ निश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निय तवाच्युत ।
वाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥ जलं ते
पर्वता देव खं जङ्घे मधुसूदन । पादौ ते पृथिवी देवी रोमा-
ण्योषधयस्तथा ॥ १७ ॥ इन्द्रसोमाम्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्नास्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १८ ॥ तया व्याप्तानि
सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर । योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां
महर्षयः ॥ १९ ॥ त्वयि तुष्टे जगत् स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि तमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषा-
णाञ्च सर्वभूतसुखावहः । त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया
हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समूहानां विनाशश्च तया कृतः । तव
विक्रमनैर्देवा निर्वाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥ पराभूताश्च दैत्येन्द्रा-
स्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च भूतानामिह
सर्वशः । आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं स्तुतो हृषीकेश उतङ्गेन महात्मना ।
उतङ्गमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं त्वणु ॥ २४ ॥

उतङ्ग उवाच । पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान् हरिम् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५ ॥

विष्णुरुवाच । प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या च तव सत्तम ।
अवश्यं हि तया ब्रह्मन् मत्तो ग्राह्यो वरो हिज ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं संकल्प्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उतङ्गः प्राञ्जलिर्ब्रवे वरं भरतसत्तम ॥ २७ ॥

उतङ्ग उवाच । यदि मे भगवान् प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।
धर्मं सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि
नित्यं ममेश्वर ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो द्विवैकसाम् । त्रयाणामपि लोकानां
महत् कार्यं करिष्यसि ॥ २९ ॥ उक्त्वादनार्थं लोकानां धुम्भुर्नाम
महासुरः । तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३० ॥ राजा
हि वीर्यवांस्तात इच्छाकुरपराजितः । बृहदश्व इति ख्यातो भवि-
ष्यति महीपतिः ॥ ३१ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुबलाश्व इति श्रुतः ।
स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ॥ ३२ ॥ शासनात्तव विप्रर्षे
धुम्भुमारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं विप्रं विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्भुमारो-
पाख्याने द्विमतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेय उवाच । इच्छाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
मिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । अनेनाश्वपि
काकुत्स्थः पृथुशानेन सः सुतः ॥ २ ॥ विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मा-
दद्रिश्च जज्ञिवान् । अद्रेः श युवनाश्वस्तु आवस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ३ ॥
तस्य आवस्तको ज्ञेयः आवस्ती येन निर्मिता । आवस्तस्य तु
दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ बृहदश्वस्य दायादः कुब-
लाश्व इति श्रुतः । कुबलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः
॥ ५ ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुबलाश्वश्च
पितृगो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ये बृह-
दश्वोऽभ्यतिचयत् । कुबलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७ ॥

पुत्रसङ्क्रामितयौस्तु बृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपयै धीमां
स्तपोवनममित्रहा ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ शुश्राव राजमिं तमुतङ्को नरा-
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमु-
तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषास्वरम् । न्यवारयद्मेयात्मा समा-
साद्य नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उतङ्ग उवाच । भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि ।
निरुद्दिग्ना वयं राजंस्वत्प्रसादाद्भवेमहि ॥ ११ ॥ त्वया हि
पृथिवो राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना । भविष्यतिनिरुद्दिग्ना नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशी न हि
राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते । प्रजानां पालने यो वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
निरुद्दिग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाग्रमसमीपे
वै समेषु मरुधन्वसु । समद्रो वालुकापूर्णी उज्ज्वालक इति स्मृतः
॥ १६ ॥ बह्मयोजनविस्तीर्णी वस्त्रयोजनमायतः । तत्र रौद्रो
दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुम्भु-
नाम सुदारुणः । अन्तर्भूमिगतो राजन् वसत्यभितविक्रमः ॥ १८ ॥
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । श्येते लोकविनाशाय
तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकाना-
ञ्चापि पार्थिव । अवध्यो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ॥ २० ॥
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । अवाप्य स वरं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशाय भद्रं ते मा ते बुद्धि-
रतोऽन्यथा । प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं श्राव्यतीमव्ययां प्रुवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपतो वालुकान्तर्हितस्य च । संवत्सरस्य
पथ्यन्ते नि श्वासः संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भूदुर्लभं सखैल-

वनकानना । तस्य निश्वासवातेन रज उद्भूयते महेत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुल्लिङ्गं सज्जालं
 धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन् शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं
 स्व आश्रमे । तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । तं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजश्च
 विष्णुराध्यायविध्यति । विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैशावमिति प्रवेक्ष्य बि दुरासदम् ॥ २९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निस्तृप्य राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ३० ॥ न हि धुम्भुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं
 पृथिवीपालं स हि वर्षशतैरपि ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्भुमारो-
 पाख्याने एकाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्तो राजर्षिस्तद्धेनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवयोष्ठं ब्रूताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोघमेतद्भविष्यति । पुत्रो ममायं भगवन् कुबलाश्व इति
 स्मृतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारि च वीर्य्यणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियञ्च ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिवृतः
 सर्वैः शूरैः परिषदाङ्गभिः । विसर्जयस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तशस्त्रो-
 ऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुतङ्गाय महात्मने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जंगम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधन ।

कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् । एवं महाबली
दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥ ६ ॥ एतदिच्छामि भगवन् यथातथ्येन
वेदितुम् । सर्वमेतन्महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्निदं सर्वं वंथावृत्तं नरा-
धिप । कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथ्यम् ॥ ८ ॥ एका-
र्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ प्रभवं लोककर्त्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।
यमाङ्गमुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ १० ॥ सुखाप भग-
वान् विष्णुरप्सु योगत एव सः । नागस्य भोगे महति शेषस्या-
मिततेजसः ॥ ११ ॥ लोककर्त्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १२ ॥ स्वपतस्तस्य
देवस्य पद्मं सूर्य्यसमप्रभम् । नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः
पितामहः ॥ १३ ॥ साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्य्यसमप्रभे । चतु-
र्विंशतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १४ ॥ स्वप्रभावाद्गुराधर्षी महा-
बलपराक्रमः । कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्य्यवत्तमौ ॥ १५ ॥
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् । शयानं शयने दिव्ये
नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १६ ॥ बह्वयोजनविस्तीर्णं बह्वयोजन-
मायने । किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १७ ॥ दीप्य-
मानं श्रिया राजंस्तेजसा क्षुषा तथा । सहस्रसूर्य्यप्रतिममङ्गु-
तोपमदर्शनम् ॥ १८ ॥ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा ।
दृष्ट्वा पितामहञ्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १९ ॥ विव्रास्येतामथ
तौ ब्रह्माणममितीजसम् । विव्रास्यमानो बह्वयो ब्रह्मा ताभ्यां
महायन्त्राः ॥ २० ॥ अकम्पयत् पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ।
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्य्यवत्तरौ ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा तावब्रवी-
द्देवः स्वागतं वां महाबलौ । हृदामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम
ज्जायते ॥ २२ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पो महाबलौ ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ आवां वरय
देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम । दातारौ स्त्रो वरं तुभ्यं तद्ब्रवी-
ह्यविचारयन् ॥ २४ ॥

भगवानुवाच । प्रतिगृह्ये वरं वीरावीप्सितञ्च वरो मम ।
शुवां हि वीर्यसम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २५ ॥ बध्यत्व-
मुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ । एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं
लोकहिताय वै ॥ २६ ॥

मधुकैटभावूचतुः । अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कृतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्वद्वावां पुरुषोत्तम ॥ २७ ॥ बले रूपे च
सौन्दर्ये श्रमे च न समोऽस्ति नौ । धर्मे तपसि दाने च शील-
सत्त्वदमेषु च ॥ २८ ॥ उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव । उक्तं
प्रातिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २९ ॥ आवामिच्छावहे
देव कृतमेकं त्वया विभो । अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे बधं सुरवरो-
त्तम ॥ ३० ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन । वर एष
वृत्तो देव तद्विद्धि सुरसत्तम । अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं
तदा ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ।
मार्कण्डेय उवाच । विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम्
॥ ३२ ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः । स्वकावना-
वृताबद्ध दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३३ ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी
मधुसूदनः चक्रेण श्रितधारेण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्भुमारो-
पाख्याने द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धुम्बुर्नाम महाराज तयोः पुत्रौ महा-
 द्युतिः । स तपोऽतप्यत महत्तमहावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
 दैकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे
 स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अव-
 द्योऽहं भवेयं वै वर एष त्वतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
 तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
 ॥ ४ ॥ स तु धुम्बुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन्
 पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु दिवान् सगन्धर्वान्
 जित्वा धुम्बुरमर्षणः । ववाध सर्वानसङ्काद्विष्णुं दिवांश्च वै भृशम्
 ॥ ७ ॥ समुद्रे बालुकापूर्णं उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च
 सदुष्टात्मा तं द्रिश्यं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्गा-
 श्रमं विभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
 कैटभयोः पुत्रौ धुम्बुर्भीमपराक्रमः । श्रिते लोकविनाशाय तपो-
 बलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उत्तङ्गस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावका-
 र्क्षिपः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उत्तङ्ग-
 विप्रसहितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ
 भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुब-
 लाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशतलो
 विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्गस्य नियोगिन लोकानां हित-
 काम्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानमूत ।
 एष श्रीमानवध्योऽय धुम्बुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
 पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पथ्येवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः
 स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपोगुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
 विमानानि देवतानां युधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुम्बुर्यत्र महा-
 सुरः ॥ १८ ॥ कुललाश्वस्य धुम्बोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवेक्षन्महर्षयः ॥ १९ ॥ नारायणेन कौरव्य
 तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तेः सर्वतो
 दिग्म् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुबलाश्वो महापतिः ।
 कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्द्वैवसैः
 खाला दृष्टो धुम्भर्महाबलः । आसीद्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं
 महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो
 धुम्भर्महाराज दिग्गमावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राज-
 शार्दूल कालानलसमयुतिः । कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परि-
 वारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मूर्षलैरपि । पट्टिशैः
 परिवैः प्रागैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स बध्यमानः
 संक्रुद्धः समुत्तस्थो महाबलः । क्रुद्धश्चाभचयत्तेषां शस्त्राणि विवि-
 धानि च ॥ २६ ॥ आस्यादमन् पावकं स सख्यर्क्षकसमं तदा ।
 तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ सुखजेनाग्निना
 क्रुद्धो लोकानुदत्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूलं पुरेव कपिलः
 प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु
 क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महत्मानं
 कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद् महातेजाः कुमलाश्वो महा-
 पतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बद्धं देहतः । तदा-
 पीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगिन वह्निश्च
 श्रमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपरा-
 क्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्चेष्ट सर्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण
 दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरशत्रु ममित्रघ्नं
 वै लोक्येश इवापरः । धुम्भोर्वधात्तदा राजा कुबलाश्वो महा-
 मनाः ॥ ३४ ॥ धुम्भुमार इति ख्यातो नान्नाप्रतिरश्नोऽभवत् ।
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीष्वे-
 त्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजन्निदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इत्यां वित्तं विजाग्रैभ्यः शठूणाञ्चापि
 दुर्जयः । सख्यञ्च विष्णुना मे स्वाङ्गूतेश्वरोह एव च ॥ ३७ ॥
 धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः
 प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्वैस्तुङ्गेन च
 धौमता । सम्भाष्य चैनं विविधैराग्रीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा
 महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः श्रिता
 युधिष्ठिर तदाभवत् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव
 भारत । तेभ्यः परम्परा राजन्निच्छाकूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥
 वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन
 कुवलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धुम्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः
 सुतः । कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुम्धुमार इति स्मृतः ॥ ४३ ॥ नाम्ना
 च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं
 परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौम्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ।
 इदन्तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुक्रीतनम् ॥ ४५ ॥ शृणुयाद्यः
 स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतमाथैव श्रुत्वा भवति
 सर्वसु । न च व्याधिभयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्धुमारो-

पाख्याने त्र्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महा-
 धुतिम् । पप्रच्छ भरतयष्ट धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्य-
 सुत्तमम् । कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मधर्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्य-
 क्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्षिसत्तम । सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी
 वह्निरेव च ॥ ३ ॥ पिता माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम ।

यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ भान्या हि गुरवः
 सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः । पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रति-
 भाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवत-
 वच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः । भगवन् दुष्करं लेतत्
 प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि
 च हिज । स्त्रीणां धर्मात् सुवोराहि नान्यं पश्यामि दुष्करम्
 ॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति सदादृताः ।
 दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥ एकपत्न्यश्च या
 नार्थो याश्च सत्त्वं वदन्त्युत । कुक्षिणा दग्धमासांश्च गर्भं सन्धारयन्ति
 याः ॥ १० ॥ नार्थः कालेन सम्भूय किमद्भुततरं ततः । संशयं
 परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजावन्ते सुतान्द्रथो दुःखिन
 मन्वता विभो । पुष्पान्ति चापि महता स्नेहेन हिजपुङ्गव ॥ १२ ॥
 ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः । स्वकर्म कुर्वन्ति सदा
 दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि
 मे हिज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन माहात्मनाम् ॥ १४ ॥
 एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदाम्बर । श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ
 शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदु-
 र्लभम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु
 गौरवादन्ये पितृनन्ये तु मेनिरे । दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति
 या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण
 महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
 भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 ययः कीर्तिमयैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोरायान्नु

सफलां यः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्टतो
यस्य नित्यम् ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याय कौर्त्तिर्धर्मस्य शाश्वतः ।
नैव यच्चक्रियाः काश्चिन्न याद्वं नोपवासकम् ॥ २२ ॥ या तु
भर्त्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गे जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नाधि-
कृत्य युधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियतं धर्मञ्चावर्द्धितः शृणु ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो-

पाष्याने चतुरधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपो-
धनः । तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गो-
पनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः । स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चा-
रयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः
क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः । भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरी-
क्षिता ॥ ४ ॥ अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्भरणीतले । बलाकां
पतिततां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः
पर्यथोचत तां द्विजः । अकार्थं कृतवानस्मि रोषरागबलात्-
कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा वृक्षो विद्वान् ग्रामं भैक्षाय
संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रवरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्ट-
स्तत् कुलं यत्र पूर्वञ्चरितवांस्तु सः । देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठे-
त्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य
कुटुम्बिनी । एतस्मिन्नन्तरे राजन् चुधा सम्पीडितो भृशम् ॥ ९ ॥
भर्त्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी
ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पादमाचमनीयं वै ददौ भर्त्त-

स्तथासनम् । प्रह्ला पथ्यवरचापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्ष्यैश्च भोज्यैः समधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं शुचिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
श्चित्तानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्याचारा
 शुचिर्दृष्ट्वा कुटुम्बस्य हितैरिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं यत्तत्
 सततं सानुवर्त्तते । देवतातिथिभृत्यानां श्रवणं श्रवणचोस्तथा ॥ १५ ॥
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सत्सा-
 राय शुभेक्षणा । व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यश्चस्त्रिनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेद्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तनिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्तुपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्त्रुवाच । चन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः यान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः
 कृतः । गृहस्थधर्मं वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां
 प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषि ब्रह्मणां
 न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्त्रुवाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नापजाना-
 म्यहं विप्रात् दैवैस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र चन्तु-
 मर्हसि मेऽनघ ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभागेच्च
 धीमताम् । अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः ॥ २५ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधाम्निरद्यापि
दण्डके नोपशम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवादातापिः स
दुरात्मवान् । अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
वह्मप्रभावाः शूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविप्लो
ब्रह्मन् प्रसादय महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु-
मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते हिज ॥ २९ ॥
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् । अविदूषिण तस्याहं
कुर्यां धर्मं हिजोत्तम ॥ ३० ॥ शूश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
यादृशम् । वलाका हि त्वया दग्धा रोषान्तदिदितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां हिजोत्तम । यः क्रोधमोहौ
त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ यो वदेदिह सत्यानि
शुरुं सन्तोषयेत् च । हिंसितय न हिंसितं तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम-
क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमी
लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेद्धीयीत यजेद्वा याजयीत वा । दद्या-
द्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् योऽप्यधीयाद्दिजपुङ्गवः । स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा
ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तद्दिषां परि-
कीर्त्तयेत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् । इन्द्रियाणां निग्र-
हश्च शाश्वतं हिजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्जवं धर्ममाहुः परं धर्म-
विदो जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् । वह्मवा दृश्यते धर्मः
सूक्ष्म एव हिजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत
शुचिः । न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं विस्तीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं द्विज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ
गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्य-
वादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्ग्राधः स ते धर्मान् प्रव-
क्ष्यति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं द्विजोत्तम । अत्युक्त-
मपि मे सर्वं चन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये
धर्ममभिविन्दन्ते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति शारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्याने पञ्चाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्त-
मशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १ ॥
चिन्तयानः स्वधर्माय सूक्ष्मां गतिमप्नुवायात् । अद्धानेन वै
भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं
निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा अद्धानः स्त्रिया वचः । बलकाप्रत्ययेनासौ
धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसम-
न्वितः । अतिक्रमन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो
जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञो-
त्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभ-
नाम् । प्रविश्य नगरौ रम्यां विमानैर्बहुभिर्यताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् । अश्वैरथैस्तथा यानैर्वीधैश्च
 बहुभिर्युक्ताम् ॥ ८ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
 सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याघ्र-
 मपृच्छच्च स चास्य कथितो हिजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये
 व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमाहिष्प्रमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वाच्च क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो हिजः ॥ ११ ॥ स तु ज्ञात्वा
 हिजं प्राप्तं सहसा सन्ममात्यितः । आजगाम यतो विप्रः स्थित
 एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । अभिवादये त्वां भगवन् स्वागतन्ते हिजोत्तम ।
 अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रश्नाधि माम् ॥ १३ ॥ एक-
 पत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं
 यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृश-
 विस्मितः । द्वितीयमिदमाश्चर्यमिदमिदं चिन्तयत हिजः ॥ १५ ॥ अदे-
 शस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् । गृहं गच्छाव भगवन्
 यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु हिजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च गृहं
 रश्म्यमासनेनाभिपूजितः । पादमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य हिजोत्तमः
 ॥ १८ ॥ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कर्मै-
 तत्तेन सदृशं भवतः प्रतिभालि मे । अनुतप्ये भृशं तात तव
 घोरेण कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच । कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं पदम् ।
 वर्त्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा हिज । विधात्रा विहितं
 पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च गुरुं वृद्धौ शुश्रूषिऽहं
 हिजोत्तम । सत्त्वं वदेनाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २१ ॥
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्त्तये । न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न

गर्ह्यं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजो-
 त्तम । कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
 नीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत । कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये
 संग्रामः क्षत्रिये क्षतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
 सदा । राजा प्रयास्ति धर्मेण स्वधर्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
 विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्मसु । भेतव्यं हि सदा
 राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा
 मृगमिवेषुभिः । जनकस्येह विप्रर्षिं विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
 स्वकर्मनिरतां वर्णाश्रितारोऽपि द्विजोत्तम । स एष जनको राजा
 दुर्वृत्तमाप चेतसुतम् ॥ २८ ॥ दण्डं दण्डे निक्षिपति तथा न
 ग्लाति धार्मिकम् । स युक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति
 ॥ २९ ॥ श्रीश्च राज्यञ्च दण्डश्च क्षात्रियाणां द्विजोत्तम । राजानो
 हि स्वधर्मेण श्रियमश्नुन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
 वाता राजा भवत्युत । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमंहसा-
 नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्ति विप्रर्षिं विक्रीणामि सदा न्वहम् ।
 न मत्तयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ ३२ ॥ सद्दोषवासी
 च तथा नक्तभोजी सदा द्विज । अश्लीलश्चापि पुरुषो भूत्वा
 भवति श्लीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः
 पुमान् । अभिचान्द्रेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३४ ॥
 अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः । भेरुण्डा वामनाः
 कुजाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ ह्रीवाश्वाम्नाश्च बधिरा जायन्ते
 स्तव्यलोचनाः । पार्थिवानामधर्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति । अनुग्रहन् प्रजाः
 सर्वा स्वधर्मं निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च
 निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्
 ॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥ ३८ ॥ अक्षयान्नदानं
 सततं तितिक्षा धर्म्मनित्यता । यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै
 सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यामां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । सृष्टा-
 वादं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमवाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न
 संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिसृष्टं हृष्येदप्रिये न च
 संज्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुहेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्म्मं परित्यजेत् ।
 कर्म चेत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-
 मभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-
 रेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तु-
 मिच्छति । कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न
 धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अयदधाना धर्मस्य
 ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ मयादृतिरिवाध्मातः पापो भवति
 नित्यदा । मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्श-
 यत्यन्तरात्मा तं दिवात्पमिवांशुमान् । न लोके राजते सूर्यः
 केवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह त्रिधा हीनः कृतविद्याः
 प्रकाशते । अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न
 कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तथ्यमानः
 पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्
 परिमुच्यते । कर्मणा येन तेनेह पापाद्भिजवरोत्तम । एवं श्रुति-
 रियं ब्रह्मन् धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यवुद्बुधे पुराकृतानि
 प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां
 यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत
 नाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः
 ॥ ५३ ॥ चिकीर्षीदेव कल्याणं अदधानोऽनसूयकः । वसनस्येव
 क्लिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पूरुषः कृत्वा
 कल्याणिमभिपद्यते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो मन्त्राभ्येव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति । एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्वदधि-
ष्ठानां लोभमेव हिजोत्तम । लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नाति-
वद्भुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण दृश्यः कृपा इवावृताः ।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः । सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृ-
च्छत । शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एत-
दिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्बर । ततो महामते व्याध तदु-
ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच । यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च हिजसत्तम ।
पञ्चैतानि पावत्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वशे कृत्वा दग्धं लोभमनार्जवम् । धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्पत्ताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशौलिनाम् ।
अचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं
सत्यमक्रोधो दानमेव च । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यः सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषत्तपः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः । अपथा
गच्छतां तेषामवुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः
श्रुतिव्यागपरायणाः । धर्मपत्न्यान्मास्त्रुताः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥
निवच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः । उपाध्यायमते
युक्ताः स्थित्वा धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्थ्यादान्
क्रूरान् पापमतौ स्थितान् । त्यज ताहू ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका-
नुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो
 धर्मो बुद्धियोगमयो महान् । श्रिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लव
 वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा
 परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु
 प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु श्रिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७४ ॥
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तथाचारलक्षणाः । यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः
 स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषा-
 नाप्रोत्यनात्मवान् । आरब्धो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति
 स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मेति एतत् श्रिष्टानुयासनम् । अक्रु-
ध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः
श्रिष्टाचारा भवन्ति ते । त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः
॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता श्रिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषा-
मर्हन्सत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्त्रैः कर्माभिः सत्-
कृतानां घोरत्वं सम्पूर्णमिति । तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं ग्राह्यं
ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनोप्रियः ।
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तोप-
सम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदोक्तः परमो धर्मो धर्म-
ग्रास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ श्रिष्टाचारश्च श्रिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्ष-
णम् । पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमा-
सत्याजिर्वं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसा-
निरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ।
शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजान-
न्तस्ते श्रिष्टाः श्रिष्टसम्पत्ताः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोक-
हितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्-
पथे । दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्व-
पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते श्रिष्टाः

शिष्टसम्मताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांक्षोकानामुवन्तीह च
 श्रियम् । पीडया च कलत्रस्य भत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः । लोकयात्राञ्च
 पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते
 शाश्वतीः समाः । अहिंसा सत्यवचनमनृशंस्यमयार्जवम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोहो नाभिमानश्च क्षींस्तिष्ठति दमः शमः । धीमन्तो धृति-
 मन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो
 लोकसाक्षिणः । त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव दुष्टेद्दयाञ्च सत्यञ्चैव सदा वदेत् । सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः
 करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपस्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मनो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनस्त्या
 क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । कामक्रोधपरित्यागः शिष्टा-
 चारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासाद-
 मारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विवि-
 धानि हिजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि हिज-
 वरोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचार-
 गुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य हिजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादे षड्विंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधि-
 श्ठिर । यदहमाचरे कर्म धीरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु
 बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्म-
 दोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विधाते यत्रवा-

बहम् । विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम । येषां हतानां
 मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेद्धर्म उप-
 योगेन भक्षणे । देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥
ओषधौ वीरुधयैव पशवो मृगपक्षिणः । अन्नाद्यभूता लोकस्य
इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिविरौघीनरो
 नृपः । स्वर्गञ्च दुष्करं प्राप्तः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो
 महानसे पूर्वं रन्ति देवस्य वै द्विज । हे सहस्रे तु वध्यते पशूना-
 मन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि वध्यते हे सहस्रे गवां तदा ।
 समांसं ददतोच्चनं रन्ति देवस्य नित्यमः ॥ ९ ॥ अतुला कर्त्ति-
 रभवन् नृपस्य द्विजसत्तम । चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति
 नित्यमः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल
 मन्त्रैश्च तेषु स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवान्नयो ब्रह्मन् मांसकामा-
 भवन् पुरा ॥ १२ ॥ भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ।
 अत्रापि विधिरुच्य सुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितृ-
 णाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा । यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदु-
 श्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाद्यी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्थी गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सत्या-
 नृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते । सौदासेन तदा राज्ञा
 मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥ शपाभिभूतेन शृगमत्र किं प्रति-
 भाति ते । स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
 पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाभ्येतेन कर्मणा । स्वकर्म त्यजतो ब्रह्म-
 न्नधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरतो वस्तु धर्मः स इति
 निश्चयः । पूर्वं हि विहितं कर्म दीहनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बद्धधा कर्मनिर्णयः । द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्मणि वर्त्तता ॥ २० ॥ शुभं कर्म कथं कुर्यां कथं मुच्य
 परामवात् । कर्मणस्तस्य घोरस्य बद्धधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥
 दाने च सतप्रवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । द्विजातिपूजने चाहं
 धर्मं च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि
 द्विजोत्तम । कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिग्रयान् बहून् । जीवानन्यांश्च
 बद्धशस्त्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याहु-
 ब्रीह्यादीनि द्विजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशून्वापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधींश्वापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥ जीवा हि
 बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्वापि तत्र किं
 प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-
 जीवैः मत्स्रगान् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बद्धधा द्विजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-
 भक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चक्रम्यमानान् जीवांश्च
 धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं
 सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के
 न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥ बद्ध
 सङ्घिन्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः । अहिंसायान्तु निरता
 यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसान्ते यत्नादल्पतरा
 भवेत् । अलक्ष्यायैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च । सुहृदः सुहृदो-
 ऽन्यांश्च दुर्हृद्वापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपश्यतः । समृद्धैश्च न नन्दन्ति वान्धवा वान्धवैरपि ॥ ३० ॥
 सुखं यैव विनन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः । बह्वलोके विपर्यस्तं
 दृश्यते हिजसत्तम ॥ ३८ ॥ धर्मयुक्तमधर्मञ्च तत्र किं प्रतिभाति
 ते । वक्तुं बह्वविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु । स्वकर्मनिरतो यो
 हि स यमः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-

संवादे सप्ताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षभसुवाचेदं सर्वधर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुयासनम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बह्वशाखा क्षयान्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके
 विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्त्वं सत्येनैवानृतं
 भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विप-^{१२}
 र्ययङ्गतो धर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥ यत्करोतशुभं कर्म
 शुभं वा यदि सत्तम । अवश्यं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः
 ॥ ५ ॥ विप्रमाञ्च दयां प्राप्नो देवान् गर्हति वै भृशम् । आत्मनः
 कर्मदोषाणि न विजानातप्रण्डितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकस्यापि
 चपलश्च हिजोत्तम । सुखदुःखविपर्ययासान् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥
 नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं
 तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य
 क्रियाफलम् । संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रह्वीनाः स्व स्वकर्मभिः । भूतानामपरः
 कश्चिद्विंसायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखी
 जीवते सदा । अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कश्चित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । देवानिष्टा तपः
 कृत्वा कृपणैः पुत्रमृद्धिभिः ॥ १२ ॥ दशमासष्टता गर्भं जायन्ते
 कुलपांसनाः । अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः । कर्मजा हि मनुष्याणां
 रोगा नास्त्यत्र संग्रयः ॥ १४ ॥ आधिभियैव बाध्यन्ते व्याधैः
 चुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्बैद्यैर्निपुणैः सम्भृतौषधैः ॥ १५ ॥
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज । घेषामस्ति च
 भोक्तव्यं ग्रहणोदोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं
 पश्य धर्मभृताम्बर । अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः
 ॥ १७ ॥ दुःखिन चाधिगच्छन्ति भोजनं दिजसत्तम । इति लोक-
 मनाक्रन्दं मोहमोकपरिप्लुतम् ॥ ८ ॥ स्रोतसासङ्गदाक्षिप्तं ह्लिय-
 माणं बलीयसा । न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः
 ॥ १८ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् । उपर्युपरि
 लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्ति न च
 तद्वर्तते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥
 महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्निधु । न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयं
 ग्राह्यस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्मणां प्राकृतानां हि इह सिद्धिः
 प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामह । बध्यमाने शरीरे तु
 देहनाशो भवत्युत । जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति आश्रुतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्बर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुः
 म्रियतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्धतैवाव्य-
 शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नास्माति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके
 मनुजस्य कथितम् । यत्नेन किञ्चिद्वि कृतं हि कर्म तदश्रुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यमीला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः
पापकृतो भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्रिद्व कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्-
पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छन्ति सत्तम ॥ २९ ॥

व्याध उवाच । गर्भाधानसमायुक्तं कर्मदं सम्प्रदृश्यते । समा-
सेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि हिजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसम्भारः
पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभव्योनीषु पापकृत् पापयोनिषु ।
शुभैः प्रयोगैर्द्वैवलं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयै-
र्विद्योनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः । जातिभृत्यजरादुःखै रततं
समभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ।
तिथ्यग्योनिष्वस्त्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरि-
वर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य
दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः
कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं वृद्ध ॥ ३५ ॥ पच्यते तु पुनस्तेन
भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः । अजस्रमेव दुःखात्तोऽदुःखितः सुखसञ्चकः
॥ ३६ ॥ ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । पारक्रामति
संसारे चक्रवद्बद्धवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि
कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते हिजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभि-
र्बद्धमिद्याषि लोकानश्नाति मानवः । स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्ध-
श्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृतांल्लोकान् यत्र गत्वा न
शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्धं न गच्छति ॥ ४० ॥
तस्मात् पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्ज्यीत च पापकम् । अनस्युः कृतञ्च
कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थञ्च स्वर्गञ्च लभते
नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञ-
स्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च । सतां धर्मेण वर्त्तत क्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्षेपेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै
 हिज । सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते
 धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन हिजसत्तम ।
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा
 भवति ह्येवं चित्तव्यास्य प्रसीदति । स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य
 च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुलं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं
 लब्ध्वा न तुष्यति महाहिज । अदृश्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञान-
 चक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुसृज्यते । विरज्यते
 यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वव्यापी च यतते दृष्ट्वा
 लोकं चयात्मकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५१ ॥
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकश्चापि भवति
 मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं
 श्रमो दमः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति
 यत् परं हिजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यत-
 व्रत । निग्रहश्च कथं कार्थ्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृताम्बर । एतादिच्छामि तत्त्वेन
 धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि हिजव्याध-
 संवादे अष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते
कर्म चारभते महत् । इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषिवते
॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषयैतदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभ-
वति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेष-
हतस्य च । न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजादमं करोति च ॥ ५ ॥
व्याजेन चरतो धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु
द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वाञ्छीमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बन्धं
ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् । अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागद्वेषजः
॥ ८ ॥ पापञ्चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मं प्रवृ-
त्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रैर्लभजन्ते
पापकर्मिणः । स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभन्तु मे शृणु । यस्त्वितान् प्रचया
दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुमलः सुखदुःखेषु साधून्धा-
प्युपसेवते । तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सुनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च
प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम । नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं
विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यच्चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १५ ॥ महाभूतानि खं
वायुरग्निरापस्तथा च भूः । अद्ः स्वर्गश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ षष्ठस्तु चेतना
 नाम मन इत्यभिधीयते । सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम्
 ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा । इत्येष
 सप्तदशको रागिरव्यक्तसन्नकः ॥ २० ॥ सर्वैरिन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ता-
 व्यक्तैः सुसंवृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः । एतत्ते
 सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-

संवादे नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रवसुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मभृताम्बर ।
 एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः
 पञ्चगुणा ब्रह्मन्मुदकञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्वयस्तेजसि च त्रय-
 स्थाकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
 रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम । अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्त्तितास्त्वव
 सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्वयः । शब्दः
 स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
 गुणा भूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 अन्योऽन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज । यदा तु विषमं
 भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति

कालतः । आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्व्यः ॥ १० ॥
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते घातवः पाञ्चभौतिकाः । यैरावृतमिदं सर्वं
 जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तदाकृमिति
 स्मृतम् । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२ ॥
 यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
 देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोक-
 चात्मनि पश्यति । परापरज्ञः सक्तः सन् स तु भूतानि पश्यति
 ॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
 संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
 पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादि-
 निधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यमपूर्तञ्च भगवानाह
 बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
 इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
 तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकावुभौ । निगृहीतविष्टृष्टानि स्वर्गाय नर-
 काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो वावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
 प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
 समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ प्रणामात्मनि नित्यानानैश्वर्यं योऽधि-
 गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य दुष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याङ्गरश्चान् । तै-
 रप्रमत्तः कुशलो सदृश्वैर्हान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
 प्रणामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् । यो धीरो घरा-
 येद्रश्मीन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
 हयानामिव वर्त्मसु । धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्वा तानि जयेद्दु-
 ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य
 हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाग्निम् ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यन्ते

पट्सु मोहात्फलागमे । तेष्वध्वसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं
फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे दशाधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २१० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवञ्च सूक्तं कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्तं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्सत्त्वं तम-
स्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् । प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्ञाय
इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्हृष्टोऽक्रोधस्तमोऽध्वस्तः स क्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो
मन्त्रो च यो नराग्र्योऽनसूयकः । विधित्तमानो विप्रर्षिस्तत्त्वो
मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्बिधित्तोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विक-
स्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन ह्रियते । यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोक-
वृत्तं जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वहन्द्वा नि
प्रशाम्यन्ति परस्परम् । न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन
॥ १० ॥ शूद्रयो नौ हि जातस्य सह्यानुपतिष्ठतः । वैश्यत्वं लभते
ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११ ॥ आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्य-
मभिजायते । गुणास्ते कौत्सिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-

संवादे एकादशाधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच । पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् । अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच । मूर्ध्नि न मायितो वक्त्रिः शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्ध्नि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनि-मुपास्महे ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । महान् बुद्धिरक्षरः शरीरं भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्तिष्ठ स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपायितः ॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपायितः । वहन्मूर्ध्नि पुरीषं चाप्यपानः परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्मणि बले स एक-स्त्रिषु वर्त्तते । उदानमिति तं प्राङ्मरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥ सम्यो सम्यो सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुस्त्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमी-रितः । रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्त्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां सन्निपातात्तु सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानयोर्मध्ये प्राणा-पनौ समाहितौ । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपथ्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः । स्रोतांसि तस्मान्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निविगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स जड्विनागम्य पुनः समुत्तच्छिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वं मामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ पृष्ठत्ता हृदयात् सर्वा-स्त्रिथ्यगूर्ध्वं मधस्तथा । वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १६ ॥ योगिनामेव मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् । जितकृमाः

समा धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्वेषु विततो
 प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासम्भारसम्भृतः
 ॥ १८ ॥ मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् । तस्मिन्
 यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाव्याभिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं
 हि विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । देवो यः संस्थित-
 स्तस्मिन्विन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं
 योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं
 जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं क्षेत्रविदो
 वदन्ति प्रावर्त्तयदो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्वेषु
 भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः
 ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
 त्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य
 यथा तप्तः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्येत् कुशल-
 दीपितः ॥ २५ ॥ पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः । लघ्वा-
 चारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन
 मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मनं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते
 ॥ २७ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो
 रक्षेत् धर्म्मं रक्षेच्च मत्तरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु
 प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृशंस्यं परो धर्म्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं
 मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य ज्ञतं सर्वं स त्यगी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न
 गुरुरप्येनं आवयेदुपपादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं विद्योगं

योगसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगति-
श्चरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराश्लितमचापलम् । एतदेव परं ज्ञानं
सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यत-
व्रतः । आशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपो-
नित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं
सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासङ्गमेकार्थ्यमनन्तरम् ।
एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो
दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नर । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च
गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन हिजोत्तम । एतत्ते
सर्वमाख्यातं किं भूयः योतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-

संवादे हादमाधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्कथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधि-
ष्ठिर । दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्त-
मिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् । न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्धर्मव्यिह
हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तच्च पश्य हिजोत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन्
क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् । द्रष्टुमर्हसि धर्मं च मातरं पितरञ्च
मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमा-
र्चितम् । सौधं हृद्यञ्चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवता-
गृहसङ्काशं देवतैश्च सुपूजितम् । अयनासनसम्वाधं गन्धैश्च परमै-

र्युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लास्वरधरौ पितरावस्य पूजितौ । कृता-
हारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा
पादेषु शिरसापतत् ।

वृद्धावचतुः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मं धर्मस्त्वामभिरक्षतु । प्रीतौ
स्वस्त्व शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च
परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्रं नित्यं काले सुपूजितौ ।
न तेऽन्यद्देवतं किञ्चिद्देवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वाद्द्विजातीनां
दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः
॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्मणा
वाचा शुश्रूषा नैव क्षीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते
साम्प्रतं तव । जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां
धर्मव्याधो न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतु
स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ॥ १४ ॥
सपुत्राभ्यां समृत्याभ्यां कच्चिदां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कच्चित्
सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावचतुः । कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गं च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच सुदा-
न्वितः । धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेतौ मे देवतं परम् ।
यद्देवतेभ्यः कर्त्तव्यं तद्देताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वयस्त्रिंश-
द्यथा देवाः सर्वे अक्रपुुरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा
वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं
ब्रह्मन् पिता माता च देवतम् । एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि

सदा हिज ॥ २१ ॥ एतावेवामयो मच्छं यान् वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम हिज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम
प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करो-
म्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्थापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं सम्यक्च्छामि स्वयञ्च हिजसत्तम ॥ २४ ॥ अबुक्लं तथा
वधिं विप्रियं परिवर्जये । अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करो-
म्यहम् ॥ २५ ॥ धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि हिजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पञ्चैव गुरवो
ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता मातामिरात्मा च गुरुश्च हिज-
सत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तते सम्यगेव हिजोत्तम । भवेयु-
रग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यम् । गार्हस्थेय वर्त्तमानस्य एष
धर्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि हिजव्याध-
संवादे त्रयोदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितरा-
बुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्त-
चक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् । यदर्थसुक्तोऽसि तथा गच्छस्व
मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसेद्वाधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यत-
व्रत । संस्तुत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं हिजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्रया न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु
विप्रैतद्दर्मितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं हिज

॥ ६ ॥ तया विनिष्कृता माता पिता च हिजसत्तम । अनिष्टष्टोऽसि
 निष्क्रान्तो गृहान्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्यार्थ-
 मशुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धौ तावन्मीभूतौ मनस्विनौ
 ॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् । तपस्वी
 त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं
 तौ संप्रसादय । यद्वधत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
 गम्यतामद्य विप्रर्षिं श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । देवतप्रतिभो हि त्वं यत्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
 पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं
 हि गत्वा त्वं हिजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं माता-
 पित्रोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं
 ज्ञया । ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको
 नरः सहस्रेषु धर्मविहिते न वा । प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते
 पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽय नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
 भवितव्यमथैवञ्च यदृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययाति-
 दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा । सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं
 भवता लिङ्ग ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनान्तव ।
 नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो
 धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि
 कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया । एत-
 दिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते । कामया ब्रूहि मे सर्वं
 सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे हिजोत्तम ।

मृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे समानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः
पूर्वमासं हिजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकुलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः
॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्ववस्थामापवानिनाम् । कथिद्राजा
अम सखा धनुर्देपरायणः ॥ २३ ॥ संसर्गादनुपि चेष्टस्ततोऽह-
मभवं हिज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो मृगः ॥ २४ ॥
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिर्युसंवृतः । ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र
सुवह्नायमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो घोरो मवापि हिज-
सत्तम । ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ
निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयद् । नापराध्याम्यहं किञ्चित्
केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संप्राप्तः
सहसा विभो । अपश्यं तमृपिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥
अकार्य्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुग्रतपसं विप्रं
निष्टनन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः
प्रत्यब्रवीहाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रूर
शूद्रयोनाविति हिज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-

व्याधसंवादे चतुर्दशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

व्याध उवाच । एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा हिजवरोत्तम ।
अभिप्रसादमृषिं गिरा व्राहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया
कार्य्यमिदमद्य कृतं मुने । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥
ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता अप्य एवमेतदसंशयम् ।
आनृसंस्यात्त्वहं किञ्चित् कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोऽन्यां
वर्त्तमानो धर्मक्षी हि भविष्यसि । सातापितोश्च शुश्रूपां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
 जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ आपन्नये तु
 निर्वृत्ते भवितासि पुनर्हिज । एवं यतः पुरा तेन ऋषिणा क्षुद्र-
 तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदाम्बर । शरच्चोद्धृत-
 वानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो न च
 प्राणैर्व्ययुज्यत । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । दुष्कारं हि कृतं कर्म
 जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्म-
 परायण । कर्मदोषश्च वै विदन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कञ्चित्-
 कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः । चास्मृतञ्च मतो मेऽसि
 ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो
 विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२ ॥
 यस्तु शूद्री दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये
 वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषेण विप्रमां गतिमाप्नोति
 दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः । लोकवृत्ताबुद्धतज्ञा
 नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरभौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्ट-
 संप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते
 चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च ।
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टञ्चान्वितं
 पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युप-
 कमात् ॥ १९ ॥ शोचतो न भवेत्क्षिप्ति केवलं परितप्यते । परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेधन्ते
ज्ञानतप्ता मनोषिणः । असन्तोषपरा मृदाः सन्तोषं यान्ति
पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादे
मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध
द्वोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रिय-
माणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्
प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अथाप्युपायं पश्येते दुःखस्य परि-
शोक्षणे । अशोचन्नारभेतैव मुक्तयाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूते-
ष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः
पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विद्वन् काला-
काङ्क्षी स्थितोऽहम् । एतैर्निर्दग्धैर्ब्रह्मन्वसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे
त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्म
धर्मभृताम्बर ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिस्त्वाच
ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो हिजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु
गत्वा हिजः सर्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापितृभ्यां तृदाभ्यां
यथान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन
शुधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ३३ ॥ पति-
व्रताया महात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा
धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । अत्यद्बुधमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनु-
त्तमम् । सर्वं धर्मविदां श्रेष्ठं कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

अव्यतया विदन् मुहूर्त इव मे गतः । न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्
शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्याने पञ्चदशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां
शुभाम् । पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनं यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निभूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्ब्रह्मा लेक
एव ब्रह्मलब्धस्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतद्दिच्छामि वैदि-
तुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चान्ते सुतोऽभवेत् । यथा-
सूद्राश्च सम्भूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतद्दिच्छाम्यहं
लक्षः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महा-
मुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रूहो जतवहस्तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो चचार क्षप उत्तमम् । आश्रय्यो
महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यक्राशयत् । तपश्चरंस्तु जतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ भृशं ग्लामश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजज्ञिवात् । अथ
सञ्चितयामास भगवान् हव्यवाहस्य ॥ १० ॥ अन्योऽग्निरिह
लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य
मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति क्लिप्त्य सः ।
अपश्यद्भग्निवह्नोकांस्तापयन्तं महासुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपासर्प-

च्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोक-
भावनः ॥ १३ ॥ विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ।
त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व
शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १४ ॥

अग्निरुवाच । नष्टकीर्तिमहं लोके भवान् जातो हताश्वनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपा-
म्य हमग्नित्वं त्वमग्नि प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजा-
पत्यक एव च ॥ १६ ॥

आङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरा-
पहः । माञ्च देव कुरुष्वान्ने प्रथमं पुत्रमक्षसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथा-
करोत् । राजन् वृहस्पतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा
प्रथमजं तन्तु वज्रेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्ठस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णन्तु देवाश्च बहवोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधा-
नम्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् कर्मभिर्वृद्धभिः ख्यातान्नाना-
र्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसो-

पाख्याने षोडशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलो-
वृह । तस्याभवत् शुभा भार्या प्रजास्तस्याञ्च मे शृणुः ॥ १ ॥
वृहत्कीर्तिर्बृहज्योतिर्बृहदुब्रह्मा वृहन्ननाः । वृहन्नन्तो वृह-
द्भासस्तथा राजन् वृहस्पतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्वासु रूपे-
णाप्रतिमाभवत् । देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्रागेति यामाहु-
 र्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्दिसुतामाहुर्दृष्ट्यादृश्येति
 देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥
 पश्यत्वर्चिष्मती भाभिर्हविर्भयं हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां
 पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखिवाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु
 महामते । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥
 यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते । एकानं शेति तामाहुः
 कुङ्कुमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापणि आङ्गिरसे
 सप्तदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । बृहस्पतिश्चान्द्रमसी भार्याभूया यम-
 स्विनी । अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् षड्ङ्काञ्चापि पुत्रकाम ॥ १ ॥
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पते पुत्रः
 शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्टग्रामश्वमेधेऽग्रजः
 पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयो-
 रप्रतिमा भार्या सत्यासत्याय धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्त-
 स्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्नि-
 रध्वरे । अग्निस्तस्य भरहाजः प्रथमः पुत्रः उच्यते ॥ ५ ॥ पोर्ष-
 मास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्तुचोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्नि-
 र्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या चासां च
 भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा
 भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरहाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा ।
 प्राङ्गराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः यनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स
 उच्यते ॥ १० ॥ शरयां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने क्षेपं सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न च्यवते
 नित्यं यमसा वक्षसा यिया । अग्निर्निश्चयवतो नाम पृथिवीं स्तौति
 केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चाक्षिषा ज्वलन् ।
 विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् ॥ १३ ॥ आक्रोशतां
 हि भूतानां यः करोतीह निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम
 शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४ ॥ अनुकूर्जन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य
 जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राङ्मरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम-
 पावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पर्वति देहिनाम् ।
 स जज्ञे विश्वभुङ्क्षाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारी यतात्मा
 च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम्
 ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन्
 कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकृद्भिः ॥ १९ ॥ वडवानिः विवृत्यम्भ
 योऽसौ परमदारुणः । जह्वभागूर्ह्वभाङ्क्षाम कविः प्राणायितस्तु
 सः ॥ २० ॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्वर्गं
 भवेदान्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः ॥ २१ ॥ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु-
 र्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञेमन्यन्ती चाथ पुत्रीका ॥ २२ ॥
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो
 नास्ति रूपेण कश्चन ॥ २३ ॥ अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु
 पावकः । संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ॥ २४ ॥ समये
 नाशरेच्छ्वनमोघो नाम पावकः । उक्त्यो नाम महाभाग त्रिभि-
 रुक्त्यैरभिष्टुतः महावाचन्तुजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि माकण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गरसे

अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्यपो ह्यथ वाग्निष्ठः प्राणश्च प्राण-
 पुत्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिभुवर्चकः ॥ १ ॥ अचरत्
 स तपस्तौत्रं पुत्रार्थं ब्रह्मवर्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा
 ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वय ।
 जज्ञे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः
 शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । लङ्घ्ने च सुवर्णाभि कृष्णौ
 जज्ञे च भारत ॥ ४ ॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि
 तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः
 सृजन् ॥ ६ ॥ बृहद्रथन्तरं भूङ्क्ष्वीं वक्त्राद्वा तरसाहरो । शिवं
 नाभ्यां बलादिन्द्रं वायुम्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाह्वभ्यामनु-
 दात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह । एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् ॥ ८ ॥ बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुराङ्गिरसो घोरः पुत्रो वर्चस्यसौभरः ॥ ९ ॥ प्राणस्य चानु-
 दात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान् यज्ञमुपश्रान्त्यन् सृजत्
 पञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥ सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान् यज्ञमुपः पञ्च देवानां ह्यसृजत्तपः ॥ ११ ॥ सुमित्रं मित्र-
 वन्तञ्च मित्रञ्च मित्रवर्द्धनम् । मित्रधर्माणमित्थेतान् देवानभ्य-
 सृजत्तपः ॥ १२ ॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेशं सुरवर्चसम् । सुराणा-
 मपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३ ॥ त्रिविधं संस्थिता ह्येते
 पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्णान्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञ-
 याजिनः ॥ १४ ॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः ।
 सर्वथा हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५ ॥ वह्निर्विद्यां
 तदा दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चान्निः
 स्थितो भवेत् ॥ १६ ॥ चितान्नेरुहहन्नाज्यं पक्षाभ्यां तन् प्रव-
 र्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यच्चियम् ॥ १७ ॥

वृहदुक्थस्तपस्यैव पुत्रो भूमिमुपास्थितः । अग्निहोत्रे ह्यमाने
पृथिव्यां सङ्घिरिच्यते ॥ १८ ॥ रथन्तरथ तपसः पुत्रोऽग्निः परि-
पठते । मित्रविन्दाय वै तस्मै हविरध्वर्येवो विदुः । सुमुदे परम-
प्रीतः सह पुत्रैर्महायथाः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे
एकोनविंशत्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्येष प्रजाः
सर्वास्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यथ्यग्नियो नाम शक्तिपूजापरश्च
यः ॥ २ ॥ दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः । तपसस्तु
फलं दृष्ट्वा सम्पुष्टं तपो महत् ॥ ३ ॥ उद्धर्तुकामो मतिमान्
पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । उष्मा वैवोषणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लब्धते
॥ ४ ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । शशुमग्निमथ
प्राङ्गर्वाह्याः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ आवसथ्यं दिजाः प्राङ्गर्दीप्तमग्निं
महाप्रभम् । जल्लेस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ६ ॥
ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्चवज्रसुतानिह । प्रशान्तेऽग्निर्महाभागः
परिथान्तो गवाम्मतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् घोरात्मन्त्यैव
पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः सृजत् ॥ ८ ॥
वृहद्भानुन्तु तं प्राङ्गर्वाह्या वेदपारगाः । भानोर्भाय्या सुप्रजा
तु वृहद्भासा तु सूर्येजा ॥ ९ ॥ असृजेतान् पट् पुत्रान् शृणु
तासां प्रजाविधिम् । दुर्वलानान्तु भूतानामसूत यः सम्प्रयच्छति
॥ १० ॥ तमग्निं बलदं प्राङ्ग प्रथमं भानुतः सुतम् । यः प्रशान्तेषु
भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ ११ ॥ अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो
भानुतः सुतः । दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण
 सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतपो नाम
 भानोरेवान्वयस्तु स । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः
 ॥ १४ ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः । निशा त्वजः-
 नयत् कन्यामग्नीसोमावुभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवज्जाय्या
 सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः
 ॥ १६ ॥ पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निश्चानरस्तु सः । अस्य लोकस्य
 सर्वस्य यः प्रभुः परिपठति ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो
 वै मनोः सुतः । ततः खिष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः
 ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म-
 णासौ वभौ भार्या स वज्रिः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य
 यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
 साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्त्ति हताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माद्भर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्य-
 योगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं गच्छन्ति भूतानां घेन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वज्रिरुच्यते ॥ २३ ॥ इमानन्यान्
 समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्राय-
 श्चित्तार्थमुत्पुणान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनामयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणाग्निर्यदा
 हाभ्यां संसृजेत तदा किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतये-
 ऽग्नये ॥ २६ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्वला
 वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्यु-
 नतेऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा ।
 इष्टरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जुहुया-

दग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टरष्टाकपालेन कार्या स्यादु-
त्तरामये ॥ ३० ॥ दग्धं च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ सूतिकान्मिर्यदा
चाग्निं संस्पृशेद्दग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्नि-
मतेऽग्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे
विंशत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेय उवाच । आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया । भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १ ॥ भूताना-
ञ्चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्ता च सान्व-
येषु हिजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पातः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्यह-
पतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । ज्ञतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य
पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महभागः सह पुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि
तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्चेष्टो भरत्य
तु ॥ ६ ॥ स वज्रः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयातं
नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशाणवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्राधिगच्छन्ति
नार्गमाणा यथादिशम् । दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्
॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ
मध्वच्च प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष चाग्निरथर्वाणमन्यं दिशं
ततोऽगमत् । मत्सग्रास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोऽब्रवीदह ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भृशं देव-

वाक्यादिवितनः । नैच्छद्दोढं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत्
 ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सत्यज्य प्रविवेश धरान्तदा । भूमिं
 सृष्ट्वा सृजद्वातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात् स गन्धं
 तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्ता-
 न्नारकतं तथा ॥ १४ ॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव प्रभुः
 प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥
 शरीरादिविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन् नृप । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च
 परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृग्वर्द्धिरादिभिर्भूयस्तपसोऽप्यपित-
 स्तदा । भूमं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् । तस्मिन्नष्टे जगद्धित-
 मथर्वाणमयाञ्चितम् ॥ १८ ॥ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादायः ।
 अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मना लोक्य पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्व-
 भूतानामुन्मथाय महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्बणा
 ॥ २० ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वज-
 नयद्विष्णुः वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विवि-
 धान् दिशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाथ
 सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ।
 चर्मण्वती मची चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्रावती
 नेत्रवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी गोदा-
 वरी तथा ॥ २४ ॥ वेणोपवेणा भीमा च वङ्गवा चैव भारत ।
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा
 कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णानानां मातरो
 याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो
 विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥
 अत्रैवाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसी प्रजाः । अत्रिः पुत्रान्
 सृष्टुं कामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः कात्या-

निर्हरन्ति हताशनाः । एवमेते महात्मनः कीर्त्तितास्तेऽगूयो
मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः । अद्भु-
तस्य तु माहात्म्यं यथा विदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि
सर्वप्राप्तेको ह्येष हताशन । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमो-
ऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ ब्रह्म निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्धिया ।
इत्येष बंशः सुमहान्गुणीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्यो विविधै-
र्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे-
एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा बंशाः कीर्त्तितास्ते
मयानघ । शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसः । जातं ब्रह्मर्षिभार्या-
भिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः
परस्परम् । तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥
बभूवमानं बलं दृष्ट्वा ब्रह्मसूतैः पुरन्दरः । स्वसैन्यायकार्याय चिन्ता-
माप भूयं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भूमां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालघोषीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं
गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भूयम् । शुक्रावार्त्तस्त्रं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया
तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्त्रासु चैव ह । पतिञ्च
मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह
मामैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽश्रुत् केमिनं स्थितमग्रतः
॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा
कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्थकस्मिन् कक्षात्त्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि । वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवा-
धनात् ॥ १० ॥

केशुवाच । विसृजस्व त्वमेवैनां अक्रौषा प्रार्थिता मया । क्षमन्ते
जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी
चिक्षेपेन्द्रवधाय वै । तामापतन्तीञ्चिक्षेद मध्ये वज्रेण वासवः
॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवसृजत् । तदा-
पतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ विभेद राजन् वज्रेण
भुवि तन्निपपात ह । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः
॥ १४ ॥ हिला कन्यां महाभागां प्रद्रवद्भृशपीडितः । अपयाते-
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् । कासि कस्यासि किञ्चेह
कुरुषि त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापणि स्कन्दोत्पत्तौ

द्वाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी
मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सहैवावां भगिन्यौ तु
सखीभिः सह मानसम् । आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजा-
पतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छ-
त्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन्
मुक्ताहं तद्वलेन तु । त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज-
यम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता दाज्ञायणी मम ।
आख्यातन्तूहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अवलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वर-
दानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति । एत-
दिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । दिक्कानवयक्षाणां किम्नरोरगरक्षसाम् । जेता
यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि
लया सह विजेष्यति । स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्ति-
वर्द्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्त-
यद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १० ॥
अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः । सोमञ्चैव महाभागं
विश्रमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र
एव तु । देवसुरञ्च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहि-
तैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः । अपश्यन्नोहितोदञ्च भगवान्
वरुणालयम् ॥ १३ ॥ भर्गुभिश्चाङ्गिरोमिश्रं हतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निञ्च प्रविशन्तं विाकरम् ॥ १४ ॥ पर्वं चैव
चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् । तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्य-
गतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं अग्निनो भास्करस्य च ।
समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्याचन्द्र-
मसोर्धोरं दृश्यते परिवेशनम् । एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धन्तु
शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यहृग्वाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा तु प्रत्यादिब्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च
सङ्घातो महान् युक्तश्च तेजसा । सोमस्य वह्निस्सूर्याभ्यामद्भुतोऽयं
समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पति-
र्भवेत् । अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष
चेज्जनयेद्भवं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं सङ्गिन्य भगवान्
ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनान्तामवन्दत् स
पितामहम् । उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं तया दानवसूदन । तथा
 स भविता गर्भो बलवानुत्सविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-
 स्त्वया सह शतक्रतो । अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्य-
 वान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै ब्रह्मासौ सह कन्यया । तत्रा-
 भ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा मुख्या
 विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमन्तया-
 ध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपरोगमाः । इष्टिं ब्रुत्वा
 यथान्यायं सुसमिद्धे ज्ञताग्ने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं
 सर्वदिवौकसाम् । समाहूतो ज्ञतवहः सोऽज्जुतः सूर्यमण्डलात्
 ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वायतो विधिवत् प्रभुः । आग-
 म्याहवनीयं वै तैर्हिजैर्मन्त्रतो ज्ञतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं
 प्रतिगृह्य ज्ञताग्ने । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छ दिवौकसाम्
 ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । खेषा-
 सनेषूपविष्टाः स्वपन्तीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभा-
 स्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । ज्ञताग्नेनाङ्घ्रिः प्रतिमाः सर्वास्तारा
 इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा दिजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स
 चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहम् । साध्वयः पत्न्यो दिजे-
 न्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं
 स्पृष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्याम्य-
 भौक्ष्यामः ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चन-
 प्रभाः । पश्यमानश्च मुमुद्दे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६ ॥ निरुध्य
 तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः । मनस्तासु विनिःक्षिप्य कामयानी
 वराङ्गनाः ॥ ३७ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः । अलाभे
 ब्राह्मणस्त्रीणामग्नौर्वनमुपागमत् ॥ ३८ ॥ स्वाहा तं हृत्तदुहिता

प्रथमं कामयत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी
॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा
यथावत्तु वङ्गि वनसुपागतम् ॥ ४० ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्त-
यामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपानि पावकम्
॥ ४१ ॥ कामयिष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोक्षितम् । एवं
कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या लङ्घिरसः शीलरूपशुणा-
न्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥
जगाम पावकाभ्यासं तच्चोवाच वराङ्गना । मामग्रे कामसन्तप्तं
त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मासुप-
धारय । अहमङ्घ्रिरसो भार्या शिवानाम ज्ञताशन । शिष्टाभिः
प्रक्षिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषि कामार्त्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिद्विज्ञैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्त्रि तावान्तिकम् ॥ ५ ॥ सैयुनाधिह
संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतच्चर । यातव्यो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि
ज्ञताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयमे तां शिवां प्रीतां सुहा-
युतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥
अचिन्तयन्मसेदं ये रूपं द्रव्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामवृत्

दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्द्रवमाण गरुडी सख्यवा-
म्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महा-
वनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् । दृष्टिविष्टैः
सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रे-
भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११ ॥
सा तत्र सहसा गत्वा श्वैलकुण्डं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे
शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तशीर्षां
महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥
दिशं रूपमस्मद्व्याः कर्तुं न शकितं तथा । तस्यास्तपःप्रभावेण
भर्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कुलस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुल-
त्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥
तत्स्वनं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं
स्वनमनयत् स्कन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा दिशुगञ्जोत्रो द्वाद-
शाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥

द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां त्रिशुर्वभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतु-
र्थमभवद्बुधः ॥ १८ ॥ लोलिताभ्रेण सहता संवृतः सह-
वियुता । लोहिताभ्रे सुमति भाति सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥
गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यन्निपुरघ्नेन
सुरारिविनिवृत्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बल-
वांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स त्रीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिखनम् । उत्पेततुर्महानागौ
चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स वालोऽर्क-
समद्युतिः । हास्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिञ्चान्येन पाणिना
॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकाय-
मुपस्मिष्टं कुक्कुटं बलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड

स महाभुजः । हाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम्
 ॥ २५ ॥ प्राध्मापयत भूतानां वासनं बलिनामपि । हाभ्यां भुजा-
 भ्यामाकाशं बह्मणोऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रीडन् भाति महा-
 सेनस्त्रीन् लोकान् वदनेः पिवन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमा-
 नुदधे यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषन्तोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयद्मेयात्मा सुखैर्नानाविधैर्हिमः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विवि-
 धान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्
 बह्मधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताश्चोद्दिग्मनसस्तमेव शरणं ययुः । ये
 तु तं संयिता दिवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाहुः
 पारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहावलान् । स तूत्याय महाबाहुरप-
 सान्तू च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विक्रुष्य व्यसृजद्वाणान् श्वेते
 महागिरौ । विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् । स विशीर्णोऽपत-
 क्कैलो भृशमार्तस्त्ररान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते लब्धे नेदुः
 शैला भृशं तदा । स तं नादं मृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः
 ॥ ३४ ॥ न प्रव्यथद्मेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् । सा तदा
 विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ विभेद शिखरं घोरं
 श्वेतस्य तरसा गिरेः । स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽवलैः
 सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मानः । ततः
 प्रव्यथिता भूमिव्यंशोर्यतः समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्कन्दं समा-
 साद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनमभजन्तोः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासः । पर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
 चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाते महासत्त्वे महासेने महा-
 बले । समुत्तस्युर्महोत्पातां घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्री-
 पुंसोर्विपरीतञ्च तथा इन्द्रानि यानि च । ग्राहा दीप्ता दिशं खञ्ज-
 ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्टोत्पातान्
 समन्ततः । अकुर्वन् शान्तिमुद्दिग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
 निवसन्ति वने ये तु तस्मिन्नेव रथे जनाः । तेऽब्रुवन्मेष नोऽनर्थं
 पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणा-
 मिति स्म ह । अपरे मरुडीमाह्रस्वयानर्योऽयामाहृतः ॥ ५ ॥
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहाया
कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं
 तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् । तत्पुत्रं पृष्ट्वा तदा
 पत्नीर्विना देवीमस्मृतीम् ॥ ८ ॥ षड्भिरेव तदा जातमाह्रस्तदन-
 वासिनः सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं
 जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं
 सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतो-
 ऽन्वगात् । तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वा-
 सेनस्य प्रथमं कुमारं शरणङ्गतः । स्तव दिव्यं संप्रचक्रे महा-
 मित्रस्तु चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि
 त्रयोदश । जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाशक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥
 षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनम् । शक्त्या दिव्याः
 साधनञ्च तथा परिप्रदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म
 लोकहिताय वै । तस्मादृषिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रिया
 ॥ १५ ॥ अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः । अब्रवीच्च
 मुनीन् सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते
 पत्नीः सर्वयोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिता
 ब्रुवन् । अविप्रक्ष्वं बलं स्कन्दे जहि शक्राशु माचिरम् । यदि वा
 न निहंस्तेन देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगच्छा-
 स्मांस्त्वाञ्च शक्र महाबलः । स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहा-
 बलः ॥ १८ ॥ स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् । न
 बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १९ ॥ तेऽब्रूवन्नास्ति ते
 वीर्यं यत एवं प्रभाषसे । सर्वांस्त्वयाभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य
 मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अशक्योऽयं विचि-
 न्त्यैवं तमेव शरणं ययुः । जचुर्धैरं तमस्माकं पुत्री भव महा-
 बल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य
 महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः । अपश्यदग्निमायान्तं पितरं
 बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितेन सह मातृगणेन ह ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या
 तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूल-
 हस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहित-
 भोजना । परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पथ्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्नि-
 भूर्त्वा नैगमेयम्हागवक्तो बह्वप्रजः । रमयामास शैलस्थं बालं
 क्रीडनकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

पञ्चविंशत्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातर-
 स्तथा । हुताग्निमुखाश्चैव दृष्टाः परिषदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते
 चान्ये च बहवो घोरस्त्रिदिववासिनः । परिवार्य्य महासेनं स्थिता
 मादृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयधेप्सुः सुरे-
 श्वरः । आसृक्षैरावतं स्कन्दं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय
 वज्रं बलवान् सर्वैर्देवगणैर्वातः । विजिष्वांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्ण-
 तरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराभ्वरसंवीतं
 श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् । विजिष्वांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्व-
 यात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः । संहर्ष-
 यन् देवसेनां जिष्वांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-
 स्तथैव परमर्षिभिः । समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः
 ॥ ८ ॥ सिंघनादं ततश्चक्रे देवेशः संहितैः सुरैः । गुह्योऽपि शब्दं
 तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समु-
 झूतोदधिप्रभम् । बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥
 जिष्वांसुनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः । विसर्ज्ज्य मुखात्
 क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्क्षिपः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि विपमानानि
 भूतले । ते प्रदीप्तशिरोदिहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रच्युताः
 सहस्रा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव । दह्यमानाः प्रपन्नास्ते
 शरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्ति-
 मुपागतः । त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 तद्विष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् । विभेद च महा-
 राज पार्श्वं यच्च महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः
 पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिपृष्ठदिव्यकुण्डलः ॥ १६ ॥
 यद्वज्रविशनाज्यातो विशाखस्तेन सोऽभवत् । सञ्जातमपरं दृष्ट्वा
 कालानलसमयुतिम् ॥ १७ ॥ मयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

अरणं गतः । तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः । ततः
प्रहृष्टा स्निहया वादिवाय्वभ्यवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दमन्त्रा-
गमने षड्विंशत्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपारिषदान् घोरान् शृणुष्वानु-
दर्शनान् । वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जघ्नुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये
हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्थायैव दारुणाः । वज्रप्रहारात्
कन्याश्च जघ्निरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारास्ते विशाखश्च
पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संखे रक्षंश्चागमुखस्तदा
॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः । मातृणां
प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्द-
माह्वर्जना भुवि । सद्रमन्निमुमां स्वाहां, प्रदेशेषु महाबलम् ॥ ५ ॥
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत्
कन्यास्तपोनाम हतायनः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः
समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्थे जघ्नुः । भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुश्व नः । सोऽब्रवीद्वाढमित्येव
भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवायैवाशिवायैव पुनः पुनरुदा-
रधीः । ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणीऽगमत् ॥ ८ ॥
काको च हलिमा चैव मालिनी वृंहिका तथा । आर्या पलाला
वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्यसम्पन्नः शिशु-
र्नानातिदारुणः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः
॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भव । द्वागवक्त्रेण
सहितो नवकः परिकीर्त्तयते ॥ ११ ॥ षष्ठं द्वागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्धि तत् । षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणा-
 च्छितम् ॥ १२ ॥ पश्चान्तु प्रवरं तस्य श्रीर्षाणामिह शब्दप्रते ।
 शक्तिं येनासृजद्विद्यां भद्रशाख इति सा ह ॥ १३ ॥ इत्येतद्विवि-
 धाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां
 जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दो-
 पाख्याने सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
 हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्यचं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बर-
 संवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि
 सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् । अभजत्
 पद्मरुपा श्रीः स्वमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रियः जुष्टः पृथुययाः
 सुकुमारवरस्तदा । निषसी दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा अग्नी
 ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् । इदमाहु-
 स्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥

ऋषय जचुः । हिरण्यगर्भं भद्रान्ते लोकानां शङ्करो भव ।
 त्वया षड्रात्रजातेन सर्वलोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुन-
 र्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्या-
 भयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
 कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय जचुः । इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां
 संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति । अनुशास्ति च भूतानि कार्थ्येषु

बलसूदनः १० ॥ असुर्यं च भवेत् सुर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निय वायुश्च पृथिव्यापय कारणैः ॥ ११ ॥ एतद्दिन्द्रेण
कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । तच्च वीर बलिशेष्टस्त्रादिन्द्रे
भवस्त्र नः ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्त्रेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व वैवाद्य प्राप्तकृपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । आधि तमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहन्ते किञ्चरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रत्वे
तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदे
प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैध-
मुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ॥ १७ ॥
विग्रहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात यथा-
शङ्कं विजेष्यसि । तस्त्रादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । तमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा
शासनं स्कन्द कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेना-
पत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणहितार्थाय सैनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं क्वं
द्विष्यमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्ड-

लम् । विश्वकर्माकृता चास्य दिव्या माला हिरण्ययी ॥ २४ ॥
 आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना । आस्रम्य मनुजव्याघ्र
 सह दिव्या परन्तप ॥ २५ ॥ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान् गो-
 वृषध्वजः । रुद्रमग्निं द्विजाः प्राङ्गुरुद्रसुनुस्ततस्तु सः ॥ २६ ॥
 रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रुतः पर्वतोऽभवत् । पावकस्येन्द्रियं प्रवेति
 कृत्तिकाभिः कृतं नगी ॥ २७ ॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे
 दिवौकसः । रुद्रसुनुं ततः प्राङ्गुर्गुहं गुणवताम्बरम् ॥ २८ ॥
 अनुप्रविश्य रुद्रेण वङ्गिं जातो ह्ययं शिशुः । तत्र जातस्ततः
 स्कन्दो रुद्रसुनुस्ततोऽभवत् ॥ २९ ॥ रुद्रस्य वङ्गेः स्वाहायाः प्रणां
 स्त्रीणाञ्च भारत । जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसुनुस्ततोऽभवत्
 ॥ ३० ॥ अजरे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः । भाति दीप्त-
 वपुः श्रीमान् रक्ताभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटश्यामिना
 दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः । रथे समुत्थितो भाति कालाग्निरिव
 लोहितः ॥ ३२ ॥ या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
 अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ३३ ॥ विवेश कवच-
 च्छास्य शरीरे सहजन्तया । युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्
 सदा ॥ ३४ ॥ शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नति । ब्रह्म-
 ण्यलमसम्प्रोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३५ ॥ निङ्कन्तनञ्च भद्रूणां
 लोकानाञ्चाभिरक्षणम् । स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जना-
 धिप ॥ ३६ ॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलङ्कृतः । बभौ
 प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णन्दुमण्डलः ॥ ३७ ॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च
 देवतूर्थैरवैरपि । देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसाङ्गणैः ॥ ३८ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बह्वभिस्तुष्टैर्हृष्टैः खलङ्कृतैः । सुसंवृतः पिशाचानां
 गणैर्देवगणैस्तथा ॥ ३९ ॥ क्रौडन् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च
 पावकिः । अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ॥ ४० ॥ विनि-
 कृत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा । अथैनमभ्ययुः सर्वा देव-

सेनाः सहस्रयः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो
दिशः । ताः समासाद्य भगवान् सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ अर्चि-
तस्तु स्तुतयैव सान्त्वयामास ता अपि । अतः क्रतुश्यामिषिच स्कन्दं
सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमो-
क्षिता । अयं तस्या पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां खलङ्घृताम् । स्कन्दं प्रोवाच बल-
मिदियं कन्या सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ अजाते लयि निर्दिष्टा तव पत्नी
स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४६ ॥
वृहद्वाणं दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह
तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ वृहस्पतिर्मन्त्रविदि जजाप च
जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ॥ ४८ ॥
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राङ्गुलक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं
कुहूचैव सहस्रमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः
प्राश्रुतो देवसेनया । तदा तमात्रयलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी
॥ ५० ॥ श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छीपञ्चमीं कृता । षष्ठ्यां
कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठीं महर्षितथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दो-
पाख्याने अष्टाविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं
कृतम् । सप्तर्षिपत्नयः षड् देव्यस्तत्सकाशमयागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः
संपरित्यक्ता धर्मशुक्ता महाव्रताः । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देव-
सेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसन्मितैः ।
अकारणादुषा तैस्तु पुण्यस्थानात् परिच्युताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संश्रुत्य
तस्मान्नस्वातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्भि-
नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कृत्वैतद्वृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दितः ।
वदापीच्छत सत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किङ्कार्यमिति सो-
ऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७ ॥
अभिजित् स्रष्टमाना तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती
ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र सृष्टोऽस्मि भद्रन्ते
नक्षत्रं गगनाच्चुप्रतम् । कालन्तिमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय
॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणो
ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु शक्रेण
त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तमीर्षाभं भाति तद्वह्निदैवतम्
॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि
नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात् प्रभाधि माम् ।
क्षुप्रया पूज्यमाना वै देवि वत्सप्रसि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातर-
स्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर जवुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या
लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते
ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीर्भिर्निषेदितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छ्य ॥ १८ ॥

मातरं जघुः । इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ
नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेखराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वो दद्वि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २० ॥

मातरं जघुः । परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् षोडशवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रवाधत मनुष्याणां तावद्दुपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहञ्च वः प्रदा-
स्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्सप्रथ
पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः । अपतत्
सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापन्नारमित्याङ्गग्रहन्तं द्विज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राङ्गस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथ्यते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना ।
अदितिं रेवतीं प्राङ्गर्ग्रहस्तस्यास्तु रेवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान्
महाघोरो यावते वै महाग्रहः । दैत्यनां या दितिर्माता ता-
माङ्गर्मुखसुण्डिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा । कुमारस्य कुमारार्थं ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवा ॥ ३० ॥ तेऽपि
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनि-
 स्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां
 सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥ ३४ ॥
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां
 नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे लष्टादशान्ये वै
 ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्तुतिकाग्रहे
 ॥ ३६ ॥ कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूला गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा
 तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयथे ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता
 सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री लप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः
 कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा
 हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्थ्या प्रमदास्त्रपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिच्छते ॥ ४१ ॥ एवमेते
 कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडशवर्षाणि
 शिशूनां क्षत्रिवास्तव ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषा-
 थैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रश्ननं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्मीपहारांश्च
 स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्याक्षिप्ताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं
 नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमन्दृताः ॥ ४५ ॥
 जह्वन्तु षोडशादर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तामहं संप्रव-
 क्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान्
 जाग्रहा शयितोऽपि वा । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं
 विदुः ॥ ४७ ॥ आशीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

यः सिद्धान् क्रुद्धश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः
 सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८ ॥ उपाग्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि
 पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
 पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
 सः ॥ ५२ ॥ आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्य्यये । उन्मा-
 द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः
 प्रकृपितं चित्तं मुञ्चति देहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं
 तस्य आस्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्श-
 नात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वन्तस्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥
 कश्चित् क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथै-
 वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भव-
 न्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् ज्वरः
 ॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्त्रिकं
 अद्विषानञ्च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
 मानुषाणां प्रकीर्तितः । न स्मृयन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
 महेश्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मनुष्यग्रह-

कथने एकोनविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातृणां सेवमेतत् प्रियं
 कृतम् । तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
 म्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामब्रवीत्ततः स्कन्दः
 प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

७६ व

स्वाहीवाच । दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
वाच्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताग्ने ॥ ३ ॥ न स मां
कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः । इच्छामि शाश्वतं वासं
वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । हव्यं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्विजानां मन्त्रसंस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अथ प्रभृति
दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्ये स्थिताः । एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा
वत्सप्रति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन
पूजिता । पावकेन समायुक्ता भर्ता स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो
ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं
त्रिपुरार्द्धिनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणानिं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोभया ।
हितायै सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमाद्योन्याञ्च
रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना । अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिका-
मिञ्जिकं यतः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोद्दे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-
वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा चैवा
मनीषिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताग्निनः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् । अपूजयदमेयात्मा
पितरं पितृवत्सलः ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या घना-
र्थिभिः । व्याधिप्रशमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिञ्जिका-
मिञ्जिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्यं सदैवेह
बालानां हितमिच्छता । स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम
नामतः ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ।
एवमेते पिशाचानामसङ्गे प्रया गणाः स्मृताः ॥ १६ ॥ घण्टायाः

लपताकायाः शृणु मे सम्भवं नृप । ऐरावतस्य घण्टे दे वैजयन्त्या-
 विति श्रुते ॥ १७ ॥ गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाथ्य धीमता ।
 एका तत्र विद्याख्यस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका
 कार्तिकेयस्य विद्याख्यस्य च लोहिता । यानि क्रीडनकान्यस्य
 द्वैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवो महासेनो महा-
 बलः । स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे
 काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः । तेन वीरेण शुशुभे स शैलः
 शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चातकन्दरः ।
 सन्तानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव
 जवाशोकवनैस्तथा । कदम्बतरुप्रण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ॥ २३ ॥
 दिव्यैः पद्मिनीशैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे
 देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ भेषतूर्ध्वैरवायैव क्षुब्धोदधिसमखनाः ।
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र
 भूतानां श्रूयते निनदो महान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वत-
 संस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सैनापत्येन
 पावकिः । तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः । रथे-
 नादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सहस्रं तस्य सिंहानां
 तस्मिन् युतां रथोत्तमे । उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचो-
 दितम् ॥ २८ ॥ ते पिवन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् । सिंहा
 नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चातुकेश्वराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्नथे पशुपतिः
 स्थितो भात्युभया सह । विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रवापे धने
 यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह । आस्थाद्य
 क्षविरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय
 भक्रश्यापि सुरैः सह । पृष्ठतोऽनुयवौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम्
 ॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतः । यात्यमोघो

महायज्ञो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा
 बहवश्चित्तयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः
 ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्व्याधि-
 श्चैर्याति घोरस्त्वपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रि-
 मिस्वरः श्रितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलङ्कृतः
 ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य
 शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति
 रुद्रस्य पट्टिभः । गदामुपलभ्यत्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥
 पट्टिभन्तुवगाद्राजन् क्वत्रं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं
 सहर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्
 श्रिया वृतः । भृग्वङ्गिरोभिः सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥
 एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन्
 सर्वांस्तेजसा त्रिदिवीकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा
 भुजगास्तथा । नद्यो ऋदा समुद्राश्च बथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां मिश्रवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा
 यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चास्त्ररूपा
 वराङ्गनाः । पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥
 क्वत्रञ्च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च
 गृहीत्वामिश्रं धिष्ठितौ ॥ ४५ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन्
 श्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥
 गौरी विद्याश्च गाम्भारी केचिनी मित्रसाह्वया । सावित्रा सह
 सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे
 चे केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमू-
 मुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो गृहः ।
 व्यापृतस्तु श्रमाने यो नित्यं रुद्रस्य वै शखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो
 नाम यज्ञेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-
ध्रुवाः । रुद्रं सत्कर्मभिर्स्मृत्याः पूजयन्तीह दैवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-
मित्येव यं प्राङ्गरीशं रुद्रं पिनाकिनम् । भावैस्तु विविधाकारैः
पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरौ-
द्यतः । अनुगच्छति देवेशं ब्राह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-
ब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः । सप्तमं मासतस्कन्धं रच-
नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मासतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तदहं मा विरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहस्रैव
महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत् । जज्वाल खं सनच्चक्रं प्रमूढं
भुवनं भृशम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदच्चोर्वीं तनोभूतं जगदभी ।
ततस्तद्धारणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-
भागा देवाश्च समहर्षयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम्
॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्वलम् । तदै घोरमसं-
ख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अश्वद्रवद्रणे देवान् भगव-
न्तञ्च शङ्करम् । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥
पर्वताश्च शतघ्नश्च प्रासासिपरिधामदाः । निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवा-
नीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत ।
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरर्दितं
सैन्यं देवानां विमुखं बभौ । असुरैर्बध्यमानन्तत् पावकैरिव कान-
नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-
शिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

वध्यमाना महारण । अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥ ६० ॥
 आश्वासयन्नुवाचे हं बलमिद्वानवार्दितम् । अयं त्यजत भद्रं वः
 शूराः शस्त्राणि गृह्णत ॥ ६१ ॥ कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मां वः काचि-
 द्दया भवेत् । जयतेनान् सुदुर्बलान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६२ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । अक्रतस्य वचनं
 श्रुत्वा समाश्रुत्वा दिवौकसः ॥ ६३ ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त शक्रं
 कृत्वा व्यपाश्रियम् । ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ६४ ॥
 प्रत्ययुधुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विद्वष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ६५ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 वज्र । तेषां देहं विनिर्मित्य शरास्ते निश्चितास्तदा ॥ ६६ ॥
 निष्पतन्तो ह्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स सायकैः ॥ ६७ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्ना-
 भाणीव सर्वशः । ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ६८ ॥
 त्रासितं विविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अथोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ॥ ६९ ॥ संहतानि च तूथ्याणि प्रवाद्यन्त
 ह्यनेकशः । एवमन्योन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७० ॥
 देवानां दानवानाञ्च मांसघोनितकर्हमम् । अनयोर्देवलोकस्य
 सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७१ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति
 दिवौकसः । ततस्तूथ्यप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७२ ॥
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 निष्पपात महाबलः ॥ ७३ ॥ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ७४ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्वन्त दिवौकसः । अथाभिद्रुत्य महिषो
 देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ॥ ७५ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्थिव । भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ७६ ॥ अथ तै-
 र्दानवैः साङ्गं महिषस्त्रासयन् सुरान् । अभ्यद्रवद्रुणे तूष्णं सिंहः

क्षुद्रमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवोकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णा युधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्त्रुणं सद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह सद्रस्य रथकूवरम्
 ॥ ८६ ॥ यदा सद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतुरो-
 दसी गाढं मुमुक्षुश्च महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या
 जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमन्त्राभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सस्मार च तदा स्कन्दं
 मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रो सद्रस्य
 ज्ञानदत् । दिवान् सन्त्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्तस्मिन् मध्ये घोरे दिवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्य इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहित-
 सन्निभप्रणः । लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यसङ्गाशमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
 विदारणीम् । सुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
 महिषस्य त्तज्जीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं प्रोद्ध-
 योजनम् । पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यथ यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवैः । प्रायःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदेर्हत्वा
 भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च
 शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भू महर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमासीव यथा सूर्यो वृक्षानन्निर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 च्छत्रून् खेन वीर्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाय महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान्
 ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी-
 त्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मादत्तवरः स्कन्द लयायं
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं लया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यानां
 दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्व-
 तापिताः । तावकैर्मक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः । एतत्ते प्रथमं देव
 ख्यातं कर्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाक्षया
 भविष्यति । वशगाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स दैवतैः । अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्ब-
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौ-
 कसः । उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गैवाजयत् सर्वं
 त्रैलोक्यं वज्रिनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दयुद्धे

त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य सहा-
 त्मनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि हिजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । आग्नेययैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषाह्नितः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । मिश्रः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः
शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्वनधो रौद्रः प्रिययन्त्राननस्तथा । दीप्त-
शक्ति प्रमान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ पृष्ठोप्रियश्च धर्मात्मा
पवित्रो मातृवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः
॥ ६ ॥ प्रभुर्नृता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः । सुव्रतो ललितश्चैव
बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणो-
द्भवः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
प्रियश्चैव प्रियः प्रियकृद्देव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कान्ति-
कैयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं भक्त्या
गुहं नामभिरप्रमेयम् । पञ्चाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि
कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेभ्यो
ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्म-
णानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
प्रथितः षडङ्घ्रिं । सत्त्वत्तरस्त्वं ऋतवश्च षड्भुवै मासाद्देमासा-
वयनं दिशश्च ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि
सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरा-
सुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विशुभाप्यथ
शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च
॥ १४ ॥ सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहोक्तिकानान्तयैव ॥ १५ ॥
त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन यथेष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि
सोमो मन्त्रतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सना-
तनानामपि श्राव्यतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रचन्दा । ऋतस्य
कर्त्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
सूक्ष्मं तपस्तत् परमं त्वमेव परावरञ्चोऽसि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं
जगत् सर्वसुरप्रवीर शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
हादधनेत्रबाहो अतः परं वेद्वि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य
य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । आवधेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणु-
याद्वा हि जेरितम् ॥ २० ॥ धनमायुर्धनो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजय-
न्तथा । स पुष्टितुष्टि संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कार्तिकेयस्तवे

एकविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ।

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुन्त्यदूत्यिताः ।
अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती
याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
नघितिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् ।
कथञ्च वयसास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वयसा हि
सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने । मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा । विद्या-
वीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्षु पाञ्चालि
यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णो भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

आगा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये
 मामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ १० ॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते । तथा क्षुपेता बुद्ध्या खं
 क्षणास्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूल- १२
 परां स्त्रियम् । उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पादिभ्यः गतादिव ॥ १२ ॥
 उद्दिग्मस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वयसो
 भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ॥ १३ ॥ अमित्रप्रदितांश्चापि गदान्
 परमदारुणान् । मूलप्रचारैर्हि विप्रं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्र चूर्णाणि दत्तानि
 हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः
 पलितास्तथा । अप्रमांसः कृताः स्त्रीभिर्जङ्गान्धवधिरास्तथा ॥ १६ ॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्तुः
 स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्त्ताम्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु
 मजात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभासे ययस्विनि ॥ १८ ॥
 अहङ्कारं विहावाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदाराण् पाण्ड-
 वान्निधं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहत्य निष्ठा-
 यात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनाञ्चित्तचारिणी ॥ २० ॥
 दुर्व्याहृताच्छृङ्खमाना दुःस्थिताहुरवेक्षितात् । दुरासिताद्भ्रं-
 जितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्यवैश्वानरसमान् सोम-
 कल्पान्महारथान् । सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्ध्वप्रतापिनः ॥ २२ ॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलङ्कृतः । द्रव्यवानभिरूपो वा
 न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च
 भर्तरि । न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥
 क्षीराहनाहा ग्रामाहा भर्तारं गृहमागतम् । अभ्युत्थायामिनन्दामि
 आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजन-
 दायिनी । संयता गुप्ताभ्यां च सुसंभृष्टनिवेचना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्भ चापि हसितं हारि स्थानमभी-
 क्षण्यः । अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्ज्ये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्ज्ये । निरताहं सदा सत्ये
 भर्तृणामुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्ज्याम्यहम् ।
 यथोपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ खलङ्कृता सुप्रयता
 भर्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रू मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षावलिः आहमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा
 सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ गृह्णन् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गति-
 र्नाम्या तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिशये
 नात्यश्रे नातिभूषये । नापि परिवर्दे श्वश्रुं सर्वदा परियन्त्रिता
 ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वयसा
 मद्यं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमार्थ्यामहं कुन्तीं वीरसू-
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवर्दे चाहं
 तां पृष्टां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावश्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि
 स नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको
 यान् विभर्त्ते युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दशान्यानि सहस्राणि येषा-

अन्नं सुसंस्कृतम् । द्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्द्धरेतसाम् ॥ ४४ ॥
 तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदेवादिनः । यथाहं पूजयामि
 स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
 महात्मनः । कम्बुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठयः खलङ्कृताः ॥ ४६ ॥
 महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च
 विभ्रत्यो नृत्यगौतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोज- ॥ १२
 नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदार्हं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४८ ॥
 अतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
 रात्रमतिथीन् भोजयन्त्यत ॥ ४९ ॥ अतमश्चसहस्राणि दम्य नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
 दासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्य्यपालयत् । येषां सङ्ख्यां विधिञ्चैव
 प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
 सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं ॥ १३
 राज्ञः समुद्रयमायञ्च व्यसेव च । एकाहं वेद्वि कल्याणि घाण्ड-
 वानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ भवि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरत-
 र्षभाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरावने ॥ ५४ ॥ तमहं
 भारमासक्तमनावृष्टं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि
 घटामि वै ॥ ५५ ॥ अवृष्टं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेद्वि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशायां
 निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या
 रात्रिरहश्च मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यमि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
 कर्तुं भट् संवदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारन्नाहं कुर्यां न
 कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया
 तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां
हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने दाम्निंशदधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वृच्छामि चित्तग्रह-
णाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु
सदेवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपतयं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको
विपुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखिनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च
नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्रमात्यैर्द्वाचिण्य-
योगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा तामेव
संश्लिष्यति तदिष्टतत्त्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रतु-
ल्यिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पादौ चैनं
प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भज-
तीति स्मरेत् ॥ ७ ॥ तत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यशुचं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रतयादिष्येत्तेन भवे-
हिरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च हृतांश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा
विविधैरुपायैः । हेयैरपचैरहितैश्च तस्य मिदयस्व नित्यं कुहको-
द्यतेषु ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रहिर्यच्छ
सौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ महाकुलिनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वर्ज्याः ॥ ११ ॥ एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वयं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च ।
महाहंमाख्याभरणाङ्गरागा भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
कर्त्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । माकण्डेयादिभिर्विप्रे पाण्डवैश्च महा-
त्मभिः कथाभिरनुकूलाभि सह स्थिता जनार्दनः ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षूरयं सत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र खजिता द्रुपदात्मजाम् । उवाच
वचनं हृदयं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णो माभूत् तवोत्पत्त्या
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्देवसङ्घाभैर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नु-
वन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमस्मिन्नेक्ष्यसे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमि-
रियं निहतकण्टका । भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्वन्देति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्थानं पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पम्वेहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि
संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णो यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुनस्ते प्रति-
विम्बश्च श्रुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्माञ्जुनियैव शतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वं
कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रीता हारवत्यां रता भूयम् । त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्वना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्हन्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
 दुःखिता तेन दुःखिन सुखिन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
 त्वना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विमिनष्टि
 च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां निव्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्धकवृणायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
 स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्ता
 मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
 कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आसुरोह रथं
 शौरेः सत्यभामाय भाविनी । स्मयित्वा तु यदुद्येष्टो द्रौपदीं परि-
 सान्त्व च । उपावर्त्तत ततः शीघ्रैर्हथैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामा-

कृष्णागमने चतुस्त्रिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

अथ क्षीप्रयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतीष्णा-
 वातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं किम-
 कुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
 सृज्य विधाय वैशम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वताश्च नदीप्रदेशांश्च
 तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
 तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो
 नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छ-
 द्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्यं

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृत्य वनेन राज्ञा
 कुरुसत्तमेन । प्रचोदितः स कथयास्यभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमौ च ॥ ५ ॥ कृमांश्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 सुखे प्रपन्नान् । ताद्याप्यनायामिव वीरनाथां कृष्णां परिक्लेश-
 गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निगम्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयाभितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-
 नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वास-
 वातोपहतस्तदानीम् । वाचङ्मयद्वित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्म-
 प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन्नु सत्यः शुचिरार्थवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले स श्रेते पुरा राज्ञव-
 कूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूगेर्निबं स्तुवद्भिः स्वय-
 मिन्द्रकल्पः । पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा-
 तलस्थः ॥ १० ॥ कथन्नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 भुताङ्गः । श्रेते पृथिव्यामतद्योचिताङ्गः कृष्णासमच्चं वसुधातलस्थः
 ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वयि स्थितो धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रेते वसतीरनर्पात् ॥ १२ ॥
 यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्वसन् सर्पं दूवोग्रतेजा ध्रुवं न श्रेते वसतीरनर्पात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौं समृद्धरूपावमरौ दिवौव । प्रजागरस्थौ
 ध्रुवमप्रशान्तौ धर्मण सत्येन च वार्थ्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणे-
 नाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मपाथेन
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्वस्य संहत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्त्तमानो बधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः । सत्येन धर्मण च
 वार्थ्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणोऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ
 तु जिते निहत्या दुःशासनो यत् परुषाण्यवोचत् । तानि प्रवि-
 श्णानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कचाम्निरिवेभ्यनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कम्प्रास्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्रते तम् । अरक्ष्यवासेन
 विवर्द्धते तु भीमस्य कोपान्निर्विवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन
 विद्वल्मानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः । विनिश्चसत्पुष्पमतीव
 घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च त्वको-
 दरश्च संरक्षिणावन्तककालकल्पौ । न श्रेययेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूत-
 पुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 यद्दूतमालम्ब्य चरन्ति राज्यम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
 हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्त्ता । स तेन सुहृत्प्रवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे क्षुपिते च बीजे
 द्वे च वर्षात्पुनरुत्पत्तयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य क्रतुः प्रसिद्धिरन्यत्र
 देवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन । मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुल-
 णामयमन्तकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यतश्चमौरितोऽपि ध्रुवं
 प्रजास्यतुग्रत गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा
 क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥ क्रियेत कस्मादपरे च कुर्युर्वित्तं
 न दयुः पुरुषाः कथञ्चित् । प्राप्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं तु
 तत् स्यादिति तत् क्रतुः स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्तु भिद्येत न च
 सवेत न च प्रसिचेदिति रक्षितव्यम् । अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकी-
 र्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
 भ्रमलोकं धनञ्जयः पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि चतु-
 र्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ खगं हि गत्वा
 सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् । अन्यत्र कालोप-
 हताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुक्षन् समूर्ध्नु ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राह-
 सार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्ग्राह्यं भीमवेगम् । अस्त्राणि
 दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३० ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौवलोऽथ । अबो-
धयत् कर्ममुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदत्यचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोप्रयात्रापर्वणि धृतराष्ट्रखिदवाक्ये
पञ्चविंशदक्षि कद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तदाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्मण सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् खेन वीर्येण भारत । भुङ्क्ष्वे मां पृथिवीमेको दिवि
अम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच-
वासिनः । क्रताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा । साय लक्ष्मीस्त्वया
राजन्मवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते वां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाय वै
॥ ५ ॥ अत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
बलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता महाबाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
आसनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवादिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवी संग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्वतरूपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो हिजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषादिवि द्वेषु
भाजसे रश्मिमानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृतो राजन् भास्वि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥
यैः स ते नाद्रियेताञ्चा न च ते आसने स्थिताः । पश्यामस्तान्
श्रियाहीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ यूयन्ते च महाराज
सरो दैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापयन्
पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिमानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
च्युतान् राज्याच्छ्रिया क्षीनाञ्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्यः
पश्य पाण्डुसुतान् ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
संस्थितम् । पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुप्रम् ॥ १६ ॥
यां श्रियं सुहृदयैव दुर्हृदश्च विश्राम्यते । पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां
सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्यो विप्रमस्थान् हि दुर्हृदो-
योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम्
॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति । प्रीतिं
नृवतिशार्दूल यामित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
स्यादायमे वो धनच्छेयम् । अभिवीक्षेत सिद्धार्यो वल्कला-
जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
संवृताम् । पश्यन्तु दुःखिताम् कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनच्युतम् । न तथा
हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
खलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः अकुनिना
सह । तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः

षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधन-
स्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्हीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि
यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न त्वभ्यनुज्ञां लपस्यामि
गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २ ॥ पश्चिदेवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो

महीपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगिन पाण्डवान् ॥ २ ॥
 अथ वायुनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायति रक्ष-
 न्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि
 हि यथा क्षत्ता द्यूयकात् उपस्थिते । अब्रवीद्यच्च मां त्वाञ्च सौवल-
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिदेवि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनाद्येतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ । क्षिष्टावरण्ये पश्येयं
 कृष्णाया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्रयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं दुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्णं पश्येयं
 काष्ठाववसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 याद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौवलेन सहितस्तथा दुः-
 शासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनाद्येतराय च । कल्यमेव गमिष्यामि समीपं
 पार्थिवस्य ह ॥ १४ ॥ नयि तत्रोपविष्टे तु भीमे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टुं ब्रूयाः सहसौवलः ॥ १५ ॥ वचो भीमस्य
 राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्ता तु ते सर्वे जम्बूरावसथान् प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उवाचः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वं लक्ष्म्योच्चा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामी न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विशास्यते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

महर्षि ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिययम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा हैतवने सर्वं लक्ष्मणीया नराधिप ।
 घोषयात्रापद्मिनेन गमिष्यामी न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वं दृष्टशुर्जनमेजय ।
 पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्त्वैर्विहितः
 पूर्वं समझो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विशास्यते । आहूतः
 पार्थिवश्चेष्टं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु द्वेषेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । स्मरण समयः प्राप्तो वत्सनामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगयाचोदिता राजन्मस्मिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्वस्यस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ कृद्वना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनिव्याश्च राधेय समर्याश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न
 संक्रुध्येद्धीमसेनस्त्वमर्पणः । यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दुर्पमोहसमन्विताः । ततो विनि-

र्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता वह्निस्त्रिंश दहेयुः शस्त्रतेजसा
॥ ११ ॥ अथ यूयं वज्रत्वात्तानाच्चिपन्तः कथञ्चन । अनार्थं
परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उपितो हि महा-
बाह्वरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याय ततः प्रत्या-
गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोद्य न हन्यादो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
महचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यति । उद्दिग्मवासो विश्वाम्बादः खं
तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्धुं धिष्ठिरम् ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्वच्छन्तु
पुरुषाः स्मारणावाप्तकारिणः । स्वयं तत्र गमनं रोचये तव
भारत ॥ १७ ॥

शकुनिस्त्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत्
सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं
करिष्यति ॥ १९ ॥ सृगयाञ्चैव न गन्तुमिच्छा संवर्तते भृशम् ।
स्मारणान्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ-
समाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां
प्रतिश्रवः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना हृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
गाम्भारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययौ भरतज्येष्ठो बलेन महता
व्रतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता । संवृतो
भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
बाह्वं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः । पौराणानुययुः सर्वं सहदारा वनञ्च
तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तयो

बह्मसाहस्रा हयांश्च नवतिः श्वताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च
वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयामौलाः श्वतशोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव
महावायो रुद्रतस्य विशास्यते ॥ २८ ॥ गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो हैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनहैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाज्ञाते सोदके समहोरुहे । दिशे सर्वगुणोपेते चक्रुः राव-
स्यन्ताराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पृथगावसथान् बहून् ।
कर्णस्य शक्तनेत्यैव भ्रातृणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ दृढं स तदा गावैः
श्वतशोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृत्तो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् क्रूर-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वैः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजोषञ्चिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तारः कुशला नृत्यवाद्ने । धार्तराष्ट्रमुष्मातिष्ठन् कन्याश्चैव खल-
ङ्कृताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणवृत्तो राजा प्रहृष्टः प्रदहौ वसु । तेभ्यो
यथार्हमन्त्रानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः
सर्वे तरन्तून् महिषान् मृगान् । गवयर्क्षवराक्षांश्च समन्तात् पथ्य-
कालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु दिग्घुषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणीयानि वनान्युप-
 वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिरुतानि च ।
 अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
 नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धया परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छया च तत्रस्थो
 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन सायस्केन विभा-
 स्यते । दिव्येन विधिना चैव वन्द्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
 निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
 पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदम् सह-
 स्त्रयः । आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडान्
 जग्मुर्हैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं हारि गन्धर्वाः समवार-
 यन् । सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं हैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
 गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशास्यते । कुवेरभवनाद्राजन्नाजगाम
 गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विचारशीलः क्रीडायै तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
 संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिवारकाः । प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र
 दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्ध-
 दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः । शरी हैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
 निद्मब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 विजिह्वैर्पुंरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः
 प्रहसन्तो विशास्यते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि पुरुषं वचः
 ॥ २७ ॥ न चेत्यति वो राजा मन्दबुद्धिः सुतो धनः । योऽस्मान्ना-
 ज्ञापयत्येवं वैश्यानिव दिवौकसः ॥ २८ ॥ यूयं सुसूक्ष्मवशापि मन्द-
 प्रज्ञा न संशयः । ये तस्य वचनादिवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदयैव गच्छध्वं
धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्र-
यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषं यात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूरुषः सैषानि प्रत्य-
भाषत भारत ॥ २ ॥ आसतेनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडते सर्वे देवैः सह प्रतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्वे एवाभिसन्नद्वा योधायापि सहस्रशः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तदनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः
कुरुसैनिकाः । ते वार्यमाणाः गन्धर्वैः सान्मैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तदनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खिचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्थान् आसतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम्
॥ १२ ॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । चुरप्रैर्विशिखै-

भल्लवत्तदन्तस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छृतयोऽभिघ्नन्नुत्पात
 सुतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य बाहिनीम् । ते बभ्यमाना गन्धर्वाः
 सुतपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह-
 स्रयः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्वि-
 र्महाविगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्तस्तदा सैन्यं रथैर्गच्छन्निःस्वनैः ॥ १८ ॥ सूर्यश्च योधया-
 मासुः कृत्वा कर्ममयाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतमुलं युद्ध-
 मभवत्क्षोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ सञ्चक्रुः शुभ्र कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वा-
 स्त्वांसितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो क्षमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात्
 क्रुद्धो बध्ने तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्त्राव युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुच्चन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पथ्यवर्त्तत
 गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्वन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः ।
 गन्धर्मानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो
 जंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे भयविचिताः ।
 सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रयः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रेणे । असिभिः पट्टिमैः शूलैर्गदाभिश्च महा-
 बलः ॥ २९ ॥ सुतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पथ्यवाङ्करन् ।
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये कृत्रं वस्तुयञ्च वन्दुरञ्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बह्मसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्नयम् । ततो
रथाद्वपुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरश्ममास्थाय मोक्षाया-
श्चानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्मरक्षणभङ्गे
चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
रथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तानापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
र्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वौस्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पथ्यैवारयन् ॥ ४ ॥ युगसीमां वस्तुयञ्च तथैव ध्वज-
सारथी । अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशो व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिदुत्य महाबाहु-
र्जीवग्राहमद्याग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । पथ्यैरुल्लन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति
चित्रसेनावादावान्ये विदुद्रुवुः । विन्दाबुविन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रथमैः
संहिताः पाण्डवान्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ अक्रटापणवेशाश्च यानयुग्मञ्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्मुर्द्धियनाणे महीपती ॥ १० ॥

सैनिका जवुः । प्रियदर्शी महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः
गन्धर्वैर्द्धियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विप्रहो
दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बद्धा ऋयन्ते गन्धर्वैराजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राज-
 ण्यद्विनः । आर्त्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथा
 व्यथितान् दीनान् भिचमाणान् युधिष्ठिरम् । वृहान्दुर्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नद्ध
 गजवाजिभिः । अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वर्त्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्राज्ञो दुर्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ द्वेष्टारमन्ये क्लीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनास्मकं हृतो भार
 आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसहस्तपसा चैव
 कर्षितान् । समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्त्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपमिच्छि-
 तम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः पुरुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे
 एकचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताञ्छरणै-
 षिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्वमौढ्यम् ॥ १ ॥
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाय वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाङ्मनः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाङ्मेनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्पे हि दुर्बुद्धिरस्मानिह विरोषितान् । स एवं परिभूया-

स्नानकार्षीर्हिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाच्याभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव लञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्राः क्षियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सखनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सुतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानां स्थाय
 वै ताता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहार्थ्यो
 भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणपन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्षेमोक्षणीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । लहाद्बलमाश्रित्य जीवितं
 परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नैव तु
 यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदु-
 युद्धेन न मुञ्चेद्धौमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोक्षास्ते निगृह्य परि-
 पथिनः ॥ १८ ॥ एतावहि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर । वैताने
 कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

बैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा
राजान् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरुण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणानु-
ज्ञायां द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनश्चन्त भारत । जाम्बूनद्विचित्राणि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः । ते दंष्ट्रिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त
ज्वलिता इव पावकाः । ताम्रयान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवने-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् संहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खचरास्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मुरभीतवत् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवीद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।
रात्रस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना
युद्धमुपक्रान्तञ्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
युधि दुर्द्वेषान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्तुपूर्वमिदं वाक्य-
मुवाच खचरात्रणे । विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
१२ ॥ त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन यमस्त्रिणा । उत्स्रज्यन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्व्याम
 वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४ ॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
 कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्ती-
 पुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६ ॥
 न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदारभिमर्शश्च
 मानुषैश्च समागमः ॥ १७ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्र-
 सुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥
 यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
 विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
 धनञ्जयः । ससर्ज निमित्तान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥ २० ॥
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलीकृताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्ड-
 वाश्च द्विवीकसः ॥ २१ ॥ ततः सुतमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम्
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे

त्रिचत्वारिंशदधिकहिम्रतोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेम-
 मालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥
 चत्वार पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रयः । रणे संन्यपतन्नाजं
 स्तदद्भुतमिवामवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
 चोभयोः । गन्धर्वैः शतशस्त्रिणौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
 समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यगृह्णन्तरव्याघ्राः
 शरवर्षैरनेकयः ॥ ४ ॥ ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः सम-
 न्ततः । न श्रेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानतिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि महा-
 स्त्राण्युपचक्रमे ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसाद-
 नम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्ग्रेष गन्धर्वाणां वलोक्तः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनाश्वरः । गन्धर्वान् घतयो राजन्
 जघान निमित्तैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 वलोक्तौ । परिगृह्णाग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ८ ॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः । उत्पेतुः खसुपादाय
 धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धन-
 क्षयः । सहता शरजालेन समन्तात् पथ्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 बद्धाः शरजालेन अकुन्ता इव पञ्चरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदा-
 शक्त्यृष्टिद्विष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिद्विष्टोस्ता निहत्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चाहनद्भस्त्रैर्गन्धर्वाणां धनक्षयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा । अश्वद्विष्टिर्वाभाति परेषामभव-
 द्भयम् ॥ १३ ॥ ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुसुमन्दनः ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्वमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव अक्रौण विषादमगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ जर्ज्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्प-
 माणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वास्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूष्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां
 सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बद्ध्वा
 दृष्ट्वा कृत्तां वाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं बोधयामास
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्पूयुक्तानि सर्वशः ।

द्विस्त्रैस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्थमाश-
स्त्रैस्त्रैर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितन्तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडया-
मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानबधञ्चास्य चक्रो
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बह्वक्षपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥
स बध्यमानस्तैस्त्रैस्त्रैर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजङ्घुः प्रद्रुतान्श्वान् शरवेगान्
धनूंषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा
कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिते ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडश्यात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे

चतुस्रत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

वशस्यायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेश्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निगृहीतः सुयो-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
दुर्व्योधनस्य पापस्य कर्मास्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो
ज्ञात्वा क्षिप्तमानामनाथवत् । समस्थो विषमस्थांस्तान् द्रष्ट्वाभी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यमस्त्रिणीम् ।
ज्ञात्वा चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्व्यो-
धनं वद्धा सद्दामात्ममिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह आत्तमि-

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा वदथ
गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकयासनयासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य सन्देष्टान्नाम चेद्दिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । पापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमहंति ।
प्रलब्ध्वा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १० ॥ नेदञ्चिकीर्षितं
तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुह-
येच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व एव राजानामभिजगमुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शर्मसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु-
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
वान् प्रशम्य च ॥ १३ ॥ दिष्टा भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हिंसितः । दुर्वृत्तो घातैराष्ट्रोऽयं सामान्यज्ञातिवान्धवः ॥ १४ ॥
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो
दर्शनेन वः । प्राथ्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहापसरोगिः सं-
हृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्
समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण धे हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥
ज्ञातींस्तानवमुच्चाथ राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । वभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथामयः ॥ २० ॥
ततो दुर्व्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः संहितं तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ माञ्ज तात पुनः कार्पीरीदृशं साहसं
कृत्वत् । न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन । गृहान् ब्रज यथा-
कामं वैमनस्यञ्च मा कृथाः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्य-
माणो ब्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेद्ये
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो
हिजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्द्वैतः शक्र इवागरेः । तथा
द्वैतवने तस्मिन् विजहार सुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितबह्वस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य शुभा प्रशान्तात्मिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कत्यनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो ह्यस्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
न्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन
कीर्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिःसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धन । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासपत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि दिशे सुयवसोदके ।
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्वरथ-
पादातं यथास्थानं न्यवेशयत् । अथोपविष्टं राजानं पथेङ्गे ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासीमं राज्ञणा रात्रिसंचये । उपागम्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्टा जीवसि गान्धारे
दिष्टा न सङ्गमः पुनः । दिष्टा लया जिताश्चैव गन्धर्वीः काम-
रूपिणः ॥ १० ॥ दिष्टा समग्रान् पश्यामि भ्रातृस्तेकुसुन्दन ।
विजोगीपूत्रणे युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं लभि-
द्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशक्तुं स्थापयितुं दीयमाणाञ्च
वाहिनीम् ॥ १२ ॥ शरक्षताङ्गश्च भयं व्यपयातोऽभिषिद्धितः ।
इदन्त्युद्धतं मन्ये यद्यस्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतां
स्यापि सदारवलवाहनान् । विमुक्तान् सम्पृपश्यामि युद्धात्तस्मा-
दमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत ।
यतःकृतन्ते महाराज मह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधन-
स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वासुगहदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
षट्चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्छत्रून् गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयो-
धितास्तु गन्धर्वाः सुचिरे सोदरैर्मम । मया सह महावाहो कृत-
शोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विय-
हताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
जयञ्च प्राप्ताः स्मरणे बन्धनमेव च । सभत्यामात्यपुत्राश्च सदार-
वलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ।
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
ब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् शरणप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
धार्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु धर्मात्मा
 ज्येष्ठः पाण्डुस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत्
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरर्षभाः ॥ ९ ॥
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चक्षान्न-
 मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्तिता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च वलीकटौ । मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धवान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खिचरा दिवम् । अज्ञानेवाभिकर्षन्ती
 दीनान्मुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन श्रितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दशयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कुशलं परिप्रच्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुर्योधन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमह्नीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातृनहंसि मे वीर
 भोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा क्लीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्णं वयं
 मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स्म सुखाद्दीनान् सहारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुं ब्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्मन्त्रितं तस्मै वडांश्चास्मान्प्रवेदयन् ।
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशङ्गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
किन्तु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा
॥ ७ ॥ तैर्भोक्षितोऽहं दुर्वृद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महाराणे ॥ ८ ॥ येयस्तद्भविता मद्यं नैवं
भूतस्य जीवितम् । अभूद्ययः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात्
॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वय मे
व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपागम्ये यूयं
ब्रजत वैश्वहान् । भ्रातरयैव मे सर्वे यान्तुय स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
कर्णप्रभृतययैव सुहृदो वान्यवाय ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
न्तुय पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रहास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
कृतः । शत्रुमानापहोभूत्वा सुहृदां मानकृतया ॥ १३ ॥ स
सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः । वारणाह्वयमासाद्य
किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणी कृपद्रोणी विदुरः
सञ्जयस्तथा । वाह्लिकः सोमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसम्मताः ॥ १५ ॥
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तयोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति
किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा
तया विक्रम्य चोरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि
तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः त्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्ह-
मिदं कस्मै कष्टं दुश्चरितं कृतम् । स्वयं दुर्वृद्धिना मोहाद्येन प्राप्तो-
ऽस्मि संशयम् ॥ १९ ॥ तस्मात् प्रायमुपागम्ये न हि वक्ष्यामि
जीवितम् । चेतयानो हि को जीवेत् कुच्छाच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥
शत्रुभिश्चावहसितो नानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाढैश्च
सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमया-
 ब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतोच्छ-
 लं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रमाधि पृथिवीं स्फोतां कर्ण-
 सौवल्पालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातृन् पालय विश्वव्यं मरुतो वृत्रहा
 यथा । वाम्भवाश्चोपजीवन्तु देवा इव भक्तकुतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । वन्धूनां सुहृदाञ्चैव
 भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ चातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् भ्रात्रवांश्चावभर्त्सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 खज्य गम्यतानित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनी
 दुःशासनीऽब्रवीत् । अशुकण्ठः सुदुःखार्त्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगहदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्वपत-
 ङ्गमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रयं
 जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्ष्यत् सकला भूमिर्योश्चापि प्रकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रप्रमथो
 जह्याद्भि्रमवांश्च परिव्रजेत् । शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वङ्गिरप्युष्मातां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं लट्टते राजन् प्रमासेयं वसुन्धराम् । पुनः
 पुनः प्रसीदिति वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ तमेव नः कुले राजा
 भविष्यसि भूतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्रसूरोद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानाहो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा
 तौ दुःखितो दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विषीदथ किं कौरव्यौ वालिश्चात्
 प्राकृताविब ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं
 ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः । धृतिं गृह्णीतं मा भूतून् शोचन्तौ

भन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पात्यमानास्तथा ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्येव द्रुते मृत्युं
कर्त्तुं प्राकृतवद्वया ॥ ४० ॥ विप्रसास्तव सोदर्यास्तु चि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ ब्रज भद्रन्ते समाश्वसय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्मदुर्व्योधनसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्म उवाच । राजन् नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्दीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वशं
सनापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषय-
वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षीभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निरुद्धन्ते
च युद्धेषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ ते सङ्गस्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विप्रयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षि-
तोऽसि तत्र का परिवेदना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स पृष्ठतः ।
भूराश्च वलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥ ८ ॥
सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अबश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
नवाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्वास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्तरिमर्द्देन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वदिहो नो नरर्षभ ।

प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां ह्यस्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाच्च कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरुण्यपर्वणि धीप्रयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधन-

संवादे एकोनपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनमर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन् राजच्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

अकुनिस्त्वाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छतं कौरव त्वया ।
अया हृतां श्रियं स्त्रीतां तां भोहादपह्नाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
बुद्धाय नृपते प्राणानुत्सृष्टुमर्हसि । अथ वाप्यवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रनाममिवाश्वसि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिह्रीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनादिप्रयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं
भवेत् । सा कृतं शोभनं पार्थः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्वजात्मानं तुष्टय सकृत्
ल्लर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां ययो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
नेतां समाज्ञाय कृतञ्चस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रातृ पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाय चैव तान् । पितरं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अकुनेस्तु वचः शुक्ला दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विहृतं भ्राष्ट्रसीहृदात् । वासुधां साध-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमन् ॥ १० ॥ उवाच सम्परिष्वज्य
 प्रीत्याजिघ्रत सूक्ष्मि । कर्णसौवलयोऽपि संश्रुत्य वचनान्यसौ
 ॥ ११ ॥ निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुःशोधनस्तदा । व्रीडयाभि-
 परीतात्मा नैराश्वमगन्तु परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सहृदयैव सम-
 न्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाश्रया ॥ १३ ॥
 नैव भोगीय मे कार्यं सा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं नम मतिः
 स्थिता प्राचीपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छन् नगरं सर्वं पूज्याय सुरवी-
 मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचुराजानमरिन्दमम् ॥ १५ ॥ या गति-
 स्तव राजेन्द्र साम्राज्यमपि भारत । कथं वा शम्भुवेद्यामस्तदि-
 क्षीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सहृदिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन
 च । वल्लप्रकारमप्युक्तो नियवान्न विवाह्यते ॥ १७ ॥ दर्भा-
 स्तरणमास्तीर्थं निययाद्धृतराट्पुत्रः । संस्पृष्टापः शुचिर्भूत्वा श्रुतले-
 षमुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुशवीरास्वरधरः परं नियममाख्यतः ।
 वाग्यतो राजमादूर्लः स स्वर्गगतिकान्यथा ॥ १९ ॥ मनसोप-
 चितिं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अथ तं निययं तस्य कुहा R
 दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं द्वैर्विनि-
 श्चिताः । ते स्वपक्षद्वयन्तस्तु ज्ञात्वा दुःशोधनस्य वै ॥ २१ ॥
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् । ब्रह्मसत्युग्रनोक्तैश्च
 मन्त्रैर्मन्त्रविधारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च वायोपनिषदि-
 क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ जह-
 त्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्ग-
 पारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जन्ममाणा
 महाङ्गता । कृत्वा सन्त्यक्ता राजन् किङ्करोनीति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 आह्वयित्वा तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्राचीपविष्टं राजानं
 धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतियुक्त्य सा कृत्वा प्रत्ययौ-

तद्वा । निजेपाद्गमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवानां मुहूर्त्ताच्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गत्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमयाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोप्रयात्तापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा जघुः । भी सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोदह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाच्यतां चायशस्करौम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु वज्रपापेषु
कर्म्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः ॥ ३ ॥ निव-
च्छेतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । ययःप्रतापवीर्यक्षीं
शत्रूणां हर्षवर्द्धनीम् ॥ ४ ॥ यूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो
नृप । निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसास्त्राभर्त्तन् राजन्त्यहेष्टरात् । पूर्वकायस्य सर्वस्ते निर्भीतो
वज्रसञ्ज्ञयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायस्य तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो दिव्या क्षपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमौश्वर-
संयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम । दिव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि
न मातुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विप्रादिन भयं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः सम्भूता
भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
चैराविष्टा वृथां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्त

व भ्रातृन् पित्रन् च वान्धवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातोन् वालान्
 स्थविरान् च ॥ १२ ॥ युधि सम्प्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरु-
 सत्तम । निःस्त्रेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
 प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्त्रेहमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषघातून् ला-
 कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधि-
 निश्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोक्ष्यसे
 ॥ १५ ॥ सर्वं प्रस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
 कुरुष्वेष्ट करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेषां पञ्च महात्मानः
 प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महा-
 वलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणायैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
 स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः
 शूलैः शस्त्रैश्चावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
 ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
 नरकस्यात्मा कर्षंस्मूर्त्तिमुपायितः ॥ २० ॥ तद्वैरं संसरन् वीर
 योत्स्यते केशवार्जुनौ । स ते विक्रमशौण्डीरोरणे पार्थं विजे-
 ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां योद्धुः सर्वायारीत्यहारयः । ज्ञात्वे-
 तच्छृङ्गना वज्री रक्षाथं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव
 कर्षस्यापहरिष्यति । तस्माद्स्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥ २३ ॥
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति । प्रख्यातास्तेऽर्जुनं
 वीरं निहनिष्यति सा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
 भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते
 ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयत कौरव । गच्छ वीर
 न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
 नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिश्रज्य दैत्यास्तं राज-
 कुक्षरम् । समाश्लास्य च दुर्द्विषं पुत्रवहानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्ता च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव देशं यत्नासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य
 तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजेष्यामि रणे
 पाण्डूनिति तस्याभवन्नतिः ॥ ३१ ॥ कथं संशप्तकांश्चैव पार्थस्या-
 मित्रघातिनः । अमन्यत वधे युक्तान् समर्थान् सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्जये पाण्डवा-
 नासभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्त-
 रात्मना । अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संशप्तकाश्च ते वीरा राज्ञसाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य वधेऽपिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपायाश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशास्यते ॥ ३६ ॥
 न चाचक्षे कस्मैचिदितद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निगान्ते च
 कर्णो वैकर्त्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स्रयन्निवाक्कलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमद्वचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽय विषा-
 दस्य भवस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन्
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं सत्यमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जातं दृष्ट्वा अर्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 वधिष्यामि रणे अर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ ४२ ॥
 आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णेन
 दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्
 सुयोधनः । दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

ततो मनुजमार्दूलो योजयामास वाहिनीम् । रथनागाश्चकलिलां
पदातिजनसङ्गलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौघप्रतिमा राजन् प्रयाता सा
महाचक्रः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिधामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
रथैर्नागैः पदातिश्च शुशुभेऽतीव सङ्गुला । व्यपेताभ्रघने काले
द्यौरिवाव्यक्तमारदी ॥ ४७ ॥ जयाश्रीभिर्हिजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
ऽधिराजवत् । गृह्णन्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४८ ॥
सुयोधनो यमावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन सार्धं राजेन्द्र
सौवलेन च दिविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व
एव ते । भूरिथवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाहिकः ॥ ५० ॥
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
जम्सुः कुलद्वहाः । कालेनात्येन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे

एकपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थिषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनयैव
शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपायैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थिषु विस्मृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
न्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः
प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वेलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः
पाण्डवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशास्यते
॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाज्ञीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोधतस्तव
राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपालज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमयैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मते ॥ ८ ॥
 न चापि पादभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शौर्यं
 च धर्मं वा धर्म्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तै-
 र्महात्मभिः । सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य वित्तद्वये ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौवलः ॥ ११ ॥ तत्तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः । लज्जया ब्रीडितो
 राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धात्त-
 राष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागत्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यान्नन्त्रयामोऽयं यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वहे प्राञ्च
 महाबाहो ममापि हेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽयं भीष्मवचस्तद्वै न शृण्वामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो
 राजंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् समुत्थयन् बल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् समुत्थयन् बलवाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्यामि एक एव न संशयः । सम्प्रस्थतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरु-
 कुलाधमः ॥ २१ ॥ अनित्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽयं आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्यं राज-
 न्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरत-
 र्पथम् । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽस्मानुग्रहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्त्तये
 नित्यं सफलं जन्म चाय मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-
 शत्रुनिवर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रान्ते ह्यनुशाधि च मामिति
 ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाज्ञा-
 पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेष्वासी
 नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो हिजातिभिः
 ॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भियापि प्रपूजितः । नादय-
 त्रयघोषिण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि वीर्यावापर्वणि कर्णदिग्विजये
 द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेष्वासी वलेन महता
 हतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता
 चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि
 च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्जित्य
 राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे
 करञ्चैनानदापयत् । अयोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान्
 ॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं
 महाशैलं युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वाननृप-
 तीन् वशमानयत् । स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत्
 ॥ ६ ॥ अवतीर्थ ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान्
 वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्क-
 शखण्डांश्च निवेष्ट्य विप्रयेत्मनः । आवगीरांश्च योध्यांश्च अहिचक्रञ्च
 योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं वृत्तिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पत्तन-
 च्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 मादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कणो जित्वा
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 स युद्धन्तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् । प्रीतोऽस्मि तव
 राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिघ्नं
 समपालयम् । प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ ससेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुर शैलश्च सोऽगमत् । स केरलं
 रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतश्चैव ये
 चान्ये नृपसत्तमाः । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः । पार्श्व-
 स्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे
 कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ । वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि
 निर्जयत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिशमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पञ्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सस्तेच्छाटविक्रान् वीरः
 सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्माल-
 वानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिवृत्त प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः । नग्नजित्प्रसुखांश्चैव
 गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः । प्रत्युद्गम्य महाराज
 सभ्रातृपितृवाम्भवः ॥ २३ ॥ अर्क्षयामास विधिना कर्णमाहव-
 शोभिनम् । आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीषान्न च द्रोणान्न कृपान्न च वाल्मिकात् । प्राप्तवानस्मि
 भद्रन्ते लुप्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ वज्रना तु किमुक्तेन शृणु

कर्णं वचो मम । सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नायेन सत्तम ॥ २६ ॥
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् । अन्ये वा पुरुष-
व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ च भवान् धृतराष्ट्रं तं
गान्धारीञ्च यमस्त्रिनीम् । पश्य कर्णं महेश्वास अदितिं वज्र-
भयया ॥ २८ ॥ ततो हलहलामब्दः प्रादुरासीद्विषाम्पते । हाहा-
काराय वचवो नगरे नागसाक्षये ॥ २९ ॥ केचिद्देनं प्रशंसन्ति
निन्दन्ति च तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जना-
धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः यस्त्वभ्युत्थितः । स-
पर्वतवनाकाशां समुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१ ॥ दिशेरुच्चावचैः पूर्णां
पत्तनैर्नगरेरपि । हीपैथानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
कालेन नातिदीर्घेण वसे कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय
सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्मन्तरमरि-
न्दम । गान्धारीयुहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥ पुत्र-
वच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् । धृतराष्ट्रेण चास्त्रिय
श्रेष्ठेणा चापि विसंजितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च
अनुनिश्चापि सौवलः । जानते निर्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि-
भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीमयात्रापर्वणि कर्णद्विजयौ

त्रिपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो
जनाधिप । अब्रवीत् परवीरज्ञो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥
कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
शुक्ला वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ तवाद्य पत्निष्वेव च ।

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-
र्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्ष्मन् कर्ष्मं राजाब्रवीत्
पुनः । न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-
श्चानुरक्तश्च मर्दयश्च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् ।
मम स्मृत्वा समुत्पन्ना तां सम्पादय स्तज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
कर्ष्मो राजाननिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे
नृपोत्तम ॥ ७ ॥ ब्राह्मयन्तां द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि ।
सन्धियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजस्य समा-
हृता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ वदन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वतः । प्रवर्त्ततां
महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्ष्मन् धार्तराष्ट्रो-
विशाम्यते । पुरोहितं समानाथ्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् । आहर त्वं मम कृते यथान्यायं
यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः । न स
शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ
कुले तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप
॥ १४ ॥ अतथापि विरुद्धस्ते क्रतुवेष नृपोत्तम । अस्ति लन्यमहत्
सत्तं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं
वचो मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥
ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्षञ्च कृताकृतम् । तेन ते क्रियतामय
लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
भारत । तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः
भद्रन्तः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥ एतेन तेष्टवान् कश्चिद्विद्वते विष्णुं पुरा-

तनम् । राजसूयं क्रतुयेष्टं सध्वेप महाक्रतुः ॥ २० ॥ अन्नाकं
रोचते चैव ये यथ तव भारत । निर्विघ्नं भवत्येव सफला स्यात्
सृष्ट्वा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णञ्च सौवलञ्चैव आतृष्येवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः
कृतं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि युष्माकं तस्मात्
प्रभूत मा धिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्युच्यन्त राधिपम् ।
सन्दिग्धं ततो राजा व्यापारस्थाम् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वमिलिनः । यथोक्ताश्च नृपयेष्ट कृतं
सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु मिलिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च
ये । विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं
क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत । सौवर्णञ्च कृतं सर्वं लाङ्गलञ्च
महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपयेष्टो धार्तराष्ट्रो विभ्रम्यते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्ते यज्ञः
प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः । दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथा-
क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो घृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायथाः । भीष्मो
द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यमस्त्रिनी ॥ ५ ॥ निमग्नगार्ग्यं
दूतांश्च प्रेषयामास भीमगान् । पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः । तत्र
कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ हतवनं
भीमं पाण्डवान् पापपूरुषान् । निमग्नं यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्
वने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।

दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥८॥ स्ववीर्याञ्जितमर्यौष-
 मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति
 वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राक्षसं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते
 क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न
 विद्वानां कथञ्चन । समयः प्रतिपालो नो यावदपि त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीपेऽग्नौ यदा तं
 पातयिष्यति । वर्षात्रयोदशादूहं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहविर्भोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाचस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शेषास्तु पाण्डवा राज-
 न्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दूताद्यापि यथावत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेष्वराः । ब्राह्म-
 णाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते तर्क्षिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताद्यापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः क्षतः स्यादन्नसंयुतः । तुल्ये च यत्नसदने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन
 मात्यैश्चापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा स्नावस्थान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्या-
 मास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रयः । विदुष्य च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश चास्तिनपुरं सहितः कर्ण-
सौत्रलैः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि वीर्यावापर्वणि दुर्ग्रोधनयज्ञसमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्य-
तम् । जनाश्चापि महेश्वासं तुष्टवूराजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजै-
श्वन्दनचूणैश्च विकीर्यै च जनास्ततः । जर्चुर्दिष्टा नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे लघुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतो-
रेष कलामर्हति षोडशीम् । एवं तत्राब्रुवन् केचिदातिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः । ययाति-
र्नृपश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृण्वन् सुहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापित्रोर्विश्राम्यते ॥ ७ ॥ भीमद्रोणकृपादीनां विदुरस्य
च धौमतः । अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निषसादासने मुखे भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्टा ते भरतश्चेष्ट समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा लवा ॥ १० ॥ आहृते-
ऽहं नरश्चेष्ट त्वां समाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्तरा-
ष्ट्रो महायथाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहतेषु नरश्चेष्ट प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
सूये पुनर्वीरं त्वमेवं वर्द्धयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमादि-
भिरुवाच ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्चेष्टं चिन्तयामास कौ-

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पाश्वस्थान् पञ्चमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं
 क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहिरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न घावये तावद्यावन्निहतोऽर्जनः ॥ १६ ॥ कौलालजं
 न खादियं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अद्योत्कृष्टं महेष्वासैर्धातिराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाति फाल्गुनस्य वधे कर्णं संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्य-
 मन्यन्त पाण्डवान्मृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विस्मज्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेषां सर्वं महेष्वासा जग्मुर्विश्रान्तिं भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवायं नालभन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरूपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्विग्नो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्षेपान्प्रशान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्ता-
 परीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ वज्रव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तं
 हैतवनं वनम् । धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशयास वसुन्धराम् ॥ २५ ॥
 आतृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गम्य सूतपुत्रेण
 कर्णनाहवशीभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्त्तमानो मही-
 भृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 आतृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तमुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 उपवापदधिकद्विमतोऽध्यायः । समाप्तश्च घोषयात्रापर्वः ॥ २५६ ॥

अथ मृगस्त्रोद्धवपर्व ।

जनमेजय उवाच । दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महा-
यलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तत्त्वनाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ हैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाप्यकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता-
नब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तव्यमा-
स्यः के भवन्तः किमिच्छते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन
यशस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा हैतवने हतशिष्टास्तु भारत । नीत्स्वीदेम महाराज क्रियतां
वाचस्पत्ययः ॥ ५ ॥ भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यत्यावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता
वयं केचिद्वशिष्टा महामते । विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते
युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् वेपमानान् विव्रस्तान् वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखात्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे-
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि
च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्रन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् सहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्तो
रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स भद्रन्ते दया-
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्त्तव्या दयास्माभिर्वनौ-
कसाम् । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥ १२ ॥ पुन-
र्वृज्जमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुमूमेः शिरःस्थानं दण-
विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः
सहिता राजन् ये च तत्र सहोषिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रैष्ये-
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यावानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजल

वितैः । ददृशुः कास्यकं पुण्यमाश्रयं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुक्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा । तदनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकविंशतीऽध्यायः । समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ २५७

अथ ब्रौहिद्रौगिकपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मनाम् । वर्षाण्येकादशतीर्थैः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
मूलाशनास्ते हि सुखार्हा सुखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुधान्तः
सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महाबाहो भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुखाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः । दौरात्ममनुपश्यंस्तत्
काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् पशुषा वाचः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीचन्तः सेद्गदुःख-
मनुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्पुस्तत्साहामर्षचेष्टितैः । कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्भूय महा-
त्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्निवतेन्द्रियः
१० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य
मान् पौत्रान् वने बन्धेन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थ-

सम्रवीहाष्मगदहम् । युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्ममृताख्यम्
 ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे
 हि पुरुषः पर्याधिगोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कथितं
 प्राप्नोति पुरुषप्रभ । प्रज्ञावांस्तेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमाप-
 तितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्या-
 नामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्जवमक्रोधः
 संविभागी दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च भौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मसूचयो मूढास्तिथ्यगतिपरायणाः कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परतोप-
 भुज्यते । तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
 शक्तिं प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमया-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शश्वत् परिहृषं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्तरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य-
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुभवबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किं खिद्वद्गुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान् दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 स च महती दृष्ट्वा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा धीराः
 समुद्रमटवीन्तथा ॥ २८ ॥ कृपिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेषतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९ ॥ तस्मादुःखा-
 र्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
 मम ॥ ३० ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायिनोपार्जितं धनम् । पात्रे
 काले च देशे च साधयः प्रतिपादयेत् ॥ ३१ ॥ अन्यायात् समु-
 पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते सहती
 भयात् ॥ ३२ ॥ पात्रे दानं खल्वपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा हि विभुर्देन प्रेत्यानन्तफलं स्रुतम् ॥ ३३ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ब्रौहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
 प्राप सुद्वलः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
 अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रौहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
 त्मना । कल्लै दत्तस्य भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
 धर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
 सद्वर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलीच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा सुद्वलः संयतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिब्रती
 क्रियावांश्च कापीतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
 पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि सुनिःपक्षाचारो वभूव
 ह । कपीतवृत्त्या पक्षेण ब्रौहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शञ्च
 पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । देवतातिथिषेपिण कुरुते देह-
 प्रापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्सुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
तु मुनिवृत्तग्रा समन्वितः । अतिथिस्थो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ ब्रीहिद्रोणस्य तद्वयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
मात्सर्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनोपिणाम् । मुनेस्त्र्यागविशुद्धा तु तदन्नं वृद्धि-
मर्च्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुहलं शंसितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमयाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विभ्रच्चानियतं
वैशमुन्नत इव पाण्डव । विकचः पुरुषा वाचो व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याद्य तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
र्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां हिजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
मुनिं मुहलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नसत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्म-
त्ताय परां यद्वामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तादन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । वुभुजे कृत्स्नमुन्नतः प्रादात्तस्मै च मुहलः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनोपिणः । आगम्य वुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छं मार्गयते पुनः । न चैनं
विक्रियां लेतुमशक्यमुहलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं
नावमानो न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे
यथा कालं षट्कलः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
द्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिमुहलं ततः । तत्समो नास्मि
लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुधर्मसंज्ञां प्रणुह्य
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम् । मनस्येन्द्रि-
याणाञ्चाप्यैकाग्रं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ अमेणीपार्जितं त्यक्तुं
दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सवं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
प्रीताः स्तोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥ २८ ॥
अहो दानं विषुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः । समरीरो भवान्
गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो
मुनेः । देवदूतो विमानेन मुहलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
युक्तेन किङ्किणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
मृषिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गं तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
मित्रभाजः सन्तः कुलोचिताः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथ्यं पथ्यञ्च तद्व्रवीच्चविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रीहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
एकोनषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
तं प्राप्तं वद्म मन्तव्यं विमृश्यस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्टाञ्च
पृच्छेको योऽयं स्वरिति संश्रितः । ऊर्ध्वगः सत्यथः शश्वद्देवयान-
शो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः । ना-

नृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति सुहृल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराश्चा-
 ह्वलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं ब्रह्मा शमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान् नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मोहव्य-
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देविकायानां पृथक् पृथगने-
 कयः । भास्वन्तः कामसस्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 तत्र स्थिं यत्सहस्राणि योजनानि हिरण्ययः । मेरुः पर्वतराज-
 यत्र देवोद्यानानि सुहृलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्तिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णो भयं तथा ॥ ९ ॥
 वीभक्तमशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः
 स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सन्धवन्त्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मोहव्य न माहपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संखेदो न
 दौर्गन्धं पुरीषं भूतमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं वाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न स्थायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्ष्याशोकहमा-
 पेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्युपरि लोकस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्युपयो ब्रह्मन्
 पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋषवो नाम तत्रान्ये देवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुधाः परे । न तेषां स्व

कृतस्तापो न लोकेष्वर्थ्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते
 नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मौढ्यं काङ्क्षिता गा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा
 येषां लोका मनोपिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं तया । तां
 भुङ्क्षु सकृत्तैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषा-
 नपि निबोध से ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
 द्विवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां
 पतनं यच्च मुहल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः । चङ्गवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रज्ञानेषु च माल्येषु
 ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आत्रह्यभवनादिते दोषा मौढ्य
 दारुणाः । नाकलोके तु कृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं लब्धो गुणः श्रेष्ठश्रुतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुश्रवयोगेन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वनाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुहल । तवानु-
 पमया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥
 प्रा व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौढ्यो वाक्यं विममपि धिया ।

विष्टय च सुनिश्चयो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७ ॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु
गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गं सुखिन वा
॥ ३८ ॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुहार्णवः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं नार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

सुहल उवाच । महान्तस्तु अभी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दन्धलोभमहाक्रोधमहद्गै-
रभिदुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्धाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपरायैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्ताः स
सुनिर्वाक्यं देवदूतं विष्टय तम् । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा अम-
मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्चक्राद्यनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगादलं
लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाण-
लक्षणां ॥ ४७ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात् स्त्रीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्त्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-
स्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् । पर्यायिणोपसर्पन्ते नरं
नेमिसरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यदितविक्रम ।
वर्षात्तृयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव-
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रोणिकास्थानपर्वणि सुहल-

ज्ञानप्राप्तौ षष्ठ्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २६० ॥

व्रीहिद्रोणिकास्थानपर्वः ।

अथ द्रौपदीहरणपर्व ।

जनमेजय उवाच । वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सुख्यदत्ताक्षया-
न्नेन कृष्णाया भोजनावधि । ब्राह्मणांस्तर्प्यमाणेषु ये चान्तार्थ-
मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां ऋगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
वर्तन्त पापाचारा महासुने । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते
स्थिताः । एतदाचक्षु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
मिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् । तथा तैर्निष्कृति-
प्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरेवं तेषु चिन्तयत्सु
दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशः ॥ ६ ॥
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः । तस्मागतमभिप्रेक्ष्य
मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रशयेण दमेन
च । सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यसन्त्ययत् ॥ ८ ॥ विधि-
वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तत्र
तस्थौ स मुनिरुत्तमः ॥ ९ ॥ तच्च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमत-
न्द्रितः । दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विप्रक्षितः ॥ १० ॥
क्षधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
क्षधेत्युक्तेत्यदर्शनम् । अकस्मादित्य च ब्रूते भोजयासांस्वरान्वितः
॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निष्कृतौ स्थितः । पूर्ववत्
कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् स्म सः ॥ १३ ॥ वर्तमाने तथा
तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो-

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वसन्ते ।
मति प्रीते तु यद्वस्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षिर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्थित-
श्चासीत् कर्णदुष्पासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्यैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अश्वत्कुले
महाराजो ज्येष्ठः ब्रह्मो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यमस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
द्विजान् सर्वान् पतोंश्च वरवर्णिनी । विद्यान्ता च स्वयं भुक्त्वा
सुखासीनां भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तल गच्छेया यदनुग्राह्यतां
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो
भृशम् । कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मदा ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । दिष्टया कामः सुसंवृत्तो दिष्टया कौरव वव्रसे ।
दिष्टया ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
बह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः । खैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निष्कृतिप्रज्ञा राजन् दुर्योधना-
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिथ्ये
एकपट्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्वासाः सुखासीनास्तु
 पाण्डवान् । भुक्ता चावस्थितां कृष्णं ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परितृतः शिष्यैरयुतसंमितैः । दृष्ट्वावान्तं
 तनतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिमुखः श्रीमान्
 सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै वङ्गाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥
 विधिवत् पूजयित्वा तस्मातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा श्रीग्रेहेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं
 शिष्यैः सहानघः । भोजयेत् सहस्रिथं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमज्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मि-
 न्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिस्सूदनम् । कृष्ण कृष्ण
 महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्त्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहृत्ता प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चित्तीनां
 प्रवर्त्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वन्दनन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्तप्रादयोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीता-
 स्वरपरीधान लसत्कौस्तुभभूगण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्तो भूतानां
 त्वमेव च परावणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं
 पूर्वं सभायां भोविता यथा । तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्तु-
 मिच्छामि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तादा देवः कृष्णया भक्त-
 वत्सलः । द्रौपद्याः सङ्घटं ज्ञात्वा देवदेवो जपत्यपि ॥ १७ ॥
 पाण्डवस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम त्वरितो
 ह्यचिन्त्यगतिरौश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रणम्य परया
 मुदा । अत्रवीहासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-
 मब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णो
 पथात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता
 वाक्यमब्रवीत् । स्थात्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २१ ॥
 भुक्तवत्यस्मद्दं देव तस्मादन्नं न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्
 कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णो न नर्मकालोऽयं क्षुक्लमेणातुरे
 मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
 निर्वस्यतः स्थालीमानाथ स यदूदहः स्थात्याः कण्ठेऽथ संलग्नं
 शकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीद्दिनामनेन हरि-
 रौश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यन्नभुक् ॥ २५ ॥
 आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् । भीमसेनं महा-
 वाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीम-
 सेनो महायथाः । आकारितुन्तु तान् सबान् भोजनार्थं नृपोत्तम
 ॥ २७ ॥ स्थातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासः प्रभृतीन् मुनीन् । ते
 चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वोद्दारात्
 सान्तरसान् तपसा परमया युताः । उत्तीर्थ्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-
 वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्थातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
 तप्रा विप्रर्षिं किंस्विद्धुः क्लामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-
 स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वास उवाच । वृथापाकेन राजर्षिरपराधः कृतो महान् ।
 मास्मानधातुर्द्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षसा ॥ ३२ ॥ सत्वात्तभावं

राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-
ज्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
भूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराग्निमिवा-
नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
तदा । पाण्डवेभ्यो भयं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दग्ध ॥ ३६ ॥ भीम-
सेनो देवनद्यामपश्यन्मुनि सत्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
चार गवेप्रयत्न ॥ ३७ ॥ ततस्त्रेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदु-
तान् । युधिष्ठिरमयाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जिता-
त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स कुल-
विष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् शृङ्गाद्वैवोपसादितात् ॥ ४० ॥
इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहुः । उवाच वचनं
श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषिः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः प्रार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
तस्मादृषिर्दुर्वाससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैरितं केशवस्य वभूवुः स्वस्थमानसाः ।
। द्रौपद्या सहिताः प्रार्थास्तमूचुर्विगतञ्चराः ॥ ४५ ॥ तया नाथेन
न गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्लवभिवासाद्य मज्जमाना
मूढमहार्णवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधव भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
मि पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ जघुः प्रहृष्ट-
पनसो विहरन्तो वनादध्वजम् । इति तेऽभिहितं राजन यतपश्चो-

ऽहमिह लया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलोकानि धातुराद्वैदुं रा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि दृष्टाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णगमने
द्विषष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बृहस्पतिरखे अटमाना महा-
रथाः । काम्यके भरतयेष्ठा विजङ्गुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा बृहविधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यथर्तुकालरम्याश्च
वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्मह-
दनम् । विजङ्गरिन्द्रप्रतिभाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते
यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिगम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमायमे न्यस्य दणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्हीनतपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वार्धेक्षत्रिर्महायथाः । विवाहकामः शालुयान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्वज्रभिः सार्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यमस्त्रिणीम् । तिष्ठन्तीमायमहारि द्रौपदीं
निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्धेक्षत्रिर्जय-
द्रथः । विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी
यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्ठकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मासेषा लोकसुन्दरी । भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती
 तनुमध्यना ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्यव कोटिक ॥ १६ ॥ स
 कोटिकास्यस्तच्छ्ला रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूनिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
 त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शास्वामेका-
 श्रमे तिष्ठसि शोभमाना । दिदीप्यमानामिग्निखिव नक्तं व्याधूय-
 माना पवनेन सुभ्र ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्य-
 रण्येषु विभेषि किन् । देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वीरगराजकन्या वनेचरी वा
 क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य
 धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सदानात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम
 तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्धयन्तः पृच्छाम भद्रे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्ष्व वस्यं पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरयस्य पुत्रो वं कोटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । अक्षौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हृतोऽग्निश्चयने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्त्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष-
 वीरः । अस्मात् परस्त्वेष महाधनुस्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपते-
 वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनिव्यः । असी तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामां युवा तिष्ठति
दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इच्छाकुराञ्चः सुवलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विपतां
सुगात्रि । यस्यानुयात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका हादय
राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखिषु दीप्ता इव
हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकथ शत्रुञ्जयः सृञ्जयसुप्रव्रवी
॥ १० ॥ भयङ्करोऽय भमरो रविश्व भूरः प्रतापः कुहनय नाम ।
यं पटसहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हवाश्चैव पदातिनय ॥ ११ ॥
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगी स एषः । तस्या-
परे भातरोऽहीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौ-
वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते वलिनोऽनुयान्ति । एतैः
सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां
स्थापय नः सुकेषि कस्याचि भार्यां दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने

चतुःषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अद्याब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां
प्रवरेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिक-
सुत्तरीयम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशौ त्वा-
मभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ
वापि नारी ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददामि वै भद्र
निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता
स्वधर्म ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरयस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि वत्सून् प्रथितं
कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि दुपदस्य राज्ञः कृणोति मां शैव्य विदु-
र्मनुष्याः । साहं त्वणे पञ्च जनान् पतित्वे ये खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्रगाश्च पुत्रौ
 पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्त्रो विभज्य पार्थां ऋणयां
 प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 यमजावुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त
 इहोपयातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाचा-
 नवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं
 चन्द्रमुखी प्रतीता । विवेश तां पर्शुमालां प्रशस्तां सञ्चिन्य तेषा-
 मतिथिलधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णाय सार्द्धं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः
 श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे
 रमते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा आखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया
 मेऽपहृतं भृशम् । तां समाचक्षु कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य
 मानुषी ॥ ४ ॥

कोटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां सहिषी सम्मता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वपाञ्चैव
 पार्थानां प्रिया वल्लभता सती । तया समेत्य सौवीर सौवीरा-
 भिसुखी ब्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदी-

मिति । पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स
प्रविश्याग्रमं पुरुषं सिंहगोष्ठं त्वको यथा । आत्मना सप्तमः कृष्णा-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्तारस्तोऽप्यना-
मयाः । येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच । अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोपे वले तथा ।
कच्चिदेकः शिवीनाढयान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः । अनुतिष्ठसि
धर्मण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुमली राजा
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अहञ्च भ्रातरयास्य यांश्चान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पादं प्रतिगृह्णाणेदमासनञ्च नृपात्मज । भृगान्
'पञ्चमतञ्चैव प्रातराग्रं' ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐणेयान् पृषतान्
न्यङ्गून् हरिणान् शरभान् शयान् । ऋक्षान् सुहृन् शम्बरान्श्च
गवयांश्च भृगान् वह्मन् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषांश्चैव याद्यान्या
भृगजातयः । प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कुशलं प्रातराग्रस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्नानु-
रोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संचये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना
राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः । अलन्ते पाण्डुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्या मे भव सुश्रीणि त्यजै-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् सभृकुटीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । भैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जस्वेति स सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तृ-

णामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास पत्रं वाक्यैर्वाक्यानि
युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

षट्षष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोपरागोपहतेन वल्गुना सराग-
नेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा । मुखेन विस्फूर्ण्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं
द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यमस्त्रिनस्तीक्ष्णविषाम्नहारथानतिब्रुव-
न्मूढं न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेष्वपि यच्चरच्चसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिदीदृशं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति
हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेता-
दृशे क्षत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा
प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां हैमवतीं
चरन्तम् । दण्डीव यूथानपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ वाल्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखा-
ल्लुनासि । पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रव्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तसंग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ हिजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदिशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
यथा च वेणुः कदलो नलो वा फलत्यभावाद्य न भूतये पुनः । तथैव
मान्तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृणो विदितं मयैतद्यथाविधास्ते
नरदेवपुत्राः । न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वचं त्रासयितुं

लयाय ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमेषु
जाताः । प्रज्ज्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्य-
मात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीर-
राजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । महावला किन्त्वहं दुर्बलेव सौवीरराजस्य
मताहमस्मि । नाहं प्रमायादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं
वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णौ पदवीञ्चरेतां समास्थितावेक-
रथे समेतौ । इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्ननुष्यमात्रः कृपणः
कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नत्रयस्थो
दिषतां मनांसि । मदन्तरे लङ्घजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्मिरिवो-
ष्णागेषु ॥ १५ ॥ जनार्दनः सान्यकवृषिावीरो महेष्वासाः कैकेया-
श्चापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवी-
ञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ भौर्वीविस्मृष्टा स्तनयितुघोषा गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं समाहत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान् पतङ्गसंघा-
निव भीमवेगान् । यदा द्रव्यस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं
प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुहुर्मुहंश्च । यदा शरानपयिता तवोरसि तदा मनस्ते
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ
सम्पतन्तौ दिशश्च । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं ताप-
मुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्षान्नमसापि जातु । तेनाय सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थः
परिकृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया
मृशसेन विकृष्यमाणा । समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं
काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिहृक्ष-
माणा न च मत्स्यन्ती । प्रोवाच मा मा स्मृशतेति भीता धौम्यं
प्रचक्रोश पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जय-
द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन सुह-
र्विनिश्वस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमासुरोह धौम्यस्य
पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच । नेयं शक्या लया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ १६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फल
पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्म-
राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यश-
स्विनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
सप्तषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्प्रविहृत्य पार्था मृगान्
वराहान् महिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
चरन्तः सहिता वभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महा-
वनं तद्विहगोपघुष्टम् । आतृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरी
व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा
द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति । आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महावनं
शत्रुभिर्वाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे
दूयति दह्यते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्धुरुद्धूयते प्राण-
पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सपणनं हृत्तोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डेयं यथा
 पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलोग्रवेगैर्महाजवैर्वाजिभि-
 रुच्छमानाः । युक्तैर्वहद्भिः सुरथैर्नवीरास्तदायमायाभिमुखा
 बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य
 पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविष्ट्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धन-
 क्षयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वा समु-
 पेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमस्मानवनन्य पापैः कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः
 प्रसृष्ट ॥ ८ ॥ इत्येव ते तदनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगया-
 च्चरित्वा । वालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां, प्रेष्यवधूं
 प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेवस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततो-
 ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदा-
 नीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शुष्यति
 दीनवर्णम् । कच्चिन्न पापैः सृष्टं सकृद्भिः प्रमायिता द्रौपदी
 राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
 पुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
 समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
 प्यति धर्मपुत्रः । को ह्रीदृशानामरिमर्दनानां क्लेशक्षमाणामपरा-
 जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समाभिष्टतमां जिह्वीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
 प्रसूदः । न बुध्यते नाथवतीमिहाय वरिहश्चरं हृदयं पाण्डवानाम्
 ॥ १४ ॥ कस्याय कायं प्रतिभिय घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति मिताः
 शराग्रगः । मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरुं विद्धि यथाय कृष्णा पुन-
 रेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् द्विषतः समग्रान् पार्थाः समे-
 ष्यन्त्यथ यात्रसेन्या । अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृष्य धात्रेयिका
 सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्र-
 कल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति वत्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न
 स्नान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तयध्वं ह्यनुयात भीष्मं न

दूरयातैव हि राजपुत्री । सन्नद्धं सर्वं एवेन्द्रकल्या महान्ति
 चारुणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णमिव भस्मनि स्तुचम् । पुरा तुषाग्नाविव ह्यते हविः
 पुरा श्वशने स्तग्निवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽव-
 लिक्ष्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्यरण्ये मृगया-
 च्छरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छभं कश्चि-
 दकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वत्सान्यनु-
 यात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगै ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्रत-
 सकाशे पस्प्राण्यवोचः । राजानो वा यदि वा राजपुत्रा वलैन
 मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुहिं शीघ्रं तान्येव वत्सा-
 न्यनुवर्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छन्तो ज्या विक्षिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुर-
 प्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रुवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्त्वय धौम्यं परिहीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राज-
 पुत्राः । श्येना यथैवामिषसम्प्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरक्ष्यानां धर्षणाद्याक्षसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्जाल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रचक्रुःशुश्राप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा
 च महाधनुर्द्वैरास्ततो दिशः संसुमुहः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थागमने

अष्टषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
ग्राण्यभिवीच्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्रथो
याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आया-
न्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते । सा जानती
ख्यापय नः सुकेषि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्द्धरैरनायुष्यं कर्म
कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः श्रेष्ठः क्रथि-
दिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमुक्षो मया तुभ्य
पृष्ठया धर्म एषः । न मे व्यथा विद्यते लङ्घयं वा संपश्यन्त्याः
सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नन्दो मृदङ्गो नन्दोप-
नन्दो मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिययज्ञं सदा जनाः
कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्ड-
घोणस्तनुरायताक्षः । एनं कुरुये ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं
पतिं मे ॥ ७ ॥ अष्टौष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
चारी नृवीरः । परैश्चेनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलि-
न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
मिव प्रवृद्धम् । सन्दृष्टौष्ठं भुक्नुटीसंहतभुवं वृकोदरो नाम पति-
र्ममैष्टः ॥ ९ ॥ आजानेया वलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूर-
मुदा वहन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुष्ठाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः
पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराधाः श्रेष्ठमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विस्मरते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधाद्योपयाति पथाच्छान्तिं न
च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्द्धराग्रो धृतिमान् यमस्वी जितेन्द्रियो
वृद्धसेवी नृवीरः । भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम
पतिर्ममैष्टः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्तपजेद्वमं न
नृशंस्यञ्च कुर्यात् । स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञी भयार्त्तानां भय-
हर्त्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधौ लघुचित्तहस्तो महाश्र्मधीमान्
सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रव्यसे नूढसत्त्व शत-
क्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्गे । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्नखी प्रिय-
ङ्गरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघ-
न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्ष-
णश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्भव्य-
वाहं न लेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्म-
रतश्च कुन्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विभीर्यन्ती नावमिवा-
र्णवान्ते रक्षाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
सर्वयोधां विज्ञोमितां द्रव्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
पाण्डुपुत्रा यास्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे
रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्याण्यक्ता
वस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः
क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठतः प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स सैन्यो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १ ॥ ततो घोर-
तमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमाजुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

स्युधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादयाप्यजायत ।
 तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव वलीकृतान् ॥ ३ ॥ हैमचित्त-
 समुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रसृज्याभ्यद्रवक्षीमः सैन्धवं
 कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथाव्रत्य कोटिकास्योऽभ्यचारयत् ।
 महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचै-
 र्वीरवाङ्मप्रचोदितैः । कीर्यमाणोऽपि वज्रभिर्न स्र भीमोऽभ्य-
 कम्पत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदातींश्च चतुर्दश । जवान
 गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चमताञ्छूरान्
 पार्वतीयान् महारथान् । परोप्समानः सौवीरं जवान ध्वजिनी-
 मुखे ॥ ८ ॥ राजां स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रचारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जवान समरे तदा ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा नकुलस्तत्र
 रथात् प्रस्कृत्य खड्गमष्टकम् । शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्
 प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्धाय रथेन गजयोधिनः ।
 पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव वह्निणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त
 सधनुर्वतीर्थं महारथात् । गदया चतुरो वाहान् राक्षस्तस्य
 तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
 वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्भमन् । पपाताभिमुखः पार्थं क्षिन्नमूल इव
 द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कृत्य धर्मराट् । हताश्वः
 सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलत्वभिसन्धाय क्षेम-
 क्षरमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षताम् ॥ १६ ॥
 तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । रक्षकैर्न विपाठेन जज्ञे
 माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्तराजः सुरयस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभी-
 स्तस्त्राट्याच्चर्मासिपत्तिमान् । उज्ज्वान्तं स्थानमास्थाय तस्यौ
 गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरयस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सन्नोधमभ्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य
समीपे परिवर्त्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरङ्गन्तत
॥ २१ ॥ स विनय महानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्त्रवाक्-
शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
कृत्वा भूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महा-
रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राज्ञः कीटिकात्यस्य सङ्गरे । सूतस्य
बुद्धतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं
स राजा वाहशालिना । तस्याश्वा व्याद्रवन् संखिर हतसूता-
स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
जघान तल्लयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ हादृशानान्तु
सर्वपां सौवीराणां धनञ्जयः । चक्रे निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च
शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिह्नाकुमुख्यांश्च त्रिगर्त्तान् सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः
प्रत्यदृश्यन्त वृद्धशः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च
महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्युः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वश्र्म-
कङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अदृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां
मांसशोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वोरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां सन्त्रस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां । प्राणप्रेप्सरुपाधावत् वनं
येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्य-
मपयाति जयद्रथे । आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः
॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास
निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । यस्यापचारात् प्राप्तोऽयमञ्जान् क्लेशो दुरा-

सदः । तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष भद्रन्ते किन्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्म कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा-
रिपवो भूयिष्ठं विदुता दिग्भ्यः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्त्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्या प्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्ष्यते जीवन्मदः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हतयो महाबाहो दुरात्मापि स
सैन्धवः । दुःशलामभिसंस्कृत्य गान्धारीञ्च यमस्मिनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुले-
न्द्रिया । कुपिता द्रौमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसदः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न भोक्तव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निवर्त्तते कृष्णा-
मादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्यायमपदं व्यपविद्वत्प्रो-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रेरनुकीर्णं दर्शय ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो
भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान् सिन्धुगैवीरान् द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविशे ह । प्रविवेशायमं कृष्ण
यमाभ्यां सह भाविनौ ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोध-
गतं रिपुम् । स्वयमश्वान्स्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमव्युद्धृतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोशमात्रगतानश्चान्
 सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकाले-
 ऽप्यसंश्रुतः । अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्धवं भीत-
 मेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्चान्
 स्वान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणश्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् । सैन्धवं लभिसम्प्रेक्ष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं पार्थयसे वल्गात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हित्वा
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थिव सैन्धवो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवदली । माबधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणं

सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व ।

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावत्तूर्णमव्यग्रौ जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्थं रयादली । अभिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पक्षे ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्प्रियेण महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 दितपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरद्विना ।

स मोहमगमाद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनस्तु
वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृशायास्तदनर्हायाः परिक्षेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्तु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं वृणी । तच्च वालिगया बुद्ध्या सदैवा-
स्मान् प्रवाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण वागेन किञ्चिद्ब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकल्पयित्वा
राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च समासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं
भीममाहवशोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं वद्वा पार्थो
वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुणितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याक्रममध्यस्थ-
मभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो
ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां
राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभि-
वाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच वृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्ताभि-
मैवं कार्पीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा भिगस्तु त्वां चुद्रः चुद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाञ्जके नराधिपः । धर्मं ते वर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मं मनः
 कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सब्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखार्त्तो गङ्गाहाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा
 विरुपाक्षमुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । वलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै
 ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जघेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्याप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जनं महाबाह्वं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदथ्यां तं प्रतपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्य वज्रादीन् स महाशरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः
 सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वताख्य-
 द्वीपं समलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अथान्तरीक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधरा ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा
 विनदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सस्वर्त्तान्निनिचामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकास्मैवे तदा
 तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही । ततो नारायणाख्यस्तु
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सप्तकाम-

रत्नतीन्द्रियः । फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ॥ ३८ ॥
 सहस्रमिव तिष्ठांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
 ऋणालकुसुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-
 निधौ तदा । नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विशुः
 ॥ ४० ॥ सत्त्वोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्चोदा-
 हृत्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव
दृत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः
 ॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमात्रे तु
 भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-
 पद्मादिनिःसृतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-
 प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्तव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि तत्स्थानि
 स्थावराणि च । यच्चराक्षसभूतानि पिशाचोरगभानुपान् ॥ ४६ ॥
 सृजते ब्रह्मभूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन शमघी-
 त्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विशी-
 रद्भुतकर्मणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥
 जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्षवे तस्मिन्नेका-
 काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशाचामिव खयोतः प्रावृट्काले सम-
 न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गभागस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
 निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति । किन्तु रूपमहं कृत्वा
 सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा
 वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-
 योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवत्सामं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदोषिमत् । महा-
 भेषोषनिर्घोषं नीलजोमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यच्चवराहो
 वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

न्वहीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
 कृतावृतनुं सिंहस्यावृतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य समां गत्वा
 पाणिं संस्मृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुंसः सुरारिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । भूलोद्यतकरः
 स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ जैवस्तनितनिर्घोषो नीलाभ-
 चयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगिन्द्रेण वलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 दारितः करजैर्मृगम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्य्य वर्षसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्दिनाभ्योदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-
 द्रुतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटी
 यज्ञोपवीती च भगवान् बालरूपपट्टक् । अन्नवाटं गतः श्रीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ वृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो वलिनो
 मखि । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो वलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु वलिना
 वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा वलिं देवः सयमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६७ ॥
 वलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमती हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु
 स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रासन् तैष्णावञ्चोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहायार्थाय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुच्यते ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृष्णोति परिकीर्तिते । अनाद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैन्धव । यमाह्वरजितं कृष्णं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल-
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्ज्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
 जलम् । चतुरः पाण्डवात्राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः
 कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥
 त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेन निपातनः । उमासहायो भगवां-
 स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवन्
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्नावसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तञ्च जयद्रथविमोक्षणपर्व ।

अथ रामोपाख्यानपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्षेशमनु-
 त्तमम् । अत जङ्घं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जय-
 द्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दन ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् दिवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतमविष्य-

वित् । संशयं परिपृच्छामि किञ्चि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
 दुपद्रस्य सुता स्नेहा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
 भागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालञ्च भगवान्
 दैवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
 ॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संस्पृशे-
 दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
 कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेभ्येव धर्मः सुचरितो
 महान् ॥ ८ ॥ तां जहार वलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
 संहरणात् पापः शिरसः कोशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
 ससहाय्य समाप्तवान् । प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत् सैन्यं
 वलम् ॥ १० ॥ तद्द्वारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
 वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
 वनौकीभिर्वनौकसाम् । ज्ञातिभिर्विप्रवासञ्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
 ॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः । भवता दृष्ट-
 पूर्वी वा श्रुतपूर्वीऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरस्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने

दिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
 रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या वलीयसा ॥ १ ॥ आयमा-
 द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायाभास्त्राय तरसा हत्वा
 मधुं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवदलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां श्रितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन्नामः कुले जातः किं वीर्यैः किं
 अपराक्रमः । रावणं कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सस्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो R
नामाभवद्राजा महानिच्चाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्
स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कीविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभो । याञ्चकार स्वयं लष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दत्तितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्तृच्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
स यज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्माह्वेन वै हिजः । प्रतीकाराय
सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां
रक्षोगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ
प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानापर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ

तिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्वैदेहोऽभव-
 न्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ बुबुधे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादायं यतते स
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीत-
 विशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्यते ।
 अन्योऽन्यसर्व्वया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते हौ पुत्रौ-
 राक्षसेश्वरो । कुम्भकर्षद्दशग्रीवो वलेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 श्वरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्व्वभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्य्यो
 महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्षो वलेनासीत् सर्व्वभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायावी रणशौण्ड्य रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 श्वरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्महिट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरी
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्व्वे वेदविदः भूराः सर्व्वे
 सुचरितव्रताः । जघुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्व्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साङ्गं समासीनश्छद्वा
 परमया युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तीषयामासुर्व्वीरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेक-
 पादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुमहो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुस-
 माहितः ॥ १६ ॥ अधःशायी कुम्भकर्षो यताहारी यतव्रतः ।
 विभीषण शीर्षपर्शमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सदा जयपरायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदा-
रधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्वो वर्षसहस्रे तु
शिरश्छित्वा दशाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रलोभ्य
वरदानेन सर्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते लेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नौ हुतं
सर्वं शिरस्ते महद्दीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथे-
प्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यच्चराक्षसतस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतेभ्यो न मे भूयान् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भ्रान्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णमयी-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वज्रे महतीं निद्रां तमसा शस्तचेतनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापहतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
अग्निक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्वं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्यानित्यकर्षण । ना-
धर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशा-
म्पते । लङ्कायाश्चग्रावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हित्वा स भगवान् लङ्कामाविशद्भयमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगतो
 रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रमस्य
 रावणः । शयाप तं वैश्रवणो न तामेतदहिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतदहिष्यति । अवमन्य गुरुं माञ्च चिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज त्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष-
 राक्षसेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसा पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-
 वलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिबृन्दमाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च वलीकृतः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामरूपी देवानां भयमादधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
 प्राप्ता चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
 हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निरुवाच । योऽसौ विश्वसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि
 दियते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स दिवासरैः शक्यो युद्धं जेतुं विभावसी ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-
 तीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ यक्रमब्र-
वीत् । सर्वे देवगणैः साङ्गं सम्भवत्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः
सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
कामरूपवलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्व-
दानवाः । अवतर्तुं महीं सर्वे मन्थयामासुरक्षसा ॥ ८ ॥ तेषां
समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । यशस वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभीं ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ यक्रमप्रभृतयश्चैव
सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्त्तन् पितृन् सर्वे यशसा च वलेन च । भेत्तारो गिरि-
शृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे
चौघवलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्नेच्छकनिवासाश्च केचि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धु-
क्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानरा-

दुत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

शुभिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन्
मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यवर्द्धन्त महौजसः । वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम् । मन्त्रया-
 मास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौव-
 राज्येन भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
 लोहिताक्षं महाबाहुं सत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं महो-
 रस्कं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादन-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनादृष्टं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम् । सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरु-
 नन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अस्यभाषत भद्रान्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुष्पो निधि-
 ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामश्चोप-
 निमन्त्र्यताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्पो भविता यत्र रामः सुतो
 मया । यौवराज्येभिषेक्तव्यः पौरेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्यरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं
 महत् । आशौविप्रस्त्वां संक्रुद्धशृणुो दशतु दुर्भगे ॥ १८ ॥ सुभगा
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदिविलग्नमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव
अधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्ट-
वान् । उपाकुरास्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्कटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽय वध्यः कोऽय विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
ददानि कस्याय ह्ययतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वाद्विहाय
यत् किञ्चिद्विदितमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्ण्यस्य रक्षिता । यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नरार्धपम् । आत्मनो
बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तद्वाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः
॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा-
चीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दास्यणोदयम् । दुःखात्तो भरतयेष्ठ न किञ्चि-
द्ग्राजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सख्योभवत्विति ॥ ३० ॥
तमन्वगच्छन्लक्ष्मीवान् धनुष्शालक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्या
भद्रन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । सद्युज्यत दिवस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम् । आनाथ भरतं दिवौ
कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः खगं वनस्थौ राम-
लक्ष्मणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृपसं वत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलञ्चेद-
मुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयमः पातयित्वा मे मूर्द्ध्नि त्वं
कुलपांसने । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुद ह ॥ ३६ ॥
स चारित्वं विमोह्याय सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्वयाद्भातरं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सुदुः-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रयः । पौरजानपदैः साङ्गं
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्षणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्वरम् ॥ ४० ॥ विस-
 र्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेक्य महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः श्रूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रचायं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः श्रूर्पणखा पुनः । ययौ निवृत्तनासीष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 स्पृशन् ॥ ४९ ॥ स्नानमात्मान् विसृज्याय विविक्षे तामुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषिवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः । निश्वेरुर्दक्षतो रात्रौ वृक्षस्येव
 खरस्रुतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुतां राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवधं

ज्ञात्वा रावणः कालचोदितः । रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं
 मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्वय
 च । जङ्घमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
 समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं
 महोदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभगच्छद्दमाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
 त्मारीचं पूर्वामात्यं दमाननः । पुरा रामभयादिव तापस्यं समुपा-
 श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणगमने
 षट्सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
 मागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
 विश्रान्तञ्चैनमासीनं मत्वासीनः स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
 वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कश्चित्
 क्षेमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३ ॥
 किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्धि
 यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ अशंस रावणस्तस्मै तत् सर्वं
 रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रीधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचस्त्वव्रीच्छुत्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य
 वीर्येणो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं
 महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाय सक्रोधो
 रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्मद्वनं स्थान्मृत्युरपि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विमिश्रान्तरणं वरम् ॥ ८ ॥ अश्वं
 मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते, सङ्गं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो
 मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां राम-
 क्षोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भवि-
 ष्यति । तामाहायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 वियोगाद्बुद्धिरेतत् सङ्गं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्तो मारीचः
 कुलोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सुदुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रावस्याक्षिष्टकमेणः ॥ १५ ॥ चक्रतु-
 स्तद्यथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः
 कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं दैवमुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ
 मृगलिप्सया । स धन्वी वद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलितवान्
 ॥ १९ ॥ अन्वधावन्त गं रामो पुरस्ताराम्णं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महदध्वानं रामस्तं
 बुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रीणात्त-
 स्वरेण ह । श्रुत्वा तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भीरु-
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्तारं तं
 शुचिस्मिते । इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं पश्यमारब्धा

वृत्तं साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढं यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा । अथ हं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
प्रतेयं गिरिशृङ्गाहा विशेषं वा हताशनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूलौ क्रोष्टुकं
यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय
कर्णौ सदृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
धनुर्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विस्वीष्टीं प्रययौ लक्ष्मणस्तथा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभयौ भव्यरूपेण
भस्मच्छन्न इवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्नौ जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम्
॥ ३२ ॥ सा तमालव्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रया-
मास तदा फलसूलाग्रनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं
प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सीति राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नान्ता रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रीणि तापसं त्यज राघवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकौ । पिधाय
कर्णौ सुश्रीणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्दगोः सनच्चत्वा
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति
स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशायमं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽष्टौ विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
द्रुत्य सुश्रीणीं रावणः प्रत्यपिधयत् । भर्तृयित्वा तु रुक्षेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्खजेषु निजग्राह जर्ह माचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो ग्रधो जटायुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति
 क्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे
 सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्योदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
 सीतां रावणाङ्गतां स्तुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षीं रावणं
 राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
 ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्ष्यसे
 जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्तैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरै-
 र्भयम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरौकृतम् । चक्षार
 रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो गृध्रेण
 रामप्रियहिते पिणा । खड्गगमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पत-
 त्तिष्ठः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । जङ्घ-
 माचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही
 प्रश्यत्यायममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूष-
 णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासी
 महद्दिव्यमुत्तमसर्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
 पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ १० ॥
 अचिरेणातिचक्राम खिचरः खिचरन्निव । ददर्शाथ पुरीं रम्यां
 बह्वहारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसस्वाधां निर्मितां विश्व-
 कर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां समीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
 हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो दृष्ट्वा धीमान्

आतरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं आतरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥
 ऋगक्षपधरेणाय रक्षसा सोपकर्षणम् । आतुरागमनञ्चैव चिन्त-
 यन् पर्येतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु लरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही
 पथिभं वचः ॥ १७ ॥ दक्षमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदायमम् ।
 स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं गङ्ग-
 मानस्तं विवृष्य बलवद्भनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वो सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नान्ताहेत्यूचतुश्च
 तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृग्मद्रस्तौ तं क्षिन्नपञ्चदशं खगम् । तयोः
 शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राघवो गृध्रं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य गृध्रः शिरःकम्पै राचचक्षे ममार च
 ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिद्वितम् । सत्-
 कारं लभयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 अभमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । विध्वस्तकलसं भ्रूयं गोमायुषत-
 सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीचरणार्हितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति
 तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श स्रग्यूयानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्जितः ।
 अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कवचं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ मेघपर्वतसङ्काशं
 शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम्
 ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तुद्रक्षः कबरे जग्राह लक्ष्मणम् । विषाद-
 मगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेक्ष्य

कथ्यते येन तन्मुखम् । विप्रश्चक्षत्रवीद्रामं पश्चावस्थामिमां मम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रव्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रव्यन्त्यार्थस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः । आभि-
 प्रिक्तस्य वदनं सीमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं वद्धविधं
 धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाय काकुत्स्थः सम्भ्रमे-
 क्ष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विप्रीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 क्षिन्ध्यास्य दक्षिणं बाहुं क्षिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भ्रमतीक्ष्णेन
 निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गे-
 नाजघ्नवान् वली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ पुनर्जघान पार्श्वं वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भ्रमम् । गतासु-
 रपतङ्गमौ कवन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहाहिनिःसृत्य
 पुरुषो दिव्यदर्शनः । ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किनिद्वित्रभाश्रयं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्राप्नो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 मभिगच्छस्व स ते सख्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पम्पा शिवजला
 हंसकारण्डवायुता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वानरराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् । ध्रुवं
 वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्तान्तर्हितो

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विष्णवावसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १ ॥ भारुतेन
सुग्रीतेन सुखेनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तं सौमित्रिस्तमयाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न लामेवंविधो
भावः स्मृमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
शीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
लं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च मृत्ये च सहायि च समा-
श्वस ॥ ६ ॥ एवं वृद्धविधैर्वाक्यैर्लक्षणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषिव्य वारि पम्पा-
यास्तर्पायित्वा पितृनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावृष्यभूकमभ्येत्य वृद्धमूलफलद्रुमम् । गिर्यग्रे
वानरान् पञ्च वीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सस्नाय्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तदाधो दर्शयामासस्तस्य
कार्यं निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता क्षियमाणा व्यपा-
सृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् । सुग्रीवश्चापि वैदिह्याः पुनरा-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अथेत्य सर्वे किष्किन्ध्यां तस्युर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्ध्यां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं ममृषे बाली
 तारा तं प्रत्यपिधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो वलवानेष
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतस्तत्रा त्वं पश्य बुद्ध्या
 समन्विता । केनाप्याश्रयवान् प्राप्तो ममैष आढ्यगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राज्ञा शृणु सर्वकपोश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासत्त्वो रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिभित्ततां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ नैन्द्य द्विविदश्चापि हनू-
 मांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव
 विनाशाय रामवीर्यवलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो
 हितमुक्तं कपोश्वरः । पर्यगच्छत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जिगाम गुहामुखात् । स्थितं
 माख्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असकृत्त्वं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का लरा
 मरणे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमभितरन्तो रामं सख्योधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे
 राजन् हृतरान्यस्य च लया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा वज्रविधं ततस्तौ सन्निपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवौ शालतालपिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघ्नतु-

रन्वीन्यभूमौ भूमौ निपेतुः । उभौ ववल्गातुश्चितं सुष्टिभिय
 निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिचतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेष-
 स्तयोर्युद्धे यदा कथन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्
 क्रण्ट आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ट-
 सक्तया । श्रीमानिव महाभैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
 कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं
 बालिसुदृश्य लब्धवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्वस्यैव ॥
 तदा वभौ । वितलास तदा बाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
 स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुदहन् । ददर्शवस्थितं रामं
 ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात
 भुवि मूर्च्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥ ३८ ॥
 हते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्ध्यां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
 मुखीं तारां निपतितेश्चराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
 पृष्ठे माल्यवतः शुभे । निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः
 ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः । सीतां
 निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्यासे
 तापसाश्रमसन्निभे । मत्सरणतन्वङ्गी तापसौवेशधारिणी ॥ ४२ ॥
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । उवास दुःखवसतिं
 फलमूलकृताशना ॥ ४३ ॥ दिदिश राक्षसोस्तत्र रक्षणे राक्षसा-
 धिपः प्रासासिभूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ हाचीं
 त्र्यचीं ललाटाचीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च
 त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोक्तृ-
 मूर्धजाः । परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः । तर्जयन्ति सदा
 रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खादाम पाटयामेनां तिलगः

प्रविभज्यताम् । धैर्यं भर्तारमन्त्राक्रमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशोकसमाविष्टा
 निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे
 लोभोऽस्ति जीविते । विता तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चिनमूर्द्धजम्
 ॥ ५० ॥ अथेवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शोषयि-
 ष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न लन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यद-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तदचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरखनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतासु
 तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा
 प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिदिष्ट्वासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोर् शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविश्रयो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हिता-
 न्वेषी लदर्शे हि समावदत् ॥ ५६ ॥ सीतामदचनादाच्या समा-
 श्वास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो वली
 ॥ ५७ ॥ सत्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा । कृतवान्नाधवः
 श्रीमान् लदर्शे च सनुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु
 रावणात्लोकगर्हितात् । नलकूवरभापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रक्षां परामृषन् । न शक्नो-
 त्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
 सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसंहितो धीमांस्त्राह्वे तो मोक्षयि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहावीरा दृष्ट्वा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायस्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष
 दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषिण सर्वेषां
 भयवर्धनः ॥ ६३ ॥ स्पर्वते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिप्रिक्षी

विक्रमो मञ्जु पङ्के दमाननः । असकृत् खरयुक्ते तु रथे
नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णदयश्चेमे मग्नाः पतित-
मूर्द्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
श्वेतातपत्रः सोणीषः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमाख्ण्ड
एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
लेपनाः । श्वेतपर्वतमाख्ण्डा मोह्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा । यमसा पृथिवीं
कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसञ्चयमाख्ण्डो भुञ्जानो
मधुपायसम् । लक्ष्मणश्च मथा दृष्टो दिधक्षुः सर्वतो दिग्मम् ॥ ७० ॥
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया
दृष्टा गच्छन्ती दिग्मुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेघसि वैदेहि क्षिप्रं
भर्तां समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते लमचिरादिव ॥ ७२ ॥
द्वयेतन्मृगशावाची तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाभावती बाला
पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः
सुदारुणाः । ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्त्वने

एकोनाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृशोकात्तां दीनां मलिन-
वाससम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-
वाणार्त्तो ददर्शोपसर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्बुरुषै-
र्युधि । अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
म्बरधरः श्रीमान् सुमृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाख्यमुकुटी वसन्त
द्रव मूर्त्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यद्वापि विभूषितः ।

भक्षणचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयङ्करः ॥५॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः
 समीपे रजनीचरः । दृष्ट्वा रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥६॥
 स तामामन्त्र्य सुशोणीं पुष्पकेतुशराहतः । इदमित्यब्रवीद्दालां
 वस्तां रौह्रीमिवावलाम् ॥ ७ ॥ सीते पथ्याप्रमेतावत् कृतो भर्तु-
 रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 मंजस्व मां वरारोहे महाहर्षभरणास्वरा । भव मे सर्वनारीणा-
 मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च
 योषितः । सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः । हिस्तावत् पुरुषा-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये
 महनचारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोरु
 यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो
 मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४ ॥ दिव्यानि
 भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशेषस्य तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुशोणि यथा मन्दोदरौ तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । तृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच
 निशाचरम् ॥ १७ ॥ अश्विनेनाति वामोरुखरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं क्षुद्र वैदेही पतिदेवता । असकृद्दतो वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया । तद्भद्र-
 मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदारालापलभ्या
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धर्मं लोकापालसमः कथम् । आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन् कथन्त्वह न लज्जसे ।
 इत्युक्त्वा प्रासदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधराञ्च
 तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या सद्यः भामिन्या दीर्घवेणी
 सुसंयता ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीन मूर्ध्नि ।
 श्रुत्वा तद्वाचो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातो-
 ऽपि दुर्मथाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
 ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुग्रीणि समेष्वे चारुहासिनीम् ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहार-
 भूतमस्माकं राममेवानुसूयसे । इत्युक्त्वा तामनिन्याङ्गीं स राक्षस-
 महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ।
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना त्रिजटया
 तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरख्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे
 अश्लीत्यधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

सार्कण्डेय उवाच । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन् माख्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले
 व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा
 ॥ २ ॥ कुसुदीप्तलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महौधरस्यः
 शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्षणं वीरमभ्यभाषत
 दुर्मनाः । सीतां संसृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेष्टनि ॥ ४ ॥
 गच्छ लक्षण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्रान्य-
 धर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मूढो

मया राज्येऽभिषिक्तः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृच्छाश्च भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोदह । त्वया सह
 महाबाहो किष्किन्स्योपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वान-
 रापसदं भुवि । यो मामेवं गतं मूढो न जानीतेऽद्य लक्षण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नून-
 मवमन्यात्त्वया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः श्येते कामसुखा-
 त्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अद्यापि
 घटतेऽस्माकमर्थं वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्
 भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते
 रतः । प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समागणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्वा-
 हारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा
 प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारी विनोतात्मा सुग्रीवः प्लवगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्र-
 वोद्गामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ समृत्यदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण
 दुर्मधा नाकृतज्ञो न निर्दुर्गणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य्य-
 णे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वघाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ यैरियं सवना
 साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः
 श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदौनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो मात्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरे-
 न्द्रास्त समाजग्मुः सहस्रयः । दिशस्तिक्ष्णोविचित्याथ न तु धि

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ आचख्यस्तत्र रामाय महीं सागरमेख-
लाम् । विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः । आशावांस्तेषु काकुत्स्थः
प्राणानात्तोऽभ्यधापयत् ॥ २५ ॥ हिमालोपरमे काले व्यतीति
प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येहं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
रक्षितं वालिना यत्तु स्त्रीतं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगयेष्ट-
स्तद्गुह्यं पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्रोऽङ्गद्यूव ये चान्ये प्लवग-
र्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥
तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी श्रमं स
प्लवगर्षभः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥
हनूमत्प्रमुखाद्यापि विद्यान्तास्ते प्लवङ्गमाः । अभिजग्मुर्हरौन्द्रं तं
रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
मतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
मत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्वमानसाः । प्रणेतुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं
लक्ष्मणन्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताव्रामः प्रष्टुञ्च समरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्य-
मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य
जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुस्तप्ते ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं
प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्ट्वा सा जानकौ
मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् । आन्ताः
काले व्यतीतस्त्र दृष्टवन्तो महागुह्यम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामी वयं
तान्तु वज्रयोजनमायताम् । अश्वकारां सुविपिनां गहनां कीट-
सेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभान्ततः । दृष्ट-
वन्तः स्र तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीद्विष्णु राघव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४१॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च । भुक्त्वा लब्धवलाः
 सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्यामो
 लवणाश्लसः । समीपे सङ्घमलयौ ददुरञ्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् । विषणा व्यथिताः
 खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योज-
 नानां मद्बोद्धिम् । तिमिनक्रभषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः
 ॥ ४५ ॥ तत्रानघनसङ्कल्पं कुलासीना वयं तदा । ततः कथान्ते
 गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं
 भयावहम् । पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥
 सोऽस्मान्तर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम
 भ्रातुर्जटायोः कुस्ते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो
 भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्यर्द्धयास्त्रदावावामादित्यसंसदम् ॥४९॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः
 स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यह-
 मस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हन्तो भ्राता निवेदितः
 ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संचेपाहै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा
 राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषमचेताः पप्रच्छ पुनर-
 स्मानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥
 द्रच्छामि सर्वमेवैतत् श्रोतुं प्लवमसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवैत-
 द्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशो-
 ऽब्रुवम् । सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥
 रावणो विहितो मङ्गं लङ्का चास्य महापुरी । दृष्टा पारे समु-
 द्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्यत्र
 विचारणा । इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्तराः ॥ ५७ ॥
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप । नाध्यवास्यदा कश्चित्

सागरस्य विलङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुष्टुवेऽहं महा-
 र्णवम् । शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तृ-
 दर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृष्णा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उप-
 ख्याब्रुवद्भार्यामभिगम्य रहोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं
 वानरो मास्तात्मजः ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहा-
 यसा । राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्व-
 शाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते
 सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानु-
 पृच्छति । क्षिप्रमेधति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्तमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अबैमि त्वां हनूमन्तमविश्वप्रवचना-
 दहम् । अविश्वप्रो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसम्मतः ॥ ६७ ॥
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्द्वतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां
 सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही काल-
 मेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाञ्चे मां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्तमिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वाहमात्मानं ततो दग्ध्वा
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमाचक्षेत् ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्या-
 गमने एकाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कोटिसह ।
 स्त्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो वालिनः श्रीमान् सुषेणो
 राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतवृत्तो वापि गयो गवय एव च ।
 वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक् पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥ पष्टिकोटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुलो महाराजा गवाक्षो
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी
 वानरः सुमहाबलः । कोटीर्दश हादश च त्रिंशतश्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् । प्रचकर्ष मह-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृक्षाणां
 भीमकर्मणाम् । कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । असंख्येया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव
 गर्जताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाशाः
 केचिद्विङ्गलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च
 वानराः । उद्गन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 त्रिधौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदत्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमात्माकृतात्मजः । जघनं
 पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ
 राघवौ तत्र जग्मतुः । वृत्तौ हरिमहामात्यैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव
 ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यन्तत् शालतालमिलायुधम् । सुमह

क्खालिभवनं यथासुख्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राय-
 मैन्ददिविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये
 ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव वज्रमूलफलेषु च । प्रभूतमधुमांसेषु
 वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरि-
 सानुषु । उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयसागरनिभं तद्वत् वज्रलध्वजम् । विलावलं समासाय निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाग्रयिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु
 भवतां मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरस्याति-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा वज्रमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृतस्त्रकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्मौमि
 र्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व-
 वानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया वह्नप्रस्तारयितुं तथा । वणिजासुपघातञ्च ॥ २८ ॥
कथमस्त्रविधयरेत ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण
 वै परः प्लवोडुपप्रतारय नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं त्विमं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिशेष्याम्युपवसन् दर्शयि-
 ष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धृष्ट्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौ-
 मितिरुपसृश्याथ राघवः । प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 दिवो नदनदीभर्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-
 मातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नानामाकरैः
 शतशोवृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐवाकुर्क्ष्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते । येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां
 पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे
 भवान् । अरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति वद्धाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो ज्ञया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति मामेवं धनुषोवलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरः शिल्पिष्ठम्मतः । लघुर्द्वैवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं दृणं वापि शिलाभ्यां क्षेप्यते भवि ।
 सर्वं तद्वारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्तान्तर्हिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति
ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति ज्ञा ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरिते-
 द्वितैः । यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसराज्ये चाप्यभ्यर्चिष्वद्विभीषणम् । चक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं
 लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साय लङ्घोयानान्यनेकशः । भेदयामास कपिभिर्महान्ति च
 बहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थौ रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणौ ।
 चरौ बानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

वदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ । दमयित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चाद्वाहजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राज्ञ-
वानरम् । प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुवन्दने
इष्टीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूतान्नोदके तस्मिन् वज्रमूलफले वने ।
सैनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पथ्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः
संविधिञ्चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुरांधर्षा दृढ-
प्राकारतोरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मीतनक्रसमाकुलाः ।
वभूवुः सप्तदुर्धर्षाः खादिरैः शङ्खुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाठयन्त्र-
दुर्धर्षाः बभूवुः सङ्गडोपलाः । साशीविघ्नघटा योधाः ससर्जरस-
पांशवः ॥ ४ ॥ सुप्रलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च
शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५ ॥ पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः
स्थावरजङ्गमाः । बभूवुः पत्तिवज्रलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया दारदेशमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य
प्रविवेश गतव्यधः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां वह्नीनां सुमहा-
वलः । शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-
साद्य पौलस्त्यममात्यैरभिरुच्युतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाम्भी
वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कीमलेंद्री महा-
यशः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । विनश्यन्त्ययाविष्टा
दिशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता
बलात् । वधायानपराह्वानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया
बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाद्या-

प्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हताः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वां
 संहामात्यै र्युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषी वीर्यं मानुषस्य
 निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हि-
 चित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निश्चितैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः
 क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितञ्चास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ध्वजेषु जगद्भ्यः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
 संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् । आनायैव खमुत्पत्य प्रासादतल-
 माविशत् ॥ १९ ॥ वेगिनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
 सन्निभन्नृदयाः प्रहारवरपौडिताः ॥ २० ॥ संसक्तो हर्म्यशिखरा-
 तस्मात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्घ्यां स्वबलस्य समीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः । विश्राम्य स
 तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्चाधिपतौ पुरस्कृत्याय लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वार-
 मवासद्ग्रादुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्ध-
 शालिनाम् । कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्ब-
 वाह्रकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
 कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शण-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भङ्गोन्मथित-
 शृङ्गाणि चञ्ज्याणि च विचिच्छिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीष

सचक्राः समुद्धोपलाः । चिच्छिपुर्भुजवेगीन लङ्कामध्ये महास्रनाः
॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुक्ते
अतथः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रमतसङ्घयः ॥ ३३ ॥
अस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स मापरागिसदृशैर्बभूव चणदा-
चरैः । कृतो निर्वानरी भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
शूलविभिन्नाङ्गा वह्वो वानरर्षभाः । स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र
निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवयुद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो
ह्यभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न सुञ्चन्ति
परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-
त्रिरपि नाराकैर्दृढघन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्
पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
राघवाज्ञया । कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलब्धौ जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे

व्रणशैत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैदिकान्रावणा-
नुगाः । अभिजग्मर्गणानेके पिशाचक्षद्वरक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
पतनो जम्भः खरः क्रोधवयो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघमश्चैव-
मादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्त-
र्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभि-
र्वस्त्रिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महो जग्मर्गता-

सवः ॥ ४ ॥ अमृद्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ । राक्ष-
 सानां वलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशास्त्रविधानञ्च
 उशना इव चापरः । व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत्
 ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानीकं दृष्टाननम् । वार्हस्पत्यं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निष्पाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुण्डेन च नलस्तल
 पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसृज्य यं हि यो मेने सह तेन समे-
 यिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्ववाहुवलमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारो बह्वधे भीरूणां भयवर्जनः । लोमसंहर्षणो घोरः पुरा
 देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानच्छेच्छक्तिशूलासि-
 वृष्टिभिः । निमित्तैरायसैस्तीक्ष्णैरावणश्चापि राघवः ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः । इन्द्रजिह्वापि सौमित्रिं
 विभेद बह्वभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणं प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च
 विभीषणम् । खगपतैः शरैस्तीक्ष्णै रभ्यवर्षद्वतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां
 वलवतामासीत्महास्त्राणां समागमः । विव्यथुः सकला येन तयो-
 लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे

चतुरशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स
 तयाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया । नाकम्पत महाबाहु-
 र्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां
 विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिदैपास्य शिरः प्रतिः ॥ ३ ॥

पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽग्निविगया । हृतोत्तमाङ्गी दृष्टये
 वातरुम्न इव दुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदा-
 चरम् । अभिद्रुद्राय धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
 मेघोपमं सैन्यमापतद्धीमदर्शनम् । दृष्ट्वैव सहसा दीर्क्षां रणे
 वानरपुङ्गवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान् सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिष्ठादूर्लो हनूमान्मास्ततात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थिबं
 संख्ये हरयः पवनात्मजम् । महत्या लरया राजन् संन्यवर्तन्त
 सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे
 घोरोऽस्त्रधरकर्दमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावयामास पत्रिभिः
 ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् । प्रतिजग्राह
 हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्गौरं हरिराक्षस-
 वीरयोः । जिगीषतोयुधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥
 गदाभिः परिवैश्वैव राक्षसो जघ्निवान् कपिम् । कपिश्च जघ्निवान्
 रक्षः सस्त्रान्विटपैर्दुर्मैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिक्रोपेन साश्वं स
 रथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मास्ततात्मजः ॥ १४ ॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा
 जग्मुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते बध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जित-
 काग्निभिः । राक्षसा मग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
 तैःभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निष्पाचराः । सर्वं राक्षे यथावृत्तं
 रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
 निहतं युधि । धूम्राक्षञ्च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
 सुदीर्घमिव निश्चस्य समुत्पन्न वरासनात् । उवाच कुम्भकर्णस्य
 कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहा-
 स्त्रैः । शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमवोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
 महबा चैनं यत्नेनागतसाध्वसः । स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमौदृशी ॥ २२ ॥ य इदं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तीव्रार्णवं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं
 स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः
 स्वजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रु-
 कर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन वलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जह्नि शत्रून् रिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ।
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशीत-
 कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूष्णं निर्यवतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णरणगमने

पञ्चाशौ त्वधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः सहा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रि-
 धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः सम-
 न्ततः । अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्वह्निभिर्जिगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् । वज्रधायुद्धमानास्ते युद्धमार्गैः
 श्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसेन्द्रमताडयन् । स
 ताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं वज्रवला-
 खपञ्च बलवाहञ्च वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशन् परिवस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः
क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
कुम्भकर्णमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥
शालेनाजघ्निवान् मूर्द्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
वेगः कुम्भकर्णस्य मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ विभेद शालं सुग्रीवो न चैवा-
व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालस्पर्शविवोधितः ॥ १० ॥
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् । क्रियमाणन्तु सुग्रीवं
कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवहीरः सौमित्रिर्मित्र-
बन्धनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ॥ १२ ॥
प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सज्य कपोश्वरम् ॥ १४ ॥
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रग्रहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूणं क्षुराभ्या-
मुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रग्रहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद
लघुस्त्वं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिक्रायश्च वज्र-
पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्देहाराद्रिचयोपमम् ॥ १८ ॥
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाग्निविनि-
र्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं
तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याय
सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्वन्तौ संक्रुद्धौ
वज्रवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः
॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवत्क्षोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
पार्थ लक्ष्मणस्य च धोमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥ २४ ॥
 मुहूर्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनोः । सौमित्रेण महाबाहोः
 संप्रहारः सदाशुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिष्टुङ्गमादाय हनूमान्मासुता-
 त्सजः । अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलय
 महता ग्रावणा दुष्पणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाय
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ अतश्च नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्मर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षादिवध

षष्ठशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्षं सहा-
 तुगम् । प्रहस्तञ्च महेष्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि राजममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपा-
 र्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्हस्तवरैः शरैः । जहि शत्रून्मित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिषीदुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्षेण चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्क्षेपं तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमयं निमित्तैर्वाणैर्हृत्वा शत्रून् समैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजितेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथे-
 त्युक्त्वा रथमास्थाय दंभितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विद्याव्य विष्मटं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वया-
 मास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च
 प्रगच्छ सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषिण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा
 ॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृहिनीः । दिव्यास्त्र-
 विदुषोस्तीव्रमन्योन्यसर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं
 विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठदलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
 तत एनं महाविगैरर्हयामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
 सौमित्रिर्निमित्तैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निहृताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्
 धरणीतले । तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
 अभिद्रुत्य महाविगस्ताडयामास मूर्धनि । तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः
 प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमैच्छत्तत्रात्य प्रापं चिच्छेद
 लक्ष्मणः । तमभ्यासगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
 ताडयत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स दल-
 वान् वालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जन्द्रजितः क्रोधात् शालस्कन्धं
 तथाङ्गदः । सोऽङ्गदेन रूषोत्सृष्टो वधायन्द्रजितस्तरुः ॥ १८ ॥
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् । ततो हताश्र्वात्
 प्रस्कृत्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
 मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं वद्धमायञ्च राक्ष-
 सम् ॥ २० ॥ रामस्तं दिशमागम्य तत् सैन्यं पथ्यरक्षत । स
 रक्षमसुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
 लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
 ॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रूपा
 सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
 शतशोऽथ सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान्
 ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योमं प्रगच्छ महतीः शिलाः । तांश्च तौ
 चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भूयं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः । तौ शरैरावृतौ वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गगनाङ्गुलिं सूर्य्याचन्द्रमखाविव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजितुर्
सप्ताशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

माकण्डय उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ राम
लक्ष्मणौ । ववन् रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरवन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव
षष्ठरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषेणमैन्द-
हिविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपोश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्त्वं द्वेषमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः
क्षणेनैतौ चकार ह । विशल्यया सहौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया
॥ ६ ॥ तौ लक्ष्यसञ्ज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् । गततन्द्रीकृमौ
चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम-
मिच्छाकुनन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८ ॥
इदमग्नौ गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् । शुच्यकोऽभ्यागतः
श्वेताक्षस्तकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमग्नः कुवेरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परन्तप ॥ १० ॥
अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान् द्रक्ष्यति यस्मै च
प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तहारि प्रतिसृष्ट्याभि-
संस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानङ्गदस्तथा । मैन्दहिविदनीलाश्च प्रायः
प्लवगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।

क्षणेनातीन्द्रियाखेषां चक्षुष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् लरया-
 जिधिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अक्रुताङ्गिक-
 भेवेन जिघांसुर्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽय-
 लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चित्रमायय्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णं
 सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रियानलस्रग्धैरविध्यद्रावणिं शरैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-
 लक्ष्मणायाष्टौ शरानाश्रीविघोषमान् ॥ २० ॥ तस्यास्त्रन् पावक-
 स्रग्धैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः । यथानिरहरहोरस्तन्मेनिगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुष्यन्तं बाहुं देहादपातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन
 पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवन्धं भीमदर्शनम् । तं हत्वा
 सूतमप्यस्त्रैर्जघान वलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्गां प्रवेशयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तच्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५ ॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा ताशात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-
 मोहात्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिकास्थां तां
 रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् । शमयामास
 संक्रुद्धं शूचतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दौष्ट न स्त्रियं
 हन्तुमर्हसि । हतैवैषा यदा स्त्री च वन्धनस्था च ते वशे ॥ २९ ॥
 न चैषा देहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्तारमेवास्या
 हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि
 शतक्रतुः । असृङ्गि लया सेन्द्रास्त्रासिता त्रिदशा युधि ॥ ३१ ॥ एवं

वह्निविधैर्वाक्यैरविन्धो रावणं तदा । क्रुद्धं स प्रमथामास जगद्दे-
स च तद्वचः ॥३२॥ निर्यासे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो वै कल्पप्रतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिह्वे

अष्टाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
तिते । निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संवृते
राक्षसैर्वोरैर्विविधायुधपाणिभिः । अभिदुष्टाव रामं स योधयन्
हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनुमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव-
सैन्यं तदृचवानरपुङ्गवाः । दुर्मैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः
॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः । मायावी
चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य दिहादिनि-
ष्क्रान्ताः शतशोऽप्य सहस्रशः । राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टि-
पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्निवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
राक्षसान् । अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्षणस्य च भारत । अभिदुष्टाव रामञ्च
लक्षणञ्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्षणञ्च क्षपा-
चराः । अभिप्रेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
राक्षसेन्द्रस्य मायामिच्छाकुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरसं-
भ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १० ॥ जहीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
रूपकान् । जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
ततो हर्ष्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । उपतस्थे रथो रामं
मातलिः भक्तसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिस्वाच । अयं हर्ष्यश्चयुगजैर्वो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ अतः पुंस-
 व्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् । तदनेन नरव्याघ्र महा यत्नेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ।
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षस-
 स्येति तमुवाच विभीषणः । नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्यते । ततः
 प्रहृष्ट काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपा-
 ताथ दशग्रीवं रूषान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणे सम-
 भिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् ।
 दशकन्यराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलक्ष्म्योपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाघोरं विससर्ज निशा-
 चरः ॥ २० ॥ भूलमिन्द्राग्निप्रस्थं ब्रह्मादण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 सत्वरं रामश्च्छेद निमित्तैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
 रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्वांशु दशग्रीवः शिता-
 ञ्छरान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भूशुण्डीः भूलानि मुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ अक्षौष्य
 विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताञ्छरान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतो
 दिग्भम् । ततः सुपत्रं सुमुखं हैमपुङ्गवं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूणा-
 दादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं वाणवथ्यं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ॥ २६ ॥ जहृष्टुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरो-
 गमाः । अल्पावशिष्टमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोदीरणाच्छर्वोर्देवदानवकिन्नराः । ततः ससर्ज तं रामः शर-
 मप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मादण्डमिवोद्यतम् ।
 मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

अष्टः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तद्यजुस्तं महा-
भागं पञ्चभूतानि रावणम् । भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेशु-
ब्रह्मास्त्रनिर्देग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे

एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुर-
द्विषम् । बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः । आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं
महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजम्भुर्यधागतम् । तन्महोत्सवसङ्घाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशः । विभीषणाय प्रददौ
प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्श्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छ देवीं
सदृतां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादव-
तीर्थं रथोत्तमात् । वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्श ह्वाकुनन्दनः
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् । मलोप-
चितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं
परामर्शविशङ्कितः । गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया
कृतम् ॥ १० ॥ मामासाय पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि । जरां

ब्रजेया इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो
 जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि
 धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामय मैथिलि ॥
 नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा
 सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
 निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसमूता मुखराग-
 स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्या निश्चेष्टा
 वभूवुः सहलक्षणाः ॥ १६ ॥ ततो देवी विशुद्धात्मा विमानेन
 चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्सृष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 शक्राग्निय वायुश्च यमो वरुण एव च । यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा
 सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महर्हिणं हंसयुक्तेन भासता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीचं
 तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कलम् । शुशुभे तारकाचितं शरदीव नभ-
 स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
 ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
 चेद् वचो नम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
 रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं लट्टते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
 न्तयम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्वा विश्रावयन् दिशः । पुण्या संहर्षणी
 तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्यया ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
तेसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्रयं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सहृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष
त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् । यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवत् । कस्माच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥ ३२ ॥
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरशापेन रक्षा
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्या-
मपि ध्रुवम् । शतधास्य फलेन्मूर्द्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥ ३४ ॥
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छे मां महायते । कृतं त्वया महत्
कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रक्षान्तलोचनम् ॥ २८ ॥ सम्पूर्ण-
नीह वर्षाणि चतुर्दश महायते । ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भि-
रभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयि-
यिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविश्वराय परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाञ्चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा देवैः अक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्ठांस्ते वरानय
ददानि कान् । वव्रे रामः स्थितिं धर्मं शत्रुभेष्यापराजयम् ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्रवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ।
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामक्रीत्तर्गा
समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्वासुपभोगाश्च मत्प्रसा-
दकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थात्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ।
ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्धानं
ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं शक्र-
सारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देव-
गन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनैतं त्वया दुःख-
मिदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वा यच्चराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाय
रामं शस्त्रभृताम्बरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्य-
वर्चसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां
विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
लयम् । पुष्पकेण विमानेन खिचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
गेन यथामुखैररमायैः संवृतो वग्मी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र
शिथ्ये स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवाच धर्मात्मा सहितः सर्व-
वानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥
बिसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः । गतेषु तेषु सर्वेषु
गोपुच्छर्चिषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुन-
राविशत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्प-
केण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्धान्तु समासाद्य
रामः प्रहरताम्बरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतवर्माणं यौवराज्येऽभ्य-
षिचयत् । ततस्तीरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापय-
 त्तदा । लक्षयिलेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
 पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरत-
 च्छीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
 सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
 सौमित्रिर्मुमुद्दे भरतर्षभ । ततो भरतश्चक्रुर्घ्नौ समेतौ गुरुणा
 तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः । तस्मै
 तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्यातया-
 मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
 ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
 ऽभिषिक्तं कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च
 पौलस्त्यमन्वजानाङ्गहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीति-
 युक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधायैतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज
 ह । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
 हैश्वर्यायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं
 गोमतीमनु । दद्यात्प्रमेधानाजङ्गे जारुस्थान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके

नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र
 क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाहुवीर्याश्रिते मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्भये
 ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्तते परमखपि । अस्मिन्मार्गे
 निषीदियुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो
 मरुद्भिर्वज्रपाणिना । नमुचिथैव दुर्द्वर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संख्य
यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां ये ष्ठी भीमो भीम-
पराक्रमः । युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विष्ठीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणाः
सेनां जघेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमध्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देव-
रूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमितान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतय
त्वमिमां पश्य सैन्यवेन दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभि-
र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन
रामेण वैदेही पुनराहृता । हत्वा संख्यं दशग्रीवं राक्षसं भीम-
विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य शाखामृगा मित्ताण्डृक्षाः कालमुखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं
अरुञ्जो मा शुचो भरतर्षभ । त्वदिधा हि महात्मानो न शोचन्ति
परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन
भीमता । त्वत्त्वा दुःखमदौनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वासि

एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ।

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशीचामि नेमान् भ्रातृन् महा-
मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते
दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

बनाच्चापि हृता वलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमन्तिनी काचिदृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभागं
युधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्रा राजकन्यया ॥ ४ ॥
आसीन्मन्त्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मण्यश्च महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजान-
पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमा-
वाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन वयसा सन्ताप-
सुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले नियमिताहारो ब्रह्मचारौ जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ ज्ञत्वा शत-
सहस्रं स सावित्रा राजसत्तम । पष्ठे पष्ठे तदा काले वभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीदर्षाण्यष्टादशैव तु । पूर्णे
त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ क्षपिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण
महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्रावाच । ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणी-
ष्याश्वपते मद्राज यदीप्सितम् । न प्रमादस्य धर्मेषु कर्तव्यस्ते
कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मपसया
मया । पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टास्मि
यदि मे देवि वरमेतं वृणीम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याहु-
मां हिजायतः ॥ १५ ॥

सावित्रावाच । पूर्वमेव मया राजन्तमिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते
स्वयम्भुविहितान्भुवि । कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

स्यति ॥ १० ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिद्ग्राह्यं त्वं कथञ्चन । पिता-
महनिर्गण तुष्टा स्तेतद्व्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं
नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्विधत्ति । अन्तर्हितायां
सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा
धर्मेण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्रास्तु
गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-
पतिरिवास्वरे । प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम्
॥ २२ ॥ ज्ञियाश्च तस्या सुदितयक्रे स नृपसत्तमः । सावित्र्या
प्रीतया दत्ता सावित्र्या हृतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत
नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
तां सुमध्यां पृथुश्रीणीं प्रतिमां काञ्चनौमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-
कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-
मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ ह्रत्वाग्निं
विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः शेषाः प्रति-
गच्छ महात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलि-
र्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां
सुतां देवरूपिणीम् । अयाच्यमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजीवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्दृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो
यश्च स निवेद्यस्त्वया मम । विमृष्टाहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सितम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाच्यो
मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्त्तरन्त्वे प्रणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
पादौ व्रीडितेव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारि-
रितम् ॥ ३७ ॥ सा ह्येवं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वा-
ण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानान्तं तं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे
दिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगिनं भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
गम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा । आजगाम पितुर्वंश सावित्री
सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्तुं न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिसुवाच । कार्थ्येण खलुनेनैव प्रेषितायैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्त्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्चोदिता
शुभा । दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावितृप्रवाच । आसीच्छालेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पद्माच्चाम्यो वभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । सामीप्येन हृतं राज्यं
क्षिप्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया
प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने । सत्यवानुत्तपो मे भर्त्सति
मनसा हृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो वत महत्पापं सावितृग्रा नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् हृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्रवाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्रवांश्च
मृगयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्रवांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपीदानो स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि रामात्मजो दाता ब्रह्मण्यथापि
सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौघीनरो यथा ॥ १७ ॥ ययातिरिव
चोदारः सोमदत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्-
सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयते-
न्द्रियः । स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान् धृतिमांश्च स ॥ १९ ॥

नित्यमयार्जवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतस्तपो-
वृद्धेः शीलवृद्धेऽथ कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रव्रवीषि मे ।
दीपानयस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दीपो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दीपः प्रयत्नेन न शक्यस्यातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दीपोऽस्ति
नान्योऽस्य सोऽयमभति सत्यवान् । सम्यक्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजीवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
तस्य दीपो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्यक्सरेण सोऽप्यायुर्देहन्यासं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावितुप्रवाच । सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानौति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ 'दीर्घायु-
रथवाल्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्भूतो मया भर्ता न
द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निययं कृत्वा ततो वाचाभि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन्
पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजीवाच । अविचात्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः । करि-
ष्याम्येतदेवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविज्ञमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीप्रदाहे
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्त-
यन् । समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो
वृहान् द्विजान् सर्वानुत्विजः सपुरोहितान् । समाह्वय दिने पुण्ये
प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं
नृपः । पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् । कौश्यां वृष्ट्यां समासीनं चक्षु-
र्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथा-
हृतः । वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदेनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थ-
मासनञ्चैव गाञ्चावेद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिर्कतव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मञ्च सुषार्थं त्वं गृह्णाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । च्युताः स राज्याहनवासमाश्रिताश्चराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते
क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवामवात्मकं यदा विजा-
नाति सुताहमेव च । न महिषे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चये-
नाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्
प्रणतस्य च । अभितष्टागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च । स्तुषां प्रतीच्छ मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः वतः ॥ १२ ॥

युधामन्यु उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सञ्जयो मे लया सह ।
भृष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिक्राङ्क्षितः । स निर्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाथ्य हिजानाथमवाचिनः ।
यथाविधि समुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपति
कन्यां यथाहं च परिच्छदम् । यद्यौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नप्रस्थाभरणानि सा । जग्गहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषाय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च । सर्वकामक्रिया-
भिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रून् शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनादिभिः । श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च । रहस्यैवोपचारेण भर्त्तारं पथ्यतोष-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठ-
न्यास्तु दिवानिशम् । नारदेन यदुक्तं तदाक्यं मनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युद्वाहे
चतुर्नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले बह्मतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणय-
न्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यदाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते
हृदि नित्यम् ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।

व्रतं विरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं
तस्या भयं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपा-
त्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच । न कार्यं स्तात सन्तापः पारविष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिद्यीति वक्तुं त्वां नास्ति शक्तः कथ-
ञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तगत्तद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महा-
मनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वो-
भूते भट्टमरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः
सा रात्रिव्यत्यवर्त्तत ॥ ९ ॥ अयं तद्विवसञ्चेति ज्ञत्वा दीप्तं ज्ञता-
शनम् । युगमात्रोदिते सूर्य्यं कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १० ॥
ततः सर्वान् हिजान् वृद्धान् श्वश्रून् श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानु-
पूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अवैधव्याभिपक्षे तु
सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । जचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः
॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता
गिरः सर्वाः प्रयगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्तञ्च
प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यद्योक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता
॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रून् श्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्त-
मास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यद्योपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं त्वया ।
आहारकालं संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सम्भाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं
प्रति । स्वस्थे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि
न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पत्न्याश्च भाविनि ।
ब्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय सुखं न मां दोषः स्तु प्रेक्ष्यम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्याब्रवीच्छ्रुं श्वशुरञ्च महा-
ब्रता । अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महाबलम् ॥ २३ ॥ इच्छेयः
मभ्यनुज्ञाता आर्य्याया श्वशुरेण ह । अनेन संह निर्गन्तुं न मेऽद्य
विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव । न
निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न
निवार्याहं सह यास्यामहं वनम् । सखत्सगः किञ्चिदूतो न निष्क्रा-
न्ताहमायमात् । वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

युमत्सेन उवाच । यतः प्रभृति सावित्रौ पित्रा दत्ता स्तुष्टा
मम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तद्दिषा
तभतां कामं यथाभिलषितं वधूः । अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्य-
वतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यश-
स्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा
वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श
विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवहायैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता । मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः
स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्तो भर्तारं जगाम मृदुगामिनी । दिधेव
हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षतो ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या
वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
वीर्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
पातयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे
शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच अमपीडितः ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन समानेन जाता शिरसि वेदना ।
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं
लक्ष्ये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्ष्या-
म्यहम् । तत् स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४ ॥
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः
कृत्वा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृशन्ती
तपस्विनी । तं मुहूर्तं क्षणं विलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥
मुहूर्तादिव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुष्मन्त-
मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाण्डुहस्तं भया-
वहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिर्वाचात्तां
हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वाभिजानानि वपुरेतद्वामानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेभ्य कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः न नेष्यामि तमहं वद्धा
विद्धे प्रतप्ते चिक्रीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितराजस्तां भगवान् स्वचिकी-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
अथ च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नाहो मत्पुत्रैर्नेतु-
मतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् प्राप्तवद्
वयङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् । निर्विचिष्टं शरीरं तद्-
वमूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो वद्धा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत । नियमव्रत-
संसिद्धा महाभागा प्रतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्व्यास्यौर्ध्वं देहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानुष्णं यावद्दम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्युवाच । यत्र मे नियतं भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या
च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च । तत्र चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च
पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छ्रेण ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मण सतां
मतेन सर्वं स्मृतं मार्गमनुप्रपन्नाः । सा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च
वाञ्छे तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त्त तुष्टोऽसि तवानया गिरा खराक्षर-

व्यञ्जनहेतुशुक्तया । वरं वृणीष्वंह विनास्य जीवितं ददानि ते
सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्रुप्रवाच । च्युतः स राज्याहनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्वशुरो ममाश्रमे । स लज्जचक्षुर्वलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादा-
ज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा लयोक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्तं गच्छस्व
न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रवक्षते । न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं लया यदुक्तं वचनं
हिताश्रयम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
यस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्रुप्रवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं
लभतां स पार्थिवः । जज्ञात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्तं
गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्रुप्रवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता
नयसे निकामया । ततो यमलं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा । अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

स्माद्यश्च लोकीऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमितेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं तृणी-
श्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्रुवाच । समानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः
पुत्रशतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतदर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन मराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्रुवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत
उच्यसे बुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासी नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक्
लटते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्रुवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह
यत् कुलोद्बहम् । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीति-

करं तवावले । परिश्रमस्ते न भवेन्नुपात्मजे निर्वर्तं दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्यवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति सङ्गो भयं नानु-
वर्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं
सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणो-
ष्वप्रतिभं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्यवाच । न तेऽपवर्गः सुकृतादिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद् । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृ विनाकृता सुखं न कामये
भर्तृ विनाकृता दिवम् । न कामये भर्तृ विनाकृता अय्यं न भर्तृ-
हीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्यियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रौ मिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष
भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्ध्यर्थः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
द्रष्टा यज्ञैश्च धर्मण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
शतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥ स्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
 पितृभ्य ते पुत्रवर्त भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
 नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रिया-
 स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निर्वर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्रप्रपि यमे
 याते भर्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्यावं कले-
 वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगच्छ च । उत्सङ्गे
 शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥ सञ्ज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा
 सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीच्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं तव सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्रुवाच । सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विप्रान्तोऽसि
 यहाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां
 पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः सञ्ज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्ताश्च निरौच्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
 हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
 शिरसौ मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
 मशक्नवन् । ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
 लवोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
 पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
 सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाय सावित्री रजनी व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-
 मास्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ
 पश्य सुव्रत । विगाढा रजनी ज्ञेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

मत्तञ्जराश्वरन्त्येते दृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । यूयन्ते पर्यगव्दाय
जगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराञ्छिवानाहान् दिग्मं
दक्षिणपश्चिमाम् । आस्थाय विस्ववन्द्यग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥
सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् । न
विज्ञास्यसि पथानं गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्यवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना घम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयिलेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं संरुजं त्वं
हि लक्षये । न च ज्ञास्यसि पथानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां
रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा-
चिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः । अनागतायां सस्यरायां
माता मे प्ररुणद्धि मान् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त-
प्येते शुक्ल मम । विचिनोति हि मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः
॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । उपा-
लव्यश्च बह्वश्विरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयो-
रय मदर्शयामि चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा मासूचतुथैव रात्रावस्त्रायमाणकौ । भृशं सुदुः-
खितौ वृद्धौ बह्वश्वः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया ह्रीनौ न जीवाय
सुहृत्तमपि पुत्रक । यावद्वरिष्यसे पुत्र तावन्मौ जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृद्धयोरथयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डय
कीर्तिय सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्-
कृतेऽनपकारिणी । अहञ्च संशयं प्राप्तः कुच्छमापदमास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलया
बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकैकमस्यां विलायां पृच्छ-
त्याश्रमवासिनाम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
भर्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
सन्तापं परमेष्ठतः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ
मयेति ह । तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरु-
प्रियः । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सुखरं प्रसूरोद ह ॥ ८४ ॥
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृज्याशूणि नेत्राभ्यां
सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं
हृतं यदि । श्वश्रूश्चशुरभतृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ८६ ॥ न
स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
धृतितां श्वशुरौ मम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
वरारोहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मे च ते बुद्धिर्माञ्जे जीवन्त-
मिच्छसि । मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
भाविनी । पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ९० ॥
उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृज्याङ्गानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
लोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ९१ ॥ तमुवाचाय सावित्री श्वः
फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नैष्यामि परशुन्त्वहम्
॥ ९२ ॥ कुला कटिनभारं सा वृक्षशाखाबलम्विनम् । गृहीत्वा
परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ ९३ ॥ वामे स्कन्धे तु
बामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च । दक्षिणेन परिश्रज्य जगाम गज-
गामिनी ॥ ९४ ॥

सत्यवामुवाच । अभ्यासगमनाद्भीरु पत्न्यानी विदिता मम ।
वृचान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ १०५ ॥ आगतौ
खः पथा येन फलान्यवचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पत्न्यां
मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पत्न्या व्यावर्तते
हिधा । तस्योत्तरेण यः पत्न्यास्तेन गच्छ तरुख च ॥ १०७ ॥
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुभौ । ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः
संप्रादायायमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदायमगमने
षष्ठवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
बलः । लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वा-
नायमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामर्शितं
जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावायमानदीयैव वनानि च सरांसि
च । तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा
शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया । सावित्रा सहितोऽभ्येति
सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिनैश्च परुषैः पादैः सन्नसैः शोणि-
तोक्षितैः । कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
ऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्य समाश्रास्य
तावानौतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धै-
स्तपोधनैः । आश्रासितो विचित्रार्थैः पूर्वरात्रां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
ततस्तौ पुनराश्रस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया । वाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य
स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोक-
कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गीतम उवाच । वेदाः साक्षा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं
महत् । कौमारं ब्रह्मचर्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥ समा-
हितेन चीर्णानि सर्वाण्येव ब्रतानि मे । वायुमक्षोपवासश्च कृतो
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्वि सर्वं परश्चिकी-
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्तात् यथा वाक्यं विनिः-
सृतम् । नैव जातु भवेन्निश्चया तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरहाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दात्म्य उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्राश्च यथा
व्रतम् । गताहारमक्रुता च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृग-
पक्षिणः । पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्विभिः । तांस्तान् निगणयन् सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामायमं
रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्नु चक्षुषन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन
पुत्रस्य सावित्रया दर्शनेन च । चक्षुषश्चात्मनो लाभान्निभिर्दिष्टया

विबर्द्धसे ॥ २३ ॥ सवरक्षाभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
सञ्जात्य हिजास्ते सर्व एव हि । उपासाच्चक्रिरे पार्थ द्युमत्से नं
महीपतिम् ॥ २५ ॥ ग्रैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिता ।
सर्वेस्तेरभ्यनुज्ञाता विमोक्षाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा
सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छु-
र्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय जचुः । प्रागेव नागतं कक्षात् सभार्य्यण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कक्षात् कोऽनुदम्यस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कक्षादिति न जानीमस्तत् सर्वं
वक्तुमर्हति ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं बने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तयाहं
वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन
॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
त्रागमनं नान्यदस्तौह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकक्षाच्चक्षुषः प्राप्तिर्युमत्से नस्य ते पितुः ।
नात्य त्वं कारणं वेत्ति सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ योतु-
मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्य परावरम् । त्वां हि जानामि
सावित्रि सावित्रिमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वनत्र हेतुं जानीषि
तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र
वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावितुप्रवाच । एवमेतद्यथा वेत्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे
प्रत्युराख्यातो नारदेन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तञ्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एतमनयद्वद्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तौषं तमहं
 दिवं सत्येन वचसा विभुम् । पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रघ्नतं पुत्राणाञ्चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षं यथायु-
 र्मम भर्ता लब्धश्च सत्यवान् । भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्त्विदं
 ब्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मया ख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
 यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महत्तमम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तमोमये हृदे । खया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रसञ्जसा शिवेन जग्मु-
 र्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
 सप्तमवधिकाहिशतोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्ये-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समयुक्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव
 सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः । द्युमत्सेनाय नाटयन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शालोभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचक्षुर्निहतञ्चैव खेनामात्येन तं हिषम् ॥ ३ ॥ तं
 मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सवान्धवम् । न्यवेदयन् तथावृत्तं
 विद्रुतञ्च हिषहलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं
 प्रति । सचक्षुर्गणवक्षुर्वा स नो राजा भवन्निति ॥ ५ ॥ अनेन
 निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानोमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ति वलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अथास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुष्मन्तश्च तं
 दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूढ्नां निपातिताः सर्वे विस्मयीत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् दिजानाश्रम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या
 च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णं सुवर्चसा । नरयुक्तेन यानेन प्रययौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिपिपिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 हिताः । पुत्रञ्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यर्पिचयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रमतं जज्ञे
 शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातृणां सोदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् मतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्वलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वयूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्र्या सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी शीलसम्पत्ता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ज्ञना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यथेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

अथ कुण्डलाक्षरगपर्व ।

जनमेजय उवाच । यत्तत्तदा महत् ब्रह्मन् लोमशो वाक्य-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तौ व्रं न च कीर्तयसे ह्यचित् । तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां अष्ट कर्णं प्रति मह-
द्भयम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथा-
मिमाम् । पृच्छतो भरतश्चेष्ट शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ दादृशे
समतिप्रान्ते वर्षे प्राप्ते लयादृशे । पाण्डूनां हितकृच्छ्रः कर्णं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हं श्रयणे
वीरं सद्गर्वास्तरणसंवृते । श्रयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निमि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्तेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेद-
विज्ञूला सूर्यो योगिर्द्विरूपवान् । हितार्थमब्रवीत् कर्णं सान्त्व-
पूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्णं मदचनं तात शृणु सत्यभृताम्बर ।
ब्रुवतोऽयं महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपाया-
स्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽप्यया । ब्राह्मणाच्छ्रद्धना कर्णं
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलान्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्हृदास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यच्चान्यदप्याहु-
र्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकशासनः । आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न दिशे कुण्डले लया । अनुनेयः परं शक्त्या
अथ एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणै-
र्वद्भुभस्त्वया । अन्यैर्वद्भुविधैर्विज्ञैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्वज्रविधैरपि । निदर्शनैश्च वज्रभिः
कुण्डलेषुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कस्य त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्व्यसुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद । अवध्यस्त्वं रणोऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवं । तस्माद्दृष्ट्यं त्वया कस्य जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कस्य उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् हिजवेऽष्टकम् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुसुमैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कस्य उवाच । अथ एव समात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्तव्यं हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद प्रणयाच्च त्रवौन्यहम् । न निवार्योऽं व्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति ह्यत्स्नं विभावसो ।
यथाहं हिजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्या-
गच्छति मां अक्रो ब्राह्मणच्छद्मनाहतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खिन्नरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विद्युधश्चेष्ट कुण्डले वर्म
चोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत् त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि ययसा
युक्तं सरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां वलव्रतज्ञो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तस्मै कीर्त्तिकरं
लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्त्तिमानश्रुते स्वर्गं ह्येनकीर्त्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अथ पुराणः

श्लोको हि स्वयं गौतो विभावसो । धात्रा लोकेष्वर यथा कीर्त्ति-
 रायुर्नरस्य च ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विवर्द्धनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरी-
 रजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्दानं
 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ ह्रत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् । विजित्य च परानाजौ ययः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६ ॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितायिनाम् । वृद्धान् बालान्
 दिजातींश्च मोक्षयित्वा महभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं
 लोके ययः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि
 मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छुद्धिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्षसंवादे
 एकीनशताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

सूर्य उवाच । माहितं कर्ष काष्ठींस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्या-
 विरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्वर । इष्यते ययसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च
 त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यत्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्व-
 तीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये वान्धवाः
 केचित्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण
 निबोध तत् । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥
 मृतस्य कीर्त्तया किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः । मृतः कीर्त्तिं न
 जानीते जीवन् कीर्त्तिं समश्नुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य
 यथा माला गतायुषः । अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्-

यथा ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तो-
ऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ यमापि भक्तिरुत्-
पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं
दैवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्ये तत् क्रियतामविशङ्कया ।
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाख्यामि
ते गुह्यं काले वेत्स्यसि तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय
निबोध तत् ॥ ११ ॥ मास्मै ते कुण्डलेऽदास्त्वं भिक्षिते वज्र-
पाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥
विशाखयोर्मध्यगतः शशौव विमले दिवि । कौर्त्तिश्च जीवतः साध्वी
पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याख्ये यस्त्वया तात कुण्डलार्थं
सुरेश्वरः । शक्या बद्धविधैर्वाक्यैः कुण्डलेष्वा त्वयानघ ॥ १४ ॥
विद्वन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य-
कृतभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्म त्वं वृद्धिमेतामपातुद् । त्वं
हि नित्यं नरव्याघ्र सर्वसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया
चेह युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां
समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ।
तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं
कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्मसंवादे

त्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

कर्म उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्स्य गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नाख्यदेयं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे
पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं
गोपते मम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाञ्च जानीषि त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्त्य
मे कर्षीं न चान्यदैवतं द्विवि । जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह
मद्वितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचि प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति
ब्रवीमि तिग्मांशो त्वन्तु मे चन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ विभेमि न तथा
मृत्योर्घया विभ्येऽनृतादहम् । विप्रिण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
यच्च मामात्य देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्ता-
पजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि
रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्वबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनु-
जानौहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवित-
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां
ते कुण्डले वै शतक्रतो । अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां सम-
न्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येन-
माराध्य स्मृतताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देवेशममोषार्थं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ अमोषां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः प्रक्राय कुण्डले । तथा त्वं कर्षा संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहता हि महाबाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहस्रान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कणः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निधि । तत्सर्वमातुपूर्व्यं शशंसास्ते वृष-

स्तदा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्रयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति
ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्य-
पालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
एकाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्दृष्ट्वा न चाख्यातं कर्णाधिहोषा-
रक्षिणा । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च
कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतद्दिच्छान्यहं श्रोतुं तस्मै ब्रूहि
तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभा-
वसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्ति-
भोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः
श्लशुदण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वल-
न्निव । मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स
राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै
भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्त्तव्यं त्वया वा
तव चातुर्गैः । एवं वत्सग्रामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥
यथाकामञ्च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च । यथासने च मे राज-
न्नापराध्येत कथन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं
वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमयाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या
महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता
चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुल-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम सेहे मया चास्य तथेत्येवं पतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से
 पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यमभिध्या त्वं कर्तु-
 मर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो
 हिजः । यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिश्व महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा नियता
 कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानन्ते
 बाढ्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमादृषु । मयि चैव
 यथातत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्वृत्तज्ञानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां हिजाति कोपनं प्रति । पृथे वालेति कुत्सा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ दृषणीनाञ्च कुले जाता भूरस्य
 दयिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मच्चं पित्रा बाला पुरा स्वयम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्रे
 प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्द्धिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिकुर्वन्ति प्रायसः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म क्षपञ्चापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दपं परित्यज्य दम्भे मानञ्च भाविनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योच्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च हिजये ष्ठे कृतस्त्रं
दक्षेत मे कुलम् ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे

ह्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुन्त्यवाच । ब्राह्मणं यन्मिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव
स्वभावो मे पूजयेयं हिजानिति । तव चैव प्रियङ्गुार्थं ये यय परमं
मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्द्ध-
रात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्याति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र
यद्वै पूजयती हिजान् । आदिषे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यान्नरोत्तम
॥ ४ ॥ विश्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं हिजोत्तमः । वसन्
प्राप्स्यति ते गीहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च हिज-
स्यास्य हितञ्चैव तवानव । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवी-
पते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७ ॥ साह
मेतद्दिजानन्ती तोषयिष्ये हिजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन्
प्राप्स्यसि हिजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामथे-
यसे हिजाः । भवन्ति च्यवनी यदत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये हिजोत्तमम् । यथा त्वया नरेन्द्रेण
भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तीं वज्रमः परिष्वज्य
समर्थं च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमयादिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मद्दि-
तार्थं तथात्मार्यं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां
कन्यां कुन्तिभोजो महाययाः । पृथां परिददौ तस्मै हिजाय
हिजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता वाजा सुखविवाहिता ।

अपराध्येत यत् किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ द्विजांतयो
महाभागा वृद्धव लतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु
नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा आह्या द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृहमस्मै
न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्षिप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राज-
पुत्री तु तद्ग्रीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्या-
भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथांशौचपरा सती ।
विधिवत् परिवाराहं देववत् पर्येतीषयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्यायां
तत्रधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्यां महाराज ब्राह्मणं संश्रित-
व्रतम् । तोषयामास शुद्धेन मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रातः
रेष्याम्येत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
रात्रावधौ पुनः ॥ २ ॥ तच्च सर्वासु वेल्लासु भोक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
चारः श्रद्धासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य वर्द्धते न तु हीयते
॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
राजन्न चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति
बहुशो द्विजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । मिथ्यवत् पुत्रवच्चैव
स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य
सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोप हिजसत्तमः । अवधाने च भूयोऽस्याः परं यत्र-
मथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजी
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्यक्सरे पूर्णं वदामौ जपताम्बरः ।
नापश्यदुष्कृतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां
सानुपैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥

कुन्त्युवाच । कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम । त्वं
प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि मन्त्रस्त्वं वरं भद्रे शुरि-
स्मिते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते
वशम् । विबुधो मन्त्रसंग्रान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न यशस्क द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनि-
न्दिता । तं वै हिजातिप्रवरं तदा आपमयान्नुप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स हिजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्मथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
मुवाच ह । उप्रितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
तव गेहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्तान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा हिजं दृष्ट्वा तत्रैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामन्तप्राप्तौ

चतुरधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणा-
न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलावलम् ॥ १ ॥ अयं
वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य चास्ये
नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शन्तुं यदृच्छया ।
ब्रौडिता साभवद्दुवाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्य-
तलस्थ्या सा महार्हशयनोचिता । प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
दित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्या ।
न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
रभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् । आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां
विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्नन्तं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साय तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
सृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हस-
न्निव । अङ्गदो वद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च । आवभाषे ततः कुन्तीं
साम्ना परमवल्लुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्र-
वलात्कृतः । किङ्करोम्यवशो रात्रि ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतू-
हलात् समाहृतः प्रसौद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाह्वय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः
सुभगे सूर्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्य्यणाप्रतिमो लोके कवचो
कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं
भद्रे त्वया सङ्गम्य सुस्मिते । यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम
प्रियम् ॥ १६ ॥ अपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव
ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याय योऽसौ
मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं
पश्यन्ति स्मयन्त इव भाविनि । पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्य-
ञ्चतुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यत्त्रिदशान् राजपुत्री सर्वानेव
स्त्रेषु धिष्योऽष्ट खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला सूर्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्या-
भावाद्दुःखं एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव येन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहृत-
स्त्वं विभावसो । वाल्याहालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । वालेति कृतानुनयं तवाहं ददानि नान्यानु-
नयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राह्वतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृ-
शम् । विमिश्रा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्याह्वाने

पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या बह्विधं ब्रुवन्ती मधुरं
वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न शक्नाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शक्नाक
यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
दृष्ट्वौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
तथैव च । मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्मादिभावसोः ॥ ३ ॥
बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासाद्वितव्यानि
तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च
करे भृशम् । कथन्त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वै शपपरिव्रस्ता बह्वचिन्तयती
हृदा । मोहेनापि परीताङ्गी सयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम । ब्रीडाविह्वलया वाचा शप-
व्रस्ता विशास्यते ॥ ७ ॥

कुन्त्यवाच । पिता मे धियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु धियमाणेषु विधिलोपो भवेद्वयम् ॥ ८ ॥ तया तु सङ्गमो
देव यदि स्याद्विधिवर्जितः । मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्ति-
र्नशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
नादभ्युभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्दर्शं तव कृत्वा
सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते
यस्मान् कमेर्धातीत्य भाविनि । तस्मात् कन्येह सुश्रीणि स्वतन्त्रा
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनादृताः स्त्रियः
सर्वा नराश्च वरवर्णिनि । स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति
सूतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
पुत्रश्च ते महाबाहूर्भविष्यति महायशः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्ततः सर्वतमोनुद । कुण्डली
कवचौ भूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
अभेद्यज्ञादृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यदेतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो
देव ययोक्तं भगवंस्त्वया । तदीर्यरूपसत्त्वोजा धर्मयुक्तो भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले रात्रि दत्ते मे मत्तकाग्निनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भौरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विह-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पश्यन् चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा
देवौ शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा ब्रीडिता बाला तदा सूर्य-
मथाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६ ॥
इति स्तोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७ ॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगीनाविश्वात्मसंस्थाञ्चकार । न
चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्यसङ्गमे
षडधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथ्वायाः पृथिवी-
 पते । शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाश्वरे ॥ १ ॥ सा बान्धव-
 भयाहाला गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुश्रोणी न चैनां
 बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां वालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा
 गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् । हृथ्यं च वृषभ-
 स्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्रा
 सम्मन्त्र भाविनी । मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ ज्ञानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्ते हेन राजेन्द्र कर्षणं पथ्यवेदयत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्तो मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पय्यानो मा च ते परिपन्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्त्वद्गोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वशस्तथा ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन दत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिग्गश्च सदृगीश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्स्यामि त्वां विदिसेऽपि
 कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानु-
 र्विभावसुः । यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रले कल्पविष्यति । यस्यांस्त्वं दृषितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या

त्वामादित्यवच्चैषम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मायतविमालाक्षं पद्मताम्रदलोच्चलम् । सुललाटं सुकेयान्तं
 पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्प-
 माणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २० ॥
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवदनसम्भूतं सिंहं
 केशरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्र-
 शोकार्त्ता निमीये कमलैक्षणा । धात्रया सह पृथा राजन् पुत्र-
 दर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनभयात्
 पितुः । विवेक राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा
 तश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतो नदीम् । चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो
 गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चस्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुच्छमानकः ॥ २६ ॥ अमृ-
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं दैवञ्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे
 सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै
 सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् क्षेपेणासदृशो भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ।
 सा ददर्शार्थं मञ्जूषासुच्छमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 सरामन्वालभनशोभिताम् । उर्मोतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतासुप-
 ह्वरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भाविनी ।

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य
 मण्डूषामुत्साय जलमन्तिकात् । यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्य
 तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्यया
 साङ्गं विस्रयोत्फुल्ललोचनः । अङ्गमारोप्य तं बालं भार्यां वचन-
 मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यङ्गतं भौर यतो जातोऽस्मि भाविनि ।
 दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
 पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स
 महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भामं देवगर्भं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
 वदवृधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः
 सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
 वसुषेणेति ततश्चक्रुर्दिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
 मामितविक्रमः । वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभु ॥ १४ ॥
 सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । चारेण विदित-
 आसीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृढं
 समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १६ ॥
 तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्येवस्त्वकर्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्
 स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्तग्राम-
 चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् ख्यातः परमेष्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
 सन्धाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिधे रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं
 फाल्गुनेन महात्सना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्रद्धासीदर्जुनेन
 विशास्यते । अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
 एतद्बुद्धं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्यसम्भवः कर्माः
 कुन्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
 समन्वितम् । अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्षी राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा
धनहेतुना । नादियं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २४ ॥
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति
राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्षप्राप्तौ
अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृतम् ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
प्रमदा ग्रामान् वा बह्मगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचा-
धिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति-
वर्द्धनम् । नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे देहि
यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छान्यहं क्षिप्रं लब्ध्वा दत्तं
परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ष उवाच । अविनिं प्रमदा गाश्च निवापं बह्मवार्पिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बह्मविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु
द्विजः । कर्षेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्वितश्च
यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामया-
मास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमववीङ्मूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र
कुण्डले चामृतोद्भवे । तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्ठकम् । प्रति-
गृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विमु-
क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां हिज-
सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदानीं न वरं वव्रे भगवान् पाक-
शासनः । ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विद्वितो
देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
शक्रं तथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया देवो
वरो मम । अन्वेपाञ्चैव भूतानामौश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । वध्यतामुपयास्यामि
त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म
चात्तमम् । हरस्व शक्रं कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विद्वितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
तात तव कर्णं यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथे-
च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वास-
वम् । अमोघां शक्तिमथेत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंहानां घातिनीं पृथनामुखि ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य
मनसा मुहूर्तमिव वासवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
मृहाण कर्णं शक्तिन्वमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति
शतशः शत्रून् मम करच्युता । पुनश्च पाणिमथ्येति मम दैत्यान्
विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च मामेवैष्यति सुतज ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाद्भवेद्-
विद्वांसो वाराहमपराजितम् । नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृणोन्
रक्षते ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । अमोघां
दिहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निऋतेषु तु गात्रेषु न मे वीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते वीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन । व्रण-
श्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितु-
र्वर्णस्तेजस्य वदताम्वर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये । प्रमत्तो मोक्ष्यसे
चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ण उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीभिमाम् ।
यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विभा-
स्यते । शस्त्रं गृहीत्वा निश्चितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
देवा मानवा दानवाश्च निऋन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वं
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्णं
शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं सुहृथापि स्मयमानं नवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चित्त्वा
कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवाद्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्णात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः
प्रहसन् वञ्चयित्वा कर्णं लोके यमसा योजयित्वा । कृतं कार्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्विवसेवोत्पपात ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा कर्णं
मुप्रितं धार्तराष्ट्रा दौनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् । ताञ्चावस्थ्यां
गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुत-
श्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्पुर्वाद्दशाब्दे व्यतीते तन्मे
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । लब्ध्वा कृष्णां सैन्यं द्रावयित्वा विप्रैः
सार्द्धं काम्यकादाशमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देव-
र्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं हैतवनं दृवीरा निस्ती-
र्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डल-
दाने नवाधिकत्रिंशतीऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्व ।

अथ आरण्यपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुन-
रहैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुभूलफलं रम्यं विचित्र-
वज्रपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्यया ॥ ४ ॥ वसन् हैतवने
राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च
पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।

क्लेशमाच्छन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रति-
वसन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने क्लेशं सुखोदकं तत् प्रव-
क्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मय्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो
राजंस्त्वरमाणी महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो
महाजवः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
लरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
मासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूष्णीं सन्तप्येद-
मब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मय्यं समासक्तं वनस्थितौ । मृगस्य
धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तदादाय गतो राजं-
स्त्वरमाणी महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महा-
जवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः
श्रुत्वा सन्तप्तोऽय युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्ववद्भ्रातृभिः
सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्ववन्नरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थं
यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्-
सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-
कात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो
मृगं आन्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायभागस्य
न्यग्रोधं गहने वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन्
॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत्
भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु
ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्शलोपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु
भूयः सम्प्राप्ताः स्मः संशयं किन्तु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि पाण्डवमृगान्वेष्टणे

दशधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच । प्रातिकास्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा । न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः । अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । शकुनिस्त्वां यदाजैषीदहद्यूतेन भारत । न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दृश्य ॥ ५ ॥ पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि भ्रातरः क्षान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्यामि बह्वलान् राजान् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारसानाञ्च निष्ठादमलोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तृणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा आतुर्ज्येष्ठस्य शासनात् । प्राद्ववद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् । पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शृणुवे ॥ ११ ॥

यच्च उवाच । ~~मम तात साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।~~ प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दम ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्थं पानीयञ्च त्वमानय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत । ददर्श च

हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृयोकाभिसन्तप्तसृपया
च प्रपीडितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥
मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्ता यथाकामं
पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यं सहदेवः पिपा-
सितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिर-
गतौ बीभत्सो भक्तुर्कर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च
लमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रष्टुञ्च शशरं धनुः । आसुक्तखड्गो मेधावी
तत्परः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे
गतौ । तौ दृष्ट्वा हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुस्त्यस्य कौन्तेयो
व्यलोकयत तदनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्मि-
न्महावने । सव्यसाची ततः आन्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरौक्षात् स शृणुवे । किमासीदसि पानीयं
नैतच्छक्यं वलात्स्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्
प्रतिपत्स्यते । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावहाणैर्विनिर्भिन्नः
पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानु-
मन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविद्धञ्च दर्शयन् ॥ २९ ॥
कस्मिन्नालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा
दृशावाभिप्रपीडितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरौक्षी ववर्ष ह ॥ ३० ॥

यच्च उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्ता ततः पिव ।
अनुक्ता च पिवन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः
पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवज्रायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात
ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्धीमसेनं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च वीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रलपद्यत । यत् ते पुरुषव्याघ्रा भ्रात-
रोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च
प्रपीडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यच्चरत्तसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
र्मरतर्षभः ॥ ३७ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षिणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्नान् पील्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् भ्रातृनय च्छात्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो वज्रश्वः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रे यौ किं चिरायिते गाण्डीवी किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
म्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । समुत्तस्थौ महाबाहु-
र्दक्ष्यमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निद्रमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं
स्निहनमिदं दुष्टं किंस्निद्दुष्टो मृगो भवेत् । ग्राहसन् वा महाभूतं
शप्तास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्
ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमभिपातितः । किं नु
तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि
वाक्यानि विमृश्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महा-
बनम् ॥ ४६ ॥ सुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषिञ्चितम् । नील-
भास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् । अमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च
महायथाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

इदं तत् सरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं
नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेत्तसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमर्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाय विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि युधिष्ठिरसरोदर्यने
एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स इदं हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव
च्युतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते अक्रान्तिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
चेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाप्यपरि-
भ्रुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
वर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्तव्यानि गदया सक्थिनी
रणे । व्यथं तदयं मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मानि महाबाहौ कुरुणां कीर्त्तिवर्द्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
र्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
शृणा । देवाश्चापि यदावोचन् सूतके तां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
स्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगु-
र्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिद्वेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममाशां संहत्य गेते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाशं दुःखान्येतानि
सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अश्वसारमयं नूनं हृदयं मम दुहृदः ।

यमौ यदेतौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥ आस्त्रज्ञा देश-
 कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविद्यतशरीराश्चाप्यप्रसृष्टशरासनाः । असंज्ञा
 भुवि सङ्गम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानुनिवादेः संसृप्तान्
 दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः । सुखं प्रसृप्तान् प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दशा-
 ज्ञतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । श्रीक-
 सागरमध्यस्थो दृष्ट्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इति कर्तव्यताञ्चेति
 दिशकालविभागवित् । नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलय्य
 वज्रधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातिताः । नैषां अस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीला वेत्स्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुष्टो-
 धनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽय-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्वज्रधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा । नृतानामपि चैतेषां विकृतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ सुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्त-
 यत् । एकैकमश्वौघवलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः
 प्रतिसमासीत कालान्तकयमावृते । एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यव-
 गादवान् । गाहमानश्च तत्तोयमन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यच्च उवाच । अहं वक्रः शैवलमत्स्यप्रभक्षो नीता मया प्रेत-
 वयं तवानुजाः । त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत् प्रभान्
 पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरि-
 ग्रहः । प्रभानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हस्त्र च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
भाक् । पृच्छामि कीं भवान् देवो दैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥
हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च वलिना-
म्बरः ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
विषहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
यत् कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं
साध्वसञ्जागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्मद्दिग्महद्वयः समुत्पन्नश्चिरो-
ज्वरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् कीं भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यच्च उवाच । यद्योऽहमस्मि भद्रन्ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ताम्रिवां श्रुत्वा वाचं स पुरुषा-
क्षराम् । यच्चस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥
विद्वत्पादं महाकायं यच्चं तालसमुच्छ्रयम् । ज्वलनार्कप्रतीकाश-
मधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं दर्शय भरतर्षभः ।
भेषगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महाखनम् ॥ ३८ ॥

यच्च उवाच । इमे ते भ्रातरो राजन् वार्यमाणा मया सकृत् ।
वलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेय-
मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्ष्णी-
र्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामये यच्च तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रज्ञन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि
पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यच्च उवाच । किंस्त्रिदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितयराः ।
कथैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

यच्च उवाच । केन खित् ओत्रियो भवति केन खिदिन्दते
महत् । केन खिद्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन ओत्रियो भवति तपसा विन्दते
महत् । धृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४६ ॥

यच्च उवाच । किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कथैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यच्च उवाच । किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कथैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यच्च उवाच । किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं
यजुः । ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यच्च उवाच । किं खिदापततां श्रेष्ठं किं खिद्विजपतां वरम् ।
किं खित् प्रतिष्ठमानानां किं खित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजन्निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यच्च उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन् स जीवति ॥ ५६ ॥

यच्च उवाच । किं खिद्वस्तरं भूमेः किं खिदुच्चतरञ्च खात् ।
किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिदुबहुतरं तृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ५८ ॥

यच्च उवाच । किं खित् सुप्तं न निमिषति किं खि ज्ञातं न
चोपति । कस्य खिद्वद्दयं नास्ति किं खिदेगेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्पुत्रः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यच्च उवाच । किं खित् प्रवसतो मित्रं किं खिन्मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं खिन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्थ्या मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य मिषाङ्गिष्वं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यच्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं खिद्वर्मः सनातनः ।
अमृतं किं खिद्राजेन्द्र किं खित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किं खिद्विमस्य भैषज्यं किं खिदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेकपदं धर्म्यं किं खिदेकपदं यशः ।
किं खिदेकपदं स्वर्ग्यं किं खिदेकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यच्च उवाच । किं खिदात्मा मनुष्यस्य किं खिदैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं खिदस्य किं खिदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या देवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यच्च उवाच । धान्यानामुत्तमं किं खिन्नानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धान्यानामुत्तमं दाढ्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यच्च उवाच । कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कौश्च सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृणस्यं परो धर्मस्त्वयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यस्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यच्च उवाच । किन्तु हिला प्रियो भवति किन्तु हिला न
शोचति । किन्तु हिलार्थवान् भवति किन्तु हिला सुखो भवेत् ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मानं हिला प्रियो भवति क्रोधं हिला न
शोचति । कामं हिलार्थवान् भवति लोभं हिला सुखो भवेत् ॥ ७६ ॥

यच्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्त्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यमोऽर्थं नटनर्त्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यच्च उवाच । केन खिदावृत्तो लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनावृत्तो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्तजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यच्च उवाच । मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
आढं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मृतो दारिद्र्यः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं आढं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यच्च उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किञ्च वै
विषम् । आहस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरस्व च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरनं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च मन्यसे ॥ ८४ ॥

यच्च उवाच । तपः किं लक्षणं प्रोक्तं को दमय प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमय प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चाज्जिवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्ता ।
दया सर्वसुखैषिलमार्जवं शमश्चित्तता ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कस्य व्याधिरनन्तकः ।
कौटुम्बश्च सृतः साधुरसाधुः कौटुम्बः सृतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुलोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निन्द्यः सृतः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । को लोहः प्रोच्यते राजन् कस्य मानः प्रकी-
र्तितः । किमालस्यञ्च विज्ञेयं कस्य शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोहो हि धर्ममुदलं मानस्वात्माभि-
मानिता । धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यच्च उवाच । किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । ज्ञानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रिय-
निग्रहः । ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कस्य उच्यते ।
को मूर्खः कस्य कामः स्यात् को मत्सर इति सृतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्खः
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किन्तु देवं परं प्रोक्तं किन्तु पैशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजो-
च्छ्रयः । देवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परद्रूपणम् ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । धर्मशार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां तयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मे पृच्छतः प्रश्नं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाह्वयं याचमानमकिञ्चनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु । देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयते तत् सुनिश्चितम् ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणु यच्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि द्विजले च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९६ ॥ वृत्तं
यत्नेन संरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषतः । अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हतो हतः ॥ ९७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ ९८ ॥
अतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो दान्तः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ९९ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्य-
विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्स्रन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १ ॥
उपोपविश्य विदांसः संहिताः संशितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति
स वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्ज-
लयस्तदा । अभ्यनुज्ञापविष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् । कृष्णना हृतराज्या-
द्यानयाश्च बह्व्यः कृताः ॥ ४ ॥ उपिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं दादय
वत्सरोन् । अज्ञातवाससमयं श्रेष्ठं वर्षं त्रयोदशम् । तदसामो
वयं कृन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह
सौबलः । जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः । युक्तवाराश्च
युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यदयं
ब्राह्मणैः सह । समस्ताः खेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ७ ॥
द्रव्यक्ता दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा । संसृच्छिर्तोऽभवद्राजा
साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्वासयन् सर्वं ब्राह्मणा
भ्रातृभिः सह । अथ धौम्योऽब्रवीदाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ९ ॥
राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । नैवविधाः
प्रसृज्यन्ते नराः कस्याच्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ता-
श्छन्नैश्च बह्व्यस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः
॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थायमे तदा । छन्नेनोष्य
कृतं कर्म हिपताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य
तथादित्यां निवत्स्रता । गर्भं वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम्
॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । वलेर्यथा
हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ ऊतामनेन यज्ञापः
प्रविश्य छन्नमासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया
॥ १५ ॥ प्रच्छन्नञ्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे । वज्रं प्रविश्य
शक्रस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ और्वण वसता छन्नसुरौ

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात दिवेषु कर्म तत्तत्संघ श्रुतम् ॥१७॥
 एवं विवस्वता तात हृन्नेनोत्तमतेजसा । निर्द्विधाः शात्रवाः सर्वे
 वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य
 वै । दशग्रीवो हतशृङ्गं संयुगे भीमकर्मणा ॥१९॥ एवमेव महा-
 त्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयच्छात्रवान् युद्धे तथा लभपि
 जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवी-
 त्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
 संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्ष्य महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो
 मया नित्यं नकुलस्थं निवारितौ । शत्रौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
 भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामो यस्मिन् योक्ष्यति नो
 भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाश्रितः । प्रयुज्यापृच्छ भरतान्
 यथा स्वान् स्वान् ययुर्गृहान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या
 यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥२७॥
 सह धौम्येन विहांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः
 कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोधमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निभि-
 त्ततः । श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्च नवाचार्यमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक्
 शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय
 समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि अज्ञातवासीद्योगे

चतुर्द्दशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरण्यपर्व ।

समाप्तञ्च वनपर्व ।

श्रीमहाभारतम् ।

वि रा ट प र्व ।

पाण्डवप्रविशपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपिता दुःश्रीर्धनभयार्दिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महा-
भागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिता-
वसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरां-
लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव
तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणी-
सहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवृत्तग्रांभुजान् सर्वानिति होवाच भारत
॥ ६ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोपिता वयम् । त्रयोदशो-
ऽयं सम्प्राप्तः कृच्छात् परमदुर्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय इतो
वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥
अर्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।

१ वि १

अज्ञाता विचरिष्यामि नराणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ किन्तु वासाय
राष्ट्राणि कौर्त्तयिष्यामि कानिचित् । रमणीयानि गुप्तानि तेषां
किञ्चित् स्म रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्ताः परितः
कुरुन् । पाञ्चालाश्चेद्दिमत्सराश्च शूरसेनाः पटञ्जराः ॥ ११ ॥ द्रुपदाणां
नवराष्ट्राञ्च मत्ताः शाल्वा युगम्भराः । कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराङ्गा-
वन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
यत्र वत्सग्रामहे राजन् सखत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः ।
अब्रवीत् सर्वभूतेष्वस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १४ ॥ अवश्यन्तेव वासायं
रमणीयं शिवं सुखम् । सम्मन्त्र्य सच्चितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः
॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽय पाण्डवान् । धर्म-
शौलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात
सखत्सरमिमं वयम् । कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विचरिष्याम भारत
॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् । आसाय
मत्स्यं तत् कर्म प्रब्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ।
विराटनगरे साधो वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ मृदुर्बद्धान्यो
ह्यीमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गर । राजंस्त्वमापदाकृष्टः किङ्करिष्यसि
पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः । स
हमापदं प्राप्य कथं धीरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरु-
नन्दनाः । विराटमनुसम्राट् राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ सभा-
स्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कङ्क्षो नाम हिजो
भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २३ ॥ वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान्
फलैर्न्योतीरसैः सह । कृष्णाच्छालोहिताक्षांश्च निर्वत्सयामि मनो-
रमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम् । न

य मां वेत्स्यते कश्चित्प्रिये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधि-
ष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि
मां सोऽनुबोध्यते ॥ २६ ॥ इत्येतदो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं
यथा । त्वकोदर विराटे त्वं वत्ससे केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बलवो नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य
करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि
सुगिहितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दाक्षणां निचयान्नहतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य
विपुलं कर्म राजा संयोध्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणान्तानि
कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ रात्रस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा
नृपम् । भक्ष्यान्तरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा
वा बलिनी राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया
निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्निबोत्स्यन्ति समाजेषु
नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥
न लेतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयि-
ष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्ता
सूपकर्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः
॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशास्यते । इत्येतत्
प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमनिर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्तृणां
वरम् । दिधत्तुः खाण्डवं दावं दागार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुहनन्दनम् । सोऽयं किङ्कर्म कौन्तेय
 करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास
 पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥ वासुकेः
 संपराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः । अष्टौ यः प्रतियोधानां सोऽ-
 र्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्यः प्रतपतां अष्टौ द्विपदां ब्राह्मणो
 वरः । आग्नीविप्रश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयु-
 धानां वरं वज्रं ककुद्भी च गतां वरः । ऋदानामुदधिः अष्टः
 पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिधैरा-
 वणो वरः । पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १७ ॥
 यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडा-
 केशः अष्टः सर्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासु-
 देवान्महायुतिः । गाण्डीवधन्वा वीभत्सु श्वेताश्वः किङ्करिष्यति
 ॥ १९ ॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वैश्वानि । अस्त्रयोगं
 समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि
 देवरूपेण भासता । यं मन्ये हादृशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
 वस्तूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ
 दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः
 कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिद-
 शानां यथा शक्रो वस्तूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव
 शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नद्धमानानां सोऽर्जुनः
 किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां प्रण्डकोऽस्मीति करिष्यामि मही-
 पते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
 वलयैश्चादयिष्यामि बाहू कृतकिणाविमौ । कर्णयोः प्रतिमुच्याहं
 कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनङ्गकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं
 गतः । वेणीकृतशिरा राजन्मान्ना चैव वृद्धन्मला ॥ २७ ॥ पठ-

न्नास्थायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यां
 शान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्यं विविधं
 तथा । शिञ्जयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥
 प्रजानां समुदाचारं बद्धकर्म कृतं वदन् । ह्यादयिष्यामि कौन्तेय
 माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परि-
 चारिका । उषितास्तीति वक्ष्यामि पृष्ठो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥
 एतेन विधिना ह्यन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र
 विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्म-
 भृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातर-
 मावभाषि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरि-
 ष्यसि । कर्म तत् त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारस्य
 शूरस्य दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्ववन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
 सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम
 नास्नाहं कर्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्मादश्वशिन्नायां तथैवाश्व-
 चिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाय सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव । ये
 मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि
 विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।
 विराटनगरे ह्यन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
 किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्तो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच । गोसङ्घप्राता भविष्यामि विराटस्य मही-
पतेः । प्रतिषेद्धा च दोग्धा च सङ्घप्राते कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥
तन्निपाल इति ख्यातो नाम्नाहं विदितस्त्वय । निपुणञ्च चरि-
ष्यामि व्येतु ते मानसी ज्वरः ॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता
प्रहितः पुरा । तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशास्यते ॥ ९ ॥
लक्षणञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् । तत्सर्वं मे सुविदित-
मन्यच्चापि महीपते ॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजित-
लक्षणान् । घेषां सूत्रसुपाग्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ ११ ॥
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा । न च मां वेत्स्यते
कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं हि नः प्रिया भार्या प्रागेभ्योऽपि
गरीयसी । सातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥
केन सा द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजा-
नाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १४ ॥ सुकुमारी च बाला च
राजपुत्री यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति
॥ १५ ॥ मात्यगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च । एतान्ये-
वाभिजानाति यतो जाता हि भाविनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । सैरिन्ध्री रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति
भारत । नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १७ ॥
साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि । युधिष्ठिरस्य गेहे
वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १८ ॥ उषितास्त्रीति वक्ष्यामि पृष्टा
राज्ञा च भारत । आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां लं परिपृच्छसि
॥ १९ ॥ सुदेशां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् । सा
रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमौदयम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जातासि
भाविनि । न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २१ ॥

यथा न दुर्हृद्ः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यास्तथा खं
कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि कश्चि-
ष्यथ । यम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरो-
हितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रचतु । सूतपौरोगवैः सार्धं द्रुप-
दस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनसुखाश्वमे रथानादाथ केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं श्रीघ्नमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ द्रुमाश्च नाथ्यौ
द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरो-
गवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राच्यायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्मानपाकौर्थ्यं सर्वं हैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा
पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विहितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवान्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधा-
तव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च । विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्त-
मिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । एष
धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि
हेतुमत्र निबोधत । हन्ते मां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥
यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दोषांस्तरिष्यथ । दुर्वसन्त्वेव कौरव्या
जानतां राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परि-
वत्सरम् । ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवान्नि-
रयं लोके सर्वमस्त्रमयो महान् । भर्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुरुषविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत् ।
 तद्देवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिपजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न
 पथ्यङ्गं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राज-
 वसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्नैर्नमासीनं शङ्करन् दुष्टचारिणः । न
 तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजान-
 मपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीञ्चैनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १७ ॥
 अस्त्रयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते
 मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १८ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रौ प्राज्ञः कदा-
चन । अन्तःपुरचरा ये च हेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १९ ॥ विदिते चास्य
 कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरतो राज्ञो न क्षति-
 जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्पि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
 जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न
 नप्तां न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नरा-
 धिपाः ॥ २२ ॥ यत्राक्षोपचरेद्देनमनिवद्देववत्स्विह । अनृतेनोप-
 चीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यद्यद्धर्तानुयुञ्जीत तत्त-
 देवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवास्य प्रिया-
 दपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु
 च । अप्रियं चाहितं यत्प्राप्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य
 प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्
 प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
 स्वस्थानान्न विक्रमेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वायु-
 वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः । रक्षिणां ह्यात्तप्रस्त्राणां स्थानं
 पश्चाद्विधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिपिबन्तु पुरस्तादासनं मतम् ।
 न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येत-
 हरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

ध्येष्टु प्रकाशयेत् ॥३१॥ अस्मयन्ति हि राजानो नराननृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ अूरोऽस्मीति न
 दृष्टः स्याद्वुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो
 भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च
 राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य
 कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसाप्रीच्छेदनर्थं
 प्राज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्टौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समा-
 क्षिपेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च होवनञ्चाचरेच्छते ॥ ३६ ॥ हास्य-
 वस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषु चित् । नातिगाढं प्रहृष्येत न 12
 चाप्युन्नतवडसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्येण चरेद्भुक्तां हि व्रजे-
 क्षया । क्षितन्तु मृदुपूर्वेण दर्शयेद्प्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न
 हर्षयेद्यस्तु न व्यथेयोऽवमानितः । असंमूढश्च यो नित्यं स
 राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्षयति यः
 सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ॥ ४० ॥
 प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारुणैः । न निर्वदति राजानं
 लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विच-
 क्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञी विप्रये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥
 अमात्यो हि बलाद्भीक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं
 स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४३ ॥ अथः सदात्मनो दृष्ट्वा परं
 राज्ञा न संववेत् । विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥
 अस्त्वानो वलवाञ्छूरम्क्षायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्वान्तः
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेषमाणे तु पुरस्तादयः
 समुत्पतेत् । अहं किं करवाणोति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥
 आन्तरे चैव वाह्ये च राज्ञा यश्चैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै मृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां
 नानुसंक्षरेत् । दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥ ४८ ॥

चमवेष्टं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हसेत् । न मन्त्रं वद्मवा
 कुर्याद्विवं राक्षः प्रियो भवेत् ॥ ४८ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन्
 धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा
 वधम् ॥ ५० ॥ दानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सम्प्रयच्छति ।
 तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एवं संयम्य
चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः । सम्बत्सरमिमं तातास्तथागौला
बुभूषवः । अथ स्वदिपयं प्राप्य यथाकाशं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुशिष्टाः स्म भद्रन्ते नैतद्वृत्तास्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ यदेवानन्तरं
 कार्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय
 जयाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ दिज-
 सत्तमः । अकरोद्दिधिवत्सवं प्रस्थाने यदिधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां
 समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः । समृद्धिबुद्धिलाभाय पृथिवी-
 विजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपो-
 धनान् । याज्ञसेनो पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५७ ॥ गतेषु
 तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपताम्वरः । अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चा-
 लानभ्यगच्छत् ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य याद-
 वान् । रथनखांश्च रक्षन्तः सुखभूषुः सुसंवृताः ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते वीरा वदन्निस्त्रिंशस्ततायुधकला-
 पिनः । वदगोधाङ्गुलिद्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥ ततस्ते
 दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः । निवृत्ता वनबासाहै स्वराष्ट्रं

प्रेप्सवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण
दशार्णोस्ते पाञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यक्षलोमाञ्कूर-
सेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विप्रयं प्राविशन्
वनात् । धन्विनो वदनिस्त्रिंशो विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् । पश्यैकपदो दृश्यन्ते
क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी
भविष्यति । वचामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्सग्रामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामाधायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गज-
राडिव । संप्राप्य नगराभ्यासमवातारयर्जुनः ॥ ९ ॥ स राज-
धानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् । क्षायुधानि समासज्य
प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाय प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं
यदि । समुद्गमं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डी-
वश्च महद्गण्डं लोके च विदितं नृणाम् । तच्चेदायुधमादाय
गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या
नात्र संशयः । ततो हादय वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः । एकस्मि-
न्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहनं महती शयी ।
भीमशक्ता दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि
विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः । योऽस्मान्विदधतो दृष्टा
भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृग-
व्यालनिषेविते । समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १६ ॥
समाधायायुधं शन्यां गच्छामो नगरं प्रति । एवमत्र यथायोगं
बिहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन
देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । स्फीतान् जनपदांश्चान्या-
नजयत् कुरुपुङ्गव ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्नवलसूदनम् ।
अपज्यमकरोत् पार्थो गण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः
अरुक्षेत्रमभ्यरक्षत् परन्तपः । असुञ्चदनुषस्तस्य ज्यामक्ष्यां युधि-
ष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः ।
प्रत्यपिषदुबहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशस्य यस्य
विस्फारं व्यद्रवन्त रणात् परे । पर्वतस्येव दीर्घस्य विस्फोट-
मग्ननेरिव ॥ २३ ॥ सैन्धवं येन राजानं पथ्यामृषत चानघः ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्यग्नि-
मामाशां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो
मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छरः संक्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो हृषे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपज्यमकरोद्दीरः सह-
देवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गंश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च
महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दिधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आरुक्ष्येमां शर्मो वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि
दिव्यरूपपाण्यमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि
वर्षति । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुग्राहं पश्यन्मन्यत ॥ ३१ ॥ शरी-
रञ्च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरा-
दिव शमीमिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं श्वमद्वेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अश्रीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽय-
मस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा । समासज्याय वृक्षेऽस्मिन्निति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः पर-
न्तप । आजम्भन् गराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो
जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयदलः । इति शुद्धानि नामानि चक्रे
तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं
महत् । अज्ञातवर्त्या बलान्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवत्सनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भ-
सम्भूतां नारायणवरप्रियम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुल-
वर्द्धनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयङ्करीम् । शिला-
तटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं
दिव्यमाख्यविभूषिताम् । दिव्याम्बररधरां देवीं खड्गखटक-
धारिणीम् ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान् वै तारयते पापात् पङ्के गामिव दुर्वलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं
प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोतृसन्धैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी
राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि
ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशाकारे पूर्वचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतु-
र्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रीणिपयोधरे । मयूरपिच्छबलये कैयूराङ्गद-
धारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यञ्च विप्रदं तव खिचरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविसमा-
कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । विभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमु-
च्छ्रयौ ॥ १० ॥ पादौ च पङ्कजौ घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ।
पाशन्धनुर्हस्तौ च विविधन्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्फर्दिना देवि सुखेन
 त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ सुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ।
 भुजङ्गाभोगवासेन ओणिसूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे
 चावदन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन
 विराजसे ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं लया ।
 तेन त्वं स्तूयषि देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्ष-
 णार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरयेष्ठे दद्यां कुरु शिवा
 भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि
 विजयं देहि वरदा तच्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्धेय चैव नगयेष्ठे
 तव स्थानं हि शाश्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमांस-
 पशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृणानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ।
 भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च
 ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो
 धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गं तत्त्वं दुर्गां स्मृता
 जनैः । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभि-
 र्वां निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । जलप्रतरणे चैव कान्तारे-
 ष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
 त्वं कीर्त्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्हीर्विद्याः पुनर्नृत्तिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या
 रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया । नृणाञ्च वस्यमं
 मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयि-
 ष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा सूड्ढां तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्म-
 पत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्त-
 वत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच । शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभी ।

भविष्यत्यचिरादिव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादा-
 निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भीष्यसे
 मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि
 पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥
 ये च सङ्घीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदा-
 स्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे
 यत्सङ्घटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२ ॥
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं
 किञ्चिदस्मिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-
 याद्वा पठेत् वा । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति
 पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रक्ष्वास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा
 वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां
 तलैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि श्रीदुर्गास्त्वे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा
 सभायामुपविष्टमाब्रजत् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानन्दान्
 स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यमस्त्रिनं
 महायथाः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-
 सदस्तीक्ष्णविप्रो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महा-
 नपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथा-
 नलो मल्लवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमौच्य पाण्डवं
 विराटराङ्गिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्य्यश्विप्रभाननं महा-

नुभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विश-
स्तथा ये चापि केचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं
समीपिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं
भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् । न चास्य
दासो न रथो न कुञ्जरः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं सूर्वाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं महोत्कटः ॥ ७ ॥
वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्प्राङ् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रविसंग्रहाण च ॥ ९ ॥
तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं वभाषे । कामेन
ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः । गोत्रञ्च
नामापि च शंस तत्त्वतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्र-
पद्यः पुनरस्मि विप्रः । अद्यान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्क्षेति
नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । इदानीं ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रशाधि
मत्स्यगन्धर्गो ह्यहं तव । प्रियाश्च धूर्ता मम देविनः सदा भवांश्च
देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राप्तो विवादः प्रथमं विष्णोः न विद्यते
कश्चन मत्स्य हीनतः । न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं वरो ममै-
षोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच । हन्यामवश्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रब्राजयेयं
विषयाद्विजांस्तथा । शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्क्षो यथाहं
विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

वस्त्रो बहुपानभोजनः । पश्येत्स्वमन्तय वह्निय सर्वदा कृतञ्च ते
हारमपावृतं मया ॥ १५ ॥ ये लानुवादिथुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाथ तेषां
वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं
विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराट-
राजेन नरर्षभस्तदा । उवाच धीरः परमार्चितः सुखी न चापि
कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमवलः श्रिया ज्वलन्नुपा-
ययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च दर्वीञ्च करेण धारयन्नसिञ्च
कामाङ्गमक्रोधमव्रणम् ॥ १ ॥ स स्वरूपः परमेण वच्चेसा रवि-
र्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् । सुकृशावासा गिरिराजसारवांस्तं
मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवान्तिका-
गतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोन्नतांभोऽयमतीव
रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो
रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् । तथास्य चित्तं ह्यपि
संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न
विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं
मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभताञ्च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराट-
वाक्येन च तेन बोहिता नरा विराटस्य सुग्रीघ्रगामिनः । उपेत्य
कौन्तेयमथानुवंस्तदा यथा स राजावदद्व्युतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो
विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच
स्वदोऽस्मि नरेन्द्र वल्लवो भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

भीम उवाच । नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि
सूतान् प्रयत्नं न केवलान् । आस्वादिता ये नृपते पुराभवन्
शुचिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ८ ॥ वलेन तुल्यस्य न विद्यते
मया नियुद्धशीलञ्च सदैव पार्थिव । गजेभ्य सिंहेभ्य समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच । इदानीं ते क्षन्त वरान्महानसे तथाधि-
 कुर्याः कुशलं प्रभाषसे । न चैव मन्ये तव कर्म यत्कर्म समुदनेमि
 पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महा-
 नसे त्वं भव मे पुरस्कृतः । नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च
 तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञी दयितोऽभवद्दृढम् । उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचराश्च कौचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेक्षिताग्रान्
निन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्गूथ्य शुचि-
क्षितान् ॥ १ ॥ जुगूहे हस्त्रिणे पार्श्वे मृदूनक्षितलोचना । वासश्च
परिधायैकं कृष्णा समलिनं सहत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेशञ्च सैरिसूत्रा-
स्ततो व्यचरदार्त्तवत् । तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपा-
द्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छथैव तां दृष्ट्वा का लं किञ्च चिकीर्षसि । सा

तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि
वै कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति । तस्या रूपेण वेगेन सञ्जाया च
तथा गिरा ॥ ५ ॥ नायद्दधत तां दासीमन्नहेतोर्दृष्टिताम् ।
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्भता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती
दृष्टे प्रासादाद्दुद्रुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाया-
मेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाह्वयान्नवीज्जरे का लं किञ्च चिकीर्षसि ।
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं
कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥

सुदृष्टोवाच । नैव रूपं भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि ।
प्रेषयन्ती च वै दासीर्द्वासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा
संहतोरुस्त्रिगम्भीरा पङ्कजता । रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगह्व-
भाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनयोगिपयोधरा ।
तेन तेनैव सम्भन्ता काशीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥ अरालपद्मनयना
विम्बोष्ठो तनुमध्वना । कम्बुग्रीवा गूढगिरा पूर्णचन्द्रनिभानना
॥ १२ ॥ शारदीत्यलपत्राद्या शारदीत्यलगन्धरा । शारदीत्यल-
सेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का लं ब्रूहि यथा भद्रे
नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि
वाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याय देवता । विद्या ।
धरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥ १५ ॥ अलम्बुजा मिश्र-
केशी पुण्डरीकाक्ष बालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा लं तद्युष्मातुः
प्रजापतेः । दिव्यो देवेषु विद्यातास्तासां लं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्वीपद्युवाच । नास्मि देवी न गन्धर्वी नाप्सरी न च राक्षसी ।
सैरिन्ध्री तु भुजिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केमान्
जानाम्यहं कर्तुं पिपि साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां
चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ अथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परम-
शोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १९ ॥

कृष्णाञ्च भार्यां पाण्डूनां कुसुणामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चराम्यका-
लभमाना सुभोजनम् ॥ १० ॥ वासांसि यावन्ति लभे तावत्ताव-
द्गमे तथा । मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साह-
नद्यागता देवि सुदेशो तन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेशीवाच । मूर्द्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो
राजकुले वायु यायेमा मम वेश्मनि । प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते
पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य य इमे
मम वेश्मनि । तेषां त्वां सन्तमन्तीव पुमांसं कं न मोहये ॥ २४ ॥
राजा विराटः सुयोगि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मां वरा-
रोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि त्वमनवद्याङ्गी तर-
लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्षेयाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥
यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि । एवं सर्वानवद्याङ्गि स
चानङ्गवशी भवेत् ॥ २७ ॥ अधारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो
नरः । राजवेश्मनि ते सुभू रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥
यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते सृत्युमात्मनः । तथाविधमहं मन्ये
वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपदुवाच । नास्मि लभ्या विराटिन न चान्येन कदाचन ।
गन्धर्वाः पतयो मच्चं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व-
राजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा-
चारा तथा ह्यहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ
प्रधावयेत् । प्रीथिरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो
हि मां पुरुषो मध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्रात्रिं
प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या
कैनचिद्भने । दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च बलवत्प्रियाः ।
प्रच्छन्नाद्यापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुहृणोवाच । एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृश्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परि-
शान्तिता । उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती । न चैनां
वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वैशमनु-
त्तमम् । भाषाञ्चैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गोष्ठ-
भासाय तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः । राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्
प्राहिणोञ्जातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नर-
र्षभम् । समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य
वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्ट-
पूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ अम्याय राजानमभितृतापनं
ततोऽप्रवीक्षेममहौषनिस्वनः । वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसङ्ग्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां
वरिष्ठ तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् । न शक्यते जीवितु-
मप्यकर्मणा न च तदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच । त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्र-
नेमीश्वररूपवानसि । आचक्षु मे तत्त्वमभितृकर्षणं न वैश्यकर्म
त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विप्रयादिहागतः किं
वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् । कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिरः । तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ८ ॥ अपरे
दशसाहस्रा विस्तावन्तस्तथापरे । तेषां गोसङ्ख्या आसं वै
तन्निपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च सङ्ख्या-
गतं गवाम् । न मेऽस्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ११ ॥
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया
तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बद्धला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चन । तैस्तेरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि
शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन्
पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रमुपाधाय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥

विराट उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वसर्वर्णस्य
विभिन्नानि गुणैः । पशून् सपालान् भवते ददास्यहं ललायया
मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स राज्ञोविदितो विशास्यते-
रुवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणा-
मलङ्कारधरो बृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिसुच्य कुण्डले दीर्घं
च कम्बूपरि हाटके शुभे ॥ १ ॥ बह्वंश्च दीर्घान् प्रविकीर्य
मूर्ध्निजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकम्पय-
स्तादा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजीपगतं
सभातले व्याजात् प्रतिच्छूनमरिप्रमाथिनम् । विराजमानं पर-
मेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूच-
विदितं तदा नराः सविज्ञायं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सखो-
पपन्नः पुरुषोऽमरीपमः श्यामो युवा वारणद्वयपोपमः । आमुच्य
कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनक्ष कुण्डले ॥ ५ ॥ सखी
सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरी तथा । आरुह्य
चानं परिधावतां भवान् सुतैः सनो मे भवं वा मया समः ॥ ६ ॥
वृद्धो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्स्रांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः स्त्रीवस्त्रा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि मद्रोऽस्मि
नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
दिव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्तव प्रकी-
र्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां
वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । ददामि ते हन्त वरं वृहन्नले सुताञ्च मे
नेर्त्तय याश्च तादृशीः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेभिं
पृथिवीं लमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । वृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्रराट् कलासु
नृत्येषु तथैव वादिते । मम्मन्द्र राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमत्यस्य निशम्य च
स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्सर्ज्य ताम् । स शिष्यामास च गीत-
वादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः
परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः । तथा स
सत्वेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह ताभिरात्मवान् । तथा
च तं तत्र न जज्ञिरे जना वह्निररा वाप्यय वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराट-
 राजं तरसा समेयिवान् । तमापतन्तं दृष्ट्वे पृथग्जनो विमुक्त-
 मभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ ११ ॥ स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
 समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्यपराट् । ततोऽब्रवीत्ताननुगान्धर्वेश्वरः
 कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयानैक्षति माम-
 कान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः । प्रवेश्यतामेष समीप-
 माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजान-
 ममित्रहात्रवौज्ययोऽस्तु ते पाथिव भद्रमस्तु वः । हृदयेषु युक्तौ
 नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच । ददामि यानानि धन निवेशनं समाश्वसूतो
 भवितुं त्वमहंसि । कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं
 तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-
 श्ठिरः । तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां
 प्रकृतिं वेद्मि विनयञ्चापि सर्वशः । दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृतस्त्वैव
 चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति
 दुष्टा बडवाः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो
 युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

विराट उवाच । यदस्ति किञ्चिन्मम बाजिवाहनं तदस्तु सर्वं
 त्वद्धीनमय वै । ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः
 सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवीहि
 यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि
 राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनं मे
 समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् । कथन्तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
 वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट्

राज्ञा मुद्दितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभि-
रामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्सेन न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्यां व्यवहरन् समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशे
द्वादशोऽध्यायः समाप्तश्च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १२ ॥

अथ सम्यपालनपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्ताः कुरुनन्दनाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वत वै दिज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्ताः कुरु-
नन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ दण-
विन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराट-
नगरेवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यगणामभवत् प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विश्राम्यते ॥ ४ ॥ स चाक्षहृदयक्षस्तं
क्रीडयामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रवद्धानिव दिजान्
॥ ५ ॥ अज्ञातञ्च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् । भ्रातृभ्यः
पुरुषव्याघ्रो यथाहं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि
भक्ष्याणि विविधानि च । अतिसृष्टानि मत्सेन विक्रीणीते युधि-
ष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विक्री-
णानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां
वेश्ममास्थाय पाण्डवः । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्माणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्वान्

भ्रातृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति
 भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदन्वोऽन्यं महारथाः ।
 विराटनगरे चैरुः पुनर्गर्भवृता इव ॥ १२ ॥ सप्रज्ञा धार्तराष्ट्रस्य
 भवात् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णाम्बुषुष्कान् नरा-
 धिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत् समृद्धौ मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मत्ताः
 समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः । समाजे ब्रह्मणो राजन्
 यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखड्गा
 इवासुराः । वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥
 सिंहस्तम्भकटिग्रोवाः स्वदाता मनस्विनः । असङ्ख्यलव्यलव्यास्ते
 रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमत्ता-
 नथाह्वयत् । आदत्त्वामानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कथन ॥ १८ ॥
 यदा सर्वं विभनसस्ते मत्ता हतचेतसः । अथ सूदेन तं मत्तं
 बोधयामास मत्तगराट् ॥ १९ ॥ बोधयमानस्तदा भीमो दूखि-
 नैवाकरोन्नतिम् । न हि शक्नोति विवृतं सत्याख्यातुं नराधिपम्
 ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलयस्त्रि । प्रविवेश
 महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः
 संहर्षयन् जनम् । ततस्तु वृत्तसङ्काशं भीमो मत्तं समाह्वयत् ॥ २२ ॥
 जीमूतं नाम तं तत्र मत्तं प्रख्यातविक्रमम् । तावुभौ सुमहोत्-
 साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ
 पट्टिहायनौ । ततस्तौ नरमादूर्लभौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । आसीत् सुभीमः
 सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनाति-
 वलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिभृतैश्चित्तैर्वाह-
 भिर्य सुसङ्घटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधृतैश्च प्रमाथोन्ममनैस्तथा ।

क्षेपणैर्मुष्टिभिर्यैव वराहो हूतनिखनैः ॥ २८ ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च
 प्रसृष्टाभिस्तथैव च । मलाक्रानखपातैश्च पादो हूतैश्च दारुणैः ॥ २९ ॥
 जानुभिराश्लनिर्घोषैः शिरोभिरावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्दोरमणस्तं
 बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन घूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
 अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदीत्यतः ॥ ३१ ॥ बलिनो संयुगे
 राजन् द्वलवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः
 ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योन्यं जातुभिरपि जहत्तुः । ततः यद्धेन
 महता भर्त्सयन्ती परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्त्री दीर्घभुजौ
 निरुद्धकुमलावुभौ । बाहुभिः समसञ्जेनामायसैः परिवैरिव ॥ ३४ ॥
 चकर्ष दीर्घास्तुपाट्य भीमो मल्लमसिक्त्रहा । निनदन्तमभिक्रोग्यन्
 शार्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यस्य महाबाहुर्भामयामास
 वीर्यवान् । ततो मल्लाय मत्स्यराय विन्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥
 आसयित्वा यतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपि मत्स्यहाबाहुर्मल्लं
 भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोक-
 विश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रह-
 र्यात् प्रददौ वित्तं बह्वं राजा महामनाः । बलवाय महारुहे यथा
 वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महा-
 वलान् । विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥
 यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च
 हिरण्यैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृको-
 दरः । योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ वीभत्-
 सुरपि गीतेन खनृत्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वा-
 श्रान्तपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्वर्विनीतैजवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदेशं
 प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बह्वं । विनोतान् वृषभान् दृष्ट्वा सह-
 द्विवस्य चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं ददौ बह्वविधं विराटः पुरुषार्थमा :

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्षिप्रमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नाति-
 प्रीतमना राजन्निष्ठासपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः
 पुरुषर्षभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे
 त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तश्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कीचकवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
 महारथेषु कृन्तेषु मासा दश संमाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनो सुदे-
 णान्तु शुश्रूषन्ती विशास्यते । अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जन-
 मेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने । तां
 दिवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे
 गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श दुपदा-
 त्सजाम् ॥ ४ ॥ .तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः
 कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामान्निसन्तप्तः
 सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानोरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
 रूपेण चोन्मादयतीव मां मृगं गन्धेन जाता मदिरैव भाविनी ॥ ७ ॥
 का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा ह्याचक्षु मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
 चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम्
 ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रेत्यग्ररूपा प्रतिभाति
 मामियम् । अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च
 ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्च रथं सभाजनं समृद्धियुक्तं
 वज्रपानभोजनम् । मनोहरं काञ्चनचित्तभूषणं गृहं महच्छोभयता-

मियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदिशामनुमन्त्र्य कौचकस्ततः समभ्येत्य
मराधिपात्मजाम् । उवाच कृष्णामभिधान्वयंस्तदा मृगेन्द्रकन्या-
मिव जम्बुको बने ॥ ११ ॥

कौचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं
वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्षुः शोभने ॥ १२ ॥ रूप-
मग्रं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं
ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे
शुभे । वाक्यन्ते चारुचर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा
मया नारी काचिन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुयोनि यादृशी
लमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का लमय भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरयो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव
रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभे-
वेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्ष्यपक्ष्माङ्गं स्मितज्योत्स्नोपमं
शुभम् । दिव्यांशुरस्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥
निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रान्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति को
नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ चारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ
चाभौ सुशोभनौ । सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निर-
न्तरौ ॥ २० ॥ कुट्टुलाब्जुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरो । काम-
प्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ बलीविभङ्गचतुरं
स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाधो
मामप्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्नि-
रिव निर्द्वयः । लक्ष्म्यमातिसङ्कल्पविवृद्धौ मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥
आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाभ्योधरेण च । समयस्व वरारोहे ज्वलन्तं
मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कटाः ।
लत्सङ्गमानानिधितस्त्रीभ्राः शशिनिभानने ॥ २६ ॥ मच्चं विदार्थ्य

हृदयमिदं निर्देयवेगिताः । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डायुध-
 दारुणाः ॥ २७ ॥ अत्यन्मादसमारम्भाः प्रीत्यन्मादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसम्भोगैर्मासुदृत्तुमिहार्हसि ॥ २८ ॥ चित्रमाख्यास्वर-
 धरा सर्वाभरणसूषिता । कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विला-
 सिनि ॥ २९ ॥ नार्हसौहासुखं वस्तुं सुखार्हं सुखवर्जिता ।
 प्राप्तुं खनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ ३० ॥ स्वादून्यसृ-
 कल्पानि प्रेयानि विविधानि च । पिवमाना मनोज्ञानि रममाण-
 यथासुखम् ॥ ३१ ॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनु-
 त्तमम् । पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३२ ॥ इदं
 हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमय भाविनि । अधार्य-
 माणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३३ ॥
 त्वजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
 अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वधगो वरानने ॥ ३४ ॥
 द्रौपद्युवाच । अपार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवस्त्रां सैरिन्ध्रां वीभत्सां केशकारिणीम् ॥ ३५ ॥ पर-
 दारास्मि भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतम् । दयिताः प्राणिनां दारा
 धर्मं समनुचिन्तयः ॥ ३६ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथ-
 न्न । विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३७ ॥ मिथ्या-
 भिरुद्धो हि नरः पापात्मा मोहमार्तस्थितः । अयमः प्राप्नुयाद्दीरं
 महदा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्रा कीचकः काम-
 मोहितः । जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शणे ॥ ३९ ॥ दीपान्
 बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धि-
 द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं
 वरानने । मां मन्मथसमाविष्टं तत्कृते चारुहासिनि ॥ ४१ ॥
 प्रत्याख्याय च मां भीरु वधगं प्रियवादिनम् । नूनं त्वमसितापाङ्गि

पथात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृतस्त्रस्यास्य
सुमध्यमे । प्रभुर्वासयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपयौवनसौभाग्यै-
र्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेः भोगैश्चतुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कल्पादास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया
दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिन् शुभानने । भजस्व मां वरारोहे
भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कौचके-
नाशुभं वचः । कौचकं प्रत्यवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्द्रपुत्रावच । मा सूतपुत्र सुहृत्स्व मायात्याहोः स्वजी-
वितम् । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्निर्णयं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥
न चाप्यहं त्वया लब्ध्वा गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्त्यः
कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनयः ॥ ४९ ॥ अग्न्यस्वरूपं पुरुषैरध्वानं
गन्तुमिच्छसि । यथा निशेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तत्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्मर्ही
वा यदि वोर्ह्यसुत्यतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथापि
तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५१ ॥
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽय कौचक ।
किं मातुरङ्गे शयितो यथा शिशुयन्त्रं जिहृत्तुरिव मन्यसे हि माम्
॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं
भविष्यति । न वर्तते कौचक ते दृष्ट्वा शुभं वा तेन सञ्जीवन-
मर्थयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि कौचककृष्णासंवादे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कौच-
कीऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरैणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कौचक उवाच । यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तां सुदेष्णो परीप्-
सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा वद्भयः श्रुत्वा वाचं विलपत-
स्तदा । विराटमहिषो देवौ कृपाञ्जके मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्र-
मभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा
सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्त्रञ्च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्पू-
षितामेनां विजने निरवग्रहे । आन्वयेया यथाकामं सान्त्वमाना
रमेयादि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः सः विनिष्क्रम्य भगिन्या वचना-
त्तदा । सुरामाहारयामास राजाहं सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥
मच्छांश्च विविधाकारान् बह्वंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास
कुशलैरन्नपानं च शोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कौचकै-
नोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कौचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्धि कौचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव रात्रि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥ न चाहमन-
वयाङ्गि तव वेश्मनि भाविनि । कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां
व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः
कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भाविनि ॥ १३ ॥ कौच-
कस्तु सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः । सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्व्रस्तव प्रेष्ठा राजपुत्रि वश-
नुगाः । अन्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेशोवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्त इतः संप्रेषिता मया ।
इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं चपिधानं हिरण्ययम् ॥ १६ ॥ सा यङ्ग-
माना रुदतो दैवं शरणमीयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य
निविशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । यथाहमन्यं भर्तृभ्यो नाभिजानामि कञ्चन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्यात् कीचको वशे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सा सूर्य्यं सुहृत्तमवला
ततः । स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वे सूर्य्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहा-
त्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगौमिव संतस्तां
दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्नुदा स्रुतो नावं लब्ध्वेव
पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कीचक उवाच । स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्यूष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्ष्ममालाः
कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नश्च
शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ।
अस्ति मे शयनं दिव्यं लक्ष्यमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्धं
पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

५ वि ६

कीचक उवाच । अन्या भद्रे न विष्यन्ति राजपुत्राः प्रति-
श्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृषत ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाहैमन-
सापि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रुपदस्त्रि पाप परि-
कृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्ष-
माणः परिभर्त्सयन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेष्टे स कीचकस्तां
सहसाक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ ग्रह्यमाणा तु महाजवेन सुहृर्विनि-
श्वस्य च राजपुत्री । चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा प्रवेपमानाति-
रूपा शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव
निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीच-
कम् । सभां शरणमागच्छत्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां
कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृषत् । अथैनां पश्यतो राज्ञः
पातयित्वा पदावधीत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदर्कणं राज्ञः
सन्नियोजितः । स कीचकमपीवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥
स पपात तदा भूमौ रक्षोवलसमाहतः । विधूर्णमानो निशेष्ट-
श्चनमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ ताज्जासीनौ दृष्टवतुर्भूमसेनयुधि-
ष्ठिरौ । अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥
तस्य भीमो बधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः । दन्तैर्दन्तास्तदा
रोषान्निष्पिप्रेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे
चोच्छ्रितपद्मणी । सखेदा भुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥ १५ ॥
हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा । भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः
सहसोत्थातुमैच्छत् ॥ १६ ॥ अथावमृद्गादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः ।
प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यप्रिधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव
मातङ्गं वीक्ष्यमाणं वनस्पतिम् । स तमावारयामास भीमसेनं युधि-
ष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृहत् सूद दारुकृतेन वै । यदि

ते दारुभिः कृत्यं वहिर्वांश्चान्निगच्छताम् ॥ १९ ॥ सा सभादार-
मासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् । अवेक्षमाणा सुयोगी पती-
स्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंदि-
ताम् । दृष्टमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्युवाच । येषां वैरी न स्वपिति पृष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २२ ॥ ये द्यूने
च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां
सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः
श्रूयतेऽनिशम् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत्
॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता वलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां
मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्यु-
र्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा-
वधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्ताः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते
सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा क्लीवा बल-
वन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यन्तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु
शक्यं क्रिञ्चतुं विराटे धर्मदूषके । यः पश्यन्मां मर्षयति बध्य-
मानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्क्रिञ्चित् सभाचरति
कीचके । दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदश्च पश्यन्तु
कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः
कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्युपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्वचैभिः सा तदा कृष्णाशु-
लोचना । उपालभत राजानं मात्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच । परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्तु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्य-
पूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः । यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी
मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे
वयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभा-
सदः । युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे खेद आगमत् ॥ ३९ ॥
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् । गच्छ सैरिन्धि
मातस्याः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुध्यन्त्यः
क्षिश्यन्ते वीरपत्नयः । शुश्रूषया क्षिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत
॥ ४१ ॥ अन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तेन त्वं
नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्धि
शैलूषीव विरोदिषि । विघ्नं करोषि मत्स्राणां दीव्यतां राज-
संसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्धि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्धु उवाच । अतीव तेषां हृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते वध्या तेषां ज्येष्ठोऽहं देविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रादवत् कृष्णा सुदेष्णाया निवे-
शनम् । केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरम्भाहोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥
शुशुभे वदनं तस्या सदन्त्याः सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं
दिवीव अग्निमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णोवाच । कस्त्वावधीदरारीहे कस्माद्रीदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतान्तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४८ ॥

सुदेशोवाच । घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसम्पत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्ध्रुवाच । अन्ये चैव वधिष्यन्ति घेषामागः करोति सः ।
मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यम-
स्त्रिनी । वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगामावासमेवाथ तदा सा दुपदात्मजा । कृत्वा शौचं यथान्यायं
कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलि-
लेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निश्चयम् ॥ ३ ॥
किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम । इत्येवं चिन्तयित्वा
सा नीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य
मनस प्रियम् । तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ५ ॥
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती । भवनं भीमसेनस्य
क्षिप्रमायतलोचना । दुःखिन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ६ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम
द्विषि । तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मन-
स्विनी । यस्यां भीमस्तथा श्रुते मृगराज इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तस्या
रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः । सम्मूर्च्छितेव कौरव्य
प्रजज्वाल च तेजसा । सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ८ ॥ सर्वज्ञेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी । उपातिष्ठत
पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं
गोमतितीरजम् । परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्
॥ ११ ॥ बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्रावोधयदनिन्दिता । सिंहं सुप्तं वने
दुर्गे मृगराजबधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपास्निष्यद्वस्तिनीव महा-
गजम् । वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छति । अभ्यभाषत
पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेष्ठि
भीमसेन यथा मृतः । नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य
जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्रा प्रवोधितः ।
उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं
कौन्तेयो महिषीं प्रियाम् । केनास्यर्थेन संप्राप्ता लरितेव ममा-
न्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वसः कृष्ण पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्षा परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि
वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमानक्षु श्रुत्वा
ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृष्णो विश्वास्यः
सर्वकर्मसु । अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥
श्रीघ्नमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विविक्षितम् । गच्छ वै शयना-
यैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां
दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् । सभापरिषदो मध्ये तन्मां
दहति भारत ॥ २ ॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च
 सैन्धवेन दुरात्मना । परामर्षो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥
 मत्स्यपराङ्मः समक्षन्तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदामृष्टा
 का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं वज्रविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानाञ्च
 भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
 योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुष-
 व्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं
 राज्ञेवेषसि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥
 तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हंण सपत्नहन् । कालेनेव फलं पक्वं
 हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥ भ्रातरञ्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्युत-
 देविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥
 को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव
 दीर्येत विना दुर्युतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चा-
 न्यत्सारवद्धनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्बत्सरान् वहन् ॥ १२ ॥
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् । अश्वपुत्र-
 सङ्काश्व न जातुक्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया
 प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन्
 ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । यं यान्त
 मनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि
 नृपाणाममितौजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम्
 ॥ १६ ॥ शतं दासौसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पात्रौ-
 हस्तं दिवरात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसह-
 स्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन क्षान्तेन महता समुपा-
 श्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । साय-
 म्प्रातरुपातिष्ठन् सुसृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्ररूपयो यस्य
 नित्यमासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंश-
 द्वासीक एकैको यान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
 क्ष्वैव यतीनाम्बुर्द्धरेतसाम् । दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते
 नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोधः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
 न्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अन्धान् वृद्धांस्तथा-
 नाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । विभर्त्ति विविधान्राजा धृति-
 मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सखिभागमना नित्यमानृशंस्यायुधि-
 ष्ठिरः । स एष निरयं प्राप्नो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
 सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसतः
 समये यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् वलिभृतः सर्वे सीऽयान्यै-
 र्भर्त्तिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वश्वर्त्तिनः ॥ २७ ॥
 स्ववशे विवशो राजा परेषामय वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
 रक्षितवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो
 युधिष्ठिरः । यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
 तमुपासीनमयान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
 परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते माम-
 संशयम् । अतदहं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते स
 सभायां यं कृत्स्न वीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमयान्यं पश्य
 भारत भारतम् । एवं वज्रविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनायवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विरपाटर्बणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्वौपद्युवाच । इदन्तु मे महदुःखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत ।
 न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादितद्व्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्मणि
 क्षीने त्वमसमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न
 वद्विष्ये ॥ २ ॥ रूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः । प्रैष्यत्वं
 समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे
 विराटमुपतिष्ठसे । ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः
 ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सन्नाट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः । हस-
 न्यन्तःपुरे नार्थो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहै-
 रागारे योध्यसे वदा । कैकेयाः क्रियमाणायास्तदा मे कश्चलो-
 भवेत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत । प्रेष्याः
 समुत्थिताद्यापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनव-
 द्याङ्गीं कश्चलोपहतामिव । स्नेहात् संवासजाड्भर्मात् सूदमेपा-
 शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुगोचति ।
 कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तं
 च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ । सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्निव्यं
 करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चाभौ तुल्यकालनिवा-
 सिनौ । इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्जयत् ॥ ११ ॥
 क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां तथि । तस्यां तथा ब्रुव-
 न्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ तथ्येवं निरयस्याप्ते भीमे
 भीमपराक्रमे । शोके योधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमत्सहे ॥ १३ ॥
 यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्वाश्चैकरथोऽजयत् । सोऽयं राज्ञो विरा-
 टस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे
 जातवेदसम् । सोऽन्तःपुरगतः पार्यः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । स लोकपरिभूतेन वेष्टे-
 नान्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाह्वौ परिष-
 सन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्यातलनिर्वीणात् समकम्पन्त शत्रवः । स्त्रियो गीतस्वन-
 न्तस्य मुदिताः पथ्युपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्यसङ्काशं यस्य
 मूर्धन्यशीमत । वेणीविभूतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥
 तं वेणीभूतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम
 सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नुखाणि दिव्यानि समस्तानि
 महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयतिकुण्डले ॥ २१ ॥
 यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्तन्त
 वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां
 नर्तकी युवा । आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥
 यस्य स्रग्धरोषिण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सह-
 स्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुन्याः शोको
 व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥
 भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिचाटकैः । कम्बुपाणिनमायान्तं
 दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्यं कश्चि-
 दुर्व्याम्यनुर्द्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गावन्नास्ते धनञ्जयः ॥ २७ ॥
 धर्मं शौर्य्यं च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवेषविभूतं
 पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभि-
 र्देवस्त्रपिणम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥
 मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् । पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं
 दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्थ्या न जानाति क्वच्छं
 प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं ममं दुर्य्युतदेविनम् ॥ ३१ ॥
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवात्म्यतिम् । गोषु गोवेषमायान्तं
 पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती
 पुनः पुनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥ ३३ ॥
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं
 प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातर-

स्थिरम् । गोषु गोवृषसङ्घाशं मत्सेप्रनाभिनिवेयितम् ॥ ३५ ॥
 संरक्ष्यं रक्षतेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दन्तमय
 मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमाय्यां प्रयं-
 चति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ क्री-
 निप्रेवी मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तेऽरख्येषु वीढव्यो
 याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनु-
 व्रतः । ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजये ॥ ३९ ॥
 इत्युवाच हि मां कुन्ती रुद्रतौ पुत्रशुद्धिनी । प्रव्रजन्तं महारख्यं
 तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु वत्सचर्मक्षपा-
 थयम् । सहदेवं युष्मां ज्येष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यस्त्रिभिर्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया । सोऽश्ववन्धो विरा-
 टस्य पश्य कालस्य पथ्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दाम-
 ग्रन्थिसुदीक्ष्य तम् । विनयन्तञ्चवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥
 अपश्यमेनं यौमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुसुत्तमम् । विराटमुपतिष्ठन्तं
 दर्शयन्तञ्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्तु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति
 परन्तप । एवं दुःखमताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः
 प्रतिविशितानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्तन्ते मयि कौन्तेय
 वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि
 विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभौमसंवादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

द्रौपद्युवाच । अहं सैरिन्द्रिविशेन चरन्ती राजवेश्मनि ।
 शौचशालि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां
 पश्य मे तौव्रां राजपुत्रां परन्तप । चात्कालमुदीक्षन्ती सर्वं

दुःखं किलान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जया-
 जयौ । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्
 परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणा-
 मुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । परा-
 जये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषि
 भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा बध्यन्ति चापरे
 ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैव-
 स्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं
 भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति
 ॥ ८ ॥ इति पश्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल
 यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन
 कार्यो विजानता । यत्नं मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥ १० ॥
 पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्ट्वा चात्र ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डु-
 पुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ॥ ११ ॥ इवामवस्थां सम्प्राप्ता
 मदन्या का जिजीविषित् । कुर्वन् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि
 भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तो मम लेशो ह्यरिन्दम ।
 भ्रातृभिः प्लवशुरैः पुत्रैर्वृद्धभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता
 नारी कालन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै
 विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्त्रि भरतर्षभ ।
 वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न
 तत्रासीत् दुःखे परमके तदा । तमेव भीम जानीषि यन्मे पार्थ
 सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीलमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ।
 नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमधन्वा
 महाबाहुरास्ते कृन्त इवानलः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां
 वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्ति-
 तम् । यस्या मम सुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेक्ष्ये सुखमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां
यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु धियमाणेषु पश्य कालस्य
पर्ययम् । यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वषवर्त्तिनी ॥ २१ ॥
आसीत्साय सुदेष्णाया भीताहं वषवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा
आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहस्य सुदेष्णायाः पुरः
पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासङ्गं निबोध तत्
॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषि गात्रोदत्तनमात्मनः । अन्यत्र
कुन्या भद्रन्ते सा पिनष्पद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी
मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करा-
वुभौ ॥ २५ ॥ विभेमि कुन्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु
वक्ष्यति सम्प्राप्तां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्प्राप्त्य
चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य
भामिनी । रुरोद् अनक्तैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २८ ॥ सा
वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य
घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाष्या यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ
वृकोदरः । सुखमानीय वै पत्न्या रुरोद् परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ
गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखान्ति
द्वन्द्वं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य
च । यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभा-
यान्तु निराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे कारणं भाति
कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि
पदाग्निरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाहिपः ॥ ३ ॥ अप-
श्यत्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि
मत्स्रानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण
न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥
यच्च राट्वात् प्रच्यवनं कुरूणामवधयः । सुयोधनस्य कर्णस्य
शकुनेः सौवलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं
अग्निरः । तस्मै दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितम् ॥ ७ ॥ मां
धर्मं जहि सुश्रीणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालम्भं ततो
राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृण्वन्वाहापि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात् स
जीवितम् । धनञ्जयो वा सुश्रीणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥ ९ ॥ लोका-
न्तरगतेष्वेषु नाहं शक्यामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या भार्या च
भार्गवं च्यवनं वने ॥ १० ॥ वत्सीकभूतं शास्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ।
नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ ११ ॥ पतिमन्वचरदृढं
पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता
॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् । रक्षसा निग्रहं
प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्लिश्यमानापि सुश्रीणी राम-
मेवान्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥
अगस्त्यमन्वयाद्विला कामान् सर्वानमानुषान् । द्युमत्सेनसुतं वीरं
सत्यवन्तमनिन्दिता ॥ १५ ॥ सावित्रप्रनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।
यथैताः कीर्तिता नाथ्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि
कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । सा दीर्घं क्षम कालन्तं मासमर्जुन
सम्मितम् । पूर्णं तयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् ।
 अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन
 व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो
 भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवगङ्गया । नित्य-
 मुद्दिजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं
 भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते
 हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
 अद्भुतं कामसंसूदमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गन्धर्वाणामहं
 भार्या पद्मानां सहिषी प्रिया । ते त्वां निहन्तुः कुपिताः शूराः
 साहसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच
 ह । नाहं विभेमि सैरिन्मि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ अतं
 अतसहस्राणि गन्धर्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि लक्ष्मीरु
 कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाद्भुतं मत्तं कामातुरमहं पुनः ।
 न लम्पतिवलद्यैषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्मं स्थितास्मि
 सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कञ्चिद्व्यन्तं तेन जीवसि
 कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अथ
 मां तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव देहिता पूर्वं
 आटप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कल्पाणि कीचकस्य निवेशनात्
 ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे
 प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं
 कीचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥
 सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा
 पदाहन्तेन ताडिता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु वहवो
 जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्रारोहाश्च नैममाः ॥ ३३ ॥ उपा-
 लब्धो नया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा
 न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको

परिसंलिङ्गन् । उवाच चैनां दुःखात्तां भीमः क्रोधसम-
न्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि द्रौपदीसाल्वने
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा तस्मैरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कौचकं सहबान्धवम् ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषी
शर्वथ्याः कुरुष्वानेन सम्मतम् । दुःखं शोकञ्च निर्दूय याज्ञसेनि
शुचिस्मिते ॥ २ ॥ यैषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाग्रहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति
शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व-
प्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन
संविदम् । कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुसृज्य
दुःखितौ । रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां
रात्रां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कौचकः । गत्वा राजकुलायैव
द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा
पदाहनम् । न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-
दिनेह मत्स्यगानां राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यगानां
राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासी भीरु
भवामि ते । अङ्गाय तव सुश्रीणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ १० ॥
दासीशतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरीयुक्त-
मस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । एवं मे समयं त्वय प्रतिपद्यस्व कौचक । न
त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवा-

दाह्नीतास्त्रि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि ततो
ऽहं वयसा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा सुयोनि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं
रम्भोरु लया मदनमोहितः । यथा त्वं नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य-
वर्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्तनागारं मत्पराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाशुद्धम् ॥ १६ ॥ तमिस्त्रे
तत्र गच्छेया गन्धर्वास्तन्न जानते । तत्र दोषः परिहृतो भवि-
ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमर्यमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन
ह । दिवसाह्वं समभवन्नासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा
भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् । कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्ष-
परिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिन्मौरूपिणं ब्रूही मृत्युं तन्नावबुद्धवान् ।
गन्धाभरणमात्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलञ्चक्रे तदा-
त्मानं सत्वरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ-
इवाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ।
आसीदश्वधिका चापि स्त्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले
द्रौपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः । कृतसम्प्रत्ययस्तस्याः कीचकः काम-
मोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्विवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ।
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपातिष्ठत
कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम । तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य
मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्तनागारे यथावीचः परन्तप ।
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ २६ ॥ एको निधि-
महाबाहो कीचकं तं निस्तदय । तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मद-
दर्पितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ।

दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां येष्ठ
ऋदान्नागमिवोद्धर । अशुदुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
आत्मनयेव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भागसे ।
स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं
कञ्चिदिच्छामि सहायं वरवर्षिणि । या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता
कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासौद्धर-
वर्षिणि । सत्यं भ्रातृंश्च धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा
पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्स्रान्ति हिंस्ये
मत्स्रानपि ध्रुवम् । ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्से वसुन्धराम् ।
कामं मत्स्रमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निस्तूय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भागसे ।
अथ तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमान-
स्तस्याय तमखिन्यामनिन्दिते । नागो विलुम्बिवाक्रम्य पोथयि-
ष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ कृन्त उप-
विशत् । मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥
कीचकश्चाप्यलङ्घ्य यथाकाममुपागमत् । तां विलां नर्तनागारं
पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविश-
त्ततः । प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-
गतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाद्
सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृष्टः ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन च ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

चैवेन कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानो-
ऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं वज्ररूपमनन्तकम् ।
त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीयतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्य-
युक्ताभिर्युवतीभिरलङ्घ्यतम् । गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारति-
विराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः ।
अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवासा दर्श-
नीयश्च नान्योऽस्ति लाट्यः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच । दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽथ दिष्ट्यात्मानं प्रशं-
ससि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्मृष्टपूर्वो न कर्हि चित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं
वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्य-
स्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपरा-
क्रमः । सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अयं
त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि । दृष्ट्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंह-
नेव महागजम् ॥ ५० ॥ निरावाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरि-
ष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो
जग्राह केशेषु मात्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो वल्लेन
दलिनाम्बरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्ड-
वम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते
वासिताहेतोर्वलवद्गजयोरिव । कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणा-
मुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ।
अन्योऽन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य
भुजौ पञ्चशौर्षाविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं हतः क्रोधविषो-
द्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा । स्थिर-
प्रतिष्ठः सरणे पदान् चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समा-
श्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि प्रकाशिते प्रवृद्धौ वृषभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्द्धासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः ।
 नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याय बाहुभ्यां
 प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥
 स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् । तमाक्षिपत् कीच-
 कोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिघ्नेषादुभयो-
 र्वलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्बोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायु-
 शृण्ड इव दुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्वलो बलिना
 रणे । व्यस्यन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईष-
 दाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कीचको बलवान्
 भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कीच-
 केन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥
 स्पर्शया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निग्रीधे पर्यकर्षितां
 बलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहु-
 र्मुहुः बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां
 स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली । कीचको रोषसन्तप्तः पदान्
 चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःस-
 हम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तं
 हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन मम-
 हनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृको-
 दरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥
 गृहीत्वा कीचकं भीमो विस्तराव महाबलः । शार्दूलः पिप्पिता-
 काङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परित्यान्तमुपलभ्य
 वृकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां पशुं रघनया यथा ॥ ७४ ॥
 नदन्तश्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं
 विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोभ्यां कण्ठं तस्य

वृकोदरः । अपीडयत कृष्णायास्तदा कीपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 अथ तस्मिन्सर्वाङ्गं व्यविद्धनयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटौद्दिशे
 जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विप्रीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा
 भ्रातुर्भार्यापहारिणम् । शान्तिं लब्ध्वास्मि परमा हत्वा सैरिन्धि
 कण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधस-
 रागनेत्रः । आसस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुप्तसर्जं
 ॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दृष्टौष्ठपुटं वली । समाक्रम्य
 च संक्रुद्धो बलेन वलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च
 शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पथोरिव पिनाकशूक
 ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृशम् । कृष्णाया
 दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा
 द्रौपदीं योषितां वराम् । पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा-
 कृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादेन
 पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य
 दर्शयित्वा तु कीचकम् । पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्र-
 वीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
 एवन्ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा
 दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा
 रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमाया-
 न्महानसम् । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदीं योषितां वरा ॥ ८९ ॥
 प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः शीते
 गन्धर्वैः पतिर्भिर्मम ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ।
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहस्रैव
 समाजम्पुरादायोक्त्वाः सहस्रशः । ततो गत्वाथ तद्देशम् कीचकं

विनिपातितम् ॥ ८२ ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरैण समुक्षितम् ।
पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ८३ ॥ निरीक्षन्ति
ततः सर्वं परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनि-
पातितम् ॥ ८४ ॥ कास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिर-
स्तथा । इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ८५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे
हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्वं तत्रास्य
बान्धवाः । सुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्वं
संहृष्टरोमाणः सन्नस्ताः प्रेक्ष्य कीचकेम् । तथा सन्निध्नसर्वाङ्गं
कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दान-
वम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते
ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराच्चानवद्याङ्गीं स्तम्भ-
मालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरूपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव
हन्तया दह्यतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्य्यं सूत-
पुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहानयाय दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां
मत्वा राजान्वमोदत । सैरिन्ध्राः सूतपुत्रेण सह दाहं विशा-
म्पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाय विवस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुक्ष्यमानां ते तत्र जगद्गः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां
समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् । जग्मुस्तस्य ते सर्वे प्रसन्ना-
नाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनि-
न्दिता । प्राकीर्णनाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । जयी जयन्तो विजयी जयत्सेनो जयदलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥ येषां ज्या-
तलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाग्नेः । व्यथयत महायुद्धे भीमघोष-
स्तरस्त्रिनाम् ॥ १३ ॥ रथघोषश्च बलवान् गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परि-
देविताः । श्रुत्वाभ्यापतद्भीमः शयनाद्विचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्री
भाषिताम् । तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीम न विद्यते ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघां-
सया । ततः सञ्चायतं कृत्वा वेशं विपरिवर्तय च ॥ १७ ॥ अदारे-
णाभ्यवस्कन्द्य निज्जिगाम वह्निस्तदा । स भीमसेनः प्राकारमारुह्य
तरसा द्रुतम् ॥ १८ ॥ श्लगानाभिमुखः प्राचाद्यत्र ते कौचका
गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ॥ १९ ॥
जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा । चितासमीपे गत्वा स
तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ॥ २० ॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं विशा-
स्यते । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ २१ ॥ स्कन्ध-
मारोपयामास दशव्यामं परन्तप । स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्ध-
विटपं वली ॥ २२ ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवा-
न्तकः । उरुवेगेन तस्याय न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ॥ २३ ॥ भूमौ
निपातिता वृक्षाः सङ्घशस्तत्र शिरते । तं सिंहमिव सकृद्धं दृष्ट्वा
गन्धर्वमागतम् ॥ २४ ॥ वित्रेसः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः ।
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ॥ २५ ॥ दिधचन्तस्तदा
ज्येष्ठं भ्रातरं ह्यपकौचकाः । परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिता
॥ २६ ॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् । सैरिन्ध्री
मुच्यता शीघ्रं यतो नो भयमागतम् ॥ २७ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्धं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्वन्नगरं प्रति
॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वच्ची दानवानिव । अतं
पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र
प्रभञ्जनसुतो बली । तत आश्वामयत् कृशां स विमुच्य विधा-
म्यते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्वमुखीन्दीनां दुर्द्धर्षः स वृक्षोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु
वध्यन्ते ये त्वां ह्विश्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृशो न भयं
विद्यते तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं अतं तच्च निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव क्षिन्नं शिखे विगलितद्रुमम् ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता
राजन् अतं पञ्च च कौचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूत-
पठ्यतम् ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्थय सङ्गताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि कौचकवधपर्वणि उपकौचकवधे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सूताव्रात्रे गत्वा
न्यवेदयत् । गन्धर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥
यथा वज्रेण वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः । व्यतिकौर्णाः प्रद-
श्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुन-
रायाति ते गृहम् । सर्वं संशयितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ॥ ३ ॥
यथारूपा च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुंसामिष्टञ्च विषयो
मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं
पुरम् । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा मौतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनोपतिः । अब्रवीत् क्रियतामेषां

सूतानां परमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वं सुसमिद्धे ज्ञता-
शने । दक्षन्तां कीचकाः शीघ्रं रतैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदे-
यामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया
ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्धि भद्रन्ते यथाकामं
वरानने । विभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदोषस्त्वां
वक्तुमतस्त्वां प्रव्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रा-
न्निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥
वासितेव सृगी बाला शार्दूलैर्न मनस्विनी । गात्राणि वाससी
चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद-
वन्त दिशो दृश । गन्धर्वाणां भयवस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन्
॥ १३ ॥ ततो महानसहस्रि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन्
पाञ्चाली यथा मत्तं महादिपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः
संज्ञाभिरिदमब्रवीत् । गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिता ॥ १५ ॥

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्त्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्युतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्त्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्त्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता
नर्त्तनागारादिनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्षिष्टां
कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥ १८ ॥

कन्या ऊचः । दिष्ट्या सैरिन्धि सुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरा-
मता । दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्षिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

दृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्धि सुक्तासि कथं पापाश्व ते
हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्रवाच । दृहन्नले किन्तु तव सैरिन्ध्या कार्यमय वै ।

आ त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि
दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्रुते । तेन मां दुःखितामेवं
पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

बृहन्नलोवाच । बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिथ्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोपिता
चास्मि त्वं च सर्वैः सहोपिता । क्षिप्यन्त्यां त्वयि सुयोनि को नु
दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दृश्यं
क्वचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिद्रौपदी राजवेश्म
तत् । प्रविवेश सुदेशायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामत्र-
वीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्री गम्यतां शीघ्रं यत्र
कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः परा-
भवात् । तच्चापि तरुणी सुभ्रु रूपाणाप्रतिमा भुवि । पुंसा-
मिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्रुवाच । तयोद्देशाच्चमात्रं मे राजा ह्यास्यतु भाविनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुप-
नेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवश्च अयसा राजा योच्यते
सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तश्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

अथ गोहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विधा-
प्यते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्यन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन्
पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः । शौर्याद्धि बल्लभो राशो

महासत्त्वश्च क्रीचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्ता सैन्यानां दारामर्षी च
दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वदुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्य-
जल्पन्महाराज परानीकविनाशनम् । देशे देशे मनुष्याश्च क्रीचकं
दुष्पधर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिष्वराः ।
मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय
यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनम् । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं
प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् । द्रोण-
कर्णकृपैः सह भौक्षेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि
प्रिगत्तैश्च महारथैः । दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा जवः । कृतोऽस्माभिः परो यतस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-
सङ्घीर्षं नानाद्रुमलताकुले । लताप्रतानवद्गले नानागुल्मसमावृते
॥ १० ॥ न च विद्वो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः
पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नाना-
जनपदेषु च । जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र
बह्वृषोऽन्विष्टा नैव विद्वश्च पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते
भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथि-
सत्तम । न हि विद्वो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥
कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् । मृगयित्वा यथा-
न्यायं विदितार्थाः स्रु तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता दारवतीं सूता
विना पार्थैः परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-
व्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि
विद्वो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां
प्रवृत्तिञ्च विद्वः कर्मापि वा कृतम् । स नः शशि मनुष्येन्द्र अत
जह्वं विशाम्यते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवा-
महे । इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगतां निहता बलेन महता नृप । सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य
कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः श्रुते गन्धर्वैर्निशि
भारत । अट्टस्थमानैर्दृष्टात्मा आत्मभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम् । कृतकृत्यञ्च कौरव्य विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां
वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखा
खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः । तस्मात् सर्वं निरीक्ष्यं क्व
तु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठ-
मन्ततः । तेषामज्ञातचर्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य
वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्य-
व्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागिन्द्राः सर्वे द्याभीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संख्याः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य
वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः । प्रविश्याञ्जितक्रोधास्तावदेव
पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूक्षध्वं प्रतिकर्तव्यमस्य यत् ।
राज्यं निर्हन्मव्यग्रं निःसपन्नं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्ता नरा दद्यान्निभृताः
साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्त्रीतान् जनपदा-
कुलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परि-
चारेषु तीर्थेषु विविधेष्वोकेरेषु च । विज्ञातव्या मन्त्रयेस्तैस्तर्कया
सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्च नृनवाचिनः ॥ ११ ॥ नदीकुञ्जेषु

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु
 च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान् । ज्येष्ठं
 दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ २३ ॥ येषु नः प्रत्ययो
 राज्ञश्चारेषु मनुजाधिप । ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान् परि-
 मार्गितुम् ॥ १४ ॥ एतच्च कर्षी यत् प्राह सर्वभीहामहे तथा ।
 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च
 भूयांसो देशादेशं यथाविधि । ननु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोप-
 लभ्यते ॥ १६ ॥ अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ।
 व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथ वा
 विषमं प्राप्य विनष्टाः श्राव्यतः समाः । तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा
 त्वं कुरुनन्दन । कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्षदुःशासनवाक्ये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महावीर्यी द्रोणस्तत्त्वार्थ-
 दर्शिवान् । न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति पराभवम् ॥ १ ॥
 शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च
 धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समा-
 हिताः । धर्मं स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥
 अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप । अजातशत्रुं श्रीमन्तं
 सर्वभ्रातृननुव्रतम् ॥ ४ ॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महा-
 त्मनाम् । किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥
 तस्माद्यत्नात् प्रतीचन्ते कालस्योदयमागतम् । न हि ते नाश-
 मृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च
 क्षिप्रमकालिकम् । क्रियतां साधु सञ्चिन्त वासुदेवां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

यथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञेयाः खलु
भूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः
सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोरागिरसंखिण्यो गृह्णीयादपि
चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयस्य मृगयामहे । ब्राह्मणै-
श्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तदिदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
महः । श्रुतवान् दिगकालक्षस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य-
वाक्योपरमे तदाक्यमभिसन्धत् । हितार्थं समुवाचेमां भारतीं
भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंव्रताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः सम-
वदत्तत्र गिरं साधुभिरार्चिताम् । यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः
सर्वार्थतत्त्ववित् । तदाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नाना-
श्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरता
नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो
महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ।
धर्मतथैव गुप्तास्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधि-
गच्छेयुरिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्ड-
वान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वे-
षितुं परैः । यत्तु शक्यमिहाम्नाभिस्तान्वै सद्भिन्त्य पाण्डवान्
॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाचा कदाचन ॥ ११ ॥ सा त्वियं साधु
 वक्तव्या न लनीतिः कथञ्चन । वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-
 शीलाना ॥ १२ ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता ।
 यद्यार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ १३ ॥ तत्र नाहं तथा
 मन्ये यथावमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै
 तयोद्देशे ॥ १४ ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसाम्प्रतम् ।
 पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ दानशीलो
 वदान्यश्च निभृतो क्लीनिषिवकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ नासूयको
 न चापौर्षुर्नाभिमानी न मत्सरौ । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-
 मनुव्रतः ॥ १८ ॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाद्भृत्यस्तथैव च । क्रत-
 वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १९ ॥ सदा च तत्र
 पर्जन्य सम्यग्वर्षी न संशयः । सम्यन्त्रस्या च मही निरातङ्गा
 भविष्यति ॥ २० ॥ फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २१ ॥ वायुश्च सुख-
 संस्पर्शो निष्प्रतीपश्च दर्शनम् । भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ गावश्च बद्धलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः ।
 पयांसि दधि सर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ २३ ॥ गुणवन्ति च
 पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
 धर्माश्च तत्र सर्वेऽस्तु सेविताश्च हिजातिभिः । स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता
 अस्मिन्वर्षे तयोद्देशे ॥ २६ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-
 संयुते । सम्प्रोतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरश्वयः ॥ २७ ॥
 देवतातिथिपूजासु सर्वं भावानुरागवान् । इष्टदानो महोत्साहः स्व

अश्वद्वर्मपरायणः ॥ २८ ॥ अशुभद्विष्ट शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्या-
नृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा
शक्यते ज्ञातुं नापि तात हिजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतै-
स्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा
शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्यीः श्री कीर्तिः परन्तेज आनृमंस्व-
मथार्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु कृन्तं यत्रेन धीमतः ॥ ३३ ॥
गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत् सञ्चिन्त्य यत्
कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं यद्दधामि
मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शारदतो वाक्यमित्युवाच कृप-
स्तरा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभिषितम् ॥ १ ॥
धर्मार्थसहितं श्रद्धां तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण
ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासथैषां प्रचि-
न्त्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि चास्पृतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवा-
स्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
महात्मसु । गूढभाविषु कृन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे
परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते
काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महा-
बलः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥

वि ८

तस्माद्वलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोद्ये
 प्राप्ते सम्यक्तैः सन्धीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्त्वं बुध्यस्व
 बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चा-
 वचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थश्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्ध्याम-
 स्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
 न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानस्य दुर्वलान् ॥ ११ ॥ सान्तु-
 वित्ता तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषवलसंवृद्धः
 सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः
 प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि ह्रीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं
 सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथ-
 यूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच लरितो बली ॥ १ ॥ अस-
 कृन्निङ्गतः पूर्वं मत्स्यशालूयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बभूविः सार्धं बलादलवतां विभो । स
 कर्णमस्युदीच्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे
 राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा
 ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः
 स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृपसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा
 हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुक्ताहो विराट इति मे मतिः
 ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च
 सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य-

सात्यकिं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥ १० ॥
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च । ग्रामावाट्टाणि वा
 तस्य हरिष्यामो विभागयः ॥ ११ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुमानि
 च बद्धानि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं वलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिमूर्तेयं विप्राम्यते । गास्तस्यापहरामोऽस्य
 सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य
 पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्सगामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
 भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
 सन्नवीत् । सुक्तं सूयमर्षणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
 तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा बद्धयिनीम् । विभज्य चाप्य-
 नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुद्वजोऽयं
 सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद-
 स्तथा ॥ १५ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम्
 सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १० ॥ किञ्च नः
 पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता
 वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्धिन्ना विराटनगरं
 वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वस्त्रानि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्ग्योधनो राजा वाक्यमादाय
 तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
 आसने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह द्वैस्तु सम्मन्त्र्य
 क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्दिष्टे च गच्छामः सहिष्ठा-
 स्तत्र कौरवैः । सुयमो च यथोद्दिष्टं दिशं यातु महारथः ॥ २२ ॥
 त्रिमूर्तेः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो
 मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यती वयं तत्र यास्यामो दिव-
 सान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसम्बद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य
गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुण-
वन्ति च । वयमप्यनुगृह्णीमो हिधा कृत्वा वस्त्रयिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वङ्गेर्महो-
पते । सन्नहा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २७ ॥ प्रति-
वैरं चिकीर्षन्तो गृह्णा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्माद्य
कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सभूय
कौरवाः । अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यप्रदेश्याने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः
सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महो-
पतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहाः । परां
सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते
तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्माणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बद्ध ॥ ४ ॥
ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च
रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डला-
ङ्गदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य
विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय
सवान्धवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥
तान् परीप्सुस्व राजेन्द्र मानेशुः पश्यस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः
सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्चकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुवाण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
 भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागयः । सवञ्चायसगर्भन्तु
 कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
 ऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् । शतसूर्यं शतावर्तं शत-
 विन्दुशताक्षिमतम् ॥ १३ ॥ अमेयकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
 माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
 सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यरत्नोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
 वर्म शताक्षिमतम् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
 चारयत् । शतशश्च तनुवाणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
 योत्स्रमाना अनद्यन्त दीपरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु
 महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्व-
 नयोजयन् । सूर्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिन्निये तदा । अथान्यान् विवि-
 धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
 शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
 जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कवल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
 युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
 रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
 रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
 रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
 ॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थिव्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
 दिवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
 सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
 जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिश्यानि तेषामक्षिष्टकर्मणाम् ॥ २० ॥ तान्यामुच्य
 शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय
 च नरोत्तमाः ॥ २१ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः ।
 तरस्त्रिनष्कन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २२ ॥ रथान् हेमपरि-
 क्कन्नानास्थाय च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः संहिताः
 कुरुपुङ्गवाः ॥ २३ ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डावाः सत्य-
 विक्रमाः । भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ २४ ॥
 क्षरन्तश्चैव नागेन्द्रा सुदन्ताः प्रष्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलैः
 शिञ्चिता हस्तिसादिभिः ॥ २५ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव
 पर्वताः । विशारदानां सुख्यामां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ २६ ॥
 अष्टौ रथसहस्राणि दशनागमतानि च । प्रष्टिश्चाश्वसहस्राणि
 मत्स्यानामभिनिर्भयः ॥ २७ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरत-
 र्षभ । सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ २८ ॥ तद्-
 वत्ताग्रं विराटस्य सम्प्रस्थितमग्रीभत । दृढायुधजनाकीर्णं गजा-
 श्वरथसङ्कलम् ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहा-
 रिणः । त्रिगर्तानस्त्रयन्तस्याः सूर्यं परिणते सति ॥ १ ॥ ते
 त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संख्या युद्धदुर्मदाः । अन्योऽन्यमभिगर्जन्तो
 गोषु गृहा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्गुश-
 चोदिताः । ग्रामणीयैः समाकूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । क्षतां परस्परं राजन्
 यमराष्ट्रविषर्दनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्योऽवल-

भवति । पदातिरथनागेन्द्रहयारोह बलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञा-
यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः ।
द्रुमुभिव्यतिसर्पङ्गिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-
मन्तरीक्षं व्यराजत । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिपिक्तानि धन्वि-
नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा
रथै समाजघ्नुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ साद्गिनः सादिभिश्चैव
गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिमैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरै-
रपि ॥ १० ॥ संरथ्याः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः
समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ न श्रेकुरभिसंरथ्याः
शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । कुतोत्तरोष्ठं सुनसं कुतकेषमखड्गतम्
॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरस्किन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त
च गात्राणि शरैच्छिन्नानि भागयः ॥ १३ ॥ शालस्पर्धनिकाशानि
क्षत्रियाणां महामृधे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिर्यन्त्रोक्षितैः
॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिर्य सकुण्डलैः । रथिनां
रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
ञ्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपाशाम्बद्रजो भौमं रुधिरेण प्रस-
र्प्यता ॥ १६ ॥ कश्मलञ्चाविमहोरं निर्मथ्यादमवर्तत । उपाविशन्
गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श-
नञ्चान्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १८ ॥
न श्रेकुरभिसंरथ्यः शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं
हत्वा विमालाक्षतु शतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-
र्त्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ
॥ २० ॥ आर्क्ष्यतां बाहुसंरम्भात् केशकेभि रथारथि । लक्षयित्वा
त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च
मदिराक्षश्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् स
 विविधान्मार्गान्नयेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
 मारुर्द्धुक्मरथं रणे । तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ
 ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविब । ततो राजा
 त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं है-
 रथेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
 शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि
 संरब्धौ विचरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निमित्तैर्वाणैरसि-
 शक्तिगदाभृतौ । ततो राजासुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मत्स्य-
 राजानं सुपर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध
 परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
 नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे
 हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
 अतिष्ठन्वै सुहृत्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं
 प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः । कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्
 क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत । शीर-
 रूपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा वैर्गर्तः
 सह भ्रात्रा यवौयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणौ सुसं-
 रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
 क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखङ्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपौतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं
त्रिगर्ताधिपतिः सुग्रमा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट-
भोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्यावुभौ तौ
पार्श्विसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमग्रहताम् ॥ ८ ॥
तमुत्सथ्य सुग्रमाय युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य
प्रययौ श्रीघ्नवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-
वत्तरे । प्राट्पवन्त भयात् मत्स्यस्त्रिगर्तैरादिता मृगम् ॥ १० ॥
तेषु सन्नास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबलं
भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुग्र-
मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वयम् ॥ १२ ॥
उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया
कार्थ्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे समहत्वमं युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-
माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य
मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुसूक्तोऽयं महावृद्धो गदास्त्रप इव
स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावविध्यामि शत्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-
स्यतिन् । अद्रवीदुभ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा
भीम साहसं कार्ष्णीस्तिष्ठलेष वनस्यतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्माणि
कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति
भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं
वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम
भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-
पतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः
समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यसृज्य च्छर-
 वर्षाणि सतीय इव तोयदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-
 द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुशर्मा
 चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं
 पृष्ठतो रथपुङ्गवः । पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा आदृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण
 भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च पाजिनाञ्च
 ससादिनाम् । सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् । पातिता
 भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
 गृह्य महात्मना । तद्गृह्णा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेष्ठं हि बलस्य मे । अपरो दृश्यते सैन्ये
 पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्षपूर्णैर्न तदा धनुषा प्रत्य-
 दृश्यत । सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
 स्त्रिगर्जान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 सा महाचमू । वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाङ्गुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्त सहस्राणि
 यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणी-
 च्छरैः । शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः । ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुश-
 र्माणमुदायुधः । हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्जानां महारथः ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः । अभिपत्य सुशर्माणं
 शरैरभ्याहतद्वयम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरक्षस्त्वरमाणो युधि-
 ष्ठिरम् ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ततो
 राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

अश्वानस्य व्यपोथयत् । पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः
 ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररक्ष्य
 शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समावाहिरथं दृष्ट्वा त्रिगर्तं
 प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्त्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदां
 तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली । स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि
 तस्मिन् यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण
 कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा यत्रुमध्ये
 विप्रोदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थिवं सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीम-
 सङ्क्रामो रथात् प्रस्कन्त्य पाण्डवः । प्राद्रवत्सूर्समव्यग्रो जीवितेप्सुः
 सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहं चुद्रुमगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
 सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेक्ष
 महीतले ॥ ४८ ॥ पदा ब्रूद्धिं महाबाहुः प्राहरदिलपिथतः ।
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरद्विता ॥ ४९ ॥ स मोह-
 मगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां
 महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ।
 निवर्त्तय गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
 सुशर्माणं घनं चादाय सर्वशः । स्वबाहुवलसम्पन्ना क्षीनिषेवा
 यतप्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्षेपविनाशनाः ।
 स्थिताः समच्चं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पाप-
 समाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्तुशक्यं मया कर्त्तं यद्राजा
 सततं वृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास
 विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् । अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छदुधिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच
पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसदृष्ट्वा
मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्धीमः सुशर्माणं महा-
बलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति खया वाचं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते
जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ।
दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ सुक्तोऽसि
मैवं कार्ष्णीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिघ्नहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सग्रीवः सुशर्मासीदधो-
मुखः । स सुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥
विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतदिषः । स्ववाङ्मवलसम्पन्ना
ह्नीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनो-
ऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्चयामास
वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः
कन्या वस्त्रानि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिव-
हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादयः सुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्सप्राणामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वसन्मायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्
 पृथक् । जघुः प्राक्कलवः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रति-
 नन्दाम ते वाक्यं सर्वज्ञैव विशास्यते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं
 सुतोऽयं शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधि-
 स्थिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि
 त्वामभिप्रेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्याप्यभिप्रेतं
 यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमहंति
 नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥
 वैद्याघ्नपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । लतृक्कृते ह्ययं पश्यामि
 राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवश-
 ङ्गतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रति-
 नन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं
 सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव
 पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं धोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥
 ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षुध्वं पुरं
 गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्यः समलङ्कृत्य पथ्या-
 गच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च खल-
 ङ्गृताः ॥ १७ ॥ एताश्चाज्ञां ततः श्रुत्या राज्ञा मत्सेयं चोदिताः ।
 तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता दृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा
 तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता
 जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटजयघोषे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याते त्रिगर्तान्मत्से तु पशून्स्तान्के
 परीप्सति । दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौबल्यैव
 तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य-
 वान् । दुरमुखो दुःसहयैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते
 मत्स्यनुपागस्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा
 गोधनं लङ्घुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
 यन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्यै समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपा-
 लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत्
 सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय
 सत्वरः । जगाम मगरायैव परिक्रोशंस्तदात्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य
 घ्नं राक्षो नृपवेश्माभ्ययात्ततः । अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं
 प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिच्छयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सह-
 स्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्र-
 वर्द्धन ॥ १० ॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया
 परिषदो मध्ये स्थापते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति
 कुलोदहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्त्तय कुरुन
 जित्वा पशून् पशुमताम्बर । निर्देहैषामनीकानि भीमेन शर-
 तेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्चतैरुक्तापुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । द्विषतां
 भिस्त्रयनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥ पशोपघानां ज्या-
 तन्नीच्चापदण्डां महास्रनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
 प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
 ध्वजश्च सिंहग्रीवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मापुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता लया । क्वादयन्तु शराः सूर्यं रात्रौ
मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणि-
रिवासुरान् । यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
'त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मतस्यपतेः सुतः । यथा हि
पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं
भवान् विप्रयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्तूय सर्वे विप्रय-
वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभ्य-
ङ्गरम् । अन्तःपुरे स्थापमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रश्नभाष्यां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेत्तृष्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्नुहं नाव-
गच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं
प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हन्तः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा
त्वन्यं हययानविदं नरम् । त्वरावानय यात्राहं समुच्छितमहा-
ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाच्छ तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । अस्त्र-
प्रतापनिर्वीर्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं शान्त-
नवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समा-
गतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अने-
नैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः
प्रयान्त्यादाय गोधनम् । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरय मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः । किन्तु
पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रवाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं रात्रः पुत्रस्य
भाषतः । अतीतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
द्रुपदस्य सुतान्तर्त्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् । सत्याजवगुणो-
पेतां भर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां
सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं महवनादिदम् ॥ १२ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः
स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ।
न सामर्पत पाञ्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ २४ ॥ अथैनमुप-
सङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी । ब्रीडमानेव जनकैरिदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १५ ॥ सोऽसौ वृहदारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
वृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यन-
वरश्चासीत्तस्य मिथो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या
पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावकौ दाबमदहतु खण्डव-
वनम् । अर्जुनस्य तदानेन संशङ्गीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन
सारथिना पार्थः शर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् खण्डवप्रस्थे न
हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच । सैरिन्ध्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको
नैव भवेद्यथासौ । अहं न शक्नोमि वृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं
यत्तच्च हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच । येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै
सारथिः स स्यात् कुलान् सर्वान् संशयः । जित्वा गात्र समादाय
ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्रा भगिनीं

प्रत्यक्षपत । गच्छ त्वमनवयाङ्गि तामानय वृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता श्रीघ्नमगच्छन्नर्त्तनाश्रयम् । यत्रास्ते स महा-
वाङ्मनः सत्वेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि वृहन्नलासारथ्यकथने

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सां प्राद्रवत्काञ्चनमात्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्रात्रा प्रहिता ययस्त्रिनी । सुदक्षिणा वेदिविलनमध्या सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता । तन्नर्त्तनागारमरालपद्मा
अतद्गदा मेघमिवोत्पद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तीपमसंहतोत्त-
रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य तं वै वरमात्यधारिणी
पाथं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभृता मनसः श्रिया-
वृता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रसुखे यय-
स्त्रिनी प्रीत्याब्रवीर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनको-
ज्वलत्तवं पाथः कुमारीं स तदाभ्यभाषत । किमागमः काञ्चन-
मात्यधारिणी मृगाक्षि किन्तुं त्वरितेव भाविनी । किं ते मुखं
सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्षु तत्त्वं मम श्रीघ्नमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तां दृष्ट्वा विमालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा । प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवी-
द्राजपुत्री समुपेत्य नरपंभम् । प्रणवस्त्रावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काव्यन्ते नो वृहन्नले । तान्
विजितुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
संग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति ममः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यायं वृहन्नले । आच-

वि ११

चक्षे ह्यज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
सीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा । तयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु ब्रह्मन्ते ॥ ११ ॥
दूराद्दूरतरं गावो क्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्वचनं मेऽय
नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यज्यामि
जीवितम् । एवमुक्तास्तु सुश्रोण्या तथा सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमात्रजन्तन्तुरितं प्रमिन्न-
मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्दिशालाक्षीं शिशुं गजवधूरिव ।
दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ तया सारथिना
पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो
धनञ्जय ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
वान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं ब्रह्मन्ते ॥ १७ ॥ कुरुभि-
र्योत्स्रामानस्य गोधनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीस्त्वं
सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ तयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । एवमुक्ता प्रत्यवाच राजपुत्रं ब्रह्मन्ते ॥ १९ ॥ का शक्ति-
र्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्वं
वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥ २० ॥

उत्तर उवाच । ब्रह्मन्ते गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बह्म ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ जर्द्धमुत्क्षिप्य
कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-
लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कव-
चेन महार्हण समनद्यद्ब्रह्मन्ते ॥ २४ ॥ स विभत् कवचञ्चाग्रं
स्वयमप्यशूमन्तरम् । ध्वजश्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्यं समकल्पयत्
॥ २५ ॥ धनंष्टि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान् बह्मन् । आदाय

प्रययौ वीरः स वृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्यं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ।
विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरुन् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थी
मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ २९ ॥

वृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहारिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु वीभत्सुस्ततः प्राचोदय-
त्थान् । कुन्तिभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमु-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च
कन्याश्च हिजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यद-
र्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कच्छन्
समासाद्य रणे वृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयाहौत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ सम-
वेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेषाम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदृशान् पाण्डु-
नन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूढः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्य-
पुत्रघनच्छयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षेतामभिवर्त्तौ कुरूणाम्बलिनां बलम् ।
श्लथानमभितो गत्वा आससाद कुरुनथ ॥ ५ ॥ तं गभीरमन्व-

वीक्षितां व्यूढानीकांश्च सर्वशः । तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरो-
पमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं वज्रलपादपम् । दृष्टे
पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां
दिवस्पृक् सुसत्तम । तदनीकं महद् दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥
कर्णदुर्व्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महे-
ष्वासेन धीमता । हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । नोत्सहे कुरुभिर्धूर्तैर्होमहर्षं हि पश्य मे ।
वज्रप्रवीरमद्युगं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि
कुरुसैन्यमनन्तकम् । नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्
॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् । दृष्ट्वैव हि
परानाजौ जनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्त द्रोणश्च भीमश्च कृपः
कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाहिकः
॥ १३ ॥ दुर्व्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः । द्युति-
मन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरू-
नेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः । हृषितानि च रोमाणि कश्मल-
ज्वागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविजातो विजातस्य नोऽर्थाद्धूर्तस्य
पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिग-
र्ताश्वे पिता यातः शून्ये सन्प्राणिधाय माम् । सर्वां सेना-
मुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून्
बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः । प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्त्तस्व
वृहन्नले ॥ १८ ॥

वृहन्नलोवाच । भयेन दीनरूपोऽसि हिषतां हर्षवर्द्धनः ।
न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव
च मानात्य वह मां कौरवान् प्रति । सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि
यत्नैस्ते वज्रला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमाभिषगध्वाणां कुरूणा-

माततायिनाम् । नेषामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कथ्यमानोऽभिनिर्याय
क्रियं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेहिजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै
प्रतिश्यास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्थ्यस्य सङ्गताः ॥ २३ ॥
अहमप्यत्र सैरिस्रगा ख्यातः सारथ्यकर्मणि । न च श्रद्ध्याम्य-
निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिस्रगा-
स्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुर्वन् सर्वान् स्थिरो
भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्रगानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्थ्यो नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च
कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुयैव
विभेभ्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्य
कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च निरुज्य समरस्थनुः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथो-
त्तमात् । तमन्वधावहावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां
वेणीं विधुन्वानः साधुशुक्ले च वाससी । विधूय वेणीं धावन्त-
मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूप-
मवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥
क एष वैशसच्छन्नो भक्षन्येव हताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः
किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव लीवरूपं
विभक्तिं च । तदेवैतच्छिरोशीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥
तद्देवास्त्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेखिव देवेन्द्रो
जानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
 स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् । सत्रेण नूनं कृन्नं
 हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तर सारथिं कृत्वा निर्यातो
 नगरादहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
 मेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्
 पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ कृन्नं
 तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
 द्रुत्य धनञ्जय ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूष्णं केशपक्षे परामृशत् ।
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पथ्यैवयदार्त्तवत् । बह्वलं कृपणञ्चैव विरा-
 टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
 निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ श्रातकुम्भस्य
 शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवडा-
 न्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
 मत्तांश्च दश मातङ्गान् सुञ्च मान्तुं बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्थान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
 पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
 कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 प्रयाक्षेतद्रथानीकं मदुबाह्वलरक्षित ॥ ४७ ॥ अप्रमृष्टतमङ्गोरं
 गुप्तस्त्रीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राग्र चतुर्योऽसि परन्तप
 ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
 कुरुभिर्योत्से विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीक-
 मप्रमृष्टं दुरासदम् । यत्तो भव नरश्रेष्ठ योत्सेऽहं कुरुभिः सह
 ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्लास्य

सुहृत्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भय-
पीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रह्वरताम्बरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि उत्तराश्रवासने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा ह्रीविवेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
अभीमभिसुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । विव्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृता-
ज्ञयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोक्ताहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां अष्टो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः
संवान्ति रुक्षाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं
नभः ॥ ४ ॥ रुक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कीशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्त्येता
दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाशूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बह्विनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाह्निनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । आगतः
ह्रीविवेशेन पार्थो नास्त्वत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्घेशवनारि-
केतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसुतुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी
जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
क्लेशितश्च वने भूरो वासवेनापि शिञ्चितः । अमर्षवशमापन्नो
वासवप्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कीरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-
वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवर्तत प्रभुः ॥ १३

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकल्पते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्नम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्दान्विश्राम्यते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-
देवान्यः क्षीववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे पर-
न्तप । भीमो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीभुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्ववहरोत्तर । नेमानि हि लक्ष्मीयानि सोढुं
शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारञ्चापि गुरुं वोढुं कुञ्जराश्वान्
प्रमर्दतः । मम वा बाहुविहीनं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीमत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्याणि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसहस्रेण
सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्याघ्रमसहमत्यर्थं दणराजसमं
महत् । सर्वयुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमाद्यतमव्रणम् । अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य भीमत्तोर्वमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्तकथने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्वहं शरीरमिति नः
श्रुतम् । तद्वहं राजपुत्रः सन् स्मृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैव-
विधं मया युक्तमालब्धं चतयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्र-
व्रतविदां सदा ॥ २ ॥ स्मृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं वृहन्नले ॥ ३ ॥

वृहन्नलोवाच । व्यवहार्यं राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंषेतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्य-
राजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वं कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं
नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थिव रथात् प्रस्कन्द्य
क्रण्डली । आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तम-
न्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात्
धनूंषेतानि मा विरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपा-
नुद । सोऽपहृत्य महाहर्षाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परि-
वेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परि-
मुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्वाण्डिबं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ।
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा-
दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव
जृम्भताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्दिग्दः क्षणेन समपद्यत ।

१२ वि

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति वृहन्ति च । वैराटि रर्जुनं राज-
निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्दो जातस्तपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतदनुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपाश्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतदनुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य प्रष्टियस्येन्द्रगोप्रकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतदनुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतदनुत्तमम् ॥ ४ ॥
अलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यै-
तदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनाः ।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः
कस्य गार्धपत्राः शिलाश्रिताः । हारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वा-
यसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथ्वी
दीर्घाश्चन्द्रविम्बाद्वर्धनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधि-
राश्रनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुक्रपत्रामैः पूर्वैरक्षैः सुवाससः । उत्तरै-
रायसैः पीतैर्हमपुङ्खैः शिलाश्रितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
श्राववाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्नसुर्महान् । पृथुल-
श्वित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सर-
दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरनाष्टुषो नैषधो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखि कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निखिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्गणः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविप्र-
समस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भव-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिश्यस्व यथातत्त्वं यथा पृष्ठा ब्रह्मन्ते । विस्मयो
से परो जतो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मन्लोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वयुधमहा-
बावं शतकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान्
अनुष्ठांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वाणैः श्लक्ष्ण-
भायतमव्रणम् । दिवदानवगम्भैः पूजितं ग्राह्यतीः समाः ॥ ४ ॥
एतदर्धसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधारत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव अन्नोऽग्नीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्ठिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्यं महादिव्यमेतत्तदनु-
रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्येषु विभक्तं परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपाश्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्येतदैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

शन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि
 सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये लिमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोम-
 वाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते
 ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा श्रीघ्नगाभिनः । भवन्ति वीरस्याक्षया
 व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बाङ्ग-
 दर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥
 हारिद्रवर्णा ये लेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः । नकुलस्य कला-
 पोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् क्रतून्
 प्रतीचीं दिग्माहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य भीमतः
 ॥ १७ ॥ ये लिमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्र-
 क्रियोपेताः सहदेवस्य भीमतः ॥ १८ ॥ ये लिमे निशिताः पीताः
 पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः
 ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुन-
 स्येष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान्
 भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शत्रुवाणां भयङ्करः
 ॥ २१ ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सत्तमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरव-
 स्यैव धर्मराजस्य भीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखि कोशे निहित-
 श्चित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २२ ॥
 यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विद्वेग्रं
 सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि उत्तरस्यास्तदर्शने

त्रिचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

उत्तर उवाच । सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु खि-
दर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वमिद्विनाशनाः ।
राज्यमक्षैः पराकीर्य न यूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता । जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
गमदनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमस्मार्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्ववन्धोऽय नकुलः
सहदेवस्तु गोकुले । सौरभ्यो द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका
हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दृष्ट पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे अर्द्ध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेऽहं समाचक्षे दृष्ट नामानि यानि वै ।
वराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
श्वेतवाहनः । वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो वीभत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः अर्द्ध्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
लम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाज्जर्मां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभि-
प्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन
मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया । संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
 उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः
 पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो
 दानवपुंसः । किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाङ्गमां किरीटिनम् ॥ १७ ॥
 न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सु-
 रिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणौ गाण्डीवस्य विक-
 र्पणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां
 चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः । करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन माम-
 र्जुनं विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्द्वर्षो दमनः पाकशासनिः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इत्येव
 दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वादु-
 बालकस्य वै ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पार्थ वैराटिरभ्यवादयदन्ति-
 कात् । अहं भूमिच्छयो नाम नाभ्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय । लोहिताक्ष महा-
 बाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि
 तन्मम । यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् । अतो भयं
 व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया ।
 कृतमं यास्यसेऽनीकमुत्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महा-

वाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्द्दस्मिन् कुर्वाणं
भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासद्भान् क्षिप्रं वक्षीहि मे
रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तर-
स्तदा । अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । अहं वै कुरुभिर्भ्योत्सगाम्यवजेष्यामि ते पशून् ।
सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ विदण्डतृणसम्बाध-
मनेकध्वजसङ्कुलम् । ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमौनिनददुन्दुभिमम्
॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो
मया सङ्क्षेप रथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे
व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं
युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु
चिन्तयन्नेवं परिसुह्यामि केवलम् । निश्चयञ्चापि दुर्मेधा न गच्छामि
कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणेः सूचितस्य च । केन
कर्मविपाकेन क्षीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्षीववेषेन
चरन्तं भूलपाणिनम् । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । भ्रातृन्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्बत्सरमिदं
व्रतम् । चरामि व्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि
क्षीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि
मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा ।
न ह्रीदृशाः क्षीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि
रणे युध्येयममरैरपि । साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि
मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् । शिञ्चितो
ह्यस्मि सारथ्ये तीर्यतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः । यथा मां विहि सारथ्ये शिचितं नर-
पुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं
धुर्यवरो वामं वहति शोभनः । तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं
हयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पाणिं वहति शोभनः ।
समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते
पाणिं दक्षिणामभितः स्थितः । बलाहकादभिमतः स जवे
वीर्यवत्तरः ॥ २२ ॥ तामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
तज्जेमं रथमास्थाय वोढुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स
वीर्यवान् । चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान्
भङ्गिमतः केषान् श्वेतेनोद्गृह्य वाससा । अथासौ प्राङ्मुखो
भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वा-
स्त्राणि रथोत्तमे । जघुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्
॥ २६ ॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य
ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह
भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिशृज्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥
अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्गुः । तस्य विक्षिप्य-
माणस्य धनुषोऽभूत्सहाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महता
शैलेनैवावजङ्घ्यः । सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥
पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिते । भ्रान्तहिजं खन्त-
दासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
विस्थोटमग्नेरिव । यदर्जुनो धनुश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच । एकस्त्वं पाण्डुश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि
कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठानि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहावलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोष-
यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
दानवसङ्गुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातक्रवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महावलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
देवराजार्थं कः सहायस्तदाभवत् । स्वयस्वरे तु पाञ्चाख्या राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो वज्रभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्ववर्णं चमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
क्ष्वेव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न
योधये । रथं वाहय मे ग्रीष्मं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वंशस्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रह-
स्त्रिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितं विश्व-
कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतान्यद्दिशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्ययम् ।
खात्पपात रथन्तूणं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सः कौन्तेयः श्वेत-
वाहनः ॥ ६ ॥ वज्रगोधाङ्गुलित्राणः प्रग्रहीतमरासनः । ततः
प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
वानरिमर्द्दनः । प्राधमदुबलमास्थाय द्विपतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

वि १३

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरश्चापि सन्नस्तो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समु-
द्यम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च पारश्वज्य समाश्वसयदर्जुनः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र चत्रियोऽसि परन्तप ।
कथं पुरुषमार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्ख-
शब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । कुक्षराणां च नदतां व्यूढा-
नीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विप्रसङ्गो विवर्ततः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला ।
कुक्षराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः
शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापि ह्रस्वं मे दृष्टपूर्वं
न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण
शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् । रथस्य च निनादेन मनो मुञ्चति
मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च
शब्देन कर्णौ मे वधिरौकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां लमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्यात्वात्म्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्यासीदारयन्निव पर्व-
तान् । विषतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुह्यं
गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरश्चापि संलीनो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन
च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्वसया-
मास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।

प्रकम्पते यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ अस्त्राणि न
प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिधास्तन-
ग्रोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वं मृगा घोरप्रवादिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन ग्रोभनम् ॥ २५ ॥ अकुनाद्याप-
सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनायां स्वन्मध्ये
प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महदेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्ष्ये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृग-
पक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च
प्रदीप्ताभिर्वाध्यन्ते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशा-
म्पते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि शृङ्गास्तव समन्ततः । तपस्यसे
वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवानप्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा
विचेतसः । गान्ध प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्र-
वीत् । द्रोणं च रथशादूर्लं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽय-
मर्थ आचार्यो मया कर्मेन वासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि दस्तव्यं तैश्च हादशवत्सरान् ।
वने जनपदैश्चातैरेष एव पंगो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न ताव-
न्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासो बीभत्सुरयास्माभिः
समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः । पुनः-

हर्दशवर्षाणि वने वत्सगन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न
 जानीयुरस्मान् वा मोह आविष्टत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो
 वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्हर्षे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वे
 विमुह्यन्ति येषां धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्रा-
 नाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि वीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराधुमः ।
 त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्रान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ अतस्यानां
 विप्रकारांस्ते बह्वनस्मास्वकीर्त्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः
 प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तेन ह्यहीतव्यं मत्स्रानां गोधनं महत् ।
 सप्तस्यामपराह्णैवै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुन-
 रस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । दूना गावो गृहीतव्या गते मत्स्रे
 गवाम्मदम् ॥ १२ ॥ ते वा गावानयिष्यन्ति यदि वा स्युः परा-
 जिताः । अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्युर्मत्स्रेण सङ्गतम् ॥ १३ ॥
 अथवा तानपाह्वय मत्स्रो जनपदैः सह । सर्वथा सेनया सार्द्धं
 संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धु-
 मुपागतः । तेषामेव महावीर्यैः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥
 अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्रो वा हि स्वयं भवेत् । यद्येष राजा
 मत्स्रानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति
 नः समयः कृतः । अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः
 ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपयैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सम्भ्रान्त-
 मनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयो-
 ऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि दिवेन
 वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ।
 शरैरेभिः प्रणुन्नानां भगानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत्
 पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः । आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीति-
 विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि यतं तेषां मनस्त्वासयतीव नः ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकासुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
 वीभत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा
 नीतिर्विधीयताम् । क्लेषितं क्षुपशृङ्गाने द्रोणे सर्वं विघटितम् ॥ २४ ॥
 अद्वैतिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवृषङ्गता । यथा न विभ्रमेत्सेना
 तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य
 विशिषतः । आसवन्नपरार्याश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ २६ ॥ अश्वानां
 क्लेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा
 सदा क्लेषन्ति वाजिनः ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
 वर्षति वासवः । स्तनचिह्नोश्च निर्वोषः शूयते वज्रशस्तथा ॥ २८ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्वेप्रादा
 रोषादास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-
 श्रोपायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्पृष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठौषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
 पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बहून्याश्रयैरूपाणि कुर्वन्तो जन-
 संसदि । इज्यास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 परेषां विवरक्षाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्रा-
 जाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलौषु वरदारमुखिषु च । अन्न-
 संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः
 कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा बध्येत वै
 घरः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-
 क्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्सग्रामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्तस्तानिव लेचये ।
 अयुद्धमनस्यैव सर्वान्शैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्रानां
 यदि वीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि विलेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्तानां शरानां नतपर्वणाम् । नावृत्तिर्गच्छतामस्ति
 सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्त-
 वता मया । छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणां पुङ्खमुक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् । शूयतां तलयोः
 शब्दो भेद्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ
 च पञ्च च । जातस्तेहय युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतश्च कोन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरौघान् प्रति-
 गृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु
 लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥
 दूतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्धिवाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम
 शलभैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 घातंराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥ मत्कार्मुकविसु-
 क्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरा-
 सुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् । शलभाना-
 मिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राग्रनिसमस्यग्रं महेन्द्र-
 समतेजसम् । अर्द्धयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विवेशं पार्थमादास्ये
 गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्द्धर्मसिघ्रक्तिशरेभ्यनम् ।
 पाण्डाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरो-
 वातो रथौषस्तनयिन्नुमान् । शरधारो महामेघः शमयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्व-
 पुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कौन्तेयं कर्षिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया हस्तं सम्प्राप्तमपि सत्तमात् ।
तदुपायित्य वीर्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्
भक्षेन निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान्
॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिग्मः
प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं
शत्रुं हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्
रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निश्वसन्तं यथा नागमय पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु
कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु
मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कर्णविकल्पने

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां
प्रकृतिं वेत्ति नानुबध्वमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति
शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुरा-
विद् ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं
तदेवेह फलं न लभते पुन ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्या-
णाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥
भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन
सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुक्षनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमत-
र्ययत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः
सुभद्रामारोप्य हैरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं
रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवा-
जयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यभिचत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वराजानं चित्र-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ विजिग्ये तरसा सङ्क्षेपे सेनां प्राप्य सुदु-
 र्जयाम् । तथा निवातकवचा कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥
 दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि त्रया कर्णं
 किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वधे
 कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
 यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आशौविषस्य क्रुद्धस्य
 पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदेक्षिन्या दंष्ट्रामादातु-
 मिच्छसि । अथवा कुञ्जरं भक्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अन-
 द्रुमः समारुह्य मगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृता-
 मेदोवसाद्गतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्वीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छति ।
 आत्मानं कः समुद्बुध्य कण्ठे बध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं
 प्रतरेद्दोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बल-
 वन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स
 दुर्मतिः । अस्माभिर्ह्येष निकृतो वप्राणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः
 पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेष्ठं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपे-
 ऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कान्त्य प्राप्ताः स्त्रो भय-
 मुत्तमम् । सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्या-
 स्तिष्ठन्तु सन्नदा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुष्योधनो भीष्मो
 भवान् द्रोणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा
 साहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्धतम् ॥ २२ ॥
 षड्रथाः प्रतियुध्मेम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि
 यत्ताः परमधन्विनः । युध्यामहेऽर्जुनं सङ्क्षेपे दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
 कृताः । न ह्यस्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ष्यं विकल्पसे ॥ १ ॥ सं-
 ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
 सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
 भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
 ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहिताणि स्वयम्भुवा । धनं यैरधि-
 गन्तव्यं यच्च कुर्वन् दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
 येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
 वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शूद्रपूषणं
 कुर्यान्निषु वर्षेषु नित्यम् । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
 भाश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
 सत्कुर्वन्ति महाभागा शुक्लन् सविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
 को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च
 निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः ।
 निहत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्वैरयं युद्धं
 यत्राजैर्प्रौढेनक्षयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां लया हृतम्
 ॥ १० ॥ शुधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्र-
 प्रस्थं लया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
 यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मव्रज-
 स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृतं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्म कारयथाः सूते तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
 मनुष्याणां श्रममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सूक्ष्मनामपि कीट-
 पिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेमं न चन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनक्षयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
 भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं
 करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान् गन्धर्वान्नासुरान् च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभि-
 संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृच्चं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
 तमेत्यति ॥ १८ ॥ लक्ष्मो विप्रिष्टं वीर्येण अनुषमरराट्समम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवेन देवं
 युध्येत मानुषिण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जु-
 नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
 विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
 त्वमकरोर्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः सभां कृष्णां तथा
 युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य
 कोविदः । दुर्युतदेवी गान्धारः अकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं हापरं न च । ज्वलतो निशि-
 तान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
 निर्भुक्ता गावपताः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि
 दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथामिर्वड्वामुखः ।
 कुर्युरेते ब्रविच्छ्रेष्ठं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
 द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्य संग्रामे सौबलेन
 मुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योत्सेऽधनञ्जयम् ।
 मत्स्यो ह्यन्नाभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्देवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपश्च साधु पश्यति ।
 कर्षास्तु क्षात्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभि-
 वक्तव्यः पुत्रेण विजानता । दिशकालौ तु सस्मृक्ष्य योद्धव्यमिति
 मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपुत्राः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुञ्चेत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थं सर्वं विमु-
ञ्चन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते
यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यद्वोचत्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां मच्चत् कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो
विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण
क्षमेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकुष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु
ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चलार एकतो वेदाः चात-
मेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्क्षमस्तुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र
भारताचार्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च
नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात्
॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्य-
वृत्ते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्यपुत्रः
क्षमतां नायं कालश्च भेदने । सर्वे हंहत्य युध्यामः पाकमासनि-
मागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुष्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिर्वाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ भर्तोरपि
गुणा वाच्या द्रोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे
मिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । आचार्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधी-
यताम् । अभिव्यमाने तु गुरौ तद्भुक्तं शेषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्म्मण भीष्मेण क्षमेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्योधनो राजा न गच्छे-
द्विपतां वधम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
यताम् । वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ धन-
ञ्जालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति । यथा नायं समायुच्छ्रा-
द्वात्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
र्विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्तादाक्यमीदृशम् । तदनु-
ल्लुप्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते सुहृत्तांश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि
युज्यन्ते तथा सस्वत्तरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
प्रवर्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामप्यधिका
मासाः पञ्च च हादश क्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणांमिति मे वर्तते
मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वं चैव महात्मानः सर्वं
धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मोऽपराधुयुः ॥ ६ ॥
अलुब्धश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं
राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुभीषुः
कौरवमन्दनाः । धर्मपाशनिवन्नास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
यच्चानृत इति ध्यायाद्य स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था
नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥ प्रतियुध्याम

समरे सर्वग्रस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनु-
ष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयतां ग्रीष्मं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ।
न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं
राजेन्द्र सम्प्राप्तय धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ
जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्मा-
द्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र
सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पिता-
मह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतु-
र्भागं शृङ्ख गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय
गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्सग्राम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्सग्राम
बौभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा गत-
क्रतुम् । अहमावारयिष्यामि विलेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं कुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महा-
त्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः
प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुखान् व्यवस्थाप्य
व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य मध्ये तिष्ठ लभश्वत्यामा तु सव्यतः ।
कूपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः
सूतपुत्रस्तु कर्मास्तिष्ठतु दक्षिणतः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्
स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवाणां महा-
 रथैः । उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ दृष्टुस्ते
 ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य
 च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
 महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । एतद्भुजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष
 घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां
 करोति भयमुत्तमम् । एष तिष्ठन्नथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
 उल्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमग्ननिस्वनम् । इमौ हि वाणौ
 सहितौ पादयोर्मै व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ
 संसृष्टौ मे शरी । निर्वर्त्तन् हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम्
 ॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽय-
 मस्माभिः प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः । अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डु-
 पुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथौ शरी चास्तली निषङ्गी गङ्गी पताकी
 कवची किरीटी । खड्गो च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृत-
 क्षुग्भिरिवावसिक्तः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनः कुक्षन् दृष्ट्वा संग्रामे सम-
 स्थितान् । तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । द्रुपदाते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे ।
 यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेता-
 ननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् । तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत्र एते
 पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः ।
 भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र
 पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय गङ्गे
 जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तत्रैव योक्ते वैराटे नास्ति युद्धं निरामिपम् । तं जित्वा विनि-
वर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटिर्हंयान् संयम्य यत्रतः ।
नियम्य च ततो रक्ष्सीन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदय-
न्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते
श्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् ।
नैपोऽन्तरेण राजानं वीभत्सुः स्यातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य
पाणिं गृहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमसिंसदमेको
युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णादा देवकी-
सुतात् । आचार्याच्च सपुत्रादा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २० ॥
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्योधनः पार्थ-
जले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा वीभत्सुर्नाम
विश्राव्य चात्मनः । शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २२ ॥
कीर्यमाणः शरीरैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः । नापश्यन्नावृतां
भूमिमन्तरीक्षञ्च पत्रिभिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयाने-
ऽभवन्मतिः । शीघ्रमेव पार्थस्य पूजयन्ति स चेतसा ॥ २४ ॥ ततः
शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् । विस्फार्थ्य च धनुःश्रेष्ठं
ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिसुनेन
च । गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमा-
नुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम् । जङ्घं पुच्छान्विधुन्वाना
धावमानाः समन्ततः । गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षि-
णाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि गोनिवर्त्तने

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजि-
 त्वाथ धनुर्वराग्रः । दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं
 सोऽभिविकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान्
 किरीटिनं कार्यकृतञ्च मत्वा । दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरु-
 प्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बह्वनि गाढं व्यूढानि
 दृष्ट्वा बद्धलब्धज्ञानि । मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटि-
 मामन्तरा ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूष्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्
 हयान् काञ्चनरश्मियोक्तान् । जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं
 कुरुसिंहवन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमा-
 काङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्योधनापाञ्चय-
 जातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजैर्वै हृद्भिः पुत्रो विराटस्य
 सुवर्णकक्षैः । व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजि-
 मध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विमिश्रैर्विपाटैः संग्रामजिच्छ्वेतुसहो
 जयय । प्रत्युद्युर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः
 ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनाच्चैः शरवेगतापः ।
 ब्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन । विपाट-
 वर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद् ॥ ९ ॥ ततो विक-
 र्णस्य धनुर्विकृष्य जाम्बूनदाग्रोपचितं दृढज्यम् । अपातयत्तं
 ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽभ्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शत्रु-
 वाणां गणवाधितारं कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि । शत्रुन्तपः
 कोपममृध्यमाणः समार्दयच्छ्वरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन
 राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् । शत्रुन्तपं
 पञ्चभिराशु विद्धा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स
 विद्धो भरतर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगीन । गतासुराजौ निप-
 पात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुग्मः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्ना । चक्रस्मिरे वातवग्नेन
 काले प्रकस्मितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नर-
 प्रवीरा गतासवोर्व्यां सुषुपुः सुवेशाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्क्षेपे ॥ १५ ॥ सुवर्षकाण्यायसवर्मनद्वा
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन्
 गाण्डीवधन्वा पुष्पप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्क्षेपे विदिशो दिशश्च
 दहन्निवामिर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
 तयित्वा पवनोऽस्मृदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
 चीवार सङ्क्षेपेऽतिरथो रथेन । शोणाश्रुवाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो
 जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सुतपुत्रो वैक-
 र्त्तनो वीर्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रशङ्ख दन्ताविव नागराजौ मह-
 र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैवैकर्त्तनः
 शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
 पुत्रञ्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटौ वैकर्त्तनं वै
 तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रशङ्ख वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव
 चित्रपक्षः । तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलो सर्वस पत्नसाहौ
 ॥ २२ ॥ कर्षस्य पार्थस्य निशस्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
 सपाण्डवस्तूर्णमुद्दीर्क्षकोपः कृतागसं कर्षमुद्दीक्ष्य हर्षात् ॥ २३ ॥
 क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरसरोषवृष्टया । ततः
 सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभागाम् ॥ २४ ॥
 अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्रवाः किरीटिनां कीर्षरथाः पृषत्कैः ।
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शराञ्करौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
 तस्थौ महात्मा सधनुः सबाण सविस्फुलिङ्गामिरिवाशु कर्णः ।
 ततस्त्वभूदै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रचु-
 ङितज्योतलनिखनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुक्ष्याम् । उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
 कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्ध-
 चित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं
 किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बद्धभिः
 पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाश्ववर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णश्च किरीट-
 नाली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः
 शरौधान् महाशरौघास्तुविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलम्बाविव
 चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुद्दर्शं लोकः । अथाशुकारी चतुरो
 हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
 मृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्धः सम-
 रावमर्द्दीं प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा
 प्रवरः कुक्ष्यामजिह्वगीः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्वष्ट्या
 निहतो महात्मा प्रादुशकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
 कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवा-
 भिहतो गजेन्द्रः प्रमृच्छ भल्लान्निमित्तान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
 पूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाह्वर-
 मिरोललाटं ग्रीवावराड्जान् परावमर्द्दीं ॥ ३५ ॥ शितैश्च वाणै-
 र्युधि निर्विभेद् गाण्डीवमुत्तैरभनिप्रकाशैः । स पार्थमुत्तैर्विभिस्त्रैः
 प्रणुनो गजो गजेनेव जितस्तरस्त्री । विहाय संग्रामधिरः प्रयातो
 वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि शोहरणपर्वणि कर्णापयाने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पयने उवाच । अपयाते तु रावेधे दुर्योधनपुरोगमाः ।
 अनीकेन तथा स्वेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बह्वधा तस्य
 सैन्यस्य व्यूहस्थापततः शरैः । अधारयत वेगं च विलेव तु मही-
 दधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्य-
 मस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
 प्रच्छादयति मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
 दिशो दध ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ।
 अनिर्विद्धं शितैर्वाणैरासीद्द्रुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च
 पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिचाशिल्योपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
 क्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्रं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।
 कालान्तिमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं
 शिकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् । तानि शस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुन-
 भार्गवैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवाकर्क्षिभिः ।
 अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थ-
 शरैस्तदत्तदा सैन्यानि भारत । स्त्रजोऽर्जुनशरैः शीघ्रं शुष्यत् पुष्पं
 हिरण्यम् ॥ १० ॥ छत्राणि च पताकाश्च खिदधार सदागतिः ।
 खवलवासनाक्षस्ताः परिपेतुर्दिशो दध ॥ ११ ॥ रथाङ्गदेहा-
 नादाय पार्थच्छिन्नयुगा हवाः । कर्णकक्षविप्राणेषु अन्तरोष्ठेषु
 चैव ह ॥ १२ ॥ समस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौर-
 वाग्रगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूमि-
 र्भवेरिव नभस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्यावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 कालक्षयमशेषेण दहत्युग्रशिरः शिखी । तद्वत् पार्थो महाराज
 ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्त्र-
 नेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥
 भैरवं शब्दमव्ययं वानरस्य च कुर्वतः । दैवारिपाञ्च बीभत्सुस्तस्मि-
 न्दीर्योधने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

रथशक्तिममित्राणां प्रागिव निपतद्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपयात्सहस्रां
 पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान् । शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
 खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खभावत्रे लोहिताप्राशनैः खगैः ।
 अत्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशोऽसु च तथा
 राजन्नसंख्याताः शरास्तदा । सङ्गदेवानतं शिकूरयमभ्यसितुं परे
 ॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा
 दिट् शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ २२ ॥ दिङ्नीकेषु बीभत्सोर्न
 ससज्जे रथस्तदा । स तदिक्षोभयामास ह्यरातिबलमञ्जसा ॥ २३ ॥
 अमन्तभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे । अस्यतो नित्यमत्यर्थं
 सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्धोषः किरी-
 टिनः । सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
 स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः । दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सद्य-
 दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यक्षपेषु यथा चक्षूषं न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
 पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्रक्तातो
 वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः । नूनं
 पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
 पार्थेन निहताः परे । घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
 कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः । कुंसेनाशरीराणि पार्थ-
 नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ।
 ओषधीनां शिरांसीव दिषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः
 क्रूरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाङ्गयात् । अर्जुनानिलमिन्नानि वना-
 न्यर्जुनविहिषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रलोहितधाराभिर्धरणीं लोहित-
 न्तराम् । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भयमादित्यरश्मयः । साकं खन्तत् क्षणेनासीत्
 सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

र्त्तत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवास्थितान्
॥ ३६ ॥ दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानार्च्छन्नुद्धरान् । स तु
द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समर्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्वाणैर्द्रोणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं
त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं भान्तनवं प्रष्टा राजानं च शतेन ह ।
कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-
मभ्युच्यत ॥ ४० ॥ तत् प्रमग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः ।
अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया ।
कामदयास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुध्वजे यस्य शतकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः । यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यमि
नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा
ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्तथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ ५० ॥
सेनाग्रेण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुवो-
धनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथासृजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्वैर राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्महः । एष द्रोणस्य मिथ्याणां शीघ्रा-
 स्ते प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं
 रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष
 वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य
 दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेद्याः संग्रामे स्थेदते हि सदा मया ।
 यस्तु नौलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी वृह-
 द्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वज-
 वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं कृवं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति ।
 महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे
 सूर्यो वा य एष प्रमुखि स्थितः । ह्रीमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष
 शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभि-
 वृद्धश्च दुर्योधनवशादुगः । पश्चाद्देष्टुं प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो
 भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ।
 ततोऽभ्यवहद्व्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो
 राजन् योत्स्रमानो धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्यादीनां
 परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्वि-
 नाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥ अभ्यासे
 वाजिनस्तस्युः समारूढाः प्रहारिणः । भीमरूपश्च मातङ्गा-
 स्तोमराङ्गुमचोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचो-
 ज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारूढश्च सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहो-
 पायात्तदा राजन् विश्वाश्रिमरुतां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्ड-
लम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं
महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः
पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ अतं अतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ।
मणिरत्नमयी चान्या पासादसुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं
दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खिचनं
शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा
राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना
बलाच्च सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च श्रिविश्वैव यथातिर्नङ्गो गयः ॥ १० ॥
मनुः पूरुषर्षुर्मानुः कृष्णाश्वः सगरो नल । विमानन्देवराजस्य
समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरोग्रस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य चमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुपोग्र-
सेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि
चक्राग्निरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जु-
नस्य कुन्तिनाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां तत्र मात्यानां
गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणानिव पुष्पिणाम्
॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र
रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रुजो भौमं
सर्वं व्याप्तं मरौचिभिः । दिव्यान् गम्यानुपादाय वायुर्वोधानसेवत
॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थित-
श्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्छिन्नैरुपानीतैः
सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुक्लेभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन्
मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो वज्रभि-
र्नार्हयत् सूनुमावे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि देवागमने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डु-
नन्दनः । तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जास्व-
नदमयी देवी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो याहि कृपः
शारहतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्या तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तनम् । प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः । पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च । कृत्स्नं संमोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम् । प्रदधौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीदुधायमानस्य
जिष्णुना । तथा वीर्यवता सङ्क्षेपं पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अर्जुनेन समाध्मातः
शतधा यत्नं दीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुनः । सृष्टो मधवता वज्रं प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः । अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शार-
हतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धारथी स महारथः ।
महोदधिजमादाय दधौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः । धनुरादाय सुमहज्जगाम्बुमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ योत्स्रमानौ महाबली ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः शार-
हतस्तूष्णं पाथं दशभिराशुगैः । विव्याध परवीरघ्नं निमित्तैर्मम-
भेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमाशुघम् ।

विक्रय्य चिक्षेप बह्वन्ताराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्चित्तै-
 र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपयिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ
 सहस्रयः ॥ १८ ॥ ततः पार्थस्य संक्रुद्धयित्वान् मार्गान् प्रदर्शयन् ।
 दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-
 मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयद्मेयात्मा पार्थः शर-
 शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शतैरर्हितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 तूष्णं दग्धसहस्रेण पार्थमप्रतिभोजसम् ॥ २१ ॥ अर्द्धयित्वा महा-
 त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरैः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दग्धभिराशुगैः । तरु-
 गाण्डौवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णै-
 रविध्यत् परमेषुभिः । ते हया निशितैर्विहा ज्वलद्भिरिव पावकैः
 ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् । च्युत-
 झौतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
 वीरघ्नो रक्षमानोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
 सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दग्धभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ।
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भस्मेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिक्षेदैकेन
 भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
 भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्त च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ।
 तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आवभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
 मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
 कार्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदद्भुतमिवाभवत् । स
 तदप्यस्य कौन्तेयश्चिक्षेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
 बह्वनि कृतहस्तवत् । शारहतस्य चिक्षेद पाण्डवः परवीरहा
 ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राहिणोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तौ
 शक्तिं हेमविभूषिताम् । वियद्गतां महोल्काभां चिक्षेद दग्धभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्दृश्या किन्ना भूमौ पार्थिव धीमता । युग-
पच्चैवं भलैस्तु ततः सज्यधनुः क्रपः ॥ ३५ ॥ तमाशु निश्चितैः
पार्थं विभेद दशभिः शरैः । ततः पार्थो महातेजा विशिखा-
नमितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्वयोदय शिलाभितान् ।
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ षष्ठेन च शिरः
कायाच्छरेण रथसारथेः । त्रिभिस्त्रिविधं समरे दाश्यामक्षं महा-
रथः ॥ ३८ ॥ दादशेन तु भलेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम् । ततो
वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः क्रपं
वक्षस्यविधत् । स किन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
गदापाणिखण्डित्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् । सा च सुक्ता गदा
गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्ग-
मथागमत । तन्तु बाधाः परीप्सन्तः शारहतमसर्पणम् ॥ ४२ ॥
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
प्रत्यवारयत् । ततः क्रुपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
जङ्गुर्मुहावेगाः कुन्तीपुत्रान्नञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु लक्ष्मरथं
दृष्ट्वा गुह्यमायान्तमन्तिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्घिता ॥ ३ ॥ तत्र मां वह

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अश्वः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्त-
 श्चास्वाहिनः ॥ ४ ॥ श्लिग्धविद्रुमसङ्घाशास्ताम्नास्याः प्रियदर्शना ।
 युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घवाङ्महा-
 तेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रताप-
 वान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यग्निसा बृहस्पतिसमो नयि । वेदा-
 स्थयैव चत्वारो ब्रह्मवच्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंचाराणि सर्वाणि
 दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रति-
 ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमय सत्यञ्च आनृश्यंमयाज्जिवम् । एते
 चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे शुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धु-
 मिच्छामि महाभागेन संयुगे । तस्मात्तं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर
 वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूप्रणान् ।
 चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
 वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्त-
 मिव हिपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छुङ्गं भेरीशतनिनादिनम् ।
 प्रचुक्षुभे बलं सर्वसुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सद-
 श्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्यन्त
 रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
 आचार्यशिक्षावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ
 तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्पत सुहृभरतानां
 महदलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महा-
 बाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः पर-
 वीरहा ॥ १८ ॥ उप्रिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते
 पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्वान् कर्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राद्विणोत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
 सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
 मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रस्थान् कङ्कपत्रैः शिला-
 श्रितैः । अवाकिरदमेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
 प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः सङ्क्षेपे विमि-
 खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ
 जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
 शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्रयन्त ततो योधाः ये
 तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोस्तूष्णं साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
 ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुहत । इत्यब्रुवन्
 जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरक्ष्यौ
 सन्निवृष्टौ महाभुजौ । हृदायेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
 ॥ २९ ॥ विस्फार्थ्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोय
 संरक्ष्यः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-
 नस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत् प्रमाम्
 ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाह्मर्महाविगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
 र्वाणैर्मैघो वृष्टेऽव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
 रादाय पाण्डवः । शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
 ॥ ३३ ॥ विससर्ज शरांश्चितान् सुवर्णविकृतान् बहून् । नाशय-
 ङ्करवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ तूष्णं चापविनि-
 र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
 क्षयः ॥ ३५ ॥ युगपदिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् । एक-
 ञ्छायमिवाकाशं वाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
 द्रोणो नीहारेणैव संवृतः । तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरी-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाञ्चल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु
 पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विष्कार्य धनुः-
 श्रेष्ठं मेघस्तनितानिखनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमा-
 युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः ।
 महानभूततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः
 पुङ्खैश्चित्रवापविनिर्गतैः । प्राच्छादयद्मेयात्मा दिशः सूर्यस्य च
 प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विच-
 चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो ब्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-
 सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यद्दृक्काशे संहतः
 शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विसुवृन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु
 विबभुः कङ्कवर्हिणवाचसः । पन्त्यः शरदि खस्यानां हंसानां
 चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोण-
 पाण्डवयोर्घोरं वृत्तवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य
 विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः
 ॥ ४७ ॥ तौ व्याहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ
 समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ लाचार्यमुखिग्रन
 शरान् शृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छित्तैर्बाणैरर्जुनो जयतां
 वरः ॥ ४९ ॥ दमयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । इषुभि-
 स्तूर्खमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-
 मर्जुनं तिग्मतैजसम् । आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्बरः
 ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रौडच्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि
 मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं
 समयोधयत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोनैरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमानेय-
 मस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमावृन्तु ग्रसति स पुनः

पुनः । एवं शूरी महेश्वासी विसृजन्तौ शिताञ्छरान् ॥ ५५ ॥
 एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन सुक्तानां
 पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते
 स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशास्यते ॥ ५७ ॥ शोणि-
 ताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पता इव किंशुकाः । बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचि-
 त्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ॥ ५९ ॥ बलभासीत्समु-
 द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भार-
 साधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतत्तन्तौ महेषुभिः । तयोः
 समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलि-
 वासवयोरिव । अथ पूर्यायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
 व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणयूते प्रवासिते । अथान्तरीक्षे नादो-
 ऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
 यदार्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम्
 ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमञ्च
 शिञ्चाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
 स्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डीवमुद्यस्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥
 विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ । तस्य वाणमयं वर्षं
 बलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य अक्लोति सपितुम् ॥ ६८ ॥
 अनिशं सन्धानस्य शरानुत्सृजतस्तथा । ददर्श नान्तरं कश्चित्
 पार्थस्यादहतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुगे तु वर्तमाने
 सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । युगपत् प्राप्तंस्तत्र
 द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्ण्यमाणे द्रोणे तु शरै-
 र्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु श्रीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसयैव
ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
यूथपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
कोपश्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रव-
द्रणे । किरंश्चरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
आवृत्य तु महाबाहुर्हतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ
पार्थो द्रोणस्य व्यपसपितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूष्णं
व्यपायाञ्ज्वनैर्हयैः । छिन्नवर्मध्वजः भूरो निवृत्तः परमे-
शुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे ।
तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता
वर्षमाणमिवास्वदम् । तयोर्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत्
॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स्र सूर्यस्तदा
भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि क्वाया-
भूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योषयोर्हन्तमानयोः ॥ ४ ॥
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्याञ्जुनः सर्वान्
कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन
मोहिताः । ततो द्रोष्मिर्महावीर्यैः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद चुरेण ह । तदस्यापूजयन्
द्देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव
सहारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्छेमपक्वस्य रथर्षभमम् । पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये
 कक्कपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य खनवत्तदा ।
 योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्र-
 मावृत्य तेन पार्थः समागमत् । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-
 यूथपः ॥ ११ ॥ ततः प्रववते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये
 हयोरेवं सुमहत्तोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वं कुरवो
 विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १३ ॥
 तौ समाजम्भतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराशीविषाकारै-
 र्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य
 महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमप्यस्यतो रणे । जग्मः परिक्षयं
 तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्टा-
 भ्यधिकं तथा । शवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १७ ॥
 ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः । ददर्श तत्र राक्षसं तस्य
 कोपो न्यवर्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 तमेक्षत विवृताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तस्मात्तु विमुखि
 पार्थं द्रोणपुत्रस्य सायकान् । लरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः
 सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य
 कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् हैरथं तेन युद्धं वचन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच । कर्णं यत्ते सभामध्ये बद्धं वाचा विकल्पितम् ।
न मे युधि सन्तोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्णं
मया सार्धं व्यवहृत्य महामुधे । ज्ञास्यसे बलमात्मन्यं न चान्या-
नवमन्यसे ॥ २ ॥ अबोधः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्कारं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्षिप्स्यामानां दुरात्मभिः । दृष्ट्वा-
नसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यत्त्वया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मुधे
॥ ६ ॥ बने हादृशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्णं मया सार्धं प्रति-
युध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदगन्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा परा-
क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
बद्धमात्मानमवदमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावदने वासो यथोक्त-
श्चरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मैर्यवित् क्षिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि
॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्यादिक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न चिरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपातो रणान्धम । तेन
जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ आतरं घातयित्वा
कश्यप्ता रणधिरश्व कः । तदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं
व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

वि १७

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव वीभत्सरपराजितः ।
 अभ्ययादिसृजन् वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह
 तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवा-
 स्बुद्धम् ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 अविध्यदंष्ट्रान् बाह्योश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृष्य-
 माणः कर्णस्य निप्रङ्गस्यवलम्बनम् । चिक्षेद निश्विताग्रेण शरे-
 णानतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् ।
 विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो
 महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
 पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो निपेतुर्वहवो राधेयस्य पदा-
 नुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २३ ॥
 ततोऽस्याश्वाच्छरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सभारसाधनः । आकर्णमुत्तैरहनत्
 ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन
 महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णैर्नोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
 तस्य भित्त्वा तनुवाणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः सतमसाविष्टो
 न स्म किञ्चित् प्रजन्निवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेदनो हिला रणं
 प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापधाने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमग्र-
 वीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ यत्र
 शान्तनवो भीमो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं
 तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भग्नम् ॥ ३ ॥ नाहं शक्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् । विषीदन्ति मम प्राणा मनो
विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प-
युज्यताम् । त्वया च कुरुभिष्यैव द्रवन्तीव दिशो दमः ॥ ५ ॥
गन्धेन सूर्क्षितश्चाहं वसासधिरमेदसाम् । हैघ्रीभूतं मनो मेऽप्य-
तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया सङ्गेऽसमा-
गमः । गदाघातेन महता शङ्खानां निखनेन च ॥ ७ ॥ सिंह-
नादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा । गाण्डीवशब्देन भृश-
भयनिप्रतिभेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढ-
चेतसः । अलातचक्रप्रतिभं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याघ्रिय-
माणां समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं
दीर्घ्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्यैव पिनाकिनः ।
व्यायच्छतः शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्मभवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं
न सन्धानं न सुवृन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि
विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च । न
च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव ।
अत्यङ्ग तानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि
भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितु-
मर्हसि ॥ १५ ॥ वृत्तिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुनः । युध्य-
मानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु
भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् । आच्छेत्साम्यहमेतस्य धनुर्ज्या-
मपि चाहवे ॥ १८ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमय निशामय ।
अतद्भद्रमिवायान्तीं स्तनयिन्नोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठ
गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

स्विदस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कविष्यन्ति शत्रवः -
 शोणितोदां रयावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्त्र-
 न्दविष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादभिरःपृष्ठवाङ्गमाखा-
 निरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां ह्रीत्प्रामि शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ अतं मार्गं
 भविष्यन्ति पावकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविर्द्धं सैन्यं द्रव्यसि
 केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिञ्चितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ।
 असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य
 तिष्ठन्तं गिरिं भिन्यां स्म पत्रिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रा-
 मेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकञ्चांश्च सहस्राणि
 अतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां सुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥
 प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य
 हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्र-
 धन्विनाम् । शीर्थ्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥
 मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्ति-
 त्तरं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादौपयिष्यामि कुरूणा-
 मस्त्रतेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥
 पत्नीन् सर्वानतिबलान् योत्सगमानानवस्थितान् । एकः सङ्काल-
 यिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं
 वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिष्वनः ।
 वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रं
 वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटि व्यु-
 ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
 व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीमाभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं
 महाबाहू जिगीषन्तं रणे कुरून् । अभ्यवारयद्व्यग्रः क्रूरमर्मा-

पगामुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ।
 विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाख्या-
 भरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चलारथ
 महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्ष्यश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
 भलेन विध्वा वैराटिमुत्तरम् । द्वितीयनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चकर्त्त गार्द्विपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अयैनं पञ्चभिः
 पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हिला पार्थवाण-
 प्रपीडितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्ष्यः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्विपत्रैरजिह्वगैः ।
 विव्याध परवीरक्षमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
 शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्सूयं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४५ ॥
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
 परीप्सुर्भातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्विपत्राभ्या निमित्ताभ्यां
 धनञ्जयः । विह्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ
 हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यै-
 रपनीतौ पहातुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिग्गशाभ्यपतदुवीभत्सुरपारा-
 जितः । किरौटमाली कौन्तेयो लव्यलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे
 एकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महा-
 रथाः । अर्जुनं संहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
 सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् । प्राच्छादयद्दमेयात्मा
 नीहारेणैव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ऋषमाणैश्च

वाजिभिः । मेरीमङ्गनिनादैश्च स मन्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नागाश्वकायान्निर्मिय लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
 जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ तरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः
 प्रवभौ रणे । मध्यन्दिनगतोर्चिस्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
 उपप्लवन्ति विवस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
 भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
 त्मनाम् । ताम्भराजतलौहानाभ्यादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ कुन्त-
 मायोधनं सर्वं शरीरैर्गन्तचेतसाम् । गजाश्वसादिनां तत्र शित-
 वाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
 प्रतृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
 निघोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः । तस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
 महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ।
 पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणभूर्ध्वनि ॥ ११ ॥ विप्रिखोन्मथितै-
 र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकामुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
 अस्मद्वृष्टिरिवाकाशाद्भवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं
 रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवसृज्योऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
 च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-
 परा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । विवासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
 यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पथ्यवर्त्तत
 भारत । प्रावर्त्तयन्नर्हौ घोरां शोणितोदं तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
 अस्थिमैवालसम्वाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचापवां घोरां
 केशमैवालशाहलाम् ॥ १८ ॥ तनुत्रोष्णीषसम्वाधां नागकुमां महा-
 हिपाम् । मेद्गोवसासृक्प्रवह्नां महाभयविवाह्निनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
 रूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णमस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ सुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालङ्कार-
बुद्बुदां । शरसङ्गमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहाहीपां शङ्खदुन्दुभिनिखनाम् । चकार च तदा पार्थो
नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्टे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्गुलयुद्धे

हिप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविं-
शती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च
संरक्ष्या धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादन्यवर्त्तसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्गानध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च
रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वापिकाः । ववर्धुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इष्टुमिर्बद्धभिस्तूष्णं समरे
लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य दृक्कुलमपि
विवृतं सम्प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा झिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवाद्दिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्भिर्भाजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दशः दिशः सर्वाः पत-

हाण्डोवमावृणोत् । नागाश्चरयिनः सर्वे मुमुञ्जस्तत्र भारत ॥ १२ ॥
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः
 सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि
 भरतर्षभ । व्यद्वन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे
 त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 मह । बध्यमानेषु योधेषु धमञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य
 कार्मुकश्रेष्ठं जातस्त्रपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्म-
 भेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्ध्नि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रधाय शङ्खं
 गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य वीभत्सुं सम-
 वारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीच्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्य-
 गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरा-
 नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्महाविगान् प्रवसमाना-
 निवीरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतन्निणः ।
 ज्वलन्तं कपिमाजघ्नुः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भस्मेन
 महता पृथुधारेण पाण्डवः । कृत्वं चिच्छेद भीष्मस्य तूष्णं तद-
 पतङ्गुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहननृशम् ।
 शीघ्रकृद्दयवाहांश्च तथोभौ पार्श्विसारथी ॥ ९ ॥ असृष्टमाण-
 स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता घन-
 च्छयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
 रयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो-
 स्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योधाय सहसैनिकाः ।
 भलैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यरा-
 जन्त खयोताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिण-
 मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
 ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
 धाराभिष्कादयन्निव तोयद् । तां स वेलाभिवोद्धूतां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् ।
 ततस्तानि निवृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ २० ॥ समरे च
 व्यभीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुद्गानां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूष्णं शलभानामिवायतिम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
 सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
 मयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः ।
 कोऽन्य समर्थः पार्थस्य वेगान्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
 नवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकौसुतात् । आचार्यप्रवराहापि भार-
 हाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तौ भरत-
 र्षभौ । चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
 पत्यं तथैवैन्द्रमानेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं
 वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
 रतुः । विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु
 पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
 योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
 पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 अस्त्रयुद्धे तु निवर्त्तते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरपावृत्य
 क्षुरधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय
महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
मुमोचाशु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निषि-
तान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ।
तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निषिताञ्छरान् ॥ ३१ ॥ न विधिप्र-
स्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिग्भ्यः शरै-
रतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनव-
स्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः
शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्ते-
यस्याभितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमितं चिकीर्षवः
॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्त्रिणः । निष्पतन्तो
रथात्तस्य धौता हिरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त
हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः
॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं
दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अशंस दिवराजाय
चित्रसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव
गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं क्षिणोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः । नेदं
मनुष्याः संदधुर्नहीदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महा-
स्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सम्राय
च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।
मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवास्वरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि
पाण्डवं प्रतिवोचितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः
॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणामुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृश-
कर्माणामुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो दिवराजस्तु पार्थ-
भीष्मसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय
विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य बीमत्सुः पृथुधारेण
कार्मुकम् । चिक्षेद गार्जपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥
अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथ-
कूवरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं
विसंक्षमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुसृत्य रत्न-
माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि भीष्मापयाने

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलाय-
माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्णा-
र्जुनमाससाद् ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्य्यं धनञ्जयं शत्रु-
गणे चरन्तम् । आकर्ष्यपूर्यायतचोदितेन विव्याध भस्मेन ललाट-
मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ।
रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा सचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥
अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्वभूवाद्गजसमुष्णम् । स तस्य
जाम्बुनदपुङ्खचित्रो भित्वा ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन
वाणाभिहतस्तरस्त्रौ दुर्योधनेनोद्धतमन्बुवेगः । शरातुपादाय
विषाम्निकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्योधन-
श्चापि तमुग्रतेजा पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजं
पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजनीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्ने
महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्षः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुमयाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्णपूर्णेन महायसेन वाणेन
 विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्धपत्रः आपुङ्ग-
 देशात् प्रविवेश नागम् । विदार्थ्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः
 पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गधी
 व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मर्त्यां वज्राहतं शृङ्ग-
 मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः
 सहसावतीर्थ्य । तूष्णं पदान्यष्टमतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-
 मासुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागान्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-
 स्सुदाभम् । तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्वि-
 भेद् ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्ष्य च
 सपादरक्षे । गाण्डीवमुत्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसा-
 पजग्मुः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो
 निश्मस्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः
 ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं लरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रु सहोऽभिप्रङ्गात् ।
 प्रास्फोटयद्योहु मनाः किरौटो वाणेन विहं सधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कौर्त्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परा-
 वृत्य पलायसे किम् । न तेऽयं तूर्थ्याणि समाहृतानि तथैव
 राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-
 स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-
 वृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्यो-
 धनेतौह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
 रणे विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि
 दुर्योधन रक्षितारम् । अपैहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान्
 पाण्डवतोऽयं रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनपलायने

पञ्चपष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वशस्यायन उवाच । आह्वयमानश्च स तेन सङ्गे महात्मना
 वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निवर्त्तितस्तस्य गिरङ्गमेन महागजो मत्त इवा-
 क्कुमेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथ-
 स्तरस्त्री । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः
 ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्षः परिवर्त्तमानं निवर्त्तय संस्तभ्य च विद्वगावम् ।
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकच्छस्वरयाभिषङ्गी । दुर्यो-
 धनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः
 कृपयैव विविंशतिश्च दुःशासनयैव विवृत्य शौघम् । सर्वं पुरस्ता-
 दितेषुचापा दुर्योधनायं त्रिरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि
 निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्योधिनिभानि पार्थः । हंसो यथा मेघ-
 मिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परि-
 वार्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः
 समन्तान्घोषा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य
 तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्र
 प्रादुश्रकारैन्द्रमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिग्गशानुदिग्गो विवृत्य
 शरैः सुधारैर्निश्चितैः सुपुत्रैः । गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां
 महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्पृच्छ दीर्घ्यां
 महाशङ्खमुदारघोषम् । व्यनादयत् स प्रदिग्गो दिग्गः खं भुवञ्च
 पार्थो हिपतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमो-
 हिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वं
 तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु वलेषु पार्थः
 स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्वाहि मध्यादिति मत्स्य-
 पुत्रमुवाच यावत् क्रूरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यभारहतयोः
 सुशुक्ले कर्षस्य पीतं त्रिचिरञ्च वस्त्रम् । द्रोणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेघः । एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं
 हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा
 रथादवपुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राण्यपादाय सहारथानां तूष्णं
 पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदृशान्
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकच्चान् । ते तद्व्रतयुध्वंजिनामनीकं श्वेता
 वहन्तोऽर्जुनमार्जिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः
 अरैरभ्यहनत्तरस्त्री । स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याधः
 पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
 विश्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा । तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्मेवं
 विदार्यैव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु संज्ञां स कुरुप्रवीरा
 पार्थं निरीच्याथ सुरेन्द्रकल्पम् । रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ तं
 धार्तराष्ट्रस्वरितं बभामि ॥ १९ ॥ अयं कथंस्त्रिद्ववता विमुक्तस्तथ
 प्रमथीहि यथा न मुञ्चेत् । तमब्रवीत् श्रान्तनवः प्रहस्य क्व तं
 गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यम् ॥ २० ॥ श्रान्तिं परां प्राप्य यदा
 स्थितोऽभूरुत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् । न लेष बीभत्सुरलं
 नृशंसं कर्तुं न पापोऽस्य मनो विमिश्रितम् ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्न
 जहेत् स्वधर्मं सर्वं न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् । क्षिप्रं कुरुन
 याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः । मा ते स्वकोऽथो
 निपतेत मोहात्तत्त्वं विधातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामह
 स्यात्कहितं वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनि-
 श्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमौच्य सर्वं धन-
 क्षयान्निश्च विवर्द्धमानम् । निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्योधनं ते
 परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो
 धनक्षयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचो-
 ब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं श्रान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्ध्ना । द्रौणिं कृपञ्चैव कुक्षं च मान्या-
ज्ज्वरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
विच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
गाण्डीवघोषिण विनाय लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा
विनाय विदार्थ्य वीरो हिषतां मनांसि । ध्वजेन सर्वानभिभूय
शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुक्षन्
किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् । आवर्तयाश्वान् पशवो
जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
महदद्भुतं तद्युद्धं क्रूरणां सह फाल्गुनेन । जग्मुर्यथा स्वं भवनं
प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्तने
षडधिकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुक्षन् स वृषभे
क्षयः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
च प्रभग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहनादहवः कुरु-
सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्नस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशस्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्चलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
परिग्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । जघ्नुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं
किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समा-
गताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
ऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्राभिसुखं प्रयान्तं नाशक्रुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः
 स तन्मेषमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य
 पुत्रं हिषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः
 सकाशे तव तात सर्वं वसन्ति पार्था विहितास्तवैव । तात्मा
 प्रशंसेन्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया
 जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता हिषद्भ्यः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं
 मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्त मां
 वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छ्रिय
 सर्वञ्च धनं कुसभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्यौ
 शरविच्छताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वङ्गिप्रतिभो महाकपिः सहैव
 भूतैर्दिवसत्यपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजश्च सैहं
 युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्द्धनं कुरूत-
 मानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्सरो नगरं प्रहृष्टः किरी-
 टिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून् हिषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो
 जग्राह रश्मीन् पुनस्तत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा वृह-
 न्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वश-
 मास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पत्न्यान्पुत्रसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष्य
 समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गो-
 पालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥
 आश्वत्थस्य पाययित्वा च परिप्राव्य च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिता-

येमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च
ते जयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्वरमाणः स दूतानाञ्चापय-
हवनात् फाल्गुनस्य । आचक्षुषं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे
विजिताद्यापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यप्रवीरौ संमन्त्र्य
सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्तावुत्तृष्टमारो-
पयतां स्म भाण्डम् ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनानभिभूय सर्वामाच्छ्रय
सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासार-
थिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने

सप्तप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनी-
पतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा
त्रिगन्तान् संग्रामे गार्थ्यैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह
पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रह-
तयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । समाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ
मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं
परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचक्षुस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः
कन्याश्च विष्मनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विजेतुमभिसंरन्ध्र एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च
निर्गतः पृथिवीक्षय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं
कृपम् । कथं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च पट्टयान् ॥ ८ ॥

वि १९

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशामितप्तः शुक्ला
सुतं लेकरथेन यातम् । बृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वा-
नय मन्त्रिसुखान् ॥ ८ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधा-
धिपाः । त्रिगर्त्तान्निःसृतान् शुक्ला न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥
तस्माद्ब्रून्तु मे योधा बलेन महता वृताः । उत्तरस्य परीप्सायं
ये त्रिगर्त्तरविच्छताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च भीष्मं
पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्र-
वस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यगानां विराटो
वाहिनीपतिः । व्यादिद्देमाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्
॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा । यस्य यन्ता
गतः षण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं
तु भृशामितप्तम् । बृहन्नलासारथ्येन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवांश्च
गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुक्षंश्च तथैव देवा-
सुरसिद्धयश्चान् । अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सार-
थिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते भीष्म-
गामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञ-
स्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्रौ विजयमुत्तमम् । पराजयं कुक्षणाद्याप्यु-
पायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च
पराजिताः । उत्तरः सह सूतेन कुम्भली च परन्तप ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पला-
यिताः । नाङ्गुतं लेव मन्येऽहं यत्ते एतौऽजयत् कुक्षन् । ध्रुव
एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूत्तहः ।
शुक्ला स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

दृष्ट्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् । राजमार्गः क्रियन्तां
 से प्रताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्चन्तां देवतायापि
 सर्वशः । कुमारो योधमुख्याश्च गणिकाश्च खलङ्कृताः ॥ २३ ॥
 यादिव्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानवः
 शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु
 जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्वङ्गोभिः परिवारिता । शृङ्गार-
 वेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं
 स्वस्तिकपाणि भूतम् । भेद्यैश्च तूर्थाणि च वारिजाश्च वैशैः पराङ्मैः
 प्रमदाः शुभाश्व ॥ २६ ॥ तथैवसूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः
 प्रणवास्तूर्थैवाद्याः । पुराहिराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्र-
 अनन्तवीर्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खल-
 ङ्कृताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षा-
 नाहर सैरिन्धि कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
 पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
 श्रुतम् । तं त्वामय मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्तरे । प्रियं तु ते
 चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यदसु किञ्चन ।
 न मे किञ्चित्तु रक्षन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कङ्क उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र वज्रदोषिण मानद ।
 देवते बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि
 वा दृष्टः पाण्डवेद्यो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं सुमहत् स्मृतं भ्रातृश्व
 त्त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्वं तस्माद्द्यूतं न
 रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम् यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततो-
ऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य यन्ता
कथं स न जघेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः
पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे प्रण्डं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि
॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषी नूनं मामवमन्यसे । भीष्म-
द्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु
ते ब्रह्मन्पराधमिमं क्षमे । नेदृशं तु पुनर्वाप्यं यदि जीवितु-
मिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः
क्षपः । दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरु-
द्गणैः परिद्वतः साक्षादग्नि मरुत्पतिः । कोऽन्यो वृहन्नलायास्तान्
प्रतिबुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न
भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो
जघेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान् । तादृशेन सहायिन
कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । बह्व्यः प्रतिप्रिद्धोऽसि न च वाचं निय-
च्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षिणाहन-
जृग्मम् । मुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्वेव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बल-
वत् प्रतिविद्वस्य नस्तः शोणिमावहत् । तदप्राप्तं महीं पार्थः
पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः
स्थिताम् । सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥
प्रातं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्य-
गृह्णाद्यत् प्रसुप्ताव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च
विविधैस्तथा । अवकीर्त्यमाणः संहृष्टो नगरं स्त्रैरमागतः ॥ ४९ ॥
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो हास्यः प्रविश्यैव विराटमिद-
मब्रवीत् । वयनलासहायस्ते पुत्रो हार्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः चत्तारमिदमब्रवीत् । प्रविश्यातामुभौ
तूष्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ चत्तारं कुरुराजस्तु यनैः
कस्य उपाजपत् । उत्तरः पविश्लेको न प्रविश्या वृहन्नला
॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
ममाङ्गे व्रणं कुर्थाच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां
दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कवाप्युपतिष्ठत ॥ ५६ ॥
ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागमम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
रिन्ध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
द्वोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८ ॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जित्को न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि प्रण्डं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । आकार्थ्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्देहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
वर्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥
क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यमाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्न
मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि क्षेतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न
दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश वृह-
 म्मला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ चाम-
 यित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रशम्य ततो मत्स्यः
 शृणुतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दि-
 बर्धन । त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं
 पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात् । तेन कर्म्मण ते तात कथ-
 मासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न
 विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्यो
 वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः । सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः
 सर्वशस्त्रभृताम्बरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समा-
 गमः । आचार्यपुत्रो यः धूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्व-
 त्यामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति
 हतस्त्रा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत्
 समागमः । पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महैषुभिः ॥ ७३ ॥
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः । अवगाढा द्विप्रन्तो मे
 सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभि-
 र्ग्रस्तामाह्वे । तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७४ ॥
 नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ । आच्छिन्नं गोधनं
 सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७५ ॥

इति विराटपर्गणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे

अष्टप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः
 परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि
 भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि
भारहतं द्रोणं द्रोणपुत्रश्च पङ्कथान् । सूतपुत्रश्च भीष्मोश्च चकार
विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्णश्च स नागमिव दूथपम्
प्रभग्नमब्रवीद्धीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं
तव पश्यामि किञ्चन । व्याघ्रमेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज
॥ ६ ॥ न भोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं
भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-
व्याघ्रो मुञ्चन् वचनिमान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे
नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोभूदूरुकम्पय मारिष ।
स तत्र सिंहसङ्घाश्रमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथा-
नीकं सिंहसंहननो युवा । कुलंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान्
हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण पङ्कथाः परिनिर्जिताः ।
आर्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायथाः ।
यो मे धनमयाजेषीत् कुक्षिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ द्रच्छामि
तमहं द्रष्टुमर्चितुश्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता
देवस्तुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स
तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्मविष्यति ॥ १४ ॥

वेम्प्रायन उवाच । एवमाख्यायमानन्तु कृन्तं सत्रेण पाण्ड-
वम् । वसन्तं तत्र नाञ्चासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः
पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि
विराटर्दुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि
नवानि च । प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥ १७ ॥
मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्वदधाद्यथावत्
पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभा ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च गोह्वरणपर्व ॥ ६९ ॥

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे आतरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुर-
स्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । हारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषिदुः पावकप्रस्थाः सर्वे धिषो ध्रुवाग्रयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप-
विष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि
सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
ऽब्रवीत् कङ्कं देवर्ष्यपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशाना-
मिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्घितः

वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य
तत् । स्रयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्यार्द्धासनं राजन्मयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्य श्रुतवांस्यागी यज्ञमीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्
धर्म एष वीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परा-
यणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्र विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न
चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा
नासुराः केचिन्मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवरा सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मप्ररो वयो ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
 राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी
 जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनेश्च सञ्जयेत्यैव शक्रवैश्वणोपमः । यथा
 अनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष्ट महातेजाः
 प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणानृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिग्मः
 सर्वा यमसोऽस्य द्वांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्यस्य तेजसो बु
 गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुक्षराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावद्ध्यावसत् कुक्षन् । त्रिंशदेवं सहस्राणि
 रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदृशैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
 स्तदा । एनमष्टमताः सूताः सुसृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुव-
 न्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः
 किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ।
 एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
 महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
 ब्रह्माननायांश्च पङ्कनन्दांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
 प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
 ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मर्ष्यः सत्यवादी च पार्थिवः । औपतापेन
 चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
 वा विभुः । न शक्यन्तेऽह्यस्य गुणाः प्रसङ्ग्यातुं नरेश्वर ॥ २७ ॥ एष
 धर्मप्ररो नित्यमानृशंस्यस्य पाण्डवः । एवमुक्त्वा महाराजः पाण्डवः
 पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

२० वि

विराट उवाच । यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सह-
 देवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न
 प्राञ्चायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । य एष बलवान् ब्रूते स्मरस्तव नराधिप ।
 एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्
 हत्वा पर्वते गन्धमादने । सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थं समुपा-
 हरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् । व्याघ्रा-
 नृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यस्यासीदश्वबन्धस्ते
 नकुलोऽयं परन्तपः । गोसङ्घः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ
 ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसह-
 स्त्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या
 चारुहासिनी । सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः
 ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः । भीमादव-
 रजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्त्रो महा-
 राज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव
 प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च
 पाण्डवाः । तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् । पुनरेव
 च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह
 इव प्रवृद्धः । प्रचण्डवीर्यः पृथुदीर्घनेत्रस्ताभ्रायताक्षः कुरुराज
 एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
 पृथ्वायतांशो गुरुदीर्घबाहुर्वकीर्णः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥
 यस्त्वेष्ट पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
 सिंहोन्नतांशो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पो । मनुष्य-
लोके सकले समोऽस्ति ययोनं रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥ आभ्यान्तु
पार्श्वं कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा सूर्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा
सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता सूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान्
पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स हिप्रतां हन्ता मृगाणामिव कैशरी ।
अचरद्रव्यन्द्रेषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन
विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः । सुवर्णकक्ष्यः संग्रामे दन्ता-
भ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो
बुधिः । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे वधिरौघतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-
वान् । उत्तरं प्रत्युवाचिममपिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं
पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय
वदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे
मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खलूपि संग्रामे शत्रूणां वधमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहु-
वीर्येण अस्माकञ्च जयो मध्वे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामी भद्रान्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ।
यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । चन्तुमर्हति तत्सर्वं
धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य
राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विसर्ज्य तस्मै सद्गुणकोषं
सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 समुपाग्राय मूर्ध्नि संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नाट्यदृश्येने तेषां विराटो
 वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्प्रा-
 लितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय
 यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविग्रहा
 ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु स्वयसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौप-
 विको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः
 पार्थमैश्चक्षुर्नयम् । इक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत्
 ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्त्रुषां दुहितरं तव । युक्त एव
 हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे
 एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 प्रतिगृहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो वज्रमत-
 श्चासं नर्त्तको गीतकोविद् । आचार्यैव च मां नित्यं मन्यते दुहिता
 तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्बन्धरोपितः । अति-
 भङ्गा भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रये-
 ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः
 कृता मया ॥ ५ ॥ स्त्रुषायां दुहितुषापि पुत्रे चात्मानि वा पुनः ।

अत्र यज्ञां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिषापादहं
भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्तुष्टार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
गृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्तीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवमिशु-
र्यया । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्तुकोविदः ॥ ८ ॥ अभि-
मन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशास्यते । जामाता तव युक्तो वै
भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुचेष्टे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य
एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे
पार्थ क्रियतां तद्वन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धो यस्य
सेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्प्रपार्थयोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो
विराटश्च महोपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्वयोदये वर्षे निवृत्ते पञ्च
पाण्डवाः । उपप्लव्यं विराटस्य समपदान्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभि-
मन्युश्च वीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् । आनर्त्तभ्योऽपि दायाहर्हा-
मानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणो
युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता
वीरा शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्वर्षः सर्व-
शस्त्रभृताम्बरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुव्यजः । तानागता-
नभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत्
समृद्ध्यवलवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे
॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमहासु-
देवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयु-

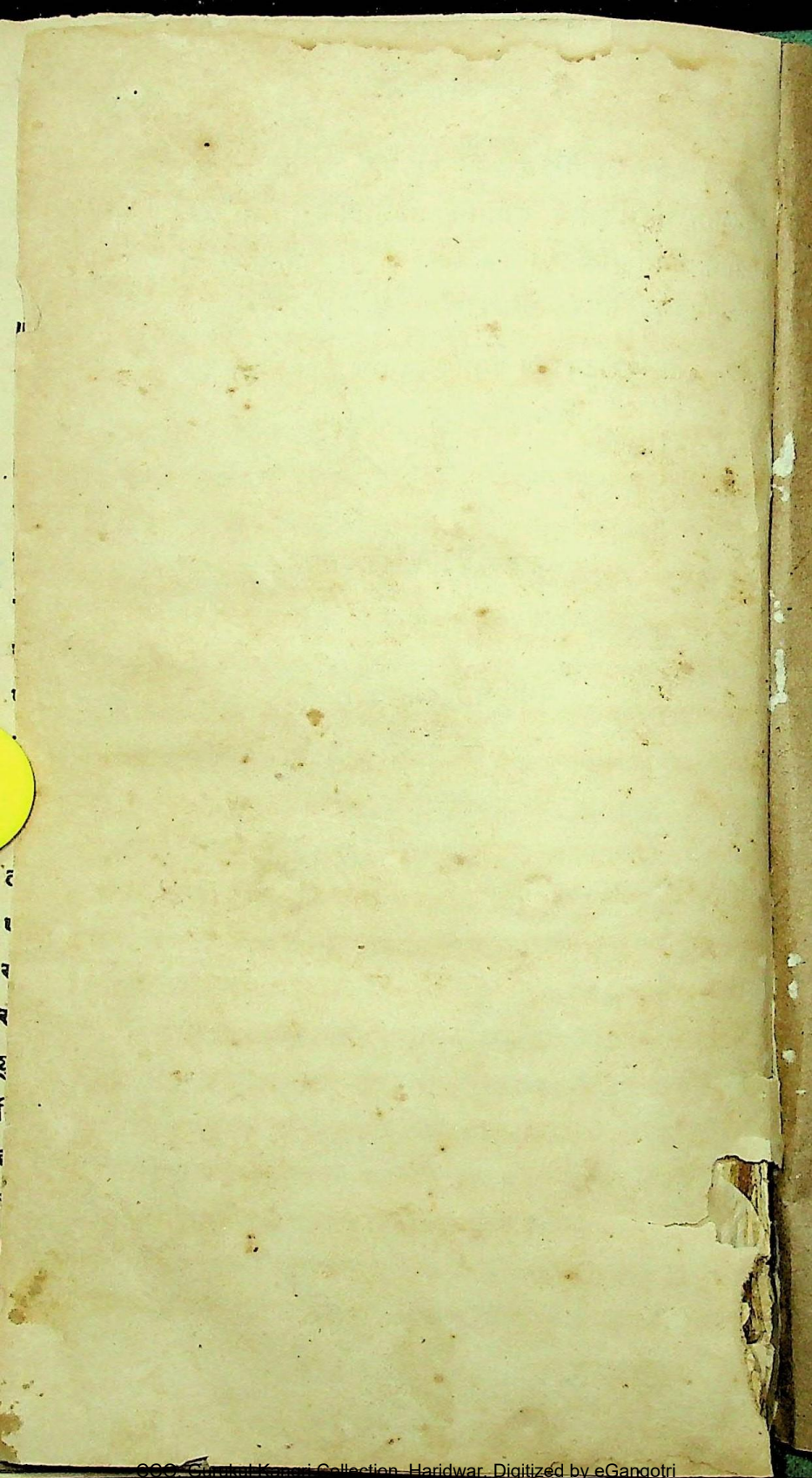
धानश्च सात्विकः । अनाष्टिस्तथाक्रूरः श्राव्यो निषेध एव च
 ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह माता परन्तपाः । इन्द्रसेना-
 दयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे
 परिसम्बत्सरोषिताः । दम्भनागसहस्राणि हयानाञ्च दद्यायुतम्
 ॥ २४ ॥ रथानामर्बुदं पूरुषं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्णाग्रन्धकाश्च
 बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिगार्दूलं वासु-
 द्विं महाद्युतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः
 ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्वधे मत्स्यपार्थियोः । ततः
 शङ्खाश्च मेथ्यश्च गोमुखान्दुम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्य-
 मानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वैष्मनि । उच्चावचान्मृगान् जङ्गुर्मध्यांश्च
 शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेवपानानि प्रभूतानभ्यहारयन् ।
 गायनाख्यानगीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानु-
 पातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदृष्ट्याञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यग-
 नाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चासुसर्वाङ्गयः समृष्टमणि-
 कुण्डलाः । वर्योपपन्नास्ता नार्थो रूपवत्यः खलङ्कृताः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया । परिवार्योत्तरां
 तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्यो-
 पतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ॥ ३३ ॥
 सौमद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनवां तदा । तत्रातिष्ठन्महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्तुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 विवाहं कारयामास सौमद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि
 हयानां वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ हे च नागश्चते मुखेन प्रादादङ्गधनं
 तदा । जला सम्यक् समिद्वानिं अर्चयित्वा दिजन्मनः ॥ ३७ ॥
 राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तद-
 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

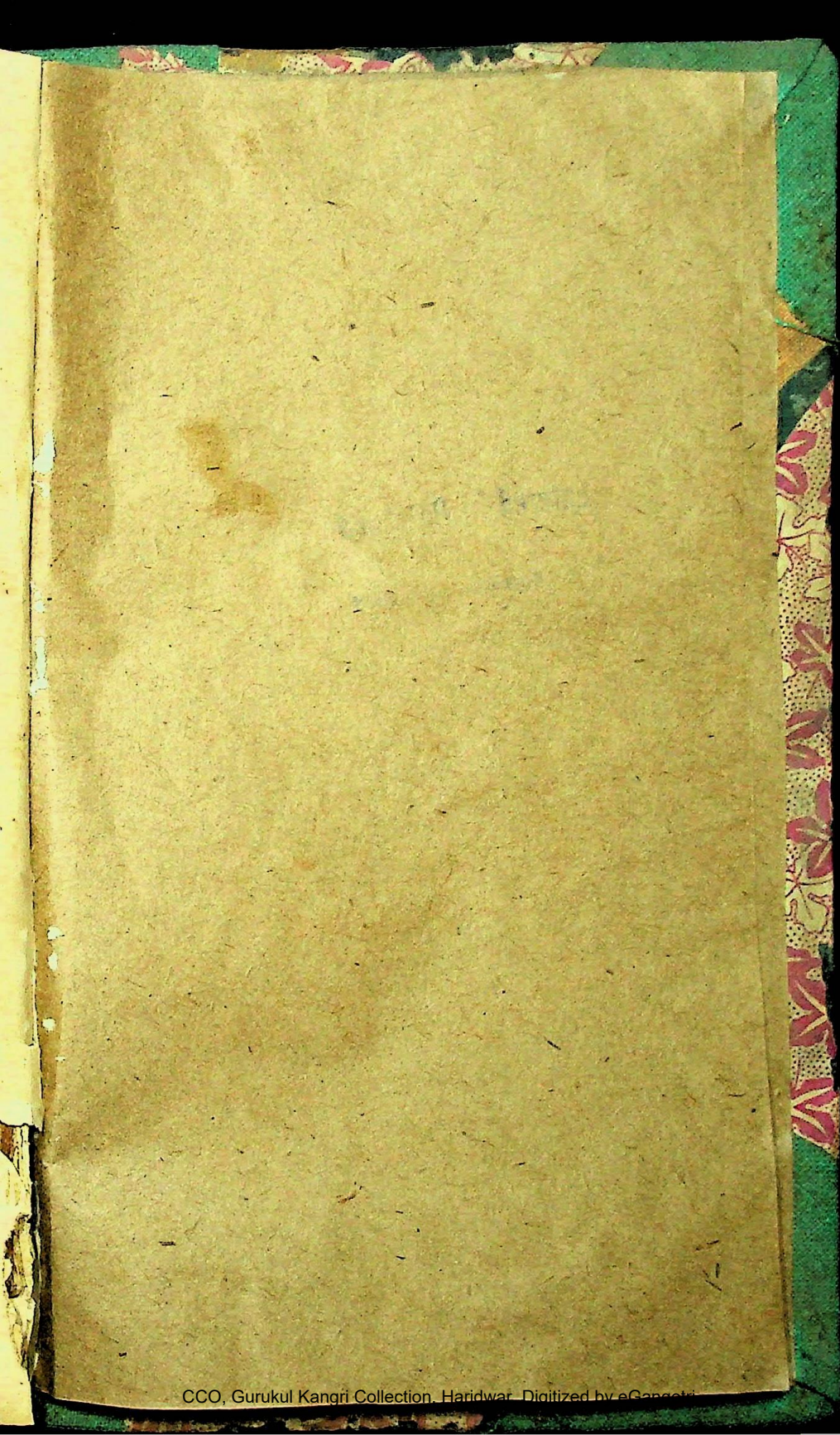
दक्षुतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३८ ॥
 भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च
 कृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्घातं दृष्ट-
 पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
 द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्वम् ।

समाप्तञ्च विराटपर्वम् ।

۱۲	۳۵	۲۰	۵
۱۶	۵۸	۲۲	کو
۱۵	۲۲	۲۲	آورد
۱۵	۲۲	۲۲	۱۰
۱۵	۲۲	۲۲	۵۵
۱۵	۲۲	۲۲	۲۹
۱۵	۲۸	۲۱	۲۷
۱۴	۱۶	۲۱	۲۷
۱۴	۲۸	۲۰	۱۴
۱۴	۲۸	۲۰	۵۴
۱۴	۵۰	۱۹	۱۹
۱۴	۱۶	۱۹	۲۵
۱۴	۹	۱۹	۳۶
۱۴	۵۸	۱۸	۲۶
۱۴	۲۲	۱۸	۱۲
۱۴	۳۶	۱۸	۲
۱۴	۳۰	۱۸	۵۵

Entered in Database

21/01/01
Signature with Date

